луї-фердінан

селін

смерть у кредит

Майстри
світової прози

МАЙСТРИ
СВІТОВОЇ
ПРОЗИ

Louis-Ferdinand Céline

MORT À CRÉDIT

Луї-Фердінан Селін

СМЕРТЬ У КРЕДИТ

Роман

З французької переклав
Роман Осадчук

видавництво
жупанського

УДК 821.133.1'06-312.6.03=161.2
ББК 84(4Фра)6-442
С29

Автобіографічний роман «Смерть у кредит» (1936 р.) вважається одним з найвідвертіших та шокуючих у доробку автора, в якому він змальовує бруд, жорстокість, безнадійність та безвихідь паризького «дна». Водночас сюжетно (але не за часом написання) роман є приквелом до першого великого роману Селіна — «Подорож на край ночі», завдяки якому він став знаменитим і який викликав бурхливу та неоднозначну реакцію читачів та критиків, що коливалася від цілковитого захоплення до тотального неприйняття.

Селіна часто називають «революціонером у літературі», оскільки він чи не вперше почав застосовувати прийом майже буквальної імітації розмовного стилю у літературі, через що в його текстах можна часто зустріти вульґаризми та «низьку лексику», які дивним чином поєднуються з високим стилем майже поетичної оповіді. Вся творчість Селіна пронизана рефлексіями на бурхливі і заплутані, жорстокі й величні події XX сторіччя, серед яких він намагається віднайти місце для власне людини, і такий пошук найчастіше закінчується тим, що критики назвали «літературою бунту проти суспільства».

Cet ouvrage a bénéficié des soutiens du Programme d'aide à la publication Skovoroda de l'Ambassade de France en Ukraine/ Institut français d'Ukraine et des Programmes d'aide à la publication de l'Institut français/Ministère français des Affaires étrangères et européennes.

Це видання було здійснене за підтримки Програми сприяння видавничій справі «Сковорода» Посольства Франції в Україні/ Французького інституту в Україні та видавничих програм Французького інституту/Міністерства закордонних та європейських справ Франції.

Avec le soutien du

CNL Centre national du livre

www.centrenationaldulivre.fr

Це видання підтримане французьким Національним центром книги

© Céline, Romans I, Mort à crédit, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Paris, 1981
© Видавництво Жупанського; Р. Осадчук, переклад, післямова; О. Баратинська, художнє оформлення, 2015.

ISBN 978-966-2355-58-1

Люсьєнові Декаву

Натягай свої штани!
Довгі чи малі вони.
І куртку підбиту!
І сорочку, і берет,
Й черевики, що бредуть
Аж ген за крайсвіту!

Тюремна пісня

Знову я сам. Усе це так довго, так тяжко, так сумно... Скоро я стану старий. І все нарешті закінчиться. У моїй кімнаті було стільки люду. Наговорили сім мішків. Але важливого не сказали нічого. Їх уже немає. Вони постаріли, стали жалюгідними й загальмованими, сидять по своїх закутках.

Учора о восьмій годині померла пані Беранж, консьєржка. Серед ночі здіймається ураган. Нагорі, де ми якраз перебуваємо, будинок трясе. Вона була милою, чемною та вірною приятелькою. Завтра її ховатимуть на вулиці рю де Соль. Вона була справді стара, на крайній межі старості. З першого дня, як почала кашляти, я сказав їй: «Дивіться, тільки не лягайте!.. Сидіть у ліжку!» Мені цей кашель видався підозрілим. А потім... Стало зовсім зле...

Я не постійно займався цією триклятою медициною. Про те, що пані Беранж померла, я напишу кожному, хто її знав, хто мене знав. Де вони?

Я хотів, аби ураган став ще дужчим, аби завалився дах, щоб весна більше не настала, щоб наш будинок зник.

Пані Беранж знала: всі біди приходять з листами. Я навіть не знаю, кому написати... Усі ці люди так далеко... Вони змінили свої душі, аби краще зраджувати, краще забувати, завжди говорити про щось інше...

Стара пані Беранж, її косоокого собаку заберуть, відведуть кудись...

Усі біди, що їх приносили листи, накопичувалися в неї вже двадцять років. Вони там, у запаху недавньої смерти, в її неймовірно гіркому присмаку... Вони вийшли назовні... Вони тут... Кружляють... Вони знають нас, тепер ми також знаємо їх. Вони ніколи не зникнуть. Треба вимкнути світло в кімнатці. Кому ж я напишу? У мене нікого нема. Нікого, з ким можна було б спокійно зустріти ласкавий дух смерти... аби після того спокійніше побалакати з речами... Мужність бути насамоті!

Насамкінець моя бідолашна бабуся не могла навіть говорити. Вона задихалась, хапалася за мою руку... Зайшов поштар. Бачив, що вона помирає. Легка гикавка. Кінець. Раніше часто до неї заходили, щоб запитати про мене. Вони всі далеко, дуже далеко, забулися, роз'їхалися у пошуках нової душі. Поштар зняв свого кашкета. Я міг би виразити всю свою ненависть негайно. Я знаю. Я зроблю це згодом, якщо вони не повернуться. Краще розповідатиму зараз історії. Я такого нарозказую, що вони повертатимуться з усіх-усюд, аби тільки мене вбити. Тоді цьому буде покладено край, я буду задоволений.

* * *

У шпиталі, де я задіяний, при фундації Лінюсі, я вже тисячу разів мав неприємності через мої історії... Мій кузен Гюстен Сабайо тут досить категоричний: я маю змінити свій стиль. Він також лікар, але на іншому березі Сени, в Шапель-Жонксьйон. Учора я не мав часу до нього зайти. Саме хотів розповісти йому про хворобу пані Беранж. Але запізнився з цим. Наша робота — медичні консультації — то тяжкий хліб. Він також до вечора абсолютно готовий... Майже всі задають марудні запитання. Квапитися марно, їм треба повторювати всі приписи по двадцять разів. Вони мають задоволення від того, що ти до них говориш, аж поки не дійдеш до виснаження... Вони й гадки не мають дослухатися до твоїх добрих порад. Але вони мають підозру, що ти не надто стараєшся, й для певности вимагають: банки, рентґен, аналізи... аби їх обмацали з ніг до голови... Аби все поміряли... Тиск і всю ту гидоту... Вже тридцять

років, як Ґюстен займається цим у Жонксьйон. А своїх паразитів одного чудового ранку я пошлю на бойню в Ла-Вілетт попити гарячої крівці. Від цього вони, сподіваюся, притомляться ще зрана. Я поки не знаю, що б такого зробити, аби їх відвадити...

Врешті позавчора я хотів навідати Ґюстена. Від мене до його хати хвилин двадцять, це відразу за Сеною. Погода була не дуже. Та я все ж зібрався. Вирішив їхати на омнібусі. Швиденько закінчую прийом. Тікаю через перев'язувальну. Аж тут до мене вчепилася якась лошиця. Мала таку тягучу вимову, як і моя. Це від утоми. А ще хрипкий голос, це від алкоголю. Вона нидить, тягне кудись. Лікарю, ходімо, я вас благаю!.. Моя донечка, моя Аліса!.. Це на вулиці Рансьєн!.. За два кроки звідси!.. Я не зобов'язаний туди йти. Взагалі-то у мене прийом закінчився!.. Та вона дуже настирна... Ми вийшли. Як мені остогидли ці хворі... За сьогодні я вже порихтував тридцять засранців... Більше не можу... Хай собі кашляють! Харкають! Худнуть! Хай з них кості повилазять! Хай собі злетять у повітря на усіх своїх газах із задниці!.. Мені по цимбалах!.. Та плакальниця хапає мене, безцеремонно вішається на шию, дихає на мене своїм відчаєм. Від неї добряче пре бормотухою... Я не маю сили чинити опір. Вона відстає від мене. Може на вулиці Касс, такій довгій та без жодного ліхтаря, я добряче копну її в дупу і злиняю... Та я знову виявив слабкість... Здався... І знову пісня гарна й нова: «Моя донечка!.. Благаю вас, лікарю!.. Моя Алісонька!.. Ви ж знаєте її?» Вулиця Рансьєн не так уже й близько... Ну і влип же... Я знаю, де це. За кабельним заводом. Слухаю її, попри втому... «Ми одержуємо лише 82 франки на тиждень... І це з двома дітьми!.. А ще мій чоловік жахливо до мене ставиться!.. Навіть сказати соромно, любий пане лікарю!..»

Усе це бридня, я знаю. Смердить гнилизною, її дихання відгонить шлунковим катаром...

А ось і хата...

Заходжу. Нарешті можу сісти... Пацанка в окулярах. Сідаю край її ліжка. Вона ще навіть з лялькою бавиться. Намагаюся трохи її розважити. Я можу бути дотепним, якщо постараюсь. А пустунка взагалі симпатюля... Вона тяжко дихає... Все ясно, це запалення... Смішу її.

Вона задихається. Заспокоюю матір. Ця корова хоче скористатись із того, що я потрапив у їхній свинюшник, і також проконсультуватися. Через масу синців на стегнах. Вона задирає спідниці: безліч прожилок, як на мармурі, ще й глибокі опіки. Від кочерги. То такий її безробітний. Даю їй пораду... За допомогою стрічки роблю маленьку дуже кумедну гойдалку для потворної ляльки. Вона злітає вгору, опускається, аж до дверної ручки... Все-таки це краще, ніж говорити.

Прослуховую дівча, у неї добрячі хрипи. Але, врешті, це не так уже й страшно... Я знову її заспокоюю. Двічі повторюю ті самі слова. Саме ці повтори виснажують найбільше... Малій уже зовсім не весело. Знову починає задихатись. Я намагаюся надати допомогу. Вона синіє... Може, це якийсь дифтерит? Треба глянути... Взяти мазок?.. Завтра!..

Повернувся батечко. На свої 82 франки він може наклюкатися лише сидром, на вино забракне. «Я п'ю його кружками. Потім хочеться сцяти!» — повідомляє він мені щонайперше. П'є з горла й показує мені жестом... П'ємо разом за те, що мала нічого собі. Мене більше цікавить лялька... Я надто стомлений, аби займатися дорослими та прогнозами. Дорослі — то така сволота! До завтра я з жодним не хочу мати справи.

Мені наплювати, що мене не вважають достатньо серйозним. Я ще раз п'ю за здоров'я. Моя консультація безкоштовна, позаурочний час. Матір знову вертається до своїх стегон. Я даю останню пораду. А потім спускаюся сходами. Тротуаром накульгує якийсь песик. Він іде слідом, але на поважній відстані. Сьогодні всі липнуть до мене. Це малий фокстер'єр, чорний з білим. Мабуть, бездомний. От невдячні, ці безробітні там нагорі. Навіть не провели. Певен, що вони знову б'ються. Чую, як вони горлають. Та хай вже запхне всю свою кочергу їй у дупу! Може, це її трохи вгамує, халяву! Щоб знала, як мене турбувати!

Зараз іду у лівий бік... У напрямку до Коломб. Песик досі біжить за мною... За Аньєром буде Жонксьйон, і там мій кузен. Але песик щось надто накульгує. Дивиться на мене. Не можу бачити, як він волочиться. Напевне, краще поверну додому. Вертаюся через міст Біне та попри промислову зону. Лікарня ще не зачинена... Я

кажу до пані Ортанз: «Погодуймо песика. Пошліть когось за м'ясом... Завтра вранці зателефонуємо... За ним приїде машина з «Товариства захисту тварин». На ніч його слід зачинити». Тепер я пішов спокійний. Та песик виявився дуже полохливий. Певно, його добряче били. Вулиця жорстока. Наступного дня ми ледь прочинили вікно, як він не став чекати й виплигнув на вулицю, нас він також боявся. Думав, що його хочуть покарати. Нічого не розумів. Уже нікому не вірив. У таких випадках це просто жахливо.

* * *

Ґюстен мене добре знає. Натщесерце дає чудові поради. Він експерт з вишуканого стилю. Його думці можна вірити. Він не ревнивий ні на гріш. Він більше не чекає від світу чогось особливого. Його досі гризе давнє кохання. Але він не має наміру з ним покінчити. Згадує про це дуже рідко. То була легковажна жінка. А Ґюстен — золоте серце. Він не зміниться до смерти.

А тим часом п'є потрошку...

Сон для мене — це мука. Якби я добре виспався, то не написав би жодного рядка...

«Ти міг би, — висловив думку Ґюстен, — розповідати часом щось приємне... іноді... Життя — це не завжди один бруд...» У певному сенсі це справді так. У мене просто якась манія, я надто однобокий. Ось, будь ласка, вам доказ: був час, коли мене постійно лихоманило, у мене весь час дзвеніло у вухах, та я був не такий меланхолійний... Мене навідували пречудові мрії... Моя секретарка пані Вітрув також робить мені зауваження з цього приводу. Вона добре знає мої страждання. Коли у людини широка натура, вона розтринькує свої скарби, втрачає їх із виду... Тож я сказав собі: «Ця чортова Вітрув десь їх посіяла... Мої справжні скарби... уривки леґенди... чистий екстаз... Відтепер я хочу зосередитися на цій темі...» Для певности я перелопачую всі свої папери. Нема ніде... Телефоную до Делюмеля, мого агента, крию його останніми словами... Хочу довести його, аби він аж зарохкав від злости. Та щоб його розізлити, треба добре бобу наїстися... Йому все байдуже. Він мільйонер. Радить мені взяти відпустку... Нарешті при-

повзає моя пані Вітрув. Я їй не довіряю. Маю для цього досить підстав. Куди ти запроторила мій шедевр? — зразу кидаюсь на неї. У мене сотня причин підозрювати саме її...

Шпиталь Лінюсі був на Порт Перейр, перед бронзовою кулею. Майже щодня після прийому вона заносила туди мої передруковані тексти. Маленька тимчасова споруда, яку вже давно знесли. Мені там не подобалося. Години служби були надто одноманітні. Лінюсі, що заснував цю лікарню, був мультимільйонером, хотів, щоб усі лікувалися й одужували безкоштовно. Кляті філантропи. Мене більше привабила б скромна муніципальна посада... Всілякі там щеплення... Довідочки... Ну ще там душ Шарко... Одне слово, спокій, ніби на пенсії. Було б добре. Та я не якесь велике цабе, не масон, не випускник Еколь Нормаль і не вмію як слід відрекомендуватись, надто часто волочуся за жінками, у мене погана репутація... Ці вошиві люмпени дозволяють собі що завгодно, ще й зневажають мене, дивлячись, як я вже п'ятнадцять років гарую в «зоні»[1]. Маю тішитись, що мене ще не витурили. Моя єдина втіха — література. Гріх нарікати. Мамуся Вітрув передруковує мої романи. Вона прихильна до мене. «Слухай-но, дорога мамусю, — звертаюсь я до неї, — востаннє повторюю! Якщо не знайдеш моєї Леґенди, вважай, що нашій дружбі гаплик, кінець. Більше не буде довірливого співробітництва!.. Не буде спокою!.. Кінець панібратству!.. Повний кінець!..»

Тут вона починає голосити. Вона однаково осоружна, ця Вітрув, і на вигляд, і як працівник. Кара небесна. Я тягаюся з нею ще з Англії. Наслідки моєї клятви. Ми не вчора познайомились. У Лондоні її дочка Анжела змусила мене заприсягтися, що я завжди допомагатиму їй. Я опікувався нею, що не кажи. Дотримав слова. Через клятву Анжелі. То було ще під час війни. До того ж вона вміє купу речей. Гаразд. Взагалі вона не надто базікає, але любить позгадувати минуле... Її дочка Анжела — то була особистість. Важко повірити, якою мерзенною стала матір. Анжелин кінець був трагічний. Я міг би все

---

[1] *Зона* — барачна забудова у тодішньому Парижі між старою міською межею та робітничими передмістями.

розповісти, але тільки коли хтось змусить. Анжела мала ще дурепу-сестру Софі, яка влаштувалася в Лондоні. А тут живе її небога Мірей, успадкувала недоліки від усіх укупі, справжнє падло, все в собі поєднала.

Коли я перебрався з Рансі до Порт Перейр, вони обидві поїхали за мною. Тепер Рансі змінилось, нема ні фортечного муру, ні бастіону. З м'якого насипу викорчовують великі чорні потріскані уламки, як гнилі зуби. Але це не кінець, місто пожирає свої старі ясна. Тепер через руїни як смерч проноситься автобус. Незабаром скрізь будуть лише цегляні напівхмарочоси. Ось побачите. З Вітрув ми постійно чубилися через пережиті страждання. Вона завжди стверджує, що настраждалася більше. Такого бути не може. У неї, правда, більше всіх тих зморщок, ніж у мене! Незліченна кількість зморщок, усі ці огидні кривулі, сліди гарних років на нашому тілі. «Напевне, це Мірей переклала кудись ваші папери!»

Йду з нею, супроводжую до набережної Мінім. Вони живуть разом біля шоколадної фабрики Бітронель у будинку, що зветься «Готель Меридьєн».

У їхній кімнаті панує неймовірний безлад: усілякі дрібнички, а особливо білизна, вся найнижчого ґатунку.

У пані Вітрув та її небоги бабські хвороби. Вони мають три ін'єктори, купу різних пристосувань і ґумове біде. Усе це розставлено між двома ліжками, а понад те ще й величезний, завжди поламаний пульверизатор. Не хочу надто погано говорити про Вітрув. Можливо, вона й справді зазнала в житті більше страждань, ніж я. Саме це змушує мене завжди бути дещо поблажливим. А то я зовсім не дав би їй спокою. У глибині каміна вона зберігає свою друкарську машинку Ремінґтон, так і не виплачену до кінця... Як вона каже... За передрук я плачу недорого, це правда... шістдесят п'ять сантимів за сторінку, але врешті набігає таки певна сума... Особливо, коли грубий рукопис.

А щодо її косоокості, то такого, як у Вітрув, я ще ніколи не бачив. На неї було страшно глянути. Під час гри в карти чи гадання на Таро ця дика косоокість надавала їй певної значущости. Вона віщувала своїм дрібним клієнткам шовкові панчохи... майбутнє... все у кредит. Замріявшись за товстими скельцями окулярів, вона водила очима по картах, як справжній лангуст.

Вона набула впливу в окрузі, особливо з часу запровадження лотереї. Вона знала всіх рогоносців. Показувала їх мені крізь шибку, і навіть трьох убивць: «Я маю докази!» А ще я подарував їй старий апарат Лобрі для міряння артеріального тиску і навчив робити масаж при розширенні вен. Це збільшило її побічні прибутки. Та її пристрастю були аборти, а ще вона не відмовилась би від участи в кривавій революції, про яку всі б говорили й писали в газетах.

Коли я дивився, як вона порпається по кутках з різним мотлохом, відчував відразу, яку годі описати словами. І це в той час, коли по всьому світу під колеса вантажівок потрапляють доволі симпатичні люди... Від мамулі Вітрув ширився гострий запах. У рудих таке буває. Гадаю, що доля рудих подібна до тварин, вона трагічна, брутальна й написана в них на лобі. Я цілком переконався в цьому, коли слухав, як вона розбалакує, ділиться спогадами... У неї постійно пекло в дупі, тож їй важко було знайти любов. Хіба що у п'яних чоловіків. Навіть у суцільній темряві їй не щастило! Тому мені було її трохи шкода. У сфері високих почуттів я досяг значно більшого. Що також здавалось їй несправедливим. Та коли настане мій час, я зможу померти, ні про що не шкодуючи!.. Я був своєрідним рантьє естетики. Я спізнав, що таке дупа та ще й найкраща... Я маю висповідатися, як усе було. Я скуштував безмежність.

Вона не мала заощаджень, а хіба варто згадувати, як швидко випаровуються гроші. Щоб мати кусень хліба й насолоджуватися життям, вона мусила виснажувати клієнтів чи, принаймні, брати їх нахабством. То було справжнє пекло.

Зазвичай робітники повертаються додому після сьомої години. Їхні дружини миють посуд, а самці тонуть у радіохвилях. О цій порі Вітрув кидає мій гарний роман і полює за заробітками. Вона обходить поверх за поверхом у своїх трохи підстрелених панчохах та жалюгідному пуловері. Перед кризою її ще виручав кредит і здатність заскочити своїх клієнтів зненацька, та зараз вона мала задовольнятися дрібними подачками, які зазвичай дають надокучливим невдахам, що програлися в карти. Про справедливу конкуренцію годі було й говорити. Я намагався пояснити їй, що у всьому винні япошки... Та

вона не вірила. Я звинуватив її в тому, що вона зумисне викинула мою чудову Леґенду на сміття...

— Це шедевр! — вів я далі. — Тож її точно знайдуть!..

Та вона забрехалася... Ми разом порпались у її барахлі. Нарешті з великим запізненням прийшла небога. Бачили б ви її стегна! Просто завал... спідниця-плісе... Стиль витримано до кінця. Гармошка з розпіркою... Все виставлено напоказ. Безробітні завжди у відчаї, вони чуттєві та ніколи не мають грошей, щоб запросити... Тож так і клеються до неї. «Класний задок!» — гукали навздогін... І прямо в обличчя. Просто щоб у коридорі у них зайвий раз задурно встав. Молодики, з тоншими рисами обличчя, ніж у інших, частіше користаються з таких ситуацій, готові, аби їх приколисало життя. Лише значно пізніше вона таки ходила на вулицю, аби підзаробити... після численних катастроф... А тоді вона сприймала це як забаву...

Вона також не знайшла моєї чудової Леґенди. Їй було начхати на «Короля Кроґольда»... Тільки мене це гризло. Її школою емансипації був «Кошик», танцювальний клуб у Порт Брансьйон, біля залізниці.

Коли я лютував, вони не зводили з мене очей. Як «шарахнутий», за їхнім визначенням, я був для них за межами досяжности. Дрочко, встидливий, мудрагель і таке інше. Але зараз, на мій подив, вони боялися, що я від них змиюсь. Цікаво, що б вони вчинили, якби я справді подався світ за очі? Певен, що ця тітка часто про таке думала. Як тільки я починав говорити про подорожі, на їхніх обличчях з'являлися судомні посмішки...

Мірей, окрім дивовижної дупки, мала надзвичайно романтичні очі, проникливий погляд, та при цьому добрячого носа, справжній рубильник, кара божа. Коли я хотів її трохи принизити, то говорив: «Без жартів! Мірей, та в тебе ж чоловічий ніс!..» Вона також уміла оповідати дуже гарні історії, просто як моряк. Спершу тільки для того, щоб мене розважити, а згодом, аби напакостити, вона понавигадувала тисячу речей. Послухати гарні історії — то моя слабинка. Та вона просто зловживала моєю довірою. На завершення наших стосунків ми трохи потузились, але вона вже тисячу разів була заробила на прочуханку, а то й на більше. І нарешті нарвалася. Я

справді виявив великодушність. Покарав її за діло... Всі так казали... Ті, хто був у курсі...

* * *

Про Ґюстена Сабайо я можу сказати, не обмовивши його ні на йоту, що неправильними діагнозами він не дуже переймався. Він орієнтувався за хмарами.

Коли виходив з дому, то спершу дивився на небо. «Фердінане, б'юсь об заклад. Сьогодні точно розгуляється ревматизм! Ставлю сто су!..» Він усе це читав з неба і ніколи особливо не помилявся, оскільки був добре обізнаний з температурою й темпераментами.

«Ага! Ось маємо страшну спеку після прохолоди! Дивись! Знадобиться каломель, це вже ясно! У повітрі чути жовтяницю! Вітер міняється... З північного на західний! Холод і злива!.. Бронхіт у наступні два тижні! Їм навіть не треба буде роздягатись для огляду! Якби моя воля, то я виписував би рецепти, лежачи в ліжку!.. Врешті, Фердінане, то лише пусті балачки, коли вони приходять!.. Для тих, хто на цьому заробляє, тут ще є певний зиск... але для нас?.. для тих, кому платять помісячно?.. Який сенс?.. Я лікував би голодранців, не дивлячись на них! Прямо звідси! Від цього вони не стануть більше задихатися! І блювати не будуть більше, не стануть ні жовтішими, ні червонішими, ні блідішими, ні дурнішими... Таке життя!..»

Щиро кажучи, то Ґюстен мав цілковиту слушність.

— Ти гадаєш, вони хворі?.. Стогнуть, блюють, шкутильгають, укриваються гнійними прищами... Хочеш звільнити свою приймальню? За одну мить? Навіть від тих, які хриплять від задухи?.. Запропонуй їм безкоштовне кіно!.. аперитивчик у забігайлівці навпроти!.. Побачиш, скільки їх тоді залишиться. Вони приходять і набридають тобі просто від нудьги. Адже на свято ти тут нікого не застанеш... Затям мої слова, бідолахам бракує занять, а не здоров'я... Вони хочуть у тебе трохи розвіятись, аби ти їх розважив, зацікавився їхніми відрижками, газами... хрустом у кістах, аби знайшов у них лихоманку, печію... бурчання й булькання... щось нечуване!.. Щоб ти прогинався перед ними, прагнув допомогти!.. Саме для цього ти одержав диплом... Бавитися

власною смертю й самому її наближати — ось що таке людина, Фердінане! Вони бережуть свій трипер, свої сифілітичні виразки, всі свої пухлини. Вони їм потрібні! А те, що в них протікає сечовий міхур і пече в товстій кишці, то байдуже! Але якщо ти опікуєшся ними, якщо зможеш їх заінтриґувати, вони чекатимуть тебе і перед самою смертю — ось заслужена вдячність! Вони не відчепляться від тебе до кінця. Коли дощ знову лив на димарі електростанції, він заявляв мені: «Фердінане, а ось і радикуліт!.. Якщо сьогодні їх прийде менше десятка, я готовий повернути деканові свій диплом!» А коли на нас із сходу налітала сажа, з найсухішого пагорба за печами Бітрунель, він розтирав дрібку сажі на носі: «А хай йому в задницю! Ти чуєш! Сьогодні точно всі плевротики харкатимуть кров'ю!.. А шляґ би його... Мене сьогодні ще разів із двадцять за ніч будитимуть!..»

Часом увечері він спрощував процедуру. Вилазив на драбинку перед величезною шафою зі зразками препаратів. А далі йшла швидка, безкоштовна й не надто врочиста роздача медикаментів...

— Гей, ви, у вас серце чи що? — питав він у жалюгідної постаті. — Та наче ні!.. — У вас нема печії?.. Чи може з травленням негаразд? — Так, трохи? — Тоді поприймайте оце, я гадаю... На два літри води... У вас буде велике полегшення!.. А зв'язки? Не болять?.. У вас нема часом геморою? А як з випорожненням?.. Усе гаразд?.. Ось, поставите свічки... Глисти також?.. Ви помітили?.. Тримайте, двадцять п'ять чудодійних крапель... Перед сном...»

Він пропонував на вибір усі свої полиці... Там були засоби від усіх розладів, усіх діатезів і маній... Хворий зазвичай дуже скупий. Як тільки йому дають прийняти якусь гидоту, він уже більше нічого не вимагає, радий, що вже може змитися, й боїться, що про нього згадають.

Завдяки цьому виверту з дарованими ліками Ґюстен — я сам бачив — скорочував час прийому пацієнта до десяти хвилин, тоді як це тривало б добрі дві години, якби робилося за всіма правилами. Та мені не треба було вчитися скорочувати час прийому. У мене була своя метода.

Зараз я хотів би поговорити з ним про мою Леґенду. Ми знайшли її початок у Мірей під ліжком. Я був геть

розчарований, коли перечитав написане. Мій твір зовсім не виграв від того, що збіг певний час. Після років забуття витвір фантазії стає лише старомодним святом... Тільки від Ґюстена я міг почути вільну й відверту думку. Я зразу ввів його у відповідний настрій.

— Ґюстене, — сказав я, — оскільки ти не завжди був таким йолопом, як зараз, коли тебе задовбали власне становище, фах, нереалізовані бажання, найогидніші приниження... Чи не міг би ти на коротку мить налаштуватися на поезію?.. Злегка напружити якщо не серце, то хоча б свій прутень, аби послухати феєричну, дещо трагічну, але шляхетну й чарівну епопею!.. Ти здатен на таке?..

Ґюстен і далі дрімав на табуретці перед ліками в розчахнутій навстіж шафі... Він не зронив і слова... не хотів мене перебивати...

— Мова йде про Ґвендора Пречудового, принца Християнії... — зауважив я, — Почнімо... Він помирає... Якраз тепер, цієї миті, коли я з тобою розмовляю... Його кров струмує з двадцяти ран... Армія Ґвендора щойно зазнала нищівної поразки... Сам король Кроґольд знайшов Ґвендора під час битви... Він розрубав його ледь не навпіл... Кроґольд не чистоплюй. Він сам вершить правосуддя. Ґвендор зрадив його. Смерть насувається на Ґвендора й зараз довершить свою справу... Послухай трішки!

«Відгомін битви затих з останніми відблисками дня... В далечині зникли останні гвардійці короля Кроґольда... Темряву пронизують стогони велетенської агонізуючої армії... Переможці й переможені, хто як уміє, віддають Богові душу... Поступово тиша огортає все слабші, все рідкісніші крики й стогони...

Похований під горою соратників, Ґвендор Пречудовий стікає кров'ю... На світанку перед нами постане Смерть.

— Ти збагнув, Ґвендоре?

— Я збагнув, о Смерте! Збагнув ще з початком цього дня!.. Я відчув у моєму серці, у моїх руках та в очах моїх друзів, навіть у ході мого коня сумовите й повільне зачарування сну... Моя зоря згасла у твоїх крижаних руках... Усе зникає! О Смерте! Стільки докорів сумління! Я відчуваю величезний сором!.. Поглянь на цих нещасних!.. Тиша вічности не може пом'якшити його!..

— У цьому світі нема милосердя, Ґвендоре! Ніде, лише в казках. Усі королівства закінчуються сном!..

— О Смерте! Дай мені трохи часу... день чи два! Я хочу знати, хто мене зрадив...

— Усі зраджують, Ґвендоре... Пристрасті не належать нікому, особливо кохання, це лише квітка життя в саду молодости.

І Смерть м'яко накриває принца... Він не опирається. Став невагомий... А потім прекрасний сон огорнув його душу... Сон, який він часто бачив у дитинстві, коли лежав у хутряній колисці, у кімнаті для Спадкоємців, біля своєї моравської годувальниці, у замку короля Рене...»

У Гюстена руки звисали між колін...

— Хіба це не чудово? — запитав я в нього.

Він був обережний. Не хотів знову ставати молодим. Він захищався. Треба, щоб я йому ще раз усе пояснив... Усі «чому?» та всі «як?»... То не легка справа... Все це таке тендітне, як метелик. Від якогось дріб'язку все розсипається, забруднює вас. Який із цього хосен? Я не наполягав.

* * *

Аби далі виплітати мою Леґенду, я міг би звернутись до витончених людей... які знаються на почуттях... на тисячах варіантів кохання...

Та мені краще виплутуватися самотужки.

Часто витонченими стають люди, які не здатні одержати задоволення. Їм доводиться вдаватись до самокатування. Таке ніколи не минається даремне. І все ж я хочу описати вам замок Кроґольда:

«Велетенське чудовисько в лісових нетрях, що зачаїлося, гнітюче громаддя, висічене в скелі... Височить над трясовиною... колони, помережані фризами й виступами... донжони... Здалеку, від самого моря... верхів'я дерев гойдаються і б'ються об замкові мури...

Вартовий, який витріщає очі від страху, що його можуть повісити... Ще вище... Зовсім високо... На вершині Моранду, на Вежі Королівської Скарбниці, під поривами вітру тріпоче прапор... На ньому королівський герб. Перерубана змія, що стікає кров'ю! Горе зрадникам! Ґвендор смертю спокутує вину!»

Ґюстен більше не міг витримати. Він спав... Навіть похропував. Я сам зачиняю його контору! Кажу йому: «Ходімо! Прогуляйся вздовж Сени!.. Тобі стане ліпше...» Він воліє не рухатися. Я наполягаю, і врешті він погоджується. Пропоную йому зайти до невеличкої кав'ярні по той бік Собачого острова... Там, незважаючи на каву, він також засинає. То й добре, близько четвертої по обіді саме час поспати в бістро... В цинковій вазі стримлять три штучні квітки. Усі клопоти залишились на набережній. Навіть старий п'яниця за шинквасом змирився з тим, що господарка його вже не слухає. Я даю Ґюстенові спокій. Перший же буксир його, безперечно, розбудить. Кіт залишив свою фіфочку й прийшов погострити кігті.

Коли Ґюстен дрихне, він вивертає руки долонями догори, і можна легко визначити його майбутнє. У його граблях відчувається певне лінивство і мужність. У Ґюстена найсильніше виражена лінія життя. У мене сильними є скорше лінії талану й долі... З тривалістю життя у мене темний ліс... Питаюся, коли ж це станеться? Біля основи великого пальця у мене борозна... Можливо, маленька артерія розірветься в мозку? На згині Роландової звивини?.. У складці третьої долі?.. Ми з Метіпуа часто роздивлялися це місце в трупарні... Це трохи шокує... Невеликий отвір, ніби слід від уколу шпилькою, серед сірих борозен... Через нього вийшла душа, фенол і вся решта. А може це буде, на жаль, неофунґозне утворення в прямій кишці... Я дав би багато за маленьку артерію... Що вам більше до вподоби? Метіпуа був справжнім експертом. З ним ми провели багато вихідних, роздивляючись борозни... визначаючи причину смерти... Це старого надихало... Йому хотілося трохи помріяти. Коли проб'є його година, він волів би, щоб це була раптова фібриляція обох сердечних шлуночків... Він дуже переймався останніми почестями!..

«Найвишуканіша смерть, добре запам'ятайте, Фердінане, це та, яка вражає нас у найчутливіші тканини...» Цей Мерпуа говорив вишукано, дотепно, добірною мовою, як у часи Шарко[1]. Йому дуже стали в

---

[1] *Жан-Мартен Шарко (1825—1893)* — видатний французький лікар-психіатр і невролог.

пригоді дослідження Роландової звивини, третьої долі та сірої речовини... Врешті він помер від серця за не надто приємних обставин... від нападу грудної жаби, криз тривав двадцять хвилин. Він добре тримався сто двадцять секунд, спираючись на свої класичні спогади, наміри, приклад Цезаря... але вісімнадцять хвилин він верещав як тхір... Що йому виривають діафрагму... Що йому в аорту встромляють десять тисяч лез... Він намагався нам їх виблювати... Тут було не до жартів. Він плазував залою. Роздирав собі груди... Гарчав у килим... Незважаючи на морфій. Це відлунювало по всіх поверхах і аж на вулиці... Він сконав під піаніно. Коли маленькі артерії міокарда рвуться одна за одною, виходить незвичайна арфа... На жаль, від грудної жаби не можна оклигати. А то на всіх би вистачило мудрости й набутих знань.

Треба було припиняти роздуми, наближався час венеричних. Вони приходили в Пурнев по той бік Ґаренни. Туди ми збиралися удвох. Як я й передбачав, заревів буксир. Час було вирушати. Зазвичай венеричні хворі дуже спритні. Чекаючи уколів, хворі на гонорею і сифіліс нав'язували знайомства. Спершу сором'язливо, а потім із задоволенням. Як тільки зимою ставало темно, вони зразу збиралися біля скотобійні в кінці вулиці. Цей тип хворих завжди поспішає, вони бояться, що з розвагами в колі родини все може закінчитись. Мамуся Вітрув зауважила це, коли приходила до мене... Підхопивши свій перший трипер, ті молодики стають меланхолійними, це їх дуже засмучує. Вона чекала на них біля виходу... Грала на їхніх почуттях... на хвилюючому співчутті... «У тебе сильно пече, хлопчику?.. Я знаю, що це... Я таких доглядала... У мене є дивовижний лікувальний чай... Ходімо, я тобі заварю...» Ще дві-три чашки кави, й молодик віддавав їй свій сік. Якось увечері біля муру зчинився ґвалт: один араб, збуджений як віслюк, шпилив малого кондитера, якраз біля поліцейської будки. Сам лягавий, що звик до таких сцен, усе чув: шепіт, скарги й нарешті вереск... Малий звивався у конвульсіях, його тримали четверо... Він таки вирвався й кинувся до будки, аби його захистили від огидних типів. Господар будки зачинив двері. «Він дав закінчити! Це точно!» — була переконана Вітрув, коментуючи по-

дію. — «Я бачила поліцая через жалюзі! Вони там обоє зловили кайф. Що великий, що малий — один дідько!..»

Вона не вірила в почуття. Її міркування були заземлені, але близькі до істини.

До Пурнев нам треба було добиратись автобусом. «У тебе ще п'ять хвилин!» — повідомив мені Ґюстен. Він зовсім не квапився. Ми сіли на лавку біля перил мосту.

Саме на цій набережній у будинку №18 мої добрі батьки тягли свою лямку зимою дев'яносто другого року, це було так давно.

Тоді ще існувала крамниця «Моди, квіти й пера». У вітрині було всього три капелюшки, ото й усі моделі, мені про це часто розповідали. Тогоріч замерзла Сена. А я народився у травні. Я — це весна. Хай воно й неминуче, але як тяжко старіти, дивитися на те, як змінюються з нашим існуванням будинки, номери, трамваї та головні убори. Короткі спіднички чи капелюшки у формі дзвона, черствий хліб, колісний пароплав, авіація для всього на світі — завжди те саме! Через усе це розтринькується симпатія. Я не хочу більше змінюватись. Існує багато речей, на які я міг би поскаржитися, та я ніби пошлюблений з ними, я сповнений смутку й милуюся собою так само, як і гниттям Сени. А той, хто замінить ліхтар на гачку, що на розі дванадцятого номера, зробить мені велику прикрість. Усе тимчасове — це факт, але ми вже й так стали «надто тимчасовими» для нашого статусу.

Ось баржі... Кожна має серце. Воно б'ється на повну потугу, велике й важке, у темному відгомоні арок мосту. Цього вже досить. Я розкисаю. Вже не нарікаю. Але не треба мене далі шпиняти. Якби всі речі цього світу захопили нас відразу, байдуже які вони пропащі, ми б померли від надлишку поезії. У певному сенсі це було б навіть зручно. Щодо спокус та найневинніших розваг, Ґюстен дотримувався мого погляду, лише заради досягенння стану повного забуття він надавав перевагу алкоголю. І нехай... На його ґалльських вусах завжди залишалося кілька краплин з кнайпи та трохи гіркоти...

Лікування венеричних загалом полягало в кресленні паличок, які ми по ходу справи виводили на великому аркуші паперу... Цього було достатньо. Червона палич-

ка — новарсенол[1], зелена — ртуть!.. І вперед! Усе решта — то справа рутини... жодних проблем... Лишалося тільки колоти отой соус у задницю чи в ліктевий згин... І з нашими голодранцями все йшло як по маслу... Зелена паличка!.. Рука!.. Жовта!.. Зад!.. Червона!.. Двічі в зад!.. Сюди сраку!.. Ще раз!.. Вісмут! Курва! Синя! Вена тече! Гнила!.. Штани одягнути!.. Тампон!.. Безперебійний ритм. Залп, і ще один... Течія без кінця... Обвислі кінці! Шланги! З них капає! сочиться! Виділяється гній! Груба нижня білизна, накрохмалена!.. Гонорея! Королева світу! Задом на троні, що опалюється взимку і влітку!..

Холодно тим, хто спершу не довіряє! А потім вірять тисячам сраних рецептів, щоб влипнути ще сильніше! Ще більше! Ота Жульєна ще дізнається, де раки зимують... Більше не приходити... Нам набрехати!.. Горлати на радощах... Сечовий канал повний голок! Зяюча діра! Тобі в рот! Уперед, щілино!

Он справа № 34, службовець у чорному пенсне, сором'язливий хитрунець, він щопівроку зумисне ловить собі гонорею на Кур д'Амстердам, а щоб спокутувати свої гріхи, наповнює лезами від бритви сечові міхури випадкових курвочок, яких знайшов за оголошеннями в газеті... «Вона сама хотіла!» — як він любить висловлюватись... Цей № 34 — велетенський мікроб! У нас у туалеті він написав: «Я гроза всіх піхов... Я натягнув свою старшу сестру... Я мав дванадцять наречених!» Він — пунктуальний пацієнт, мовчазний, нетяжкий і завжди щасливий, що може знову до нас прийти.

Для нас це просто подарунок, принаймні значно легше, ніж канави копати.

Коли ми прибули в Пурнев, Ґюстен мовив до мене: «Скажи-но, Фердінане, поки я спав... і не намагайся мені заперечувати... ти роздивлявся лінії на моїй руці... Що ти там побачив?»

Я знав, що його вже давно турбує печінка: виступаючий край доволі болючий та ще й кошмари ночами... У нього починався цироз...

Уранці я часто чув, як він блює у раковину... Я намагався його заспокоїти, для чого наганяти страху? Однак уже було запізно. Головне, щоб він не кидав роботи.

---

[1] *Новарсенол* — препарат для лікування сифілісу.

У Жонксьйон він зразу одержав місце в Бюро Доброчинности. Зразу після навчання, завдяки невеликому абортові, інакше не скажеш, який він зробив близькій подрузі муніципального радника, що в той час був великим консерватором... Так він там і влаштувався, цей Гюстен, бідний як церковна миша. Усе йшло добре, його руки ще не тремтіли. Наступного разу це трапилося з дружиною мера. Знову успіх!.. На віддяку його призначили лікарем для бідних.

Спершу на цій посаді він подобався, причому всім. А потім, в один чудовий момент, він перестав подобатись... Їм набридли його пика та його манери... Вони терпіти його більше не могли. Тоді було задіяно всі важелі... У нього почалися неприємності. Спочатку над ним насміхалися, а потім стали звинувачувати практично в усьому: що в нього брудні руки, що він помиляється в дозах, що не знає отрут... Нарешті, що в нього жахливо тхне з рота... Що черевики на ґудзиках... І лише тоді, коли його задовбали до такої міри, що йому соромно було вийти, й декілька разів повторили, що зроблять з нього мокре місце, усі раптом змінили думку, його стали терпіти, без жодного приводу, лише тому, що втомилися вважати його таким огидним і млявим...

Увесь бруд, заздрість, короста кварталу топталися по ньому. Він відчував жовчну злість канцелярських писак зі своєї контори. Ранкова печія 14 000 алкоголіків району, хворий шлунок та виснажливі затримки сечі, яким годі було зарадити в 6422 хворих на гонорею, дисфункція яєчників 4376 кліматеричок, допитливий смуток 2266 гіпертоніків, непримиренне презирство 722 жовчних, що страждають на мігрень, підозріла одержимість 47 носіїв солітеру, й на довершення всього 352 матері дітей з аскаридозом, розворушена орда, збіговисько мазохістів з різними дивацтвами. Екземні, білкові, цукрові, смердючі, тремтячі, вагінозні, непотрібні, ті, у яких «занадто», і ті, у яких «недостатньо», ті, що страждають на закрепи, проноси, ті, що каються, — усе багно упродовж тридцяти років стікалося до нього й миготіло перед його пенсне день і ніч.

У Жонксьйон він мав жалюгідне помешкання якраз над рентґенівським кабінетом. Там він займав три кімнатки в кам'яниці без перегородок, як то роблять сьо-

годні. Аби захиститися від життя, потрібні греблі, удесятеро вищі за Панамські, та меленькі невидимі шлюзи. Він мешкав там з часів Великої виставки, з чудових днів Аржантея. Тепер навколо цього будинку стоять високі «білдінги».

Часом Ґюстен ще намагався злегка відволіктися... Запрошував до себе яку-небудь мальвіну, але то було не часто. Як тільки виникало почуття, до нього поверталось і його велике розчарування. Після третьої зустрічі... Краще вже надратися... На другому боці вулиці було бістро: зелений фасад, у неділю банджо, смажена картопля, господарка його смачно готувала. Оковита спалювала Ґюстена, я навіть не намагаюся пити відтоді, як у мене почало день і ніч дзвеніти у вухах. Це мене просто вбиває, у мене тоді пика як у зачумілого. Часом Ґюстен мене прослуховує. Він не каже мені того, про що думає. Це єдина заборонена тема. Треба сказати, що в мене також не все гаразд. Він знає про це й намагається мене підбадьорити: «Ну давай, Фердінане, почитай мені оту, як її в біса! Читай, але не поспішай! Не жестикулюй. Це тебе втомлює, а в мене мерехтить перед очима».

«Король Кроґольд, його лицарі, пажі, брат Архієпископ, духівництво, весь двір після битви рушили до шатра, аби сховатися посеред бівуака в його затінку. Важкий золотий півмісяць, дар Халіфа, пропав, і під час перепочинку його не знайшли... Він вінчав королівський балдахін. Капітан конвою, що відповідав за майно, був жорстоко побитий. Король приліг, хоче заснути... Він ще страждає від своїх ран. Не спить. Сон не йде... Він сварить хропунів. Підводиться. Переступає сплячих, наступає на руки... На вулиці так холодно, що він аж зіщулився. Накульгує, але йде. Довга вервечка возів оточує табір. Варта поснула. Кроґольд крокує вздовж захисних ровів... Розмовляє сам із собою, перечіпається, відновлює рівновагу. У глибині рову щось зблиснуло, величезне ряхтливе лезо... Там чоловік, що тримає в руках мерехтливий предмет. Кроґольд кидається на нього, навалюється, скручує (це солдат), перерізає горло, як свині, своїм коротким ножем... «Хок! Хок!» — востаннє булькнув злодій через діру. Весь обм'як. Кінець. Король нахиляється, підбирає півмісяць Халіфа. Піднімається на край рову. Засинає прямо там, серед туману... Злодія покарано!»

* * *

У той час моя ситуація була критичною, мене ледь не вигнали з лікарні. Звичайно, через плітки.

Люсі Керібен, модистка з бульвару Монконтур, попередила мене. Вона знала безліч людей. У неї багато пліткували. Вона приносила мені дуже мерзенні плітки. Настільки мерзенні, що могли йти лише від Мірей... Я не помилився... Певна річ, відверті наклепи... Подейкували, що я влаштовую п'яні оргії з клієнтами з кварталу. Загалом — суцільний жах... Люсі Керібен про себе тішилася, що я маю клопіт... Вона ревнувала.

Отже, я чекаю на Мірей дорогою додому, зачаївшись у завулку Вівіан, вона там обов'язково пройде. Я ще не зібрав достатньо грошей, аби дозволити собі бути просто письменником... Я почувався зле. Бачу, як вона йде... підходить. Я даю їй такого могутнього копняка в дупу, що вона злітає з тротуару. Вона зразу мене зрозуміла, але це не змусило її говорити. Вона хотіла спершу побачити свою тітку. Не бажала признаватися, падло. Ні в чому.

Найбільше я переймався питанням, навіщо поширюють вигадки. І наступного дня вирішив у всьому розібратися. Грубість нічого не давала. Особливо з Мірей, яка ставала від цього ще свинякуватішою. Вона хотіла вийти заміж. За мене чи за когось іншого. Їй уже обридли фабрики. До шістнадцяти років вона вже встигла побувати на семи у західних передмістях.

«Цьому кінець!» — казала вона. На «Хеппі С'юс», англійській кондитерській фабриці, вона застукала директора, коли того жигав підмайстер. Ох! Чудова фабрика! Протягом шести місяців вона кидала всіх здохлих щурів у великий дзбан з цукерками праліне. В Сент-Уані до неї вчепилася старша майстриня, у туалетах вона давала їй доброго жару. Вони так на пару звідти й вилетіли.

Капіталізм та його закони — Мірей збагнула їх ще тоді, коли не мала місячних. У сиротинці в Марті-сюр-Уаз були нагоди для онанізму, свіже повітря й гарні розмови. Вона добре розвинулась. На щорічному святкуванні Дня федератів вона робила честь своєму притулкові й потрясала портретом Леніна на довгій жердині від Куртін до Пер-Лашез. Поліцаї просто мліли, така

вона була кльова! А коли співали «Інтернаціонал», її розкішні ніжки підіймали за собою весь бульвар!

«Коти» навіть не усвідомлювали, що за скарб перед ними, коли бачили її на танцюльках, куди вона вчащала. Як неповнолітня, вона остерігалася «поліції моралі». Наразі вона була під захистом Робера, Жежена й Ґастона. Але над ними вже збиралися хмари. Вона б їх із задоволенням покинула.

Від Вітрув та її небоги можна було сподіватися чого завгодно, особливо стара знала надто багато, аби цим не скористатися. Я давав їй бабки, але краля хтіла мати все. Коли я починав говорити з нею ніжно, це її насторожувало. Повезу її в Булонський ліс, казав я сам до себе. Вона тримала на мене зло. Треба її заінтриґувати. У Лісі в мене були свої плани, розкажу їй гарну історію, потішу її самолюбство.

«Спитай у своєї тітки, — кажу їй. — Ти повернешся до півночі... Чекай на мене в кав'ярні Бізанс!»

Звідтіля ми вирушили вдвох. Коли проминули Порт-Дофін, її настрій вже поліпшився. Вона любила багаті квартали. Блощиці в «Готелі Меридьєн» наводили на неї жах. Коли вона знімала сорочку, зупинившись десь на ніч, то соромилася за сліди від укусів. Усі такі, як вона, знали, що то укуси блощиць. Вони добре розбиралися в різних дезинфікуючих засобах для припалювань... Мрією Мірей була кімната без комашні. Якби вона зараз здиміла, тітка вернула б її назад. Тітка розраховувала, що та її годуватиме, але я знав, що в неї вже є свій «кіт», який також на це претендує, Бебер з Валь-де-Ґрас[1]. Він кінчив на кокаїні. Читав «Подорож на край ночі»...

Коли ми підійшли до Каскаду, я перейшов на інтимні теми...

«Я знаю, що в тебе є поштовий службовець, який так махає батогом, що...»

Спершу вона була задоволена, кокетувала зі мною й говорила відверто. Розповіла мені геть усе. Та коли ми дійшли до ресторану Катлан, вона не наважувалася йти вперед, темрява її лякала. Вона гадала, що я її покликав, аби помститися у Лісі. Вона обмацала мої кишені, щоб довідатися, чи не взяв я із собою револьвера. У мене

---

[1] *Валь-де-Ґрас* — відомий паризький шпиталь.

нічого не було. Вона обмацала мій кінець. Послався на машини, що проїздили попри нас, я запропонував їй перейти на острів, де можна було спокійно погомоніти. Вона була справжньою шльондрою, їй важко було одержати насолоду, але небезпека її зачаровувала. Веслярі з набережної гребли абияк, заплутувалися в гіллі, лаялись, падали, збивали свої ліхтарики.

— Послухай, як качки задихаються в сечі!

— Мірей, — мовив я до неї, тільки-но ми вмостилися, — я знаю, ти любиш брехати на всі заставки... правдою ти не переймаєшся...

— Та де, — відповіла вона, — якби я повторювала хоча б чверть того, що чую!..

— Гаразд, — зупинив я її, — я відчуваю до тебе співчуття і навіть симпатію... Не через твоє тіло... не через твій ніс... Мене приваблює лише твоя сила уяви... Я споглядач! Ти розповідатимеш мені різну бридоту... Я присвячу тобі частину чудової Леґенди... Якщо хочеш, підпишемо її обома іменами? Фіфті-фіфті? Ти заробиш грошей!..

Їй подобалися розмови про гроші... Я розповів їй, у чому річ... Запевнив, що скрізь будуть принцеси й справжні оксамитові шлейфи... мережива на чохлах... хутра й коштовності... Стільки, що годі уявити... Ми чудово домовилися про всі дрібниці й прикраси, ба навіть про костюми. І ось як розвивалась наша історія:

«Ми зараз у Бредоні, Вандея... У час турнірів...

Місто готується до прийому... Ось ґалантні маски... Ось оголені борці... жонґлери... Їхній візок проїжджає... розтинає натовп... Ось печуться млинці... Гурт лицарів у важких обладунках із дамаської сталі... вони прибули здалеку... з Півдня... з Півночі... кидають один одному мужні виклики...

Ось Тібо Злий, трувер, перед заходом сонця він підходить до міської брами, бреде стежиною. Цілком виснажений. Він прибув до Бредона шукати притулку й нічлігу... Він приїхав до Жоада, підступного сина прокурора. Збирається нагадати йому брудну історію: вбивство лучника в Парижі, біля мосту Міняйл, коли вони ще були студентами...

Тібо наближається... На переправі Сент-Женев'єв не бажає заплатити децим поромникові й кидається з ним

у бійку... Прибігають лучники... валять його на землю... волочать. І ось його зі зв'язаними руками, розлюченого, у подертому одязі, тягнуть до Прокурора. Він затято відбивається, кричить йому в обличчя цю гидку історію...»

Мірей сподобався стиль, вона хотіла додати ще сильніших барв. Уже давно ми так добре не розуміли одне одного. Врешті слід було вертатися додому.

Алеями Баґатель гуляло лише декілька пар. Мірей заспокоїлась. Їй забаглося поспостерігати за ними. Забувши про мою чудову Леґенду, вона взялася розмірковувати про те, чи завжди жінки потай бажають задовольнити одна одну... Наприклад, якби Мірей закортіло розважитися зі своїми подругами?.. або їх по-справжньому віджучити?.. особливо маленьких, тендітних, справжніх газелей?.. Мірей, яка під час ходи погойдувала, ніби атлетка, плечиками... тазом...

Існують, щоправда, фалоімітатори, зауважила вона! Тому, напевне, вони на нас і дивляться! Зовсім зблизька, а в той час вони себе задовольняють. Треба подивитись, чи хто не підглядає!.. Хай би їх розірвало... Хай би вони собі все повисмикували, сволота! Кров'ю стекли! Хай у них повилазить усе свинство!..

Вона добре знала весь цей казковий світ, Мірей, моя крихітка! Розважалася як могла... Нараз я сказав їй: «Якщо ти розповіси про це в Рансі, я змушу тебе з'їсти власні туфлі!..» Й схопив її за горло під газовим ліхтарем... Вона вже мала переможний вигляд. Відчуваю, вона скрізь розплеще, що я поводжуся як вампір!.. У Булонському лісі! Мене душить лють... Це ж треба, знову я пошився в дурні! Даю їй кілька потиличників... Вона хихотить, не боїться мене.

З лісу, з кущів, звідусіль з'являються люди, аби повитріщатися на нас, по двоє, по троє, цілими групами. Чоловіки притримують рукою своє хазяйство, спідниці у дам задрані спереду і ззаду. Й нахабні, й насмішкуваті, й боязливі...

«Давай, Фердінане!» — підбадьорюють вони мене. Жахливий гамір. Лунає з лісу. «Дай їй жару, цій шльондрі. На неї нічого не діє». Ці вигуки дратували мене, так що я став зовсім брутальним.

Здійнявши жахливий лемент, Мірей тікає. Я кидаюся навздогін, біжу чимдуж... Даю їй добрячих копняків під

зад. Звуки виходять тяжкі й глухі. З боку парку Ранела до розпусників приєднуються сотні нових, натовп розтягнувся довгим шлейфом...

Вони заполонили газони, їх уже тисячі вибігли на алею. Й постійно з глибини ночі з'являються нові... Увесь одяг подертий... гойдливі, подряпані цицьки... Хлопчики без штанів... Переганяють одне одного, наступають на ноги... деякі зависають на деревах... зачепившись задом... Якась стара карга, англійка, так різко вигулькнула зі свого автомобільчика, що ледь не відірвала собі голову, вона особливо мені заважала... Ніколи ні в кого я не бачив таких щасливих очей... «Ура! Ура! Славний хлопець! — гукає вона до мене в радісному запалі. — Ура! Ти роздушиш її пиріжок. Люди полетять до зірок! Ти вичавиш з неї вічність! Хай живе Християнська наука!»

Я прискорюю крок. Переганяю її авто. Я цілком зосередився на своєму, стікаю потом! Завдаючи ударів, я думав про свою роботу... Їй-бо мене виженуть... Від цієї думки мене проймає дрож: «Мірей! Змилуйся! Я кохаю тебе! Ти зачекаєш на мене, падло? Повір мені!»

Коли ми добулися до Тріумфальної арки, юрба починає біг по колу. Весь натовп кинувся за Мірей. Скрізь уже лежали трупи. Дехто видирає в себе органи. Англійка розкручує над головою свій автомобіль! Ура! Ура! Вона збиває ним автобус. Рух транспорту перекрито трьома рядами гвардійців. Тепер надійшла наша черга. Сукня Мірей летить геть. Стара англійка кидається на неї, впивається в груди, бризки, все тече, все в червоному. Всі падають одне на одного, борюкаються, задихаються. Суцільний шал.

Полум'я з-під Тріумфальної арки здіймається вгору, відривається, розтинає зірки, розпорошується по всьому небу... Скрізь запах копченої шинки... Аж ось і Мірей, вона каже мені на вухо: «Фердінане, любий, я кохаю тебе!.. У тебе справді купа чудових ідей!» На нас падає вогненний дощ, кожен хапає здоровенний палаючий шматок... Усі запихають їх один одному в ширіньки, вони тріщать, клубляться димом. Дами прикрашають себе вогняними букетами... Усі засинають, попадавши одне на одного.

25 000 поліцейських аґентів очистили площу Злагоди. Нестерпно, як там усі валялися. Занадто пекло́. Диміло. Просто пекло́.

* * *

Моя мати та пані Вірув хвилюються, ходять туди-сюди кімнаткою, чекаючи, коли в мене спаде жар. Мене привезла «швидка допомога». Я лежав на ґратівці на авеню Мак-Маґона. Мене помітили поліцейські на велосипедах.

Навіть коли немає температури, в мене постійно до такої міри гуде у вухах, що я вже готовий до всього. Це у мене з війни. Божевілля переслідувало мене всі двадцять два роки. Воно загравало зі мною, перепробувало п'ятнадцять тисяч різних шумів, просто ґвалт, та я шаленів ще більше, ніж воно, не здавався й випередив його на фініші. Ось! Я переміг його, зачарував, змусив дати мені спокій. Та мій справжній ворог — то музика. Вона застрягла й гниє в глибині мого кумпола... Безперервно агонізує... Причмелює мене звуками тромбона, захищається день і ніч. У мені всі шуми природи — від флейти до Ніаґари... Я виводжу на прогулянку барабани й полчища труб... Тижнями граю на трикутнику... А щодо сурми, то тут я можу позмагатися з ким завгодно. У мене є цілий вольєр, а в ньому три тисячі п'ятсот двадцять сім пташечок, які ніколи не змовкають... Я орґáн Всесвіту... Я все віддав — плоть, розум і подих... Часто я виглядаю знеможеним. Думки шпортаються й падають. Я не можу їм дати раду. Творю Оперу Потопу. Опускається завіса, північний потяг підходить до вокзалу... Скляний дах згори розбивається й сиплеться вниз... з двадцяти чотирьох клапанів струмує пара... трансмісія паровоза підлітає до третього поверху... У відчинених навстіж вагонах триста вгашених музик розривають повітря всіма сорока п'ятьма акордами...

Уже двадцять два роки щовечора він хоче забрати мене... рівно опівночі... Але я також можу захищатися... за допомогою дванадцяти цнотливих симфоній для кимвалів, двох солов'їних водограїв... цілого стада тюленів, що їх смажать на повільному вогні... Ось заняття для холостяка... Що тут казати. Це моє друге життя. Про нього ніхто не знає.

Усе це я кажу, аби пояснити, що в Булонському лісі зі мною трапився невеликий напад. Я часто створюю багато галасу, коли розмовляю. Говорю заголосно. Мені

роблять знак говорити тихіше. У мене виступає трохи слини, це неминуче... Я маю докладати неабияких зусиль, аби звертати увагу на знайомих. Я б зовсім забув про них. Я надто заклопотаний. Часом мене знуджує просто на вулиці. Тоді все завмирає. Настає тимчасове затишшя. Та нараз стіни знову починають гойдатися, а машини задкують. Тремчу разом з усією Землею. Я мовчу про це... Життя триває. Коли я потраплю до Господа Бога, то проткну йому вухо, внутрішнє, я вже це пройшов. Хотів би я бачити, як йому це сподобається. Я начальник диявольського вокзалу. Того дня, коли мене там не стане, ось побачите, потяг зійде з рейок. Пан Бізонд, бандажист, для якого роблю всілякий дріб'язок, зауважить, що я став ще блідішим. Він буде задоволений.

Я розмірковую про все це в моїй буді, поряд блукають мати й Вітрув.

Брама до пекла, що знаходиться у вусі, — то мацюпусінький атом. Якби його зрушити хоча б на волосинку... посунути лише на мікрон, якби поглянути крізь нього, тоді — кінець! Усе! Тебе засуджено назавжди! Ти готовий? Ні? А ви могли б? Та просто так не подихають! Треба передати Дамі чудовий саван, вишитий історіями. Останній подих зобов'язує! Останній з останніх. Та не всі про це знають! Хай там як, а треба готуватись! Я вже скоро буду готовий... Почую, як мій дзиґарок востаннє цокне! Мокре «клац» і ще раз... Щось затрясеться в аорті... все вийде з рівноваги. Закінчиться. Для ґарантії вони зроблять розтин... На похилому столі... Вони не побачать там ні моєї чудової Леґенди, ні мого свистка... Безноса забере все... Ну, пані, скажу я їй, ви найкращий поціновувач!..

* * *

Навіть коли я був непритомний й повністю відключився, то думав про Мірей...

Переконаний, що вона розплеще абсолютно все. «Ой! Що б сказали в Жонксьйон... Цей Фердінан став просто нестерпним! Їде в Ліс, щоб повикаблучуватися!.. (адже завжди намагаються перебільшувати). Тягне із собою ту Мірей!.. Розбещує всіх дівчат!.. Ми поскаржимося на нього в мерію!.. Заплямував свою посаду! Ґвалтівник і провокатор!..»

Уже який є! Я просто закипів у своїй постелі, коли уявив собі цю халепу, змокрів, як жаба... Я задихався... звивався... борсався туди-сюди... порозкидував усі ковдри... Я почувався до біса дужим. А нас таки справді переслідували сатири!.. Чую, як звідусіль тхне горілим! Мене накриває велетенська тінь... Це капелюх Леонса... Капелюх одного активіста профспілки... Криси широкі, як велодром... Він має загасити вогонь... Це Пуатра Леонс! Я в цьому впевнений! Він завжди стежить за мною... Цей хлоп мене просто переслідує! Заходить до префектури частіше, ніж треба... Після шостої... Він завжди там, входить у раж, підбурює учнів, виступає за аборти... Я йому не подобаюсь... Псую йому настрій. Він хоче здихатись мене. Сам це визнає...

У клініці він працює бухгалтером... Ще й носить лавальєр[1]. Він вклинюється в мій сон слідом за своїм капелюхом... Мені здається, що жар наростає... Ще трохи, і я лусну... Леонс Пуатра спритник, на зборах незворушний як камінь... Коли профспілка організовує черговий шантаж, він може горлати добрі дві години. Ніхто не змусить його замовкнути... Та коли його пропозицію відхилять, лише через одне слово, він може просто оскаженіти. Дере горло гучніше за командира полку. Статурою він скидається на шафу. Пихою його годі перевершити, і стрижнем також, він у нього твердий, як тридцять шість біцепсів. У нього крицеве щастя. Ось так. Він секретар профспілки цегли й дахів у Ванв ла Револьт. Обраний секретар. Друзяки пишаються Леонсом, він такий відірвиголова, такий крутий. Найуспішніший сутенер у нас на роботі.

Проте коли в нього кепський настрій, він заздрить мені, моїм ідеям, моїй духовності, тому, що всі називають мене «доктором». Він зачаївся збоку серед своїх дам... На що я наважусь? Може, я нарешті зникну?.. Я його не влаштовую!.. Остогид йому... Та все-таки я залишусь на землі!.. перевершу самого себе!.. я навіть ладен поцілувати його, якщо він від цього скопититься!.. Від інфекції!..

---

[1] *Лавальєр* — різновид широкої краватки, особливо популярної в XIX столітті, названої на честь фаворитки Людовіка XIV Луїзи де Лавальєр, яка полюбляла цей аксесуар.

Поверхом вище щось дзеленчить... Різні шуми... це артист, що дає уроки... Він тренується... Схвильований... напевне, сам... До!.. до!.. до!.. Ніяк не виходить!.. Сі!.. сі!.. Ще трохи... Мі!.. мі!.. Ре!.. може, все владнається!.. А потім арпеджіо ліворуч!.. Надто темпераментно... Сі дієз!.. О Боже!

З мого вікна видно Париж... Він розпростерся внизу... А потім дереться вгору... до нас... на Монмартр... Дахи тиснуть один одного, загострені, впиваються, ранять, світло сочиться, як кров, вулиці в блакитному, червоному, жовтому... Потім, ще нижче — Сена, блідий туман... з тяжким зітханням проходить буксир... Ще далі — пагорби... всі предмети зливаються докупи... Скоро нас забере ніч. Може, це моя стара стукає в стіну?

Коли вона підніметься до мене, я вже точно геть розсохнуся... Матуся Беранж надто стара, аби подолати всі поверхи аж до мене. Як же вона зайде?.. Тихенько проходить кімнатою... Не торкається землі... Навіть не дивиться ні праворуч, ні ліворуч... Виходять з вікна у порожнечу... Ось вона вже пішла у темряву понад будинками... І зникла там...

* * *

Ре!.. фа!.. соль дієз!.. мі!.. Чорт! Він ніколи не скінчить! Напевне початківець, знову повторює... Коли жар наростає, життя стає млявим, як черево після бістро... Занурюєшся у круговерть нутрощів. Чую, як моя мати на чомусь наполягає... Розповідає своє життя пані Вітрув... Від самого початку, аби та збагнула, як їй було важко зі мною! Розтринькувач!.. Легковажний!.. Лінивий!.. Як я геть не схожий на свого батька... Той був такий сумлінний... такий працьовитий... такий порядний... але йому так не щастило... якось узимку він помер... Так... Вона не розповідає їй про тарілки, які він трощив об її кумпол... Ні! Ре, до, мі! Ре бемоль!.. Новачкові зовсім непереливки... Він повзе через «шістнадцяті»... Повторює за пальцями вчителя... Збивається... Йому годі впоратись... Має повні жмені дієзів... «Темп!» — гарлаю щосили.

Моя мати не згадує, як Оґюст тягав її за патли в комірчині за крамницею. Далебі, замале приміщення для дискусій...

Про все це вона мовчить... Занурюємося в поезію... Щоправда, жили в тісняві, але страшенно любили одне одного. Ось що вона розповідає. Батько мене просто обожнював, дуже переймався моєю поведінкою... Хвилювання... мої ризикові авантюри, моя зіпсутість наблизили його смерть... Звичайно, від переживань... Адже це позначалося на серці... Крапка! Ось як розповідають історії... У всьому цьому є й правда, але розбавлена купою гидкої брехні... Баби так оживають, коли мелять свої нісенітниці, що заглушують звуки піаніно... Я можу блювати скільки душі завгодно.

Вітрув не відстає у брехні... перераховує свої жертви... Мірей — усе її життя!.. Я не все розумію... Мені треба в туалет, у мене позиви до блювання... Це точно хронічна малярія... Я підчепив її в Конґо... Мене проносить з усіх дірок...

Коли я знову лягаю, моя мати вся у спогадах про свої заручини... в Коломб... Коли Оґюст займався велосипедним спортом... Але й друга не відстає... неприємно розпливається... й розповідає, як вона офірує собою, аби врятувати мою репутацію... в Лінюсі... Ах, ах, ах! Я підводжуся... Вже більше не можу... Не можу поворухнутися... Нахиляюся, аби виблювати по той бік ліжка... Аби не слухати цих нісенітниць, занурююсь у власні фантазії... Бачу трувера Тібо... Тому завжди треба грошей...Він убив батька Жоада... На одного батька стало менше... Бачу, як на стелі розгортаються дивовижні турніри... Бачу, як сходяться списоносці... Бачу короля, самого Кроґольда... Він прибув із Півночі... Разом з усім двором його запрошено до Бредона... Бачу його біляву, сяючу дочку Ванду... Хочеться мастурбувати, та я занадто виснажений... Жоад страшенно закоханий... таке життя!.. Мені знову треба назад... Раптом вибльовую ледь не всю свою жовч... Кричу від напруження... Навіть мої старі почули... Прибігли, намагаються допомогти... Знову витурюю їх з кімнати... В коридорі вони знову плещуть язиками. Побачивши мене в такому стані, вони дещо змінили стиль... Злегка підхвалюють... Від мене багато чого залежить... Нараз усе перевертається... Їх заносить... Адже це я заробляю гроші... У пана Бізонда, відомого бандажиста, моя мати одержує мало... цього навряд чи вистачило б... У її віці важко зберегти

місце. Це я допомагаю пані Вітрув та її небозі різними хитромудрими способами... Раптом їм здалося, що вони перегнули палицю, починають викручуватися...

«Він грубий!.. Зайдиголова!.. Але має щире серце...» Це треба визнати. Таки-так. Адже попереду квартплата й пайок... Не треба занадто його паплюжити. Намагаються заспокоїтись. Моя мати — не якась там робітниця... Вона повторює це як молитву... Вона крамарка... У нашій родині готові вдавитися заради честі крамниці... Ми не якісь там п'янички-роботяги, в яких повно боргів... О, ні! Жодним чином!.. Не треба плутати!.. Три життя — моє, її та, особливо, мого батька було принесено в жертву. Ніхто не знає, чого їм це коштувало... Вони виплатили всі борги...

Зараз моя мати щосили намагається надати сенсу нашому життю... Доводиться вигадувати... Наші життя минули... Минуле також зникло... Вона викручується, щойно випадає нагода... намагається все підняти... а потім усе знову неминуче розвалюється!..

Як тільки я закашляю, вона починає страшенно дратуватися, тому що мій батько мав здорову грудну клітку й міцні легені... Більше не можу її бачити, вона мене доконує! Вона хоче, аби я марив разом з нею... Я поганий! Від мене одні нещастя! Мені також хочеться говорити дурниці... До! мі! ля! Учень пішов... Учитель розважається... захопився «Колисковою»... Було б добре, якби прийшла Емілі... Вона приходить увечері поприбирати в мене... Вона майже не розмовляє... Я її не помітив! Диви-но, вона вже тут!.. Хоче, аби я випив рому... Поряд ґелґочуть баби...

— Знаєте, в нього жахливий жар!.. Я дуже занепокоєна! — знову каже мати.

— Він дуже милий із хворими!.. — надривається Вітрув своєю чергою...

Тим часом мені стало так жарко, що я доплівся до вікна.

«У напрямку до площі Зірки в затінку пливе мій чудовий корабель... У нього повні вітрила до вершини щогли... Прямує до шпиталю Отель-Дьє... Ціле місто стоїть на палубі, спокійне... Пізнаю всіх померлих... Навіть знаю того, хто за штурвалом... З лоцманом я на «ти»... Вчитель уторопав... Грає потрібний нам мотив... «Чорний Джо»...

У плаваннях... Аби краще відчути Час... Вітер... брехню... Якщо прочиню вікно, зразу стане холодно... Завтра піду і вб'ю пана Бізонда, який дає нам підробіток... цього бандажиста в його закладі... Хочу, аби він вирушив у подорож... Він ніколи не виходить... Мій корабель застряг і потерпає десь під парком Монсо... Зараз він пливе повільніше, ніж минулої ночі... Зараз він напореться на статуї... Ось два привиди спускаються на Комеді Франсез... Три велетенські хмарини підхоплюють аркади Риволі. За вікном виє сирена... Я штовхаю важку раму... Вривається вітер... Мати забігає, захекавшись... Вичитує мені... Мені знову стане зле!.. Вітрув також вривається! Потік настанов... Я збунтувався... Лаю їх... Мій корабель ледве суне. Ці баби псують усю нескінченність... Він збивається з курсу, ганьба!.. Хилиться на лівий облавок... Нема нічого ґраційнішого, ніж він, під вітрілами... Моє серце прямує за ним... Вони мали б утекти, ці курви, разом зі щурами, що псують такелаж!.. Ніколи він не зможе пришвартуватися, так міцно затягнуто його фали!.. Треба б послабити... Вимотати три котушки перед «Самаритеном»[1]! Я вигукую все це понад дахами... А потім моя буда тоне!.. Я виплатив за неї до кінця! Все заплатив! до останнього су! Всім своїм сраним існуванням!.. Я усцявся у своїй піжамі! Все промокло... Це просто жахливо! Зараз буду щось верзти над Бастилією. «Ех! Якби тут був твій батько!..» Я чую ці слова... Вони мене дратують! Вона досі тут! Обертаюся. Батькую останніми словами!.. Надриваюся від крику!.. «Не було більшої сволоти у всьому Всесвіті від Дюфаєля[2] до тропіка Козерога!..» Спочатку вона остовпіла! Застигла! Стоїть у заціпенінні... Потім приходить до тями. Паплюжить мене, як останнє лайно. Не знаю, куди подітися. Вона плаче гіркими слізьми. Закутується в шаль скорботи. Стає на коліна. Знову підводиться. Тицяє в мене парасолькою.

Б'є нею просто по голові. Відламана ручка залишається у неї, затиснута в кулаці. Вона заливається слізьми. Вітрув кидається розбороняти. «Вона більше ніколи

---

[1] *«Самаритен»* — паризький універмаг вищого класу, розташований на набережній Сени на висоті мосту Пон-Неф.

[2] *Дюфаєль* — один із центральних паризьких універмагів, що був розташований на бульварі Барбес. Закрився 1930 року.

не хоче мене бачити!..» Ось як вона до мене ставиться! Вся кімната дрижить від її крику. Її спогади й купа неприємностей — ось усе, що залишив мій батько... Нею опановують спогади... Що далі його смерть, то більше вона його любить! Як собака, який не може забути... Але я не згоден! Навіть напівживим я упиратимусь! Повторюю їй, що він був святенником, лицеміром, грубіяном та невдахою в усьому! Вона знову кидається у бій. Вона готова загинути за свого Оґюста. Їй-бо', віддухопелю! Чорт!.. Я не на жарт хворий на малярію. Вона поливає мене брудом, розійшлася, забула про мій стан. Тоді я нахиляюся, люто задираю їй спідницю. Бачу її висхлі литки, худющі, як патики, жодної плоті на кістках, обвислі панчохи, жахливо!.. Колись давно я вже це бачив... Знову потужний напад блювання...

— Ти божевільний, Фердінане! — вона задкує... Підстрибує!.. Тікає!.. — Божевільний! — знову кричить зі сходів.

Я спотикаюся. Падаю на долівку. Чую, як вона шкутильгає внизу. Вікно й досі розчахнуте... Думаю про Оґюста, він також любив кораблі... По суті, він був художником... Йому не поталанило. Часом він малював шторм на моїй грифельній дошці...

Покоївка все ще стояла біля ліжка... Я сказав їй: «Лягай туди в одязі... Ми мандруємо... Мій корабель загубив усі ліхтарі на причалі в Ліоні... Я передам капітанові, аби той повернувся до причалу Араґо, коли підніматуть ґільйотини... Ранкова набережна...»

Емілі хихотить... Не розуміє жартів... «Завтра! — сказала вона... — Завтра!..» Й пішла до свого хлопчика.

Тож тепер я справді був сам!

Бачу тисячі й тисячі човників на лівому березі... У кожному маленький зморщений покійник під вітрилом... та його історія... уся його маленька брехня... вона допоможе йому впіймати вітер...

* * *

Може, розказати дещо про минуле століття, я бачив, як воно добігає кінця... Воно пішло собі дорогою з Орлі... Шуазі-ле-Руа... Туди, у бік Рюнжі, де жила тітка Арміда, моя прабаба.

Вона розповідала багато про таке, чого вже ніхто й не пам'ятав. Восени вибирали неділю, аби навідати її до настання найсуворіших місяців. Щоб потім наступного разу заїхати до неї взимку й здивуватися, що вона й досі жива...

Старі спогади настирні... але вони й ламкі, крихкі... Я точно пам'ятаю, що на Шатле ми сідали на омнібус, запряжений кіньми... Ми з кузенами залазили на лавки імперіала. Батько залишався вдома. Кузени жартували, казали, що в Рюнжі ми вже не знайдемо тітки Арміди, адже вона не має челяді й сама в домі. Якщо її хтось уб'є, а нас через повінь вчасно не попередять...

Ось так ми й тряслися всю дорогу до Шуазі берегом річки. Це тривало декілька годин. Тож я міг подихати свіжим повітрям. Назад ми збиралися їхати потягом.

На кінцевій станції слід було поквапитись! Сягнистим кроком ми йшли брукованою вулицею, мати тягла мене за руку, щоб я не відставав... Ми зустрічали інших родичів, які також прибули навідати стару. Моїй матері заважали шиньйон, вуаль, солом'яний капелюшок та шпильки... Вуаль ставала мокрою, бо вона жувала її від нервового напруження. Дорога до тітки Арміди була вся засаджена каштанами. Та я не міг їх збирати, у нас не було на це й хвилини часу... За дорогою були дерева, поля, дамба, пагорби й нарешті село... а ще далі — невідома країна... Китай... А ще далі не було геть нічого.

Ми так поспішали, що я наклав у штани... Зрештою, лайно на задниці було в мене до самої армії, так я квапився всю свою юність. Нарешті, зовсім спітнілі, ми дісталися до перших будинків. То було славне село, тепер я це розумію, з маленькими затишними закутками, вуличками, мохом, поворотами, усіма мальовничими привабами. Та коли ми доходили до огорожі, наставав кінець розвагам. Пронизливо скрипіла брама. Майже п'ятдесят років тітка продавала дешеві «туалети» в Карро дю Тампль... Усі її заощадження пішли на цю хатку в Рюнжі.

Вона сиділа вглибині кімнати перед каміном у своєму фотелі. Чекала, коли прийдуть її навідати. Вона завжди зачиняла віконниці через свій зір.

Її хатка була в швейцарському стилі, у той час це було модно. Перед хатою в смердючому ставку знема-

гали риби. Ми робили ще кілька кроків, підходили до ґанку. Занурювалися в сутінки. Я натикався на щось м'яке. «Підійди, не бійся, мій маленький Фердінане!..» Вона запрошувала до виявів ніжности. Я не опирався. Спершу було щось холодне й шерхке, потім ледь тепліше, то був кутик її рота, з жахливим присмаком. Запалювали свічку. Родичі утворювали коло пліткарів. Бачити, як я цілую прабабу, було для них дуже зворушливо. Цей єдиний поцілунок викликав у мене сильну відразу... І надто поквапна хода також. Але коли вона починала говорити, усі вимушено замовкали. Не знали, що їй відповідати. Вона говорила лише в умовному способі минулого часу. То були застарілі форми. Цим вона підкреслювала свою винятковість. Вона вже зажилася на цім світі.

У каміні за нею ніхто не запалював вогонь. «Треба зробити кращу тягу», — пояснювала вона... Насправді, то було задля економії.

Перед тим, як всі розходилися, Арміда пригощала «тістечками». Засохлі бісквіти зі щільно закритої коробки, що відкривалась лише двічі на рік. Усі гості, звичайно, дякували й відмовлялися... Вони вже не діти... Печиво було для мене!.. Я мусив стрибати від радости, що його одержу... Аби я не забув, мати потай мене щипала... Вдаючи пустощі, я швидко тікав у сад, щоб виплюнути все це рибкам...

У темряві за моєю прабабою, за її фотелем, купчилося все, що вже проминуло: мій дід Леопольд, який не повернувся з Індії, Діва Марія, пан де Бержерак, Фелікс Фор та Люстюкрю, а також умовний спосіб минулого часу. Ось так.

Я дозволяв тітці поцілувати мене ще раз, на прощання... Потім усі раптово виходили й швидко крокували через сад. Біля церкви прощалися з кузенами, які підіймалися на Жувізі. Коли вони мене цілували, від них ширилися найрізноманітніші запахи, з-під манишки відгонило потом. Моя мати накульгувала ще більше, оскільки добру годину сиділа незворушно.

По дорозі ми заскакували на цвинтар Тьє. У нас там було двоє небіжчиків у кінці алеї. Ми ледве мали час зиркнути на їхні могили. Ми тікали звідти, як злодії. У поминальний день темніє пізно. Ми доганяли Клотільду,

Ґюстава й Ґастона на роздоріжжі Бель-Епін. Моя мати волочила ногу, постійно зашпортувалась. Вона навіть її вивихнула, коли спробувала взяти мене на руки перед залізничним переїздом.

Ми поспішали, аби до темряви встигнути до скляного купола аптеки. То вже була центральна вулиця — знак, що ми врятовані... Під світлом ліхтаря двері швидко відчинялися й зачинялися, звідтіля долинала музика. Ми почувались у безпеці. Хутко переходили на другий бік, мати боялася п'яних.

Вокзал усередині нагадував забігайлівку, зал чекання з миготливою олійною лампою під стелею був заповнений чадом. Навколо невеличкої пічки юрмилися, покашлюючи й спльовуючи, упрілі подорожні. Раптом з ревом вривається потяг, здається, ніби він все змете зі свого шляху. Пасажири метушаться, квапляться, штурмують вагонні двері.

Ми залишаємось удвох. Я одержую ляпаса, тому що відпускаю материну руку.

В Іврі треба вийти, ми користуємося нагодою, щоб зайти до пані Еронд, робітниці, яка керує мережива. Вона рихтує всі вишиті та мереживні товари нашої крамнички, часто дуже старі, які так важко привести до ладу.

Вона мешкає майже на іншому кінці Іврі, на недобудованій вулиці Палісс, серед полів. Це халупа. Повсякчас, коли ми приходимо, намагаємося поквапити її. В неї ніколи нічого не готове на призначений термін. Клієнтки жорстокі й скупі до неможливости. Щораз або майже щораз я бачив, як мати страждає від загайности робітниці та від невчасно повернутих мережив. Якщо купувальниця нарікала на дірочку на її валансьєнському мереживі, то на неї, можна було чекати цілий рік.

Долина за Іврі була значно небезпечніша, ніж дорога до тітки Арміди. Жодного порівняння. Постійно назустріч траплялися якісь лайдаки. Вони гукали до моєї матері. Якщо я обертався, то одержував ляпаса. Коли болотяка ставала такою рідкою й грузькою, що можна було загубити черевика, отже, ми вже близько. Халупа пані Еронд самотньо бовваніла серед поля. Собака вже чув нас. І гавкотів щосили. Нас помічали крізь вікно.

Щоразу наша поява була несподіванкою для пані Еронд, побачивши нас, вона сиділа приголомшена. Мати

засипала її докорами. Усі скарги відміталися. Під кінець обоє умивалися слізьми. Мені залишалося лише чекати, визирати у вікно... якомога далі... вдивлятися у тінисту долину, що тяглася далеко, аж до берегів Сени, до хаосу земельних ділянок.

Наша робітниця працювала при світлі гасової лампи й псувала собі зір. Моя мати постійно приставала до неї, аби та провела газ: «Це справді абсолютно необхідно!» — казала вона на прощання.

Пані Еронд справді псувала собі сітківку ока над крихітними дірочками в мереживі, павутинками. Моя мати казала це не для власної користи, а з дружніх почуттів. У хатину пані Еронд я потрапляв тільки вночі.

«Нам проведуть газ у вересні!» — щораз запевняла вона. Це була брехня, просто щоб не надокучали... Моя мати, зважаючи на всі її недоліки, дуже її цінувала.

Мати страх як боялася робітниць, хапких на руку. Пані Еронд була порядною, як ніхто. Жодного разу вона не обрахувала нас ні на сантим. Вона ледь животіла, тимчасом як через її руки проходили справжні скарби! Венеціанські мережива з риз, які зараз можна побачити хіба в музеї! Коли моя мати пізніше заводила про це мову у хвилину відвертости, то була дуже зворушена. На очі наверталися сльози. «Ця жінка була справжньою чарівницею! Шкода, що вона ніколи не дотримувалася слова! Жодного разу не виконала роботи вчасно!..» Чарівниця померла, не дочекавшись газового освітлення, від утоми, грипу, а також від прикрощів, які вона спізнала від свого чоловіка-вітрогона... Померла після пологів... Я добре пам'ятаю її похорон. То було в Малому Іврі. Нас було лише троє, я та мої батьки, чоловік навіть не завдав собі клопоту! То був непоганий на вроду хлоп, який пропивав усе до останнього су. Він роками зависав у барі на розі вулиці Гайон. Принаймні його бачили там років з десять. А потім він зник.

Коли ми виходили від робітниці, на цьому наші перегони не закінчувалися. Біля вокзалу Аустерліц ми знову гнали учвал, а потім заскакували в омнібус до Бастилії. Поряд із Зимовим цирком була майстерня великої родини на прізвище Вюрцем, краснодеревників з Ельзасу. Саме вони гримували під старовину всі наші меблі, консолі, столики. Двадцять років вони робили це насам-

перед для Бабусі, а потім уже для інших. Інкрустації ніколи не трималися, то був вічний предмет дискусій. Вюрцем був митцем, у своїй справі він був неперевершений. Його жінка, тітка, шваґер, два кузена та четверо дітей навіть спали в стружках. У нього також ніколи нічого не було готове. Він мав одну пристрасть — рибалити. Часто тижнями пропадав на каналі Сан-Мартен, замість того щоб працювати над замовленнями. Моя мати просто буряковіла від злости. А він ще й відповідав зухвало. А потім перепрошував. Родина заливалася слізьми, ридало дев'ятеро, а нас було лише двоє. Вони були «бездонними діжками». Не платили квартплату так довго, що їх врешті випхали на вулицю, тож вони знайшли собі притулок у нетрях на вулиці Коленкур.

Їхня халупа стояла в самому низу, в яру, куди ми добиралися по дошках. Уже здалеку долинали крики, й ми прямували на світло ліхтаря. Коли я був у них, мені завжди свербіло скинути на долівку горщик з клеєм, який постійно деренчав на плиті. Якось я таки наважився. Коли про це дізнався мій батько, то зразу попередив матір, що колись я його задушу, у мене вочевидь такі схильності. Він усе бачив наперед.

Приємною рисою Вюрцемів була їхня незлопам'ятність. Після найбурхливіших скандалів, як тільки їм казали кілька примирливих слів, вони починали наспівувати. Вони ні в чому не бачили трагедії, легковажні роботяги! Не такі вибагливі, як ми! Мати завжди посилалась на них, як на приклад, аби налякати мене. Тим часом я вважав їх дуже симпатичними. Я засинав у їхніх стружках. Мене треба було добре поторсати, щоб я був здатний бігти до бульвару й заскочити в омнібус, який їхав до Винного ринку. Усередині він здавався мені чудовим через велике скляне око, що відкидало фігури зі світла на весь ряд сидінь. То було просто дивовижно.

Жандарми галопують вулицею Мартір, усі зупиняються, аби їх пропустити. Тож до крамниці ми добуваємося з великим запізненням.

Бабуся повзе у свій закуток, мій батько Оґюст нацуплює на вуха кашкет. Він походжає туди-сюди, як лев на капітанському містку. Мати падає на ослінчик. Вона завинила, що вже там пояснювати. Усе, що ми робили дорогою, нікому не до вподоби — ні Бабусі,

ні батькові. Врешті ми зачиняємо крамничку... Чемно кажемо одне одному «до побачення». Утрьох вирушаємо спати. Додому ще добрячий шмат дороги. Це за універмагом «Бон Марше»[1]. З моїм батьком було нелегко порозумітися. Коли він не був на службі, то обов'язково носив морський кашкет. Він завжди мріяв стати капітаном далекого плавання. Ця мрія зробила його вельми жовчним.

Вікна нашого помешкання на вулиці Бабілон виходили на «Місії»[2]. Всі ті кюре часто співали, навіть уночі вставали й починали співати свої гімни. Ми не могли їх бачити, оскільки вікно затуляла стіна. Від цього помешкання було трохи темнувате.

У страховій компанії «Коксінель-Енсанді» мій батько заробляв небагато.

Через сад Тюїльрі мене часто доводилося нести. Тоді всі жандарми мали великі черева. Вони стояли нерухомо під ліхтарями.

Сена зачаровує дітей, відблиски на воді ряхтять під поривами вітру, внизу глибока безодня, що рухається й гарчить. Повертаємо на вулицю Вано, й нарешті ми вдома. Коли треба було запалити лампу, знову починалася комедія. Мати не вміла цього робити. Мій батько Оґюст кудовчився, лаявся, проклинав усе на світі, щоразу ламав пальник або скляний ковпачок.

Батько був гладким блондином і часто лютував через дрібниці, він був кирпатий, як немовля, й мав величезні вуса. Коли у нього траплявся напад люті, він шалено крутив очима. Він думав лише про неприємності. Мав їх сотнями. У страховій конторі він заробляв сто десять франків на місяць.

Замість морського флоту, йому випало сім років служити в артилерії. Йому хотілося бути сильним, удатним і шанованим. У конторі «Коксінель» його мали за ніщо. Він знемагав від самолюбства й одноманітности. Не мав

---

[1] *Бон Марше* — паризький універмаг, заснований братами Відо 1838 року. Вважається першим універмагом у світі й існує до сьогодні.

[2] *Місії* — йдеться про Паризьке товариство закордонних місій, місіонерську організацію католицької церкви, осідок якої був розташований на вулиці рю дю Бак (7 округ).

нічого, крім атестата зрілости, вусів та педантизму. З моїм народженням батьки ще глибше загрузли в багні.

Зранку ми нічого не їли. Мати гриміла каструлями. Вона була в нижній спідниці, аби не забруднитися під час приготування їжі. Ниділа, що Оґюст не цінує її добрих намірів, не розуміє труднощів комерції... А той, спершись на кут столу, розмірковував над власними неприємностями. Раз по раз він виказував своє невдоволення... Вона завжди намагалася його заспокоїти. Та тільки-но вона знімала з гачка підвісну лампу, гарну жовту кулю, він зразу починав лютувати. «Клеманс! Послухай! Господи! Та ти влаштуєш нам пожежу! Скільки вже тобі казати: бери обіруч!» Він репетував як вар'ят, не знаходив слів від обурення. А коли впадав у транс, ставав цегляністого кольору, весь роздувався, очі вертілися, як у дракона. На нього було страшно глянути. Ми з матір'ю лякались. А потім він розбивав тарілку, й усі йшли спати...

«Повернись до стіни, малий негіднику! Не обертайся!» Я не мав жодного бажання... Я знав... Соромився... Чув кроки коротких, товстеньких материних ніг... Вона дибала з кімнати в кімнату... Він умовляв її... Вона заперечувала, казала, що треба помити посуд... Аби розрядити ситуацію, намагалася завести пісеньку...

А сонце через дах дірявий
Спускалося до нас...

Оґюст, мій батько, читав газету «Ла Патрі»[1]. Сідав біля мого ліжка-манежу. Вона підходила й цілувала його. Буря вщухала... Він підводився й глипав у вікно. Здавалося, ніби він щось шукав углибині двору. Гучно пердів. Це була розрядка.

Вона також пукала, тихенько, із солідарности, а потім грайливо шкандибала на кухню.

Далі вони зачиняли двері... Двері своєї кімнати... Я спав у їдальні. За стіною лунали співи місіонерів... Вулицею Бабілон дибав кінь... Бем! Бем! Він тяг за собою фіакр...

---

[1] *Ла Патрі* (досл. Батьківщина) — щоденна паризька газета консервативного спрямування, заснована 1841 року. Багато матеріалів було присвячено економічним новинам.

* * *

Батько, аби прогодувати мене, брав додаткову роботу. Його начальник Лампрент усіляко принижував його. Я знав того Лампрента, він був рудий, вже побляклий, з довгою золотавою борідкою. Батько мав стиль, йому від природи була властива елеґантність. Це дратувало Лампрента. Він мстився протягом тридцяти років. Змушував батька знову переписувати майже всі листи.

Коли я був ще зовсім маленьким, мене віддали годувальниці в Пюто, й мої батьки у неділю приходили мене навідати. Там було чисте повітря. Вони все розраховували наперед. Ніколи не заборгували жодного су. Навіть коли зазнавали серйозних невдач. У Курбевуа моя мати через безліч клопотів і через те, що у всьому собі відмовляла, почала кашляти. Кашель не припинявся. Її порятував сироп зі слимаків та метод Распая.

Пан Лампрент побоювався, що мій батько зі своїми вишуканими манерами може стати надто гоноровим.

У Пюто із садка моєї годувальниці було видно Париж. Коли батько підіймався туди, аби побачитись зі мною, вітер кошлав його вуса. Це мій перший спогад.

Після банкрутства нашої крамниці мод у Курбевуа батькам довелося працювати вдвічі більше, вони просто вибивалися із сил. Мати працювала продавщицею в бабусі, а батько понаднормово працював у «Коксінелі». Та що більше він демонстрував свій чудовий стиль, то більше його ненавидів Лампрент. Щоб украй не озлобитись, батько зайнявся акварелями. Він малював вечорами після вечері. Мене перевезли до Парижа. Я бачив, як він малював пізно увечері, переважно кораблі, пароплави серед океану, трищоглові вітрильники в шторм, олівцем і фарбами. До цього він мав схильність... Згодом прийшли спогади про артилерію, просування галопом на бойові позиції, пізніше він малював єпископів... На замовлення клієнтів... Через пишну ризу... Й нарешті танцівниці з товстими стегнами... В обідню перерву мати пропонувала їх на вибір ґалерейникам... Вона робила все для мене й мого життя, та якраз народжуватися мені було й не варто.

У Бабусі на вулиці Монторгей, де ми товклися після нашого банкрутства, мати, прикрашаючи вранці вітрину, часом харкала кров'ю. А потім ховала свої носо-

вички. Раптом з'являлась Бабуся... «Клеманс, витри очі! Слізьми тут не зарадиш!..» Аби прийти раненько, ми вставали удосвіта, закінчивши справи по господарству, йшли через сад Тюїльрі, а батько застеляв ліжка.

Протягом дня було не дуже весело. Рідко бувало, щоб я не проплакав увесь час після обіду. В крамниці я одержував більше ляпасів, ніж бачив усмішок. Мав вибачатися за кожну дрібницю, й вибачався за все.

Ми весь час остерігалися крадіжки чи випадкової поломки, старі речі ненадійні. Ненароком я перепсував тонни різного мотлоху. Старе дрантя досі викликає в мене огиду, проте ми з нього жили. Уламки часу — це сумно... гидко, потворно. Їх продавали, хотіли того клієнти чи ні. Покупця доводили до отупіння. На клієнта сипався каскад небилиць... обіцянок, нечуваних переваг... без жодної пощади... Мимоволі він пристававав на умовляння... Всупереч здоровому глуздові... Покупець у захопленні виходив з крамниці з викопаною звідкілясь чашкою часів Людовіка XIII, із загорнутим у шовковий папір віялом, на якому були зображені пастушки. Просто диво, яку огиду викликали в мене дорослі, що несли додому такі дурнички...

Бабуся Кароліна цілісінький день ховалася за «Блудним сином», велетенським ґобеленом. У Кароліни було метке око, вона не зводила очей з пальців відвідувачів. Усі клієнти жіночої статі ненадійні, що заможніші, то більше хапкі на руку. Маленьке мереживо Шантії могло миттєво опинитися в манжеті добре натренованої відвідувачки.

У нашій крамниці ми не купалися в яскравому світлі... Зима — найпідступніша пора року через волани... оксамит, пелерини, хутра, якими тричі обмотують цицьки... А з плечей ще звисають різноманітні боа, потоки хвилястого мусліну... Як великі сумні птахи... Клієнтка гонорово походжає, порпається у горах дрібного мотлоху, квокче — й знову все спочатку. Все розкидає... вихоплює то те, то се... патякає, ладна влаштувати скандал просто заради задоволення. Аби догодити їй, всі зі шкури пнулися, а в крамничці вибір таки був нічогенький... Бабуся добували все нові товари, весь час лазила по барахолках. Тягла все підряд: картини, намальовані олійними фарбами, аметисти, цілі кущі канделябрів, каскади тюлі, кабошони, дароносиці, опудала, обладунки й парасольки від сонця, позолочений японський кіч,

мушлі з іще віддаленіших місць, мотлох, що не має назви, і взагалі неймовірні штуковини.

Клієнтка збуджувалася від цієї скарбниці скалок. Перед нею росте гора. Все котиться, дзеленчить, крутиться. Вона зайшла лише ознайомитися. Дощить, і їй просто треба десь заховатися. Коли їй усе набридає, вона відкараскується обіцянками. Треба добряче погріти чуприну, аби знову зібрати весь непотріб. На колінах згинаєшся якомога нижче, нишпориш попід меблями. Чи все на місці... носовички... різний дріб'язок... кришталь... все оте барахло... нарешті зітхаєш з полегшенням.

Моя мати падає на стілець, розтирає собі ногу, від ходіння взад-вперед у неї судома, вона зовсім захрипла. Насамкінець уже перед закриттям з'являється сором'язливий клієнт. Входить тихо, пошепки пояснює, що хоче загнати одну штучку, родинну реліквію, розгортає шмат газети. Називають копійчану ціну. Миють той виріб у раковині на кухні. А заплатять йому завтра вранці. Він зникає, заледве промимривши «до побачення»... Попри крамничку смерчем пролітає омнібус «Пантеон-Курсель».

Батько повертається з контори, щосекунди позирає на свій годинник. Нервує. Пора збиратися.

Відкладає убік капелюха. Знімає із цвяха кашкет. Тепер ще треба пожерти макаронів та братися за постачання товару.

* * *

У крамничці гасне світло. Моя мати не вміла куховарити, та все-таки готує якийсь рататуй. Як не суп з хлібом і яйцями, то макарони. Без витребеньок. Проковтнувши макарони, на якусь мить усі завмирали, аби краще перетравлювалась їжа. Мати намагалася розважити нас, уникнути незручної мовчанки. Якщо я не відповідав на запитання, ласкаво говорила: «Знаєш, вони ж на маслі готувались». За ґобеленом миготіло світло. Горішнє освітлення в стилі батерфляй[1] кидало тіні на тарілки, тож у них годі було щось розгледіти.

---

[1] *Освітлення «батерфляй»* — джерело світла розташоване вгорі, й тінь на портреті утворюється під носом у формі, що нагадує метелика.

Подаючи нам приклад, мати брала добавку... Навздогін макаронам потрібен був добрячий ковток вина, аби вони не полізли назад.

Закуток, в якому ми їли, був водночас місцем для прання та складом різного мотлоху... Було накидано цілі гори усякої всячини, якої вже неможливо було ні порихтувати, ні продати, ні навіть комусь показати. Суцільне жахіття. З кватирки в тарілки звисало павутиння. Якимось дивом там ще залишався простір для великої плити зі здоровенною витяжкою, що займала половину приміщення. У кінці тарілки повертали, щоб покласти в них ложку варення на закуску.

Інтер'єр брудного музею.

З часу нашого переїзду з Курбевуа моя Бабуся й батько не розмовляли. Мати намагалася теревенити без упину, аби ті не взялися кидати один в одного речами. Перетравивши макарони й скуштувавши варення, ми вирушали в дорогу. Продану річ ми загортали у пишне рядно. Зазвичай то було щось із салонних меблів, який-небудь столик, а часом лише пудерниця. Батько підважував громіздку річ на спину, і ми йшли до площі Злагоди. Біля фонтану Жиклез я починав за нього потерпати. Коли ми йшли Єлисейськими полями, було вже зовсім темно. Батько дріботів як злодій. Я насилу за ним устигав. Можна було подумати, що він волів мене загубити.

Мені хотілось, аби він балакав зі мною, та батько лише лаявся на адресу перехожих. Коли ми доходили до площі Зірки, з нього градом котився піт. Ми зупинялись, аби трохи перепочити. У будинку клієнта треба було ще знайти чорний хід.

Коли випадало йти до Отей, мій батько був привітніший. Він не так часто діставав свого годинника. Я вилізав на парапет, він показував мені буксири... зелені вогні... пояснював значення сигнальних свистків... «Отой скоро буде в «Пуан дю Жур»!» Ми захоплювалися тим допотопним коритом... Переймалися його вдалими маневрами...

Увечері, коли ми вирушали до площі Терн, він ставав просто жахливий, особливо коли клієнтами були баби... У нього вони викликали відразу. Напруга відчувалася з самого початку. Пам'ятаю, як ми ходили на вулицю Демур. Перед церквою він уліпив мені добрячого потиличника,

аби я не відставав, переходячи дорогу. Коли ми доходили до будинку клієнтки, я вже не міг стримати сліз. «Малий негіднику, — репетував він, — я навчу тебе, як слід поводитися!» З одноногим столиком на спині, він підіймався за мною сходами. Ми помилились дверима. Служниця визирає з цікавістю... Я упираюсь, як теля... Роблю це навмисно. Хочу його розлютити! Крики! Нарешті знаходимо потрібний дзвінок. Нас зустрічає покоївка. Вона співчуває мені. За шурхотом сукні з'являється господиня: «О маленький хуліган! Неслух! Розсердив свого татуся!» Батько вже не знає, куди подітися. Ладен залізти в шухляду. Господиня намагається мене втішити. Наливає батькові коньяку. Й каже: «Любий друже, натріть, будьте такі ласкаві, столик до блиску! Боюсь, щоб від дощу не було плям...» Покоївка подає ганчірку. Батько береться до роботи. Пані пропонує мені цукерочку. Йде за нею в кімнату. Покоївка йде за нами слідом. Там господиня лягає на мереживну постіль. Нараз вона задирає свій пеньюар, показує мені товсті литки, стегна й пелехатий горбок, от сучисько! Копирсається там пальцями...

«Мій пупсику!.. Ходи сюди, моя радосте!.. Полижи мені там, усередині!..» Припрошує мене дуже ласкавим голосом... дуже ніжним... до мене так ніколи не зверталися. Розсуває ноги, там щось тече.

Покоївка душиться зі сміху. Це мене й зупинило. Я втік на кухню. Вже більше не плакав. Батькові дали на чай. Він не наважується запхати гроші до кишені, витріщається на них. Покоївка ще досі сміється. «Може, вони тобі не потрібні?» — запитує. Батько вискакує на сходи, забувши про мене. Я мчу за ним вулицею. Гукаю: «Тату, тату!» Наздогнав його лише на площі Терн. Ми сіли. Було холодно. Він рідко мене обнімав. Лише стис мені руку.

«То нічого, мій маленький!.. То нічого!.. — повторював він, дивлячись перед собою... Все-таки він мав серце. У мене воно також було. Хоча для життя серце не потрібне. Ми повертались прямо на вулицю Бабілон.

* * *

Мій батько не давав розгулятись уяві. Розмовляв сам із собою в кутку. Докладав зусиль, аби стримуватись... Усередині в нього, напевне, все кипіло...

Родом він був з Гавра. Про кораблі знав геть усе. Часто згадував ім'я капітана Діруана, що командував кораблем «Віль де Труа». Він бачив, як цей корабель виходив у море, віддав швартови у бухті де ла Барр.

Він так ніколи й не повернувся. З усім екіпажем і вантажем пропав десь біля узбережжя Флориди. «Чудовий трищогловий бриг!»

Інший корабель називався «Ґондріолан», вантажне норвезьке судно, яке пошкодило у шлюзі днище... Батько розповідав про цей нещасливий маневр. Навіть зараз, через двадцять років, його це жахало... Він досі обурювався... А потім знову забивався у свій куток. І починав переживати те саме.

Його брат Антуан був геть інакший. Він справді героїчно притлумлював у собі всі гультяйські поривання. Він також народився зовсім поряд з Великим маяком... Коли помер їхній батько, викладач риторики, Антуан притьмом влаштувався у відділ мір і ваг — безперечно, надійне місце. Для більшої певности він одружився з дівчиною з відділу статистики. Та впокорений потяг до мандрів повертався... За своєю природою він був вітрогоном, весь час відчував неспокій і намагався приборкати себе.

Він з дружиною приходив до нас лише на Новий рік. Вони жили ощадно, харчувалися дуже погано, ні до кого не заговорювали, тож коли вони несподівано зникли, у кварталі ніхто й не помітив. Вони закінчили як масони: він помер від раку, вона — від статевого утримання. Його дружину, вірну половину, знайшли в парку Бютт-Шомон.

Саме там вони зазвичай проводили відпустку. Вони поклали сорок років на те, щоб разом поволі вкоротити собі віку.

Батькова сестра Елен була не така. Вона завжди летіла на напнутих вітрилах. Її занесло в Росію. У Санкт-Петербурзі вона скурвилась. Якийсь час вона мала все: карета, троє саней, власне село, назване на її честь. Вона двічі заїздила до нас по дорозі, вся обвішана шмотками, пишна як принцеса, щаслива й таке інше. Закінчила вона трагічно: її життя обірвав постріл одного офіцера. Їй забракло стриманости. То була сама плоть, жадання, музика. На саму лише згадку про неї мого батька пересмикувало. Дізнавшись про її смерть, моя мати сказала: «Який жахливий кінець! Це кінець егоїстки!»

А ще був дядько Артур, також не ідеал! Плоть так само переповнювала його. Мій батько відчував до нього певну симпатію, своєрідну слабкість. Він мешкав серед богеми, поза суспільством, у мансарді, де жив на віру з покоївкою. Вона працювала в їдальні військового училища. Завдяки цьому йому нерідко вдавалося добре попоїсти. Артур був спритним хлопом з борідкою, в оксамитових штанях, гостроносих черевиках, з тонкою й довгою люлькою. Особливо нічим не переймався. Був небайдужий до жіноцтва. Часто й тяжко хворів — зазвичай, коли мав повертати борги. Часом куйовдився в ліжку цілісінький тиждень разом з однією зі своїх краль. Коли в неділю ми приходили навідати його, він поводився не надто пристойно, особливо з моєю матір'ю. Підбивав до неї клинці. Мій старий несамовитів від люті. Дорогою додому закликав у свідки двадцять тисяч чортів, присягався, що ноги його там більше не буде. «Цей Артур! У нього просто жахливі манери!..» І все-таки ми приходили знову.

Артур малював під слуховим вікном на великій дошці кораблі, яхти, що злітали на спінених хвилях, а навколо чайок, це був його улюблений мотив... Навіть часом збирався опублікувати каталог робіт, але мав стільки боргів, що бажання швидко пропадало. Він завжди був у доброму гуморі, коли нічого не робив.

Неподалік від його будинку стояли кавалеристи, звідти лунали звуки сурми. Артур знав напам'ять усі ці пісні. До мелодій він вигадував непристойні тексти. Моя мати й покоївка йойкали: «Ох, ох!» Батько обурювався, оскільки я все це чув.

Та найневлаштованішим з усієї родини був дядько Родольф, трохи пришиблений чолов'яга. Коли з ним заговорювали, він тихенько сміявся. Балакав сам з собою. Це могло тривати годинами. Волів жити лише просто неба. Тому не хотів працювати ні в крамниці, ні в конторі, ні хоча б нічним сторожем. Він навіть їв на вуличній лавці. Не довіряв приміщенням. Лише сильний голод змушував його зайти у дім. Провести там вечір. Йому постійно не таланило.

Він часто підробляв носієм на вокзалі. Цією роботою займався із захопленням. Понад двадцять років. Поки був при силі, тягав валізи й бігав як заєць за фіакрами з

багажем. Найбільше він любив час, коли всі повертались з відпусток. На такій роботі він був завжди голодний і його постійно діймала спрага. Машталіри його любили. За столом він був кумедний. Високо підіймав склянку, пив за здоров'я присутніх, заводив пісню... Заливався сміхом без будь-якого приводу, прикриваючи рота серветкою...

Його відводили додому. А він усе реготав. Мешкав він на вулиці Лепік у пансіоні «Рандеву дю Пюї-де-Дом», мав там кімнатку з вікном у двір. Усі його манатки лежали на долівці, в нього не було ні стола, ні стільця. Під час Виставки він виряжався трубадуром. На набережній перед картонними тавернами втілював «Старий Париж». Його костюм було зшито зі строкатих клаптів. «Ласкаво просимо в Середньовіччя!..» — горлав він, пританцьовуючи, щоб зігрітись. Увечері, коли у своєму карнавальному строї він приходив до нас поїсти, моя мати давала йому грілку. У нього весь час мерзли ноги. Справжні неприємності почались, коли він злигався з «блудницею», яку зображала Розіна, що стояла навпроти нього біля картонної ляди й розповідала анекдоти. Бідолашна харкала рештками своїх легень. За три місяці настав кінець. Вона померла у своїй кімнаті в тому ж таки «Рандеву». Він не хотів, щоб її забирали. Запер її на ключ. Приходив щовечора й лягав поруч. Усе випливло через сморід. Він лютував. Не розумів, що таке смерть. Довелося вдатися до сили, аби забрати й поховати її. На цвинтарі він хотів сам її нести, ще й найдовшою дорогою.

Коли він знову з'явився на площі, мати побивалась: «Одягнений, як на карнавалі. Йому ж холодно! Просто жах якийсь!» Особливо її обурювало те, що Родольф не вдягає пальта. Він мав одне, яке подарував йому мій батько.

Мене посилали подивитися, як він там, бо я був малий і міг пройти через турнікет безкоштовно.

Він усе ще там стояв, за ґратами, вирядженний трубадуром. Аж розпливався в усмішці. «Привіт, — казав він мені, — Привіт, малий!.. Ти бачиш мою Розіну?..» Він показував кудись у далечину, за Сену, на якусь цятку в тумані... «Бачиш її?..» Я казав, що «так». Не хотів суперечити йому. Виконував волю батьків. Блаженний Родольф!

Наприкінці 1913 року він поїхав з цирком. Ніхто так і не знає, яка його доля. Зник назавжди.

* * *

Ми покинули вулицю Бабілон і відкрили нову крамницю, вирішили ще раз спробувати щастя. Переїхали в пасаж Березіна, між Біржею та бульварами. Наша квартира була над крамницею, на двох поверхах три кімнати, поєднані гвинтовими сходами. Моя мати без упину шкандибала тими сходами, накульгуючи на одну ногу. Та! Па! Там! Та! Па! Там! Міцно трималась за поручень. Батько дратувався, коли чув її. Вже до цього мав кепський настрій — години минали заповільно. Він усе позирав на годинник. А тут ще мати з її кульгавою ногою, це вже геть зводило його з розуму.

Горішня кімната, що виходила на скляний дах, тобто просто у повітря, була заґратована залізним пруттям від злодіїв і котів. То була моя кімната, там також любив малювати мій батько, коли повертався після постачання товарів клієнтам. Він малював акварелі, а коли кінчав малювати, удавав, що спускається вниз, аби підловити мене, коли я дрочив. Він ховався на сходах. Та я був спритніший за нього. Він заскочив мене лише один раз. Проте щоразу давав мені прочуханки. Між нами точилася постійна війна. Врешті я мав вибачатися за свою непоштивість... Це була комедія, адже нічого непоштивого я не робив.

Він сам був грубий зі мною. Якось, повиховувавши мене, він ще довго стояв перед ґратами, розглядав зірки, небо, місяць, ніч високо над ним. Це була його капітанська рубка. Я це знав. Він командував Атлантичним океаном.

Якщо мати перебивала його, гукала, аби спускався, він знову лютував. У темряві вони зчіплялися десь між першим і другим поверхами. Звідтіля долинали звуки ударів та лайка. Та! Ґа! Дам! Та! Ґа! Дам! Палаючи від образи, вона спускалася у підвал перераховувати товар. «Коли ж мені нарешті дадуть спокій? Триклятий бордель! Що за кара небесна?» По всьому будинку відлунював її лемент. Він ішов у нашу тісну кухню-камбуз, наливав собі скляночку червоного. І більше ні пари з уст. Знову ставав спокійним.

Удень я залишався з Бабусею, вона вчила мене потроху читати. Сама вона не дуже вміла, бо вивчилася читати доволі пізно, вже коли сама мала дітей. Не скажу, щоб Бабуся була дуже ніжною чи ласкавою, але зайвого не балакала, і це вже було чудово, окрім того вона жодного разу не дала мені ляпаса!.. Мого батька вона ненавиділа. Просто терпіти не могла, з його освітою, його великими докорами сумління, його жалюгідними нападами люті, з усім його чортовим гармидером. Свою доньку також вважала дурною як чіп, раз та одружилася з таким придурком, що мав від страхової компанії лише сімдесят франків на місяць. Що ж до мене, малого, то вона не знала, що й думати, вона лиш спостерігала за мною. Сама ж вона була жінкою з характером.

У Пасажі вона допомагала нам скільки могла залишками свого майна. Ми вмикали світло лише в одній вітрині, речей на більше не вистачало... Різний дріб'язок, залежаний товар — то була невдячна справа, ці речі невчасно виходили з моди, але все це були лише квіточки... Ми трималися лише завдяки економії... макаронам та маминим сережкам, які вирушали до ломбарду у кінці кожного місяця... Увесь наш добробут тримався на волосинці.

Тільки замовлення на ремонт давали нам сякий-такий прибуток. Ми готові були виконати їх за будь-яку ціну, значно дешевше, ніж інші. Ми доправляли товар о будь-якій порі. За якісь сорок су виторгу чимчикували аж до парку Сен-Мор і назад.

«Нахабство — друге щастя!» — жартівливо зауважувала мати. Її рятував оптимізм. Та пані Еронд і далі до непристойности затримувала замовлення. Щораз чекання набувало масштабів трагедії, ще трохи — і ми могли б загнутися. О п'ятій по обіді, коли батько повертався з контори, ним уже тіпало від нетерплячки, й він не випускав з рук годинника.

«Послухай, Клеманс, кажу тобі вже всоте... Що ми робитимемо, якщо цю жінку обкрадуть?.. Її чоловік усе просадить!.. Він же і так не вилазить з борделів, я це точно знаю!..»

Він підіймався на третій поверх. Там знову репетував. Потім знову спускався в крамничку. Наша хата була як акордеон. Розтягувалася згори донизу.

Я біг аж до вулиці Пірамід, аби подивитися, чи не йде пані Еронд. Якщо я не бачив її з велетенським пакунком, більшим, ніж вона сама, то чвалом повертався додому ні з чим. Потім біг ще раз. Нарешті, вже втративши будь-яку надію, я випадково надибував на неї на вулиці Терез, де вона задихалась у вирі натовпу, зігнувшись під вагою пакунка. Я тяг її за собою до Пасажу. У крамниці вона падала на стілець. Мати дякувала Небесам. Батько не хотів бути присутнім при цій сцені. Йшов нагору, щокроку косував на годинника, нав'язливі думки знову напосідали на нього. Він готувався до нового скандалу й до Потопу, що вже не за горами... Тренувався...

* * *

У Пінезів нас кидонули. Ми мали намір запропонувати їм набір гіпюру на весільний подарунок.

Вони жили в палаці навпроти мосту Сольферіно. Ще пам'ятаю, що мене особливо вразило... Китайські вази, такі високі й широкі, що в них можна було сховатися. Вони стояли скрізь. То були дуже заможні люди. Нас провели у салон. Чарівна пані Пінез та її чоловік уже були там... чекали на нас. Вони завжди приймали нас дуже люб'язно. Моя мати зразу розкладає перед ними наш товар на килимі. Для зручности стає на коліна. Щебече як пташка, вже осміліла. Ті вагаються, не можуть визначитись, кривлять губи, перешіптуються.

Пані Пінез у пеньюарі, обшитому стрічками, розлягласа на дивані. А він походжає за мною, дружньо плескає по плечу, злегка потискуючи... Моя мати докладає всіх зусиль, видобуває своє ганчір'я, трясе ним... Від напруження її шиньйон розпустився, обличчя заливає піт. На неї страшно глянути. Вона задихається! Нервує, підтягує панчохи, шиньйон сповз... волосся лізе в очі.

Підходить пані Пінез. Вони з чоловіком розважаються тим, що дражнять мене. Моя мати не вмовкає ні на мить. Та всі її намагання даремні. Я порпаюся в кишені... Нараз я помітив, як пані Пінез поцупила носову хустинку. Й запхала її собі межи цицьок. «Вітаю вас, мадам! У вас дуже славний хлопчик!..» Але це так, для годиться, їм уже більше нічого не було потрібно. Ми нашвидкуруч збираємо свої пакунки. Мати обливаєть-

ся потом, але все ще всміхається. Не хоче нікого ображати... «Може, наступного разу!.. — ввічливо перепрошує, — прикро, що не змогла вас нічим спокусити!..»

Уже на вулиці перед брамою пошепки спитала мене, чи я бачив, як пані Пінез запхала під корсет хустинку. Я відповів, що ні.

«Твій батько цього не перенесе! То ж була хустинка, яку нам дали на продаж! З валансьєнського мережива! Вона належить Ґреґе! Не наша! Це ж треба таке! Якби я її відняла, ми втратили б клієнтів!.. І всіх їхніх друзів!.. То був би скандал!..»

«Клеманс, ти розпатлана! Волосся лізе тобі в очі! Ти вся позеленіла, моя бідолашко! На тебе страшно глянути! Ти загнешся від цієї біганини!..»

То були перші його слова, коли ми ввійшли.

Аби не спускати очей з годинника, він причепив його на кухні, якраз над макаронами. Знову зиркнув на матір. «Ти бліда як мрець, Клеманс!» Певно, годинник мав нагадувати про те, що все скоро скінчиться — яйця, кепська їжа, макарони... вся ота втома й навіть те, що чекає нас у майбутньому. Йому все остобісіло.

«Я щось приготую», — запропонувала вона. Та він не хотів, аби вона до чогось торкалася... Коли вона готувала, він відчував ще більшу відразу до всього. «Поглянь, у тебе брудні руки! Ти втомилася!» Коли вона, накриваючи на стіл, упускала тарілку, він закипав і кидався в бійку. У нашій кімнатці була така тіснява, що ми весь час натикались одне на одного. Його злість не знаходила виходу. Стіл трусився, стільці танцювали вальс. Починався страшенний розгардіяш. Вони перечіплювалися одне об одного, сипали стусанами, нарешті згадували про порейну цибулю. Наставала сповідальна година...

«Тобто ти взагалі нічого не продала?.. Усі зусилля коту під хвіст. Моя бідолашна!..» Він глибоко зітхав. Жалів її. Він бачив, що майбутньому гаплик, їм ніколи не виборсатися з лайна.

Тут вона й виклала йому все... про те, що в нас поцупили хустинку... і як це сталося...

«Як?! — йому було просто невтямки. — Ти не закричала, що вони злодії? Ти дозволяєш обкрадати себе? Це ж наша праця!» Здавалося, він вибухне, так він розлютився... Його куртка тріщала по швах... «Це просто

жах!» — лементував він. Моя мати белькотіла щось на кшталт вибачень... Та він уже нічого не чув. Вихопив ножа й всадив його в тарілку, дно тріснуло, макаронний соус розтікся по всьому столу. «Ні, ні, я більше не витримаю!» Він кружляв кімнатою й дедалі більше шаленів, потім вчепився в буфет у стилі Генріха III, тряс його як сливу. Лавина посуду бахнула на підлогу.

Пані Меон, корсетниця з крамнички навпроти, підходить до вікна, аби нічого не проґавити. Це наш найлютіший ворог, вона завжди нас ненавиділа. Перук'єри, букіністи, чия книгарня була трохи далі, навіть прочиняють вікно. Їм нема чого соромитись, вони просто прилипають до вітрини... Матір одержить добрячу прочуханку, це вже точно. Що ж до мене, то я ні за кого. Я думаю, що лайливістю й дурістю вони не поступаються одне одному... Вона б'є не так сильно, зате частіше. Кого б я хотів бачити вбитим? Напевне, все-таки батька.

Мені не дозволяють дивитися. «Підіймайся до себе, негіднику!.. лягай! Не забудь помолитися!..»

Він реве, кидається, вибухає, бомбардує всю кухню. На цвяшках уже нічого не висить... Усі каструлі стали метальним знаряддям... усе дзеленьчить... брязкає... гуде... Моя мати навколішках благає в Неба милости... Від потужного удару перекидається стіл... летить прямо на неї...

«Тікай, Фердінане!» — встигає вона гукнути до мене. Я вистрибую. Перелажу через гору скла й черепків... Він кидається на піаніно, яке залишила як заставу одна клієнтка... Стає вже зовсім несамовитий. Гатить каблуком по клавішах, клавіатурі гаплик... Тепер дійшла черга до моєї матері, береться за неї... Зі своєї кімнати я чую її крик: «Оґюсте! Оґюсте! Відпусти мене...» А потім придушений зойк...

Я спускаюся на кілька сходинок, щоб глянути... Він тягне її вздовж перил. Вона чіпляється за нього. Стискає йому горло. Це її рятує. Тепер уже він намагається вивільнитись... Кидає її на долівку. Вона летить догори дриґом... зі сходинки на сходинку... ще трохи перекочується... внизу намагається встати... Він проходить через крамницю... йде геть... Нарешті вона звелась на ноги... Вертається на кухню. У неї закривавлене волосся. Умивається над раковиною... Плаче... Задихається...

Підмітає черепки... У таких випадках він повертається пізно... Знову залягає тиша.

* * *

Бабуся розуміла, що мені потрібні розваги, що для мене шкідливо, весь час сидіти в крамниці. Її просто нудило від дурниць, які постійно вигукував мій несамовитий батько. Вона купила цуценя, щоб я міг з ним збавляти час, коли чекав на покупців... Я поводився з ним, як батько зі мною. Коли ми залишалися самі, копав його щосили. Пес забивався під шафу й скавчав. А потім приповзав просити пробачення. Він робив це так само, як і я.

Та я не мав задоволення від того, що бив його, мені більше подобалося його цілувати. Обціловував його, а песик виривався. Він ходив з нами скрізь, навіть в кіно на ранкові сеанси у четвер. Платила, звичайно, Бабуся. Ми переглядали три сеанси поспіль. Ціна на будь-яке місце була однакова — один франк. У цілковитій тиші, без розмов, без музики, без слів, тільки шелест кінопроектора. Все це ще повернеться, людина стомлюється від усього, тільки не від сну й дрімоти. «Подорож на Місяць» також повернеться... Я досі знаю цей фільм напам'ять.

Часто влітку ми були самі у великій залі, Кароліна і я. В кінці білетерка давала нам знак, що наш сеанс закінчився. Я будив песика й Бабусю. На вулиці ми пробиралися через натовп, Бульвари й товкотнечу. Щораз ми запізнювались. І приходили геть засапавшись.

«Тобі сподобалося?» — питала мене Кароліна. Я нічого не відповідав, не любив таких запитань. «Потайлива дитина», — говорили про мене сусіди...

Дорогою додому на розі нашого Пасажу вона купувала для мене в перекупки «Захопливі пригоди з картинками». Вона ховала їх під трьома спідницями. Батько не хотів, щоб я читав різні дурниці. Казав, що це збиває мене з пантелику, не готує до життя, краще вчитися читати на серйозних творах.

Мені скоро мало виповнитися сім років, і я готувався до школи, тож, мовляв, не треба збиватись на манівці... Інші крамарські діти також збирались до школи, так що

тут було не до жартів. Коли батько повертався з доставки, то читав мені невеликі проповіді про серйозність життя. Самих лише ляпасів було замало.

* * *

Мій батько, в передчутті, що я точно стану злодієм, ревів як тромбон. Якось по обіді ми разом з Томом спорожнили цукерницю. Цього він не міг забути. До того ж я мав ще один недолік: завжди брудний зад, я не витирав його, не мав часу, ясна річ, усі навколо постійно поспішали... Я майже не підтирався тому, що завжди на мене чекав ляпас за запізнення... Тож я поспішав... Залишав двері туалету відчиненими, щоб чути, чи хто не йде... Какав як пташка, у перерві між грозами...

Тікав на другий поверх і ховався там... Тижнями я ходив з кіркою на дупі. Знав, що від мене йде запах, тому трохи соромився чужих людей.

«Він брудний, як тридцять шість свиней! Жодної пошани до самого себе! Він нічого не досягне в житті! Його виженуть з будь-якої роботи!..» Моє майбутнє уявлялося йому жахливим...

«Від нього смердить!.. Він висітиме в нас на шиї!..»

Батько все ускладнював, зазирав задалеко в майбутнє. Свої слова він підкріпляв латиною: Sana... Corpore sano...[1] Моя мати не знала, що відповісти.

* * *

Неподалік від нас у Пасажі жила родина палітурників. Їхні діти нікуди не виходили.

Мати в них була баронесою на ім'я де Караваль. Вона боялася, що її діти можуть навчитися лайливих слів.

Цілий рік вони гралися за ґратами, крізь які могли пропхати лише носи й руки. Їхні обличчя були кольору цикорію.

---

[1] *Mens sana in corpore sano* — латинський вислів «У здоровому тілі — здоровий дух», вирвана з контексту фраза Ювенала, що стала загальновідомим прислів'ям про необхідність гармонійного розвитку особистости.

Раз на рік пані Караваль їхала у відпустку навідати своїх кузенів у Периґорі. Вона всім розповідала, що її батьки зустрічали її в екіпажі, запряженому четвіркою чудових коней. Вони їхали своїми нескінченними володіннями... Коли проїздила карета, на дорогу, що вела в замок, збігалися селяни й заклякали на колінах... так вона розповідала.

Одного разу вона взяла з собою своїх хлопчиків. Вона повернулася сама аж узимку, значно пізніше, ніж завжди. У глибокій жалобі. Її обличчя ховалося за серпанком. Нічого не пояснюючи, вона піднялася до себе нагору й лягла. Більше вона ні з ким не розмовляла.

Для хлопчиків, які ніколи не виходили на вулицю, така зміна виявилась надто різкою. Вони померли від свіжого повітря!.. Ця трагедія змусила всіх задуматися. Від вулиці Терез до площі Гайон тільки й мови було, що про кисень... Цілий місяць і навіть трохи довше...

* * *

Узагалі в нашій родині ми часто мали нагоду виїхати за місто. Дядькові Едуару, маминому братові, нічого так не хотілося, як зробити нам приємність. Він частенько пропонував виїжджати на заміські прогулянки. Батько ніколи не приймав цих пропозицій. Щоразу знаходив привід, аби відмовитися. Не хотів нікому бути зобов'язаним, то був його принцип.

Дядько Едуар був досить сучасним, він добре розбирався в механіці. Загалом він був дуже беручкий і своїми руками міг зробити що завгодно. Він не тринькав гроші й не збирався нам нав'язуватись, але будь-яка поїздка без нього влетіла б нам у копієчку... «Сто су тануть, — казала моя мати, — як тільки вийдеш на вулицю!»

Сумна історія Каравалів так глибоко схвилювала Пасаж, що слід було вжити заходів. Нараз виявилося, що всі навколо досить «бліденькі». У крамничках та магазинах навперебій давали поради... Всі тільки й думали про мікробів та небезпеку епідемії. Діти відчули, як зросла батьківська турбота. Вони мусили тепер дудлити риб'ячий жир, пляшками, цистернами... Та користи від того було катма... Дітей лише нудило. Вони зеленіли,

адже й досі не мали чистого повітря, а риб'ячий жир ще й відбивав їм будь-який апетит.

Треба визнати, що Пасаж був неймовірно загидженим місцем. Був ніби створений для того, щоб повільно, але впевнено подихати в собачій сечі, лайні, серед слизу та смердючих міазмів. Тут смерділо гірше, ніж у в'язниці. Сонце за скляним дахом сходило таке блякле, що навіть свічки світили яскравіше. Усі мешканці почали задихатися. Пасаж став усвідомлювати цю смердючу задуху!.. Тепер говорили лише про поїздки за місто, про гори, долини та інші красоти...

Едуар ще раз запропонував нам наступної неділі прогулятися до Фонтенбло. Батько нарешті пристав на це. Він приготував для нас одяг і провізію.

Перше триколісне авто дядька Едуара було одноциліндровим, громіздким, як гаубиця, з напівзакритою кабіною спереду.

Тієї неділі ми встали ще раніше, ніж зазвичай. Мені ретельно витерли зад. Цілу годину ми чекали на авто на вулиці Ґайон. Розпочати таку прогулянку було справою нелегкою. Спершу вшістьох ми пхали машину добрих п'ять кілометрів до мосту Біно. Там ми заправились. Форсунка жахливо протікала. Махове колесо видавало звуки, що нагадували відрижку... Один за одним гриміли жахливі вибухи. Лагодимо на ходу, запускаємо ремінну трансмісію. Знову доводиться впрягтись, утрьох, потім ушістьох... Нарешті потужний вибух!.. Мотор запрацював... Ще двічі він загорявся... Його хутко гасили. Мій дядько промовив: «Сідайте, панове! Думаю, що тепер він нарешті розігрівся! Можемо вирушати в дорогу!..»

Треба було мати мужність, щоб сидіти там у кабіні. Навколо нас зібрався натовп. Кароліна, мати і я втиснулися досередини, на сидінні ми були так завалені речами, що я міг поворухнути лише язиком. Перед тим як рушити, мені вліпили добрячого ляпаса, аби я не думав, що мені все дозволено.

Авто спершу стало дибки, а потім гепнулося на всі три колеса... Смикнулось ще двічі-тричі... Жахливий тріск, гикавка... Натовп з переляку відсахнувся. Здавалося, що нам уже гаплик... Але тут апарат різко здригнувся і покотив вулицею Реомюра... Мій батько взяв напрокат велосипед. На кожному підйомі він користався нагодою,

аби трохи підпихнути ззаду... Найменша зупинка могла призвести до фатальної аварії... Загалом, нас треба було постійно трохи підштовхувати... Біля скверу Тампль зробили зупинку. Потім знову рвонули з місця. Всю дорогу мій дядько пляшками заливав мастило прямо в циліндр, на ланцюг і на все те торохтіння, аби все плавало у змазці, як пароплав. У нашому переповненому салоні назрівала криза... В моєї матері вже підходило. Якщо з неї полізе, якщо ми зупинимось, двигун їй-бо накриється... Якщо він заглохне, нам кінець!.. Моя мати трималась як герой... Дядько у своєму кудлатому шоломі сидів за кермом у самому пеклі в оточенні тисячі язичків полум'я, він благав нас триматися з останніх сил. Мій батько їхав за нами слідом. Налягав на педалі, поспішаючи нам на допомогу. На ходу він підбирав усі деталі, які відпадали одна за одною, частини двигуна й шурупи, дрібні гвинтики й великі залізяки. Він проклинав усе на світі, лаявся, перекрикуючи торохтіння двигуна...

Уся халепа сталася через бруківку... На бруці Кліньянкура ми порвали три ланцюги... На Вав полетіли передні ресори... У канавах Ла Вілетт ми погубили всі фари і навіть клаксон, що визирав, як зміїна паща... Біля Пікрюс та на Великій дорозі ми розгубили стільки всього, що мій батько не встигав підбирати... Я чув, як він лаявся позаду: «Кінець світу! Так у дорозі нас ще й ніч застане!»

Том біг попереду, його дірка з-під хвоста була нашим орієнтиром. Він мав досить часу, щоб дорогою пообдзюрювати кожен стовп. Дядько Едуар був не лише спритником, а ще й майстром на всі руки. На завершення наших екскурсій він усе тримав у руках, уся механіка складалася з його пальців, на вибоїстих дорогах він жонґлював уламками й стержнями, торкався поршнів, ніби грав на клавішах кларнета. Як чудово було спостерігати за його акробатичними номерами! Та в одну чудову мить усе знову сипалось на дорогу... Авто нахилилось убік, ми втратили рівновагу і полетіли в кювет. Усе бризкало, розсідалося, котилося, ми опинились на дні канави.

Тут надоспів мій батько, який дико волав... Машина востаннє захрипіла: «Бу-у-а-а!..» На цьому все скінчилося! Чортове авто затихло!

Ми загидили всю місцевість мастилом з нудотним запахом. Усі вилізли з катафалка... І разом штовхали його

до Аньєра, там був гараж. У батька литки напружувалися крізь вовняні гетри... Місцеві панії милувалися ним. Моя мати пишалась... Для охолодження мотора у нас було маленьке брезентове відерце. Ми пішли до фонтана по воду. Наш триколісний автомобіль виглядав, як фабрика на візку зеленяра. Поки ми штовхали авто, то подерли на клоччя весь свій одяг, так багато стирчало з нього різних гачків та гострих деталей...

Біля в'їзду до міста дядько Едуар з моїм батьком зайшли у бістро випити пивка. Я і панії гепнулися на лавку при вході й, відкашлюючись, чекали на лимонад. Усі були дуже втомлені. Над нашою родиною знову збиралися грозові хмари. Оґюсту була потрібна розрядка, він довго шукав якийсь привід. Сопів і принюхувався, як бульдог. Для нього найкраще підходив саме я. Інші могли послати його подалі... Він вихилив склянку перно. До цього він не мав звички. То був такий собі екстраваґантний вибрик... Приводом стали мої подерті штани. Мій дядько намагався втрутитись, та від цього батько ще більше скаженів...

Повертаючись із заміських екскурсій, я зазвичай одержував найбільшої прочуханки. Біля міської брами завжди людно. Я зумисне репетував щосили, щоб подратувати його. Я намагався привернути загальну увагу, упав, став качатися попід столиками. Він страшенно соромився за мене перед людьми. Батько терпіти не міг, коли на нього всі витріщали баньки. Подумки я бажав йому, аби він здох. Присоромлено пригнувшись, ми від'їжджали, як боягузи, на своїй неприборканій тараташці.

Щоразу, коли ми поверталися з автомобільної прогулянки, було стільки сварок, що дядько врешті відмовився від свого заміру.

«Малому, — казали всі, — свіже повітря, звичайно, йде на користь!.. Але автомобіль занадто його збуджує!..»

* * *

Пані Меон з крамнички навпроти була рідкісною сволотою. Вона чіплялась до нас із найменшого приводу, пліткувала, ще, окрім усього, була заздрісна. Хоча

свої корсети вона продавала досить добре. За сорок років у старої було багато постійних клієнток: матері приводили до неї своїх дочок. То були жінки, які не стали б першому стрічному виставляти свої груди.

Через Тома та його звичку обдзюрювати вітрини наші стосунки стали зовсім жахливими. Щоправда, дзюрив не він один. Усі шавки нашої околиці робили те саме. Пасаж був їхньою променадою.

Меон спеціально приперлася, аби спровокувати мою матір на скандал. Репетувала, мовляв, як це підступно, підло, що наш клятий пес загидив їй усю вітрину... Крики відлунювали з крамниці аж до скляного даху. Перехожі ставали на той чи той бік. Ця сварка виявилась фатальною. Бабуся, яка зазвичай була завжди витриманою у своїх висловах, цього разу дала їй різку відсіч. Коли батько повернувся з контори й про все довідався, то на нього найшла така лють, що страшно було дивитись! Він так жахливо вирячував очі на вітрину цієї карги, що ми боялися, аби він її не задушив. Ми тримали його, повиснувши на його пальті... Нараз він став сильним, як триколісна машина. Волочив нас за собою по крамниці... Кричав аж до третього поверху, що зробить з цієї клятої корсетниці котлету... «Я не мала тобі про це розповідати!..» — белькотіла матір. Та лихо вже сталося.

* * *

Протягом наступних тижнів мені дали спокій. У батька були інші клопоти. Як тільки він мав вільну хвилину, витріщався на крамницю Меон. А та робила те саме. Вони стежили одне за одним крізь штори. Повернувшись з контори, він одразу замислювався над тим, що ж вона якраз затіває. Все відбувалося візаві... Коли вона була в кухні на першому поверсі, він також забивався в кут нашої кухні. І вигукував жахливі погрози...

«Ти подиви! І як ця стара сволота не отруїться?! Не обіжреться грибами й не ковтне свою вставну щелепу!.. І товчене скло не дуже полюбляє!.. От тварюка!..» За нею він стежив постійно. Він втратив інтерес до моїх ницих інстинктів... У певному сенсі це було навіть зручно.

Інші сусіди намагались уникати зайвого галасу. Собаки гидили скрізь, і на їхні вітрини, не тільки на ві-

трину Меон. І хай би скільки вони посипали все сіркою, Пасаж Березіна залишався справжнісінькою клоакою. Бажання відлити приваблювало сюди всіх. Нас обсцикали всі, хто хотів, навіть дорослі, особливо, коли йшов дощ. Сюди заходили саме для цього. А в підворітті до вулиці Приморгей постійно клали купи. Скаржитися було нікому. Нерідко це були наші покупці, з собаками й без них.

Нарешті батькові вже було замало пані Меон, і він почав чіплятись до Бабусі.

— Ця стара шкапа зі своїм смердючим псом, ти подивись на неї, я знаю, що вона задумала!.. Ти не розумієш!.. Вона хитра!.. Брехлива! Вона з тою заодно! Це точно! Хочуть мені все зіпсувати!.. І вже давно! От дві сучки!.. Чому? Ти ще питаєш? Щоб розлютити мене! Ось! Ось чому!..

— Та ні, Оґюсте, запевняю тебе!.. Ти вигадуєш! Перебільшуєш кожну дрібницю!..

— Це я вигадую? Може скажеш, що я брешу?.. Облиш! Це ти вигадуєш! Ох! Клеманс! Тебе вже не виправити! Життя тебе нічому не вчить!.. Нас переслідують! По нас топчуться!.. Над нами знущаються! Знеславлюють мене! А що ти на це? Що я перебільшую?.. Ну, це вже край!

Нараз він розридався... Настала і його черга.

* * *

У Пасажі не тільки ми продавали круглі й овальні столики й маленькі фотелі, оббиті репсом, часів Людовіка XVI. Наші конкуренти, що мали крамницю зі старими речами, стали на бік Меон. Цього слід було сподіватися. Батько відтоді втратив сон. Його жахіттям, перш ніж іти на роботу, було щоденне прибирання двору й усіх канав біля нашої крамниці.

Він виходив з відром, мітлою, ганчіркою і маленькою лопаткою, якою він зачерпував лайно й кидав у стружки. Для такої освіченої людини це було надзвичайно принизливо. А фекалій з кожним днем ставало все більше, особливо біля наших дверей. Це їй-бо була якась змова.

Пані Меон, посміхаючись, позирала зі свого вікна на першому поверсі на батька, як той змагається з гівном.

Вона мала втіху на цілий день. Прибігали сусіди, аби полічити купи лайна.

Бились об заклад, що він не зможе всього прибрати.

Він квапився, адже ще треба було одягти комірець і краватку. Треба було встигнути до «Коксінелі» раніше за інших, щоб розібрати пошту.

Барон Мефез, генеральний директор, покладався тільки на нього.

* * *

Саме тоді сталася трагедія у Кортіленів. Любовна драма в №147 у Пасажі. Про це писали всі газети; цілий тиждень юрмисько людей вешталося там, ґелґотіло, ремигало й спльовувало. Я бачив пані Кортілен дуже часто. Мати продавала їй ірландські корсажі з гіпюровими вставками. Добре пам'ятаю її довгі вії, її сповнені ніжности очі, те, як вона кокетливо зиркала навіть на мене, малого. Я часто дрочив на неї.

Під час примірки оголюються плечі, спина... Як тільки вона йшла, я заскакував у туалет на третьому поверсі й добряче працював над собою. Я спускався вниз із темними колами під очима.

У них також бували сцени, але переважно через ревнощі. Її чоловік не дозволяв їй гуляти містом самій. Тоді як сам гуляв постійно. Це був маленький запальний брюнет, офіцер у відставці. У них була крамниця ґумових виробів у №147. Ґумові трубки, інструменти й усяка всячина...

У Пасажі всі казали, що вона закрасива для такої крамниці...

Якось її ревнивець несподівано повернувся додому. Він застав свою красунечку на другому поверсі за бесідою з двома панами, і був настільки цим вражений, що витяг револьвер й вистрілив спершу в неї, а потім і собі пустив кулю в рот. Вони померли в обіймах один одного.

Він був відсутній усього чверть години.

* * *

Револьвер мого батька був армійської моделі застарілого зразка й зберігався у нічному столику. Дуже крупний калібр. Він привіз його з армії.

Драма Кортіленів могла дати батькові зайвий привід до ще більших істерик та сварок. Проте він, навпаки, став замкнений. Майже перестав з нами розмовляти.

А фекалій біля наших дверей не меншало. Оскільки попри нашу крамницю ходила маса людей, то лайно спресувалося й на ньому легко можна було поковзнутися. Він усе прибирав. Не говорив більше ні слова. Його звички змінилися так разюче, що мати почала пильнувати за ним, коли він зачинявся в кімнаті. Сидів за зачиненими дверима годинами й нехтував доставлянням замовлень. Малювати також геть перестав. Вона підглядала за ним у замкову шпарину. А він брав револьвер у руку, крутив барабан, лунало «клац! клац!..» Здавалося, він тренується.

Якось він вийшов і повернувся з цілою коробкою патронів, відкрив її перед нами, аби ми добре роздивилися. Не промовивши ні слова, поставив її на стіл поряд з макаронами. Моя мати впала на коліна й благала його викинути оте все у сміття. Та він уперся. Не сказав жодного слова у відповідь. Брутально відштовхнув її. Сам випив цілий літр червоного вина. Їсти не хотів. Моя мати наполягала, аби щось з'їв, та він так її штовхнув, що вона полетіла у стінну шафу. А сам заліз у підвал. І зачинив за собою ляду.

Було чути, як він стріляє: «Бах! Бах! Бах!..» Він не поспішав, далі бабахкало та гуркотіло відлуння. Напевне, стріляв по порожніх діжках. Моя мати кричала в шпарину, так надривалася від крику, що охрипла.

— Оґюсте! Оґюсте! Благаю! Подумай про малого! Подумай про мене! Фердінане, гукай до свого батька!..

— Тату, тату! — репетував я й собі...

Я сучив собі мізки, гадаючи, кого ж він збирається вбити? Пані Меон? Бабусю Кароліну? Обох, як Кортілен? Але ж їх ще треба було застати вдвох!

Бах! Бах! Бах!.. Він стріляв не вгаваючи... Прибігли сусіди... Гадали, що тут уже всіх прикінчили...

Нарешті в нього закінчилися патрони. Він вийшов нагору... Коли підняв ляду, був блідий як смерть. Його оточили, взяли попід руки, посадовили посеред крамниці у фотель часів Людовіка XVI. Говорили до нього ласкаві слова. Револьвер ще курився в нього в руці.

Пані Меон наклала в штани з переляку, коли почула цю стрілянину... Потім перебігла до нас, щоб глянути,

що трапилося. Тоді привселюдно мати сказала їй усе, що про неї думає. Дивно, як вона наважилась.

— Заходьте! Подивіться! Подивіться, пані! До якого стану ви його довели! Порядну людину! Батька сімейства! Совісти у вас катма! Ах! Ви просто підла жінка!..

Меон принишкла. Вона хутенько вернулась додому. Сусіди позирали на неї з осудом. Вони були на боці батька. «У мене чиста совість!» — бурчав він собі під ніс. Пан Візьйо, що торгував люльками після того, як сім років відслужив на флоті, промовляв до нього заспокійливі слова.

Моя мати загорнула зброю в газету, а потім в індійську шаль.

Батько приліг. Вона поставила йому п'явок. Ним тіпало ще години дві...

— Ходімо, дитино!.. Ходімо!.. — покликала вона мене, коли ми лишилися самі.

Уже було пізно, коли ми добігли вулицею Пірамід до Королівського мосту... Роззирнулися — нікого. Й кинули пакунок у воду.

Назад ми поверталися ще швидше. Батькові сказали, що проводжали Кароліну.

Наступного ранку він був цілком виснажений... від болю не міг випростатись. Принаймні з тиждень мати прибирала двір сама.

* * *

Бабуся поставилася з великою підозрою до Виставки, що мала незабаром відкритися. Минула виставка 1882 року лише зашкодила дрібній торгівлі, оскільки змусила ідіотів витрачати гроші на інші речі. Після цього галасу, хвилювань і викаблучування залишилося два-три незабудовані майданчики, так захаращені сміттям, що його й через двадцять років ніхто не хотів прибирати... І це ще не згадуючи про дві епідемії, які ірокези, дикуни, сині, жовті й коричневі привезли від себе.

Нова Виставка точно буде ще гіршою. Не обійдеться без холери. Бабуся була в цьому переконана.

Покупці вже почали економити, вони запасалися кишеньковими грішми, відмовляючись та передражнюючи, чекали на «відкриття»! Брудна банда гидких

крикунів. Материні сережки вже не полишали ломбард.

«Якби треба було змусити селян залишити свої села, достатньо було б організувати бал в Трокадеро!.. Там вистачить місця для всіх! Вони не зупинилися б перед тим, щоб заради цього повністю зруйнувати місто й перекрити Сену!.. Те, що люди більше не вміють розважатися разом, ще не причина розкидатися гріхами! Ні!»

Ось які арґументи наводила Бабуся Кароліна. Як тільки вона пішла, батько став зразу сушити собі голову й гадати, що вона хотіла сказати цими гіркими словами...

Він знайшов прихований сенс... особисті натяки... Щось на кшталт погрози... І зразу вирішив боронитися...

— Я забороняю розповідати їй про наші справи!.. Виставка? Клеманс, знаєш, що я тобі скажу? Це привід! Чого добивається твоя мати? Хочеш знати? Я відчув це з самого початку. Нашого роз-лу-чен-ня!.. Ось так!..

Потім він тицьнув на мене пальцем, я сидів у кутку. Невдячний! Малий, потайливий нероба... Заради якого було стільки жертв... От такий я... із засохлим лайном на дупі... Мої фурункули... Гора взуття, що його я зносив... Я був тут!.. Усе це було про мене, я завжди був цапом-відбувайлом...

— О Господи! Якби ж його не було! Ох! Ну і фрукт! Ну і ну! Хай йому грець! Я тобі точно кажу, це вже давно треба було зробити!.. Дуже давно! Не відкладати ні на мить! Чуєш? Негайно! От дідько! Якби ж не було цього сопливого лайна! Вона не лізла б до нас! Я точно знаю! Розлучення! Ох! Розлучення!..

Він зіщулювався, корчився в конвульсіях. Ставав чортом, як у німому кіно, але він ще й лаявся...

«А, триклятий чортовий бордель! Свобода! Ох! Жертвували? Так! Відмовляли собі? Так! Бідували? Ох, ох! Усе, все, все й завжди тільки заради цього сраного виродка! Ох! Ох! Свобода! Свобода...» Він зникав за лаштунками. Бив себе в груди, і глухі звуки лунали щораз гучніше.

Від самого лише слова «розлучення» мою матір зводили судоми...

— Та я ж роблю, що можу, Оґюсте! Ти ж чудово знаєш! Розриваюся на чотири частини. На десять час-

тин, ти ж бачиш! Буде ліпше! Присягаюся! Благаю тебе! Колись ми будемо щасливі втрьох!..

— Я також роблю все, що можу! Ги! Ох! — відповідав він зверхнім тоном. — Чиста робота...

Вона поринала у сум, то було як повінь.

— Ми виховаємо з нього порядну людину! Побачиш! Присягаюся тобі, Огюсте! Не дратуйся! Згодом він усе збагне!.. Також робитиме все, що зможе... Буде, як ми! Як ти! Ось побачиш! Він буде, як ми!.. Правда, хлопчику?..

* * *

Ми мали знову доправити замовлення. Бачили, як на розі площі Злагоди споруджують велетенську монументальну браму. Вона була так витончено й майстерно виготовлена, на ній було стільки фігурок і арабесок, що вона нагадувала гору у весільному вбранні. Щораз, проходячи повз неї, помічали, як майструють щось нове.

Нарешті зняли риштування. Все було готове до прийому відвідувачів... Спершу батько намагався не звертати уваги на все те, та якось у суботу таки пішов туди, ще й сам...

На загальний подив, він був у захопленні... Щасливий, задоволений, як дитя, що побувало в гостях у феї...

Усі сусіди з Пасажу, певна річ, окрім пані Меон, збіглися його послухати. Була вже десята година вечора, а він все зачаровував їх своїми оповідками. Менш, ніж за годину батько встиг усе роздивитися, скрізь побувати, все вивчити й навіть більше — все, від павільйона з чорними зміями до Ґалереї Машин, від Північного полюса до канібалів...

Візьйо, що на кораблі був марсовим і бачив світу більше, ніж батько, заявив, що це просто приголомшливо. Він ніколи б і гадки не мав!.. Адже він у цьому трохи петрає. Мій дядько Родольф, який із часу відкриття парку розваг зображав там трубадура, після мого батька своїми розповідями вже нікого не зацікавив. Вирядженій у лахміття, він просто сидів у крамниці разом з іншими, безпричинно хихотів, робив паперових пташок і чекав на вечерю.

Пані Меон у своєму вікні була дуже стурбована тим, що до нас посходилися всі сусіди. Вона запідозрила, що

готується змова. У Бабусі батькове збудження викликало відразу. Вона не приходила до нас із тиждень. І щовечора він починав свою оповідь знову, щораз із новими подробицями. Родольф одержав безплатні квитки, і в неділю ми всі утрьох поринули в цю колотнечу.

На площі Злагоди натовп буквально засмоктав нас досередини. Не встигли ми оговтатися, як опинилися в Ґалереї Машин, там, у соборі зі скла, що сягав аж до неба, був ніби сповільнений кінець світу. Стояв такий галас, що мого батька вже не було чути, та він і далі надривався до хрипу. Пара струмувала з усіх отворів. Там були дивовижні котли заввишки з триповерховий будинок, сяючі шатуни виринали з цього пекла нам назустріч... Врешті ми вже знемоглися, нам стало страшно, ми вийшли на вулицю... Пройшли попри велике Колесо... Та найліпше було на набережній Сени.

Еспланада була вся в химерних прикрасах... Два ряди велетенських пирогів, фантастичні кремові тістечка з балкончиками, які були забиті циганами-танцюристами у строкатій одежі, і все при світлі лампочок, що горіли, незважаючи на день. Це було цілковите марнотратство. Бабуся мала слушність. Затиснені зусібіч, ми рушили далі. Я був на рівні ніг, було стільки пилюги, що я не бачив, куди йду. Я ковтав пил, а спльовував щось на кшталт цементу... Нарешті ми дійшли до «Північного полюса»... Привітний дослідник, закутаний у хутра, щось розповідав, але так тихо, ніби по секрету, тож майже нічого не було чути. Батько зразу все нам розтлумачив. Настав час годування тюленів... Ті так гучно репетували, що годі було витримати. Невдовзі ми забралися звідти геть.

У великому Палаці Напоїв ми ще здалеку запримітили на красивому шинквасі, що обертався, чудовий безкоштовний оранжад... Але нас від нього відділяв великий натовп... Збуджений народ проривався до склянок. Спрага не має жалю. Від нас би залишилося мокре місце, якби ми наважилися туди полізти. Ми втекли через інші двері... Й пішли до тубільців...

Побачили лише одного за ґратами, він варив собі яйце. На нас він не дивився, а стояв спиною. Тут було тихо, й мій батько почав захопливо розбазікувати, він хотів посвятити нас у звичаї тропічних народів. Він ніяк не міг зупинитись, негрові це також обридло. Той сплю-

нув у наш бік і зайшов у свою халупу... Та я вже нічого не бачив і не міг розтулити рота. Я так надихався пилюкою, що в мене все позакладало. Ми рушили до виходу, виборсуючись то з того, то з того людського виру. Мене ще трохи потоптали біля Собору Інвалідів. Ми були настільки заштовханими, засмиканими, знеможеними від утоми й хвилювання, що не впізнавали одне одного. Назад рушили найкоротшою дорогою... Через ринок Сент-Оноре. Вдома ми щонайперше видудлили на кухні всю воду.

Зразу прийшли сусіди послухати новини: Візьйо, наш марсовий, потім парфюмер з №27, власниця крамниці рукавичок пані Грата, кондитер Доріваль, пан Перукьєр — усі хотіли почути наші оповіді... Про все... Чи скрізь ми побували?.. Чи я не загубився?.. Скільки витратили?.. Біля кожного турнікета?..

Тато розповідав про все, наводив тисячі деталей... точних... і не дуже... Моя мати була задоволена, почувалася так, ніби їй відшкодували за все... Нарешті Оґюста всі заповажали... Вона пишалася ним... Він випинав груди. Його всі слухають... Вона, звичайно, розуміла, що то все байки... Але в цьому і полягає освіченість... Вона натерпілася недаремно... Вона довірилася не першому-ліпшому... А людині з розумом... Еге ж. Інші йолопи слухали, пороззявлявши роти... Від захоплення.

Тато змальовував їм усе нові й нові видива з легкістю, з якою видихають повітря... У нашій крамниці закрутили газ... і запанувала якась магія... Він сам давав виставу в тисячу разів дивовижнішу, ніж чотири дюжини вистав-ок... Його не влаштовувало газове освітлення!.. Лише свічки!.. Наші знайомі, дрібні крамарі, поприходили зі своїми свічками, які познаходили десь на антресолях. Вони стали заходити до нас щовечора, аби послухати батька, й хотіли слухати його оповіді знову і знов.

Його авторитет зріс неймовірно... Ще ніхто ніколи не чув кращих оповідей. А Меон від того всього ледь не луснула у своїй норі... Їй усе переповідали, буквально дослівно...

На кінець другого тижня вона не витримала... Вийшла сама й пройшла через Пасаж... Вона скидалася на примару... У нічній сорочці. Постукала у нашу вітрину. Всі озирнулися. Вона не вимовила й слова. І приклеїла па-

пірець, на якому було написано коротко великими друкованими літерами: «БРЕХУН»...

Усі зареготали. Чари розвіялися... Всі розійшлися по домівках... Батько вже не мав що розповідати...

* * *

Єдиною гордістю нашої крамнички був круглий столик на одній ніжці часів Людовіка XV, він стояв посередині, єдина річ, в автентичності якої ми не сумнівалися. До нього часто прицінювалися, та ми не квапились його продавати. Не було чим його замінити.

Бретонте, наші давні клієнти з Передмістя, накинули око на нього вже давно... Просили позичити його для вистави, разом з іншими людьми з вищого світу вони ставили у своїй віллі комедію. Окрім них у комедії були задіяні Пінези, Курманші та Доранжі, які мали надзвичайно косооких доньок, а також багато інших, які так чи інак були нашими клієнтами. Жиронде, Камадури та де Ламбісти, родичі послів... «Вершки» суспільства!.. Захід мав відбутися у неділю після обіду. Пані Бретонте була певна, що вона зі своєю п'єсою матиме великий успіх.

Вона з десяток разів приходила в нашу крамницю, аби нас уламати... Ми не могли їй відмовити, до того ж це був доброчинний захід.

Аби з нашим столиком нічого не трапилося, ми загорнули його у три ковдри й самі зранку завезли його на фіакрі. Ми прибули точно в призначену годину, щоб зайняти три місця, три табуретки поряд з виходом.

Завіса ще була опущена, але вже зараз усе було дивовижним, панії в розкішних вбраннях перешіптувалися й обмахували себе віялами. Від них линув такий аромат, що паморочилось у голові... Моя мати впізнала на них усі гарні речі з нашої крамниці. Її блузи, болеро, мережива з Шантії, вона навіть пам'ятала, що скільки коштувало. Вона захоплювалась фасонами... Як чудово пасують усі ці мережива!.. Вона була просто у захваті.

Перед тим, як виходити, я одержав попередження, що коли поширюватиму запахи, мене скрутять просто під час вистави. Я підтерся настільки ґрунтовно, що всі можливі джерела «ароматів» було перекрито. Навіть

ноги я вимив й узувся в тісні черевики «модного» фасону...

Нарешті всі вмостилися. Присутніх закликали до тиші. Підняли завісу... З'явився наш столик... просто посеред сцени... достоту, як у нашій крамниці... Це нас заспокоїло... Забриньчало піаніно... і ось уже перші репліки... Ой! Що то за вишуканий тон!.. Усі персонажі зникають, повертаються й походжають в яскравому світлі... Які вони чудові... Сперечаються... Сваряться... Лютують... Але стають дедалі чарівніші... Я був у повному захваті... Мені кортіло, аби вони повторили все спочатку... Я не все розумів... Але я був причарований душею і тілом... Усе, до чого вони торкаються... Їхні найменші жести... найбуденніші слова зачаровують мене... Глядачі аплодують, але ми не наважуємося...

На сцені я пізнаю пані Пінез, вона просто божественна, я досі бачу її стегна, трепетання грудей... Вона загорнулася в пишний пеньюар... і сидить на дивані, оббитому блискучим шовком... Вона дійшла до межі, схлипує... Усе через Доранжа, нашого іншого клієнта... Він лає її на всі заставки, так що та вже не знає, куди подітися... Але він, підступний, аби зірвати поцілунок, прокрадається ззаду, користаючись із того, що вона сперлася на столик і плаче, адже душа в неї просто розривається... А потім ще тисячі ласк... У нас такого не буває... Після цього вона визнає себе переможеною... граційно відкидається на канапі... Він цілує її просто в губи... Вона непритомніє... Помирає... Оце так робота!.. Він крутить задом...

Я захоплений п'єсою... вишукана ґалантність... соковита глибока мелодія... Стільки візій, щоб подрочити!..

Треба визнати, що наш столик усе надзвичайно прикрашає!.. Просто все! Ошляхетнює руки, лікті, животи, що торкаються до нього... Пінез притислась до столика так сильно, що навіть на відстані було чутно, що він затрішав, та справжнє жахіття сталося, коли красень Доранж усівся на нього у найтрагічнішу мить... У матері кров похолола в жилах... На щастя, він зразу підхопився... майже зразу... Під час антракту вона переживала, чи не приспічить йому знову на нього вмоститися... Мій батько в цій п'єсі розумів усе... Але був надто схвильований, аби про це говорити...

На мене це також справило враження. Я навіть не торкнувся ні фруктових соків, ні тістечок-птіфурів, що їх пропонували в антракті... Це лише в аристократів така звичка: змішувати хавчик і вишукані почуття... Цим свинтусам то байдуже! Аби лише ремигати... Вони ніколи не переривають цього заняття. Вони з'їдають усе за одним присідом: і троянду, і лайно, що валяється під ногами...

Ми повернулись до зали... Другий акт промайнув як сон... Потім диво скінчилося... Ми знову опинилися серед цілком буденних людей і речей. Ми втрьох залишалися на своїх табуретках і не наважувались поворухнутися... Терпляче чекали, поки розсмокчеться натовп, щоб забрати наш столик... Потім підійшла якась пані й попросила нас ще трохи зачекати... Ми погодились... Нараз ми побачили, як завіса підіймається знову... Впізнали всіх недавніх акторів, вони сиділи навколо нашого столика. І грали в карти. Пінез, Колуманш, Бретонте, Доранж та старий банкір Круан... Вони сиділи один навпроти одного.

Круан був кумедним стариганом, він частенько навідувався до моєї Бабусі на вулицю Монторгей, завжди був дуже люб'язний, такий зморщений, напахчений фіалковим одеколоном, запах якого довго стояв у крамниці. Він збирав шнурки від дзвінків стилю ампір, то було єдине, що його цікавило.

Партія за столиком почалася доволі мило. Усі люб'язно передавали одне одному карти, а потім трохи розізлились і почали розмовляти сухіше, зовсім не як у театрі... Їм уже було не до жартів. Називали цифри. Козирі ляскали як ляпаси. Доньки Доранж за спиною в батька жахливо косили очі. Матері, дружини — кожна вболівала за свого; скорчившись на стільцях, вони затамували подих. За командою гравці поміняліся місцями. На столику з'являлося дедалі більше грошей... Купи росли... Старий Круан вчепився в столик обома руками... Перед Пінезами купа все зростала... ніби жива істота... Вони аж розпашілися... А Бретонте навпаки... Вони програвали свої грошенята... Геть зблідли... Перед ними не залишалося жодного су... Мій батько також зблід. Мені б хотілося знати, що він зараз робитиме! Вже добрі дві години ми чекали, коли це скінчиться... Вони зовсім про нас забули...

Нараз Бретонте випростался... Пропонують нову ставку... свій замок у Нормандії! Заявили про це на всю залу... На три картярські тури!.. Виграв маленький Круан... Та він не виглядав задоволеним... Бретонте підвівся ще раз... Промимрив: «Ставлю віллу!.. Віллу, в якій ми перебуваємо!..»

Мою матір ніби громом ударило... Вона підстрибнула як пружина. Батько не встиг її стримати...

Кульгаючи, вона вилізла на сцену... Дуже схвильованим голосом промовила до азартних гравців: «Пані й панове, нам з дитиною треба йти... Хлопцеві вже давно пора в ліжко... Ми забираємо наш столик...» Ніхто не став заперечувати. Вони були наче обухом прибиті... Дивилися зніяковілі поперед себе... Ми взяли наш столик... І нас наче вітром здуло... Ми боялися, що нас гукнуть...

Біля мосту Сольферино ми ненадовго зупинилися... Аби перепочити...

Через багато років батько переказував цей епізод... з неповторною мімікою... Мати погано сприймала цю оповідь... Вона нагадувала їй про надто сильні емоції... Батько дуже точно показував те місце на самісінькій середині столика, звідки, як ми бачили, за декілька хвилин зникали мільйони й мільйони, родинна честь і замки.

* * *

З Бабусею Кароліною моє навчання просувалося не дуже швидко. Проте одного чудового дня я вже вмів рахувати до ста і навіть читав краще за неї. Я вже був готовий вивчати додавання. Це було перед школою. Ми вибрали комунальну школу на вулиці Женер, її темна брама була від нас за два кроки, одразу за перехрестям Фран-Буржуа.

Після довгого коридору ми потрапляли до класу. Вікна його виходили у двір, обнесений таким високим муром, що за ним ховалася небесна блакить. Аби ми не витріщалися на вулицю, двір обгородили чорною бляхою. Ми мали займатися домашніми завданнями й не турбувати вчителя. Я його майже не знав, пригадую лише його окуляри, довгий ціпок та манжети на пюпітрі.

Перший тиждень мене водила Бабуся, та на дев'ятий день я захворів. Посеред дня мене привела додому прибиральниця...

Коли я прийшов у крамницю, мене знудило. Я відчував, як по моєму тілу прокочуться хвилі лихоманки... розливався такий сильний жар, що я не пізнавав самого себе. Було б навіть приємно, якби не така ригачка. Моя мати спершу не надто переймалася, вона гадала, що я об'ївся цукерок... Та це було на мене не схоже... Вона благала мене триматися й не надто блювати. У крамниці було якраз повно людей. Коли вона вела мене до вбиральні, то боялася, що я забрудню їй мережива. Мені ставало дедалі гірше. Я наблював повну раковину. Моя голова закипала. Я вже не міг стримувати веселощів... Розваги й пустощі вдарили мені в скроні.

У мене завжди була добряча макітра, значно більша, ніж в інших дітей. На мене ніколи не налазили їхні берети. Мати нараз пригадала цей жахливий факт, поки я продовжував блювати... Вона починала непокоїтися все більше.

«Послухай-но, Оґюсте, а що, як у нього менінгіт? Тільки цього щастя бракувало!.. Тоді вже буде повний букет!..» Врешті я перестав блювати... Від жару я ніби аж зацукрився. Мені стало так цікаво... Я ніколи не підозрював, що в моїй макітрі може бути стільки всього... Фантазії. Якась плутанина. Спершу я бачив усе в червоному кольорі... ніби роздута кривава хмара... Вона випливла на середину неба... А потім розпалася... Набула форми покупниці... Велетки!.. Колосального зросту... Та взялася нами командувати... Звідтіля, згори... Десь у повітрі... Чекала на нас... Висіла там... Вона наказувала, а ми мали слухатись... Подавала нам знаки... Швидко зібратися!.. І всім геть з Пасажу... Хутко!.. Всім гуртом!.. Не гаючи ні секунди!

Потім вона спустилася до нас, зайшла під скляний дах... Зайняла весь наш Пасаж... Походжала, випроставшись на повен зріст... Вона хотіла, щоб у крамницях не залишалося жодного продавця, жодного сусіда у своїй барлозі... Навіть Меон пішла з нами. У неї виросли три руки з чотирма натягнутими на них рукавичками... Я бачив, що всі йдуть повеселитися. Слова витанцьовували довкруж нас, як навколо акторів у те-

атрі... Жвавий, незвичний ритм, чудові переходи... годі втриматись...

Велетка набрала собі цілу купу наших мережив... Стягувала їх просто з вітрини, навіть не намагалася приховати, вона була вся завішана гіпюром, цілими мантіями, цього вистачило б на ризи для двадцяти священиків... У всьому цьому шурхотливому мереживі вона росла й росла...

Уся шантрапа з Пасажу... перекупники парасольок... Візьйо з кисетами тютюну, дочки кондитера... Всі чекали... Фатальна пані Кортилен також була тут, поряд з нами... з револьвера в неї за поясом ішов запах парфуму... Аромат огортав усе довкола... Пані Ґуную під вуалетою, що стільки років просиділа безвилазно у своїй кімнаті через свої гнійні очі, та сторож у трикутному капелюсі перемовлялися, вирядившись, ніби на свято, біля свого №31, і навіть Ґастон, один з померлих хлопчиків родини палітурника, спеціально повернувся. Він ссав грудь своєї матері. Слухняно лежав у неї на колінах і чекав, коли з ним підуть на прогулянку. Мати тримала його обруч для гри серсо.

Із цвинтаря в Тьє прибула тітка Арміда, до Пасажу вона під'їхала на візку. Вирішила прокататися... Вона так постаріла з минулої зими, що взагалі втратила обличчя, яке перетворилось на драглисте тісто... Та я таки пізнав її за запахом... Вона подала мамі руку. Мій батько Оґюст уже був готовий, трохи попереду всіх, як завжди. Його годинник висів у нього на шиї, велетенський, як будильник. Одягнений він був доволі дивно: в рединґот, канотьє, на пальці чималенький перстень, поряд ебонітовий велосипед, панчохи щільно облягали литки. Його дженджуристий вигляд з квіткою в петлиці дратував мене більше, ніж зазвичай. Моя бідолашна мати відповідала невпопад на його урочисте привітання... Пані Меон, сучисько таке, на своєму капелюшкові серед пір'я утримувала в рівновазі нашого Тома... Вона нацьковувала його на всіх перехожих.

Ми йшли слідом за велетенською покупницею, до нас приставало дедалі більше людей, вона крокувала на чолі колони... Продовжувала рости... Вже мусила пригинатися, щоб не розбити скляного даху... Майстер візитівок вистрибнув з підвалу, саме коли ми проходили, він

пхав поперед себе візок з двома своїми шмаркачами, йшов дуже шпарко... у візку ще була купа банкнотів... Усе купюри на сто франків... Щоправда, фальшиві... То його темні справи... Власник крамниці музичних інструментів з №34, який мав грамофон, шість мандолін, три волинки та піаніно, не збирався нічого залишати... Волів забрати з собою все. Біля його вітрини усі впряглися, аби зрушити з місця поклажу, ще зусилля — і все завалилося... Жахливий гуркіт!

З кав'ярні Ґреньє-Монден навпроти №96 струмує цілий оркестр чудових музик... Вони зібралися подалі від велетки. Повторюють три популярні акорди... Скрипки, волинки, арфи... Тромбони й валторни видувають ноти дедалі вище, виходить так гарно й гучно, що натовп шаленіє від захвату...

Раптом заплигали тендітні, причепурені білетерки в легких очіпках... Вони пурхають серед мандаринів... У №48 три бабушенції, які стовбичать тут уже п'ятдесят два роки й завше такі запопадливі та уважні до покупців, умить трощать свою крамницю, гамселячи по всьому добрячим києм... дві відьми здихають на тротуарі з розпанаханами черевами... Три карги прив'язують до своїх сідниць грілки, аби швидше бігти... Велетенська пані сипле навсебіч різними речами... Крадені дрібнички випадають з усіх складок її спідниці... Вона вже все розгубила... Тапер намагається попідбирати... Біля ювелірної крамниці Сезара вона обтрушує й обсмикує свою сукню, обвішується підробними намистами й перлинами... Усі з неї регочуть... З миски вона черпає повними жменями й розсипає через віконце в скляному даху купу аметистів... Усе набуває фіолетової барви. З іншої миски вона засипає весь дах топазами, й нараз усе стає жовтим... Ми пройшли майже весь Пасаж... Перед нами й позаду нас — величезна юрба... Продавчиня канцтоварів, що в №86, в якої я поцупив безліч олівців, хапається за мої штани... А вдова, що торгує старовинними шафами, в які я стільки разів дзюрив, скрізь мене розшукує!.. Я вже не регочу... Продавець парасоль рятує мене, я ховаюся під однією з його парасоль. Якщо мене помітить тітка Арміда, мені доведеться цілувати її сирну голову...

Тепер дядько Едуар на своїй триколісній машині їде за батьком, той так уважно розглядає бруківку, що ве-

лосипед під ним аж прогнувся. З його ніздрі визирає здоровенна каменюка. Мотор туркоче ніжно, як закоханий голуб, та очі Едуара звисають на двох билинках до самої бруківки, аби нічого не проґавити... За кермом, потонувши в подушках, сидить тітка Арміда й про щось там патякає з елеґантним паном, убраним у чорне. Він тримає величезний термометр, учетверо більший за мене самого... То був лікар з Гесперид, прийшов її оглянути... Його знеможене обличчя випромінює тисячі часток світла... Побачивши його, сусіди розкланюються. А потім показують свої сідниці. Він плює на них... Він навіть не має часу на перерву. Всі гуртом кидаються до виходу... Натовп заполонив Бульвари...

На Вандомській площі порив вітру ще більше роздуває велику покупницю. Біля Опери вона збільшилася удвічі... у сто разів!.. Усі сусіди, як миші, кидаються їй під спідницю... Та тільки забігли — одразу сахаються назад... Потім знову кидаються туди... Панує страшенний безлад.

Песики з Пасажу скрізь скачуть, справляють свою нужду, хапають людей за задниці, кусають. Пані Жувьєн, парфюмерка з №72, конає в нас на очах під горою бузкових квітів, це жасмин... Вона задихається... Три слони, що якраз проходять поруч, розтоптують її, обриваючи агонію... Відразу підіймаються, повільно ширячись навсебіч, тонкі струминки аромату...

Четверо кухарчуків кондитера Ларжантея бігцем тягнуть здоровенну люльку з крамниці «Магометанський тютюн», яку зазвичай розпалюють лише після шостої вечора... Біля ринку Сент-Оноре вони розбивають її чашу, коли намагаються розсунути врізнобіч павільйони: «Домашню птицю» пхнуть праворуч, а «Рибний» — ліворуч.

Та треба рухатися вперед! Особливо велетці! Тій самій! У якої груди, як планети... Нараз мене збили з ніг... Батько ще намагався мене підтримати... Але заплутався у спицях свого велосипеда... Вкусив Тома за хвіст. Той дріботів попереду нас, гавкав, але якось беззвучно...

Сторож допоміг мені підвестися... На ньому був лише верх якоїсь туніки... Внизу вона закінчувалася якимось товстелезним хвостом... Він добряче повеселив нас вилкою для запалювання газу. Запхав її собі у ніздрю, ще й так глибоко, аж до кінця.

Переходячи вулицю Ріволі, велетка перечепилася через сторожову будку на тротуарі й розчавила цілий будинок, ліфт, що випорснув з нього, вибив їй око... Натовп продовжив свій шлях руїнами. На вулиці Женер з моєї школи виходить мій товариш, горбань Еміль Оржа... Він завжди якийсь зеленкуватий, з великою плямою винного кольору під вухом... Та зараз він уже не був бридким. Став гарним, свіжим і симпатичним, я страшенно зрадів за нього.

Усі наші знайомі потрапили десь попід Пані, в її панталони, затиснуті під її спідницею, вони бігли вулицями й кварталами... Йшли за нею туди, куди та хотіла. Тиснява наростала. Мати не випускала мою руку... Все швидше й швидше... На площі Злагоди я збагнув, що вона веде нас на Виставку... Дуже мило з її боку... Вирішила всіх розважити...

Ота пані Клієнтка мала із собою всі гроші крамарів, усі монети заховала собі в панталони... Платити має вона... Побіля неї ставало дедалі спекотніше... Серед рюшів я розгледів ще тисячу підвішених речей. Поцуплені звідусіль речі... На ходу мене по довбешці гепнуло маленьке візантійське дзеркальце, так, аж ґуля вискочила, це дзеркальце ми місяцями шукали на вулиці Монторгей... Якби я міг, то закричав би про свою знахідку... Та я навіть не мав можливости його підібрати, так мене затисли... Тут нам стало ясно, що треба ще трішки потіснитися... Нас затисло в монументальній брамі, що підіймалася в небо, як вигадливий шиньйон... Думка про те, що ми не заплатили за вхід, нас добряче налякала... На щастя, нас підхопив натовп нижніх спідниць... Усі штовхаються, задихаються, рачкують... Наша Клієнтка нахиляється, щоб пройти. Може, це вже кінець?.. Може, ми вже на дні Сени?.. Зараз до нас підпливуть акули й змусять розрахуватись за все?.. Га? Так воно завжди, коли кудись пролізеш на дурняк... Тут я так пронизливо і різко зойкнув, що велетка перелякалась! Вона раптом задерла всі спідниці разом з волянами... панталони... вище голови... аж до хмар... Жахливий крижаний вітер, справжній ураган здійнявся з-під низу так, що всі аж закричали від болю... Ми застигли на набережній в тоскному чеканні, цокотіли зубами, покинуті й безпомічні. Біля причалу, де стояли три баржі, покупниця полетіла в небо!.. Усі сусіди з Пасажу

зблідли настільки, що годі було когось упізнати!.. Вона всіх надурила! Велетка зі здобиччю чудових крадених речей... Виставки вже не було!.. Вона давно закрилася!.. З Кур-ла-Рен долинало вовче виття...

Саме час ушиватися... У паніці всі кинулися врозтіч... Я, хоч і був такий маленький, розчавив ненароком пані Меон...

Моя мати підібрала спідниці... Але бігла дедалі повільніше... через те, що її ноги раптом стали тонесенькі, як нитки... і водночас такі пелехаті, що зачіпалися одна за одну... як у павука... Її змотали в клубок і покотили поперед нас... Та раптом з'явилися кінні омнібуси... Мчали на страшенній швидкості... Влаштували жахливі перегони через всю Королівську вулицю... Блакитні, зелені й лимонно-жовті... Спершу тріснули дишла, а потім обривки збруї летіли через усю еспланаду аж до дерев парку Тюїльрі. Я зразу збагнув, що трапилося... Перелякався... Кричу... Підбираю... Показую, звідки треба збирати... У зворотному порядку, починаючи від тротуару біля Оранжереї... Та все даремно! Бідолашного дядька Едуара розчавили разом з його авто біля підніжжя бордоської статуї... За якусь мить він з'являється біля мосту Сольферино зі сплющеним драндулетом, що приріс до задниці, як хатка слимака... Його ведуть геть... Він має поквапитись, пошвидше рачкувати геть, тому що з'явилися сотні автомобілів... марки «Рен Серполе» з салону... Їхні вогні миготять біля Тріумфальної арки. Вони мчать щодуху разом з нами...

На цоколі пам'ятника Жанні д'Арк враз помічаю усміхненого Родольфа... Він продає з аукціону свого «Трубадура»... Хоче придбати «Генерала»... Не слід його турбувати... Покриття дороги зовсім роздовбане... В одному місці утворилася прірва... Туди всі провалюються... Я проходжу самим краєчком... Якраз встигаю схопити портмоне тітки Арміди, перш ніж вона зникла... Маленькими перлинами на ньому вишито: «На згадку»... Там усередині — її скляне око. Від здивування всі аж зареготали. Це приваблює зусібіч ще більше витрішак... Цього разу людей так багато, що вони заповнили вулицю Терез аж до четвертого поверху... Ми вилазимо на цю гору спресованого телячого стада... Від неї тхне гноєм, той сморід підіймається аж до зірок...

Аби потрапити додому, ми маємо здолати ще четверо надзвичайно міцних ґрат... Це намагаються зробити відразу тисячі, сотні штовхають важезну браму... Намагаються пролізти крізь хвіртку... Нічого не виходить... Залізні прути гнуться, а потім різко вирівнюються й б'ють нас по писках, ніби ґумові... Якийсь привид заховав нашого ключа!.. Вимагає за нього прутень і нічого іншого!.. Його посилають під три чорти!.. «Та пішли ви!..» — відповідає він нам... Його знову кличуть. Десять тисяч люду тиснуть на ґрати...

До вулиці Ґомбу долинає відгомін сотень тисяч криків... Там катастрофа... Це маса людей, яких чавлять на площі Ґайон... Омнібуси увійшли в раж... безупинний хаос... «Кліші-Одеон» переорює панічний натовп... «Пантеон-Курсель» врізається ззаду... Тисячі обрубків розлітаються навсібіч... Все це стікає на наші вітрини. Поряд зі мною стогне батько: «Ох! Якби ж я тільки мав сурму!..» У відчаї він рве на собі волосся, вилазить на Французький банк, сидить угорі на годиннику... Видирає хвилинну стрілку... І спускається з нею. Тримає її на колінах... Це його розважає... втішає... ми всі охоче розважилися б, та нараз на вулиці Меюль з'являється колона кінних жандармів... «Мадлен-Бастилія» перекидається, котиться, вдаряється просто об нашу решітку... Нарешті вона розламалася! В омнібуса спалахує вісь, велетенська машина горить і потріскує... Кондуктор шмагає батогом кучера... Вони й досі мчать уперед... Волочать за собою всю вулицю Мулен, здіймаються на неї й проносяться, як вогняний смерч... Смерч налітає на Комеді Франсез, трясе й розбивається об неї... Усе в полум'ї... дах відривається, здіймається вгору й, палаючи, летить до хмар... Чарівна акторка «Мекілібра» у глибині своєї ложі чманіє від поезії... вірші такі величні, вона готує їх для сцени. Вона так старається, що нею аж повело... вона падає вниз, у фойє... При цьому жахливо кричить... Усе зникає в полум'ї вулкана...

На світі не лишилося нічого, окрім вогню, що обпалює нас... Жахлива розпечена палиця гатить мене по скронях, усе перемішує, давить... Страх розриває на частини... Ця палиця, як ложка, розмішує вогняну юшку всередині мого черепа... Я більше ніколи її не позбудуся...

* * *

Я довго не міг оклигати. Одужання тривало аж два місяці. Я хворів досить серйозно... Насамкінець з'явився висип... Лікар мав часто приходити. Наполягав, щоб мене відправили в село... Легко сказати, але для цього ще треба мати кошти... За найменшої нагоди мені давали можливість трохи подихати свіжим повітрям.

На січень Бабуся Кароліна зібралася до Аньєра, щоб одержати гроші зі своїх квартирантів. Я скористався нагодою, аби поїхати з нею. Там у робітничому кварталі на вулиці Плезанс вона мала два будиночки, цегляні, мазані глиною, один зовсім маленький, а другий трохи більший. То була вся її маєтність, усе майно, усі заощадження...

Удвох ми вирушили в дорогу. Я йшов дуже повільно. Ще довго після хвороби я почувався ослабленим, у мене часто йшла кров з носа, ще й облазила шкіра по всьому тілу. Ми пішли до вокзалу... Проспект Федерб... площа Карно... Біля Ратуші повернули праворуч, потім пішли через громадський парк.

На майданчику для гри в кулі, між парканом та водоспадом, увесь час юрмилося безліч здитинілих дідуганів, пенсіонерів-веселунів та старих бурчунів... Щораз, коли вони збивали кеглі, градом сипалися дотепи... цілі залпи жартів... Їхній гумор я добре розумів... дедалі краще... Найкумеднішим була їхня манера пісяти... вони ховалися за дерево... кожен по черзі... При цьому інші страшенно хвилювалися... «Дивись, не загуби його, Тото!..» Так у них було заведено... І всі гуртом повторювали... Я вважав їх просто незрівнянними. І реготав так гучно, що Бабусі ставало ніяково. Я так довго стояв на зимовому вітрі, слухаючи їхні каламбури, що залюбки міг підхопити ще якусь болячку...

Бабусі було не дуже смішно та вона хотіла мене розважити... У нас удома було невесело... Вона це розуміла... Та й задоволення надармівщину... Ми ще трохи постояли... Коли ми нарешті пішли від тих стариганів з їхньою грою, вже смеркало...

Будиночки Кароліни стояли ледь не на краю світу... за долиною Мареше... яка тоді сягала аж до Ашер... Аби не провалитися в багно й не втонути в розмоклій землі, ми

йшли одне за одним по дошках... Треба було пильнувати, щоб не зачепитися за теплиці та довгі ряди саджанців... Я ще й досі хихотів, ступаючи за Бабусею... Балансуючи, пригадував вдалі дотепи... «Ти справді повеселився? — запитувала вона в мене, — Скажи-но, Фердінане?»

Запитань я не любив. Тож одразу ставав мовчакуватим... Відвертість приносить тільки біду.

Нарешті ми добулись до вулиці Плезанс. Справжня робота починалася саме тут. Збирання квартплати не обходилося без драм... та протестів пожильців. Спершу вони сотали нам нерви, а потім платили лише частину грошей... Всього не платили ніколи... Захищалися всіма способами... Помпа була завжди зламана... Взаємні закиди не вщухали... Вони горлопанили з найменшого приводу, ще до того, як Бабуся розтуляла рота... Туалети в них повиходили з ладу... Скаргам не було кінця... з усіх вікон халупи... Вони вимагали, аби ми їх поремонтували... До того ж негайно!.. Боялися, що з них здеруть три шкури... Кричали, аби тільки не зайшла мова про рахунки... Не хотіли навіть поглянути на них... Нечистоти зі щільно прикритого резервуару розтікалися аж до вулиці... Узимку все це підмерзало і від найменшого доторку крига тріскалася... Зазвичай це коштувало вісімдесят франків... Ці скоти все перегидили!.. То був їхній своєрідний реванш... А ще вони штампували дітей... Щораз у них з'являлися нові... Одягу для всіх бракувало, так що деякі вже ходили зовсім голі... Спати їх клали в шафу...

Найбільші п'яниці й зайди і поготів вважали нас за останніх ідіотів... Вони з цікавістю спостерігали за тим, як ми намагаємося скрізь навести лад. Навіть спускалися з нами у підвал... коли ми йшли за дрючком, яким пробивали забиті стічні труби... Тут було не до жартів... Бабуся великими шпильками високо підколювала свої спідниці, залишаючи лише коротку сорочку. А потім бралася до справи... Нам було потрібно багато гарячої води. Її приносили в глечику від шевця навпроти. Пожильці не дали б її ні за які гроші. Кароліна длубалася в глибині резервуара з нечистотами. Вона рішуче пхала туди дрючок, прочищала забиті отвори. Та дрючка не вистачало. Вона занурювала туди обидві руки, квартиранти приходили разом з дітиськами подивитися, як витягають їхнє лайно, а потім папір... ганчір'я... Вони

зумисне забивали труби... Кароліна була не з гидливих, вона нічого не боялася...

Коли пожильці бачили, що вона все зробила й знову все стікає як треба... То цінували її зусилля... Не хотіли залишатися осторонь... Врешті вони бралися нам допомагати... Потім пропонували перехилити чарчину... Бабуся пила з ними... Вона не тримала зла... Усі вітали одне одного з Новим роком... від щирого серця... Байдуже, що треба було віддати гроші... Вони не були дріб'язковими... Якби вона захотіла їх вигнати, вони б мали час для помсти... Ще до переїзду розгромили б усю буду... Обидва будинки вже були в проломах... Щораз ми намагалися їх заткнути... Все було даремно... Вони постійно пробивали їх знову... Ми спеціально перли із собою замазку... Труби, антресолі, стіни й підлога нагадували якесь латане лахміття... Та найбільше потерпав умивальник у туалеті... Він був весь потрісканий на краях... Бабуся не могла втримати сліз, коли бачила, в якому він стані. Решітка паркану також мала жахливий вигляд. Скручена... Ніби лакриця... Якось до них приставили дуже добросерду стару консьєржку... Вона не протрималася й тижня... Бідна бабця втекла в паніці... Першого ж тижня двоє пожильців намагалися її задушити... у ліжку... через якісь верети...

Будиночки, про які я розповідаю, досі там. Змінилася тільки назва — з вулиці Весела стала вулиця Гнила... Якраз була така мода...

Змінилося безліч пожильців, одинаків, сімейних, цілі покоління... Вони продовжували дірявити стіни, це саме робили щури, миші, цвіркуни й мокриці... Ті діри вже ніхто не затикав... Усе це перейшло до дядька Едуара. Будинки так понищилися, що згодом стали виглядати, як решето. Ніхто вже не платив за квартири... Пожильці постаріли і втомилися від безкінечних суперечок... Мій дядько, певна річ, також... Навіть туалети врешті їм набридли... Їх більше не нищили. Їх просто не було. Там влаштували комірчини. Складали туди свої візки, лійки та вугілля... Тепер навіть не було достоту відомо, хто взагалі живе у цих будинках... За актом комісії вони підлягають знесенню... Й скоро зникнуть... Здається, зараз там мешкає чотири родини... А може, набагато більше... Начебто португальці...

Ніхто вже не намагається дотримуватись порядку. Бабуся так старалася, та все було даремно... По суті, від цього вона й померла... Вона довше, ніж зазвичай, поралася спершу в холодній, а потім у гарячій воді... У січні, на сильному вітрі, вона конопатила паклею помпу і розморожувала крани.

Навколо ходили пожильці зі свічками, аби присвітити нам та поглянути, як просувається робота. З оплатою вони просили ще трохи зачекати. Ми мали зайти знову наступного тижня... Ми вирушили назад до вокзалу...

Біля касового віконечка Бабуся Кароліна відчула запаморочення й ухопилася за поручні... Це було так не схоже на неї... Починалася лихоманка... Ми знову перейшли через площу, зайшли у кав'ярню... Чекаючи на потяг, випили один грог на двох... Коли дісталися до вокзалу Сен-Лазар, вона зразу пішла додому. Не мала більше сил... Почався жар, дуже сильний, як тоді у мене в Пасажі, але в неї був грип, а потім почалася пневмонія... Лікар навідувався вранці та ввечері... Вона була в такому тяжкому стані, що ми не знали, що й казати сусідам у Пасажі...

Дядько Едуар човником курсував між крамницею та її помешканням... Стан щораз погіршувався... Вона вже не хотіла міряти температури, не хотіла, щоб знали, скільки там градусів... Та залишалась при повній свідомості... Том ховався за меблями, не рухався, майже не їв... Мій дядько притяг у крамницю кисень у здоровенному балоні.

Якось увечері мати не повернулась до обіду... Наступного дня ще до світанку дядько Едуар розштовхав мене у ліжку й наказав негайно вдягатися. Сказав мені: «Треба попрощатися з Бабусею...» Я ще не зовсім уторопав... Ще не прокинувся... Ми йшли швидким кроком... Вулицею Роше... Консьєржка була на ногах... Спеціально принесла лампу, аби присвітити нам у коридорі... Нагорі у передпокої мати ридала, стоячи на колінах поряд зі стільцем. Усе тужила й постогнувала, ніби від болю... Батько стояв... Нічого не казав... Лише раз по раз виходив на сходовий майданчик і вертався... Зиркав на годинника... Смикав собі вуса... Потім крізь прочинені двері я побачив Бабусю на ліжку в дальній кімнаті... Вона тяжко дихала, хрипіла, задихалася, видавала

жахливі звуки... Лікар якраз пішов... Потис усім руки... Потім мені дозволили зайти... Я бачив, як тяжко дихала Бабуся. Її обличчя стало тепер жовтувато-червоним, було вкрите потом, воно здавалося маскою, що поступово розплавляється... Глянула на мене пильно, але все ще ласкаво, моя Бабуся. Мені сказали її поцілувати... Я вже сперся об ліжко... Вона жестом зупинила мене... Ледь усміхнулася... Хотіла щось сказати... У глибині горла в неї хрипіло, хрип не припинявся... Нарешті вона затамувала його... і ніжно, як могла... «Добре працюй, мій малий Фердінане!», — прошепотіла вона... Я не боявся її... Загалом, ми розуміли одне одного... Зрештою, потім я добре працював... Та це нікого не стосується...

Моїй матері вона також хотіла щось сказати. «Клеманс, моя дівчинко... слухай уважно... не забувай про себе... прошу тебе...» — змогла вона промовити... І тут уже зовсім почала задихатися... Подала нам знак, щоб ми вийшли... Ми перейшли в сусідню кімнату... Всі послухали її... Ми чули її хрипи... Ними була заповнена вся квартира... Принаймні годину ми сиділи, як спаралізовані. Дядько повернувся до дверей. Він дуже хотів її бачити. Він не наважувався виявити непослух. Лише прочинив двері, стало краще чути... щось таке, ніби гикавка... Моя мати нараз випросталась... Різко зойкнула! Ніби їй затисли горло. Вона впала як підкошена на килим, між фотелем і моїм дядьком... Її рука так сильно затисла рот, що годі було розтулити...

Коли вона опам'яталася, почала кричати без упину: «Мама померла!..» Вона вже нічого не помічала навколо... Мій дядько залишився чергувати біля неї... Ми повернулися в Пасаж у фіакрі...

Зачинили крамницю. Опустили штори... Нам було трохи соромно... Ми почувалися винними... Не наважувалися поворухнутись, аби не сполохати горе... Ми з мамою плакали навіть за столом. Нічого не могли їсти... Нічого вже не хотіли... Ми й так не займали багато місця, та нам хотілося змізерніти ще більше... Просити пробачення в кого-небудь, у всіх... Ми пробачали одне одному... Обіцяли завжди любити... Боялися загубитись назавжди... як Кароліна...

І ось похорон... Дядько Едуар один узяв на себе весь клопіт... Владнав усі формальності... Його також обпікав

біль... Та він не подавав виду... Не любив виставлятися... Він прийшов за нами в Пасаж перед тим, коли мали виносити тіло...

Усі... сусіди... цікаві... заходили, щоб сказати: «Тримайтеся!» Ми зупинились на вулиці Додвіль, щоб купити квітів... Узяли найкращі... Тільки троянди... То були її улюблені квіти...

Ми не могли звикнути до того, що її немає... Навіть мого батька це приголомшило... Тепер він мав лише мене, щоб улаштовувати сцени... Та незважаючи на процес одужання, я почувався ще таким слабим, що зі мною не варто було заводитись. Я виглядав настільки знеможеним, що він боявся спричинити мою агонію...

Я пересідав зі стільця на стілець... За два місяці я схуд на шість фунтів. Через хворобу я провадив вегетативний спосіб життя. Я вибльовував увесь риб'ячий жир...

Моя мати переймалася лише своїм горем... Крамниця безповоротно занепадала... Не продавалися вже й дрібнички, навіть за копійчані ціни... Треба було відшкодовувати величезні збитки, завдані Виставкою... Та покупці були непохитними... На ремонт здавали дуже мало... Торгувалися за кожен франк...

Мати годинами сиділа незворушно, підібгавши під себе хвору ногу, як причмелена... А коли вставала, то вешталася домом, як примара... Тоді батько кидався бігти по сходах у протилежному напрямку... Від її постійного шкандибання, здавалося, в нього дашок зсунеться...

Я вдавав, що мені треба відлити. Йшов у туалет, аби там розважитися. Смикав злегка за крайню плоть, але стояка більше не було...

Окрім двох будинків, що дісталися дядькові Едуару, Бабуся залишила в спадок ще три тисячі франків... Але то були святі гроші... Мати так і сказала... Їх не можна було чіпати... Довелося за безцінь віддати сережки, які зникли в ломбардах, одна в Кліші, інша в Аньєрі...

Тим часом наш крам у магазині дедалі більше втрачав товарний вигляд, псувався, розтягувався, ламався... Його вже не можна було виставляти...

От Бабуся, та знала, як викрутитись, знаходила товар, за який можна було одержати комісійні... Те, що залежувалося в інших крамарів і що ті погоджувалися

передати нам... Та ми — то вже інша справа... Нам вони не довіряли... Вважали нас не дуже спритними... З кожним днем ми опускалися дедалі нижче...

Батько, повертаючись з контори, ділився з нами своїми прогнозами... Аж надто похмурими... Він сам готував хлібний суп... Мати вже не могла... Сам чистив квасолю... Казав, що коли відкрити навстіж дверцята плити, можна швидко потрапити на той світ... Мати навіть не реагувала... Він переводив стрілки на масонів... І на Дрейфуса!.. Та на інших зловмисників, які заважають нам жити!

Мати геть втратила орієнтацію... Навіть її рухи стали якимись дивними... Вона й раніше була незґрабною, але тепер у неї буквально все падало з рук. За день розбивала по три тарілки... Ніби її хто лантухом прибив... Блукала, як сновида... У крамниці їй нараз ставало страшно... Вона не хотіла ні до чого братися, увесь час сиділа на третьому поверсі...

Якось увечері, коли мати вже збиралася йти спати і ми нікого не чекали... прийшла пані Еронд. Почала стукати в двері крамниці, гукнула нас... Про неї вже всі забули. Я відчинив двері. Мати нічого не хотіла слухати, відмовлялася навіть з нею говорити... Кульгала колами по кухні. Нарешті батько промовив:

— Ну, Клеманс, що ти вирішила?.. А то я випроводжу її звідсіля!

Ще якусь мить вона роздумувала, а потім таки спустилася. Спробувала перелічити мережива, які та принесла... У неї не виходило... Від горя все переплуталося в голові... Думки, цифри... Ми з батьком допомогли їй...

Потім вона знову пішла нагору й лягла спати... Та нараз підвелася і знову спустилася... Цілісіньку ніч вона запекло й уперто впорядковувала товар у крамниці.

На ранок усе було в бездоганному порядку... Її наче підмінили... Годі було впізнати... Раптом їй стало соромно...

Постати перед пані Еронд у такому жалюгідному вигляді, коли та раніше бачила її такою благоудатною, було страшенно соромно!

— Як подумаю про мою бідолашну Кароліну!.. Про завзяття, яке не полишало її до останньої хвилини! Ох, якби вона мене побачила такою!..

Раптом вона опанувала себе. За одну ніч у неї навіть народилося тисяча прожектів... Якщо покупці не прийдуть, то ми, мій маленький Фердінане, самі до них підемо!.. Прямо до них додому! Як тільки розпогодиться, ми зачинимо крамницю... Поїдемо на заміські базари... Шату!.. Везіне!.. Бужіваль!.. там набудували чудових вілл... самі лише заможні люди... Все-таки це веселіше, ніж скніти, сидячи тут!.. Чекати не знати чого!.. До того ж ти будеш на свіжому повітрі.

* * *

Моєму батькові зовсім не сподобалася ідея торгувати на базарах... Ризикована авантюра!.. Годі й думати про таке... Він пророкував нам великі неприємності... Ми втратимо все, що в нас ще лишилося!.. А ще нас проженуть місцеві торговці... Мати не перебивала його... Вона вже твердо вирішила...

Зрештою, нічого іншого нам не лишалося! Їли ми вже доволі рідко... Замість сірників давно послуговувалися паперовими смужками.

Одного ранку настав час від'їзду, ми попрямували на вокзал. Мій батько тяг здоровенну паку з товаром... Там були всі більш-менш придатні речі з нашого складу... Ми з матір'ю перли коробки... На пероні вокзалу Сен-Лазар він ще раз нагадав нам про свої побоювання щодо цієї авантюри. І побіг у контору.

Поїздка до Шату, в той час, про який я розповідаю, — то була ціла подорож. Ми були на місці, коли ще тільки почало світати... Заплатили хабаря сторожу... Тож він нас і влаштував... Ми одержали прилавок... Досить непогане місце... Між м'ясниковою дружиною та торговцем птахами. Та на нас зразу почали кидати косі погляди.

Продавець масла і яєць висловлював незадоволення. Вважав нас нахабами з купою мотлоху. Його натяки були просто огидними!..

Наш ряд був не найзручнішим, проте поряд із садом... І в затінку крислатих лип... Опівдні прийшов час покупниць... Вони торгуються, маніжаться, а тут, крий Боже, подує вітерець! Найменший порив — і все злітає, підіймається з шелестом... очіпки, капелюшки, но-

сові хустинки, ажурні панчішки... Все так і проситься злетіти, тендітне, як хмаринки. Ми закріплювали речі шпильками й гачками. Наш прилавок став мов той їжак... Вибагливі клієнтки проходять повз... Пурхають, як метелики, у супроводі однієї чи двох кухарок... Потім вертаються... Мати розхвалює їм свій товар... показує вишивку... брюссельське мереживо... витончену диво-вижу від пані Еронд...

— Як це чудово, що ми вас тут надибали!.. На цьому базарі просто неба!.. Але ж у вас є крамниця!.. Дайте мені візитівку!.. Обов'язково зайдемо до вас!..

І, зашурхотівши сукнями, пройшли повз, небагато вдалося їм всучити. Але принаймні це була реклама!..

Раз по раз наше мереживо здуває до того типа, що стоїть поряд, на його ескалопи... Він демонструє нам свою відразу...

Для кращої торгівлі ми мали б прихопити з Парижа гарного манекена з пишним бюстом, який би підкреслював вишуканість ліній, муслінових та сатинових рюшів... тисяч викрутасів «феї Альфора»... Аби всупереч усьому серед городини та тельбухів зберегти хоч трохи стиль Людовіка XV, оту атмосферу витонченості, ми притягли на село справжній музейний експонат, невеличкий шедевр, низький комод з рожевого дерева... У ньому ми тримали свої сендвічі.

Ще гіршими за вітер були зливи!.. Усі наші витончені речі перетворювались на млинці... Позолота стікала з них двадцятьма струмками... навіть тротуар ставав клейким... Ми все збирали губками... Та найгіршим був зворотній шлях. Батькові ми ніколи не скаржились.

За тиждень був Анґьєн, у четвер був іноді Порт ла Кліньянкур... Ми розташовувалися біля «блошиного ринку»... Я дуже любив торгівлю на базарах... Через неї я пропускав школу. На свіжому повітрі я ставав некерованим... Коли увечері ми повертались додому, батько справляв на мене жахливе враження... Вічно був невдоволений... Приходив зустрічати нас на вокзал... Мені так і кортіло впустити комодик йому на ноги, аби подивитися, як він заскаче.

У Кліньянкурі у нас були геть інші клієнти... Там ми розкладали тільки найгірше, самий мотлох, що роками валявся у підвалі. Ми віддавали все за безцінь.

Саме на «блошиному ринку» я познайомився з малим Пополем. Він працював на перекупку, яка розкладалася за два ряди від нас. Він продавав для неї ґудзики в проході та біля брами, тинявся базаром з табличкою на мотузку, одягненою на шию. «13 штук за 2 су, пані!..» Він був молодший за мене, але дуже спритний... Ми зразу стали приятелями... У цього Пополя мене особливо захоплювало те, що він не носив взуття, лише дерев'яні підошви, підв'язані мотузками... Його ноги звикли до цього... Я також знімав черевики, коли ми вирушали на прогулянку.

Він за мить продавав свої набори, ми навіть не встигали їх роздивитися — дюжина ґудзиків з одним додатковим, кістяні, перламутрові... А далі ми були вільні.

Ба більше — він знаходив час, аби й самому підзаробити. «Це просто», — пояснював він мені... Коли ми вже не мали один від одного таємниць. Біля фортечного валу Вісімнадцятого бастіону та в закинутих приміщеннях трамвайного депо на Ла Вілетт він зустрічався з солдатиками, яких задовольняв, а також з м'ясниками. Він пропонував і мені познайомитися з ними. Та все це відбувалося надто пізно, і я не міг туди піти... За це можна було заробити п'ятифранкову монету, а то й більше.

За кіоском з терезами він продемонстрував мені, хоч я його про це і не просив, як дорослі у нього відсмоктують. Пополю пощастило, в нього вже був сік, а в мене ще ні. Якось за вечір він заробив п'ятнадцять франків.

Аби вшитися, я брехав, казав, що йду за картоплею-фрі. Моя мати добре знала Пополя, не терпіла його навіть здалеку й забороняла до нього ходити. Все ж таки ми разом тікали й гуляли аж до Ґонесс. Я ним просто захоплювався... Коли він чогось лякався, в нього починався нервовий тик, він нараз засмоктував язика, а на обличчі в нього з'являлася потворна ґримаса. Врешті я почав його імітувати.

Ґалантерейниця Пополя, коли той ішов торгувати, давала йому кумедну куртку, як у мавпи у цирку, цілком всіяну ґудзиками: великими, маленькими, середніми, спереду й ззаду, ціла колекція зразків — перламутрових, залізних, кістяних...

Пристрастю Пополя був абсент[1], ґалантерейниця на-

---

[1] *Абсент* — спиртний напій міцністю 40-70%, виготовлений з екстракту гіркого полину (Artemisia absinthium).

ливала йому щораз, коли той повертався, вдало розпродавши товар. Від випитого він ставав зухвалішим. Він курив солдатський тютюн, ми самі робили самокрутки з газетного паперу... Він не гидував у когось відсмоктати, був справжнісінькою свинею. Про кожного чоловіка, який нам траплявся на вулиці, ми сперечалися, якого в нього розміру. У такому кварталі моя мати ні на мить не могла полишити наш крам. А я дедалі більше відбивався від рук. А потім трапилося ось що.

Я гадав, що Пополь надійний, чесний, вірний. Я помилявся щодо нього. Він повівся як підар. Треба називати речі своїми іменами. Він увесь час торочив мені про аркебуз. Я не зовсім уявляв собі, що він має на увазі. Одного разу він приніс оту свою штуку. Це була довга ґумка, натягнута особливим чином, щось на кшталт рогатки з подвійним гачком, пристрій для полювання на птахів. Він сказав мені: «Потренуємось! А потім розіб'ємо вітрину!.. Є одна підходяща на проспекті... А потім пальнемо в поліціянта!..» Супер! Класна ідея! Проходимо попри школу. Він каже: «Почнімо тут!.. Школярі якраз виходять, легше буде вшитися». І передає мені цю штуку... Я заряджаю її здоровецькою каменюкою. Натягую ґумку, тримаючись за її кінець... І кажу Пополю: «Дивись угору!» І клак! Тарарах!.. З усього маху в дзиґар!.. Все у друзки... а я стою, як дурень, і не можу отямитися від гармидеру, який сам і влаштував... Від циферблата — одні скалки. Збігаються перехожі... Мене хапають на місці злочину, як пацюка... Мене тягнуть, копають по дорозі. Я кричу: «Пополь!..» А той пропав! Уже й слід за ним захолов!.. Волочать мене до матері. Влаштовують їй скандал. Вона мусить за все заплатити, а то я опинюсь у буцегарні. Вона називає своє прізвище, дає адресу... Даремно я намагаюся пояснити: «Пополь!..» На мене сиплеться стільки ляпасів, що аж темніє в очах...

Удома все лише набирає обертів... Справжнісінький ураган... Батько волоче мене по підлозі, копає ногами, б'є, топчеться по мені, зриває штани. А потім кричить, що я його вбиваю!.. Що мені місце в Рокетт[1]! Давно

---

[1] *Ла Рокетт* — паризька в'язниця, що була розташована в XI адміністративному окрузі. Діяла з 1830 до 1977 років. Зараз на місті в'язниці розташований сквер Ла Рокетт.

вже пора!.. Мати благає, хапає його, голосить, що «у в'язниці вони стають ще жорстокішими». Я такий поганий, що гіршого годі уявити... Я на волосину від ешафоту. Ось де я опинився!.. Незлим, тихим словом згадали і Пополя, і вулицю, і прогулянки... Я вже й не намагався виправдовуватись...

* * *

Шаленство тривало цілий тиждень. Батько так лютував, його обличчя так буряковіло... здавалося, що його ось-ось може шляк трафити. Дядько Едуар спеціально прибув з Роменвіля, аби побачити все на власні очі. Дядько Артур не мав достатнього впливу через брак серйозности. А Родольф був далеко, десь у провінції з цирком «Капітоль».

Сусіди, родичі та всі у Пасажі вважали, що мені й моєму батькові слід було дати проносного, то пішло б на користь нам обом. Розмірковуючи над причинами моєї зіпсутости, вони вирішили, що це, безперечно, через глисти... Мені дали ліки... Я бачив, як лайно пожовтіло, а потім стало каштанового кольору. Проте я відчув певне заспокоєння. Реакція мого батька була іншою, він не менше трьох тижнім німував. Лише раз по раз зиркав на мене... довго... уважно... Я був його мукою, його хрестом. Ми й далі приймали проносне, кожен своє. Він — воду Жано, я — касторку, вона — ревінь. Після того вирішили більше ніколи не торгувати на базарах, оскільки вулиця для мене — це погибель. Так мої кримінальні схильності змушують багато від чого відмовлятися.

Моя мати знову повела мене до школи, дорогою дала мені тисячу настанов. Поки ми дійшли до вулиці Женер, у неї зовсім пропав настрій. Всі її попереджали, що я не протримаюся і тижня. Проте я поводився тихо, й мене не витурили. Хоча я нічого й не вчив, це факт. Школа була для мене занудною, вчитель з борідкою постійно розжовував нам свої задачі. Від одного його вигляду мені ставало зле. З Пополем я приохотився до лайдацтва, й мене тепер гнітила необхідність отак сидіти годинами й слухати якусь маячню.

Хлопчаки намагалися розважитись у дворі, та ці жалюгідні спроби розбивалися об високий мур, що нави-

сав над нами, тож пропадала будь-яка охота повеселитись. Вони поверталися до класу й намагалися заробити гарні оцінки... А хай воно сказиться!

У дворі росло одне єдине дерево, на яке завжди прилітала та сама пташка. Ці пісюни підстрелили її з рогатки. Кіт жер її всю перерву. Вчився я посередньо. Побоювався, що мене залишать на другий рік. Мене навіть хвалили за хорошу поведінку. А лайно на задниці мали всі. А ще я навчив їх збирати в пляшечки свою сечу.

У крамниці тривало ниття. Моя мати знову почала обсмоктувати своє горе. За будь-якого приводу вона згадувала про свою маму, в найменших подробицях... Коли перед закриттям крамниці до нас нарешті заходив клієнт, щоб запропонувати яку-небудь дрібничку, вона раптом починали обливатися слізьми... «Якби була жива моя мама!..» — бралась вона тужити, — вона завше так добре торгувалася!..» Ось до чого призводить надмірна схильність до роздумів...

Одна наша приятелька досить спритно зуміла скористатися з маминої меланхолії... Її звали пані Дівонн, вона була майже ровесницею тітки Арміди. Після війни 1870 року вони з чоловіком розбагатіли на торгівлі хутряними рукавичками в Пасажі Панорама. То була відома крамниця, вони мали ще одну в Пасажі Сомон. Один час у них було на ставці вісімнадцять працівників. Від напливу клієнтів двері крамниці не зачинялися. Бабуся часто про це розповідала. Її чоловік здурів від такої купи грошей. Нараз він усе втратив на Панамському скандалі[1], ще й заліз у борги. Чоловікам бракує мужности: замість того, щоб спробувати піднятися знову, він змився бозна-куди з якоюсь шльондрою. Усе майно пішло прахом. Пані Дівонн якось викручувалась. Її рятувала музика. В неї ще залишалися якісь засоби до існування, але такі мізерні, що заледве вистачало на їжу. Та й то не щодня. Їй допомагали знайомі. За майстра рукавиць вона вийшла по любові. Сама вона була не з крамарської родини, її батько за старого режиму був

---

[1] *Панамський скандал* — фінансовий та політичний скандал навколо будівництва Панамського каналу, що вибухнув у Франції 1892 року. Вважається найгучнішим корупційним скандалом XIX століття.

префектом. Вона чудово грала на фортеп'яно. Мала ніжні руки, тож не знімала тонких рукавичок, а взимку носила товсті, прикрашені рожевими балабончиками. Вона була вічною кокеткою.

Якось вона прийшла в крамницю, хоча вже давненько не заходила. Смерть Бабусі її приголомшила. Вона просто не могла оговтатися. «Така молода!» — повторяла вона повсякчас. З ніжністю розповідала про Кароліну, про їхнє минуле, про чоловіків, про Сомон та Бульвари... З тисячею подробиць та надзвичайною делікатністю. Вона справді одержала добре виховання... Я це усвідомлював... Мірою того як вона вела розповідь, все огорталося якимось чарівним серпанком. Вона не знімала ні серпанку, ні капелюшка... мовляв, їй треба слідкувати за кольором обличчя... І, звичайно, через перуку... Обід у нас був не надто ситний... Та її все-таки запрошували... Й коли вона закінчувала їсти суп, таки знімала капелюшок, вуаль та решту причандалів... Жадібно хлебтала просто з тарілки... Вважала, що так значно зручніше... Звісно, через вставну щелепу. Було чутно, як та клацає... Ложкам вона не довіряла. Обожнювала цибулю порей, але її для неї слід було покришити, а то зчинялася ціла буча. Після трапези вона навіть не збиралася йти. Ставала жвавою. Сідала до піаніно, яке віддала під заставу й забула якась клієнтка. Ніхто його не настроював, але воно ще непогано звучало.

Мого батька, якого дратувало все на світі, ця стара торба з дустом разом з її мавпуванням страшенно діяла на нерви. Проте він лагіднішав, коли та починала награвати арії на кшталт «Лючії ді Ламмермур»[1] та «Місячну сонату».

Вона приходила все частіше. Уже й без запрошення... Вона бачила, що в нас усе пішло шкереберть. Поки в крамниці прибирали, вона лізла на третій поверх, сідала до піаніно й виконувала два чи три вальси, а потім «Лючію», а потім «Вертера». У неї був свій репертуар, уся опера «Шале» і «Фортуніо»[2]. Ми змушені були піді-

---

[1] *Лючія ді Ламмермур* — трагічна опера італійського композитора Гаетано Доніцетті.

[2] *«Вертер»* — лірична драма французького композитора Жуля Массне. «Шале» — комічна опера французького композитора Адольфа Шарля Адана. «Фортуніо» — опера французького композитора Андре Мессаже.

йматися до неї. Вона ніколи не переривала гри, аж поки ми не сідали до столу. «Ку-ку!..» — гукала вона до нас, коли бачила знову. Під час обіду вона дуже зворушливо плакала разом з матір'ю. Та це не перебивало їй апетиту. Макарони їй смакували. Мене завжди вражала її манера знову й знову просити добавки. Цю фішку зі спогадами вона використовувала й у інших крамницях, де власники переймалися тими чи тими клопотами. Вона більш-менш добре знала покійників з чотирьох кварталів, з Май та Ґайон. Цим вона врешті й годувалася.

Вона знала всі родинні історії в Пасажі. Ба більше, коли десь траплялося піаніно, то їй не було рівних... Незважаючи на те, що їй було вже за сімдесят, вона ще могла заспівати «Фауста», але була обережна. Постійно пхала до рота смоктунці, аби не зірвати голосу... Вона сама могла зображати цілий хор, складаючи руки ріжком. «Вічна слава!»[1] Вона встигала відбивати ногами такт і тарабанити по клавішах.

Урешті ніхто не міг стриматися, всі аж качалися від сміху. Прямо при ній. Пані Дівон такі дрібниці не зупиняли. То була артистична натура. Мамі було соромно, та вона також хихотіла... Це йшло їй на користь...

* * *

Мати вже не могла без неї обходитись, незважаючи на всі її недоліки й забаганки. Скрізь брала її з собою. Ввечері її проводжали до Порт Бісетр. Вона поверталася пішки до Кремлен, що поряд з притулком.

У неділю вранці вона заходила за нами, й ми разом ішли на цвинтар. Нам треба було на Пер-Лашез, сорок третя ділянка. Батько ніколи туди не ходив. Він панічно боявся могил. Ішов з нами лише до Рон-Пуан навпроти Рокетт. Там він читав газету й чекав, коли ми повернемося.

Склеп Бабусі був дуже доглянутий. Ми прибирали то підв'ялий бузок, то часом жасмин. Самі привозили троянди. То була єдина розкіш, яку наша родина могла собі дозволити. Ми міняли квіти у вазах, чистили до

---

[1] *«Вічна слава»* — початок хору солдатів з опери французького композитора Шарля Ґуно «Фауст».

блиску плитку. Всередині все виглядало, як у лялковому театрі з різнобарвними статуетками та серветками зі справжнього мережива. Мати щораз приносила нові, це її трохи втішало. Вона прикрашала інтер'єр.

Поки йшло прибирання, вона весь час схлипувала... Кароліна була там, унизу, далеко... Я весь час згадував Аньєр... Те, як ми надривалися заради квартирантів. Я ніби знову бачив це все перед собою. Попри те, що тут щонеділі все прибирали й чистили, з глибини здіймався якийсь дивний і ледь уловний запах... трохи гострий, тонкий, кислуватий, який щось нагадував... він потім переслідував скрізь, незважаючи на квіти... навіть у запаху квітів... Від цього голова йшла обертом... він підіймався знизу, можна було подумати, що нічого немає, аж ні, ви помилилися. Та ось він знову!.. Я ходив до кінця алеї по воду для квітів... Поки ми працювали... я мовчав... А потім знову починав відчувати слабкий запах... Ми запирали тяжкі двері... Читали молитву... Повертались до Парижа...

Пані Дівонн без упину пасталакала... У неї розгулявся апетит від того, що треба було так рано вставати, витратитися на квіти й так довго схлипувати... На довершення всього в неї був діабет... Може тому вона постійно була голодна... Як тільки ми вийшли із цвинтаря, їй забаглося перекусити. Вона говорила про це, не вгаваючи, то вже була справжня манія. «Ти знаєш, Клеманс, чого б мені хотілося? Ну, щоб не здаватись ґурманкою!.. Невеличкий шматочок галантину[1] на маленькому окрайчику не надто черствого хлібця... Що ти на це скажеш?»

Мати нічого не казала. Їй було ніяково... Я раптом відчув, що мене нудить... Що я зараз виблюю... Я думав про галантин... Про те, якою має бути зараз голова Кароліни там, унизу... про всі оті черви... тлусті... великі... вони гризуть... ворушаться всередині... Усе прогнило... й мільйони у цьому гної, сморідний вітер...

Ми саме зустрілися з батьком... Він ледве встиг відтягти мене за дерево... Я виблював на ґрати... Батько відскочив, але не зовсім вчасно...

---

[1] *Галантин* — французька заливна страва з нежирного м'яса птиці, дичини, свинини, риби, телятини і кролика.

«От негідник!..» — закричав він... Йому ляпнуло спереду на штани... На нас витріщалися люди. Йому було соромно. Він швидко пішов сам в інший бік, до Бастилії. Не хотів більше нас знати. Ми з паніями зайшли в невеличке бістро, якраз навпроти в'язниці.

Пізніше я часто там проходив. І щоразу туди зазирав. Там завжди було порожньо.

* * *

Дядько Артур зав'яз у боргах. Від вулиці Камбронн до Гренель він позичав так багато й ніколи не повертав, що його життя стало просто нестерпним, усе зникало, як у бездонній бочці. Якось уночі він потай вибрався з квартири. Йому допомагав один його приятель. Вони навантажили мотлох на візок, запряжений віслюком. І перебралися на околицю. Ми вже лягли, коли вони заїхали, щоб нас попередити.

Артур скористався нагодою, аби заодно позбутися і своєї подружки, покоївки... Вона заводила мову про сірчану кислоту... Одне слово, треба було вшиватися!

Вони з приятелем знайшли хатину, де його ніхто б не зміг потурбувати, на схилах Атіс-Мон. Уже наступного дня до нас налетіли кредитори. Вони не забиралися з Пасажу, негідники!.. Діставали батька навіть у конторі «Коксінель». То була просто ганьба! Батько метав громи й блискавки... Знову влаштовував скандали...

— Що за банда! Що за поріддя!.. Що за брудна потолоч уся ця сімейка! Ні хвилини спокою! Дістають навіть на роботі!.. Мої брати поводяться так, ніби вийшли з тюрми! Моя сестра торгує сракою в Росії! Мій син уже зіпсутий до краю! Ну я і вплип! Ну й обісрався!..

Мати губилася й не знала, що сказати... Вона вже не намагалась заперечувати... Він з цього користався...

Кредитори швидко втямили, що батько дорожить честю родини... Й тепер не відпускали його ні на крок. Не вилазили з нашої крамниці... Нам і так уже не вистачало на їжу... Якби ми заплатили борги, то вже б зовсім подохли...

«Поїдемо до нього наступної неділі!.. — ухвалив рішення батько. — Я побалакаю з ним як чоловік з чоловіком!..»

Ми виїхали раненько, аби мати більшу певність, що застанемо його тверезим... Спершу ми трохи поблукали... Врешті знайшли дорогу... Я гадав, що побачу дядька Артура приголомшеним, заляканим, з каяттям на обличчі: як він десь у закутку печери, куди його загнали триста жандармів, гризе засушених щурів... Тобто таким, як у «Захоплюючих картинках» описували каторжників-утікачів... Та дядько Артур виявився геть іншим... Ми знайшли його вже за столом бістро «Чарівна Адель». Він влаштував нам свято у затінку дерев... Та й пив він аж ніяк не оцет, а добре сухе в кредит!.. Рожеве мюскаде... Найкращих сортів... Він почувався пречудово... Ніколи йому не було краще... Він розважав усіх сусідів. Його вважали неперевершеним... Приходили лише задля того, аби його послухати... Ніколи раніше в «Чарівній Аделі» не було стільки відвідувачів... Усі стільці були зайняті, люди сиділи навіть на сходах... Усі дрібні власники аж із Жувізі... в дешевих панамах... та всі рибалки в сабо заходили до «Чарівної Аделі» хильнути аперитиву й поглянути на дядька Артура. Вони ще ніколи стільки не сміялися.

Розваги були на будь-який смак! Які завгодно ігри! Атракціони! Балачки!.. Загадки!.. Під деревами!.. Для паній... Дядько Артур давав жару... загальний улюбленець... Він метушився, ліз у кожну розмову... При цьому не знімав з голови свого брунатного артистичного берета. Навіть зараз, у розпал літа. Піт котився з нього градом... Він анітрохи не змінився... Гостроносі черевики, оксамитові штани... Велетенська краватка у вигляді салатного листка...

Він мав слабинку до покоївок, і знайшов собі вже трьох... Ті були такі щасливі прислуговувати йому і любити його... Він і чути не хотів про свої поневіряння на вулиці Вожирар... То вже забулося!.. Він навіть не дав моєму батькові закінчити... Навіщо згадувати такі дурниці... Розцілував нас усіх по черзі... Він був дуже радий бачити нас...

«Артуре! Послухай мене хоч одну хвилину!.. Твої кредитори не відходять від наших дверей!.. з ранку до ночі!.. Не дають нам спокою!.. Ти чуєш?» Артур одним жестом відмахнувся від усіх цих мізерних спогадів. А мій батько виглядав як жалюгідний, упертий телепень...

Взагалі його вже було шкода! Ходіть-но всі сюди!.. Ходи, Оґюсте! Потім розкажеш! Я покажу вам найчарівніший краєвид у цій місцевості!.. Сен-Жермен — ніщо порівняно із цим... Спершу стежка вгору... потім ліворуч, а там під зеленим склепінням моя майстерня!..»

Так він називав свою хатинку... Вона справді була на мальовничому місці. Звідтіля відкривався краєвид на зелену долину... Сена до Вільнев-Сен-Жорж, а з другого боку ліс Сенар[1]. Годі й уявити щось мальовничіше. Йому пощастило. За житло він не платив і шеляга. Певна річ, адже він охороняв ставок землевласника...

Ставок заповнювався лише взимку, влітку він пересихав. Панії дуже любили дядька... Від покоївок проходу не було. Харчів було скільки завгодно!.. Мускатне вино, таке саме, як і в сільському шинку, ковбаса, артишоки та білий сир... Скільки душа забажає! Моїй мамі він так смакував. Отже, Артур не надто журився... Розповідав нам про нові замовлення... Вивіски для бістро, бакалійних крамниць, пекарень... «Вони робитимуть корисне, а я красиве!» Це був його девіз... Стіна була завішана ескізами: «Фаршированa щука» — здоровенна синьо-червоно-кіноварного кольору рибина... «Прекрасна купальниця», змальована з однієї його подружки-пралі, з сяючими пипками на грудях, чудова ідея... Майбутнє було забезпечене. Лишалося лише порадіти за нього.

Перш ніж повертатися до села, він усе порозпихав у три або чотири глеки, весь харч, як ото зазвичай ховають скарби перед тим, як їх закопати... Не хотів залишати навіть об'їдків. Остерігався випадкових перехожих. На дверях написав крейдою: «Більше не повернуся».

Ми вирушили до шлюзів, де він мав знайомих моряків. Довго чимчикували крутими стежками, мати дибала позаду. Коли врешті дійшли, їй стало зле, вона сіла на камінь. Ми дивилися на буксири, на вітрильні шлюпки, що здавалися такими вразливими й тендітними, як скло... Вони ніде не наважувалися причалити.

---

[1] *Ліс Сенар* — ліс у департаменті Ессон, священний ліс друїдів, єдиний, який зберігся від лісового кільця Парижа. Його пейзажами захоплювалися Ежен Делакруа та Альфонс Доде.

Огрядний наглядач за шлюзами тричі сплюнув тютюн, скинув камізельку й, крекчучи, поліз до своєї машини... Поворотна брама затремтіла, заскрипіла й повільно зрушила з місця... Забурунилася вода... Стулки здригнулися й піддалися... «Артеміда» дала довгий гудок... судна рушили вперед...

А далі Вільнев-Сен-Жорж... Сірий міст через Іветт... потім пагорби... Внизу село... рівнина... здійнявся вітерець... він налітає на річку... розгойдує судно... невпинне плюскотіння... гілля хльоскає по воді... З берега... Звідусіль... борги було забуто... Про них навіть не згадують... Повітря п'янить нас... Ніхто більше не лається з дядьком Артуром... Він пропонує прокататися на той берег. Мати не погоджується сісти в човен... Тоді він залазить сам. Зараз він нам покаже, на що він здатен. Гребе проти течії. Батько оживає, засипає його порадами, закликає бути обережнішим. Навіть моя бідна мати стрепенулася. Побоюючись, аби не сталося чогось жахливого, вона кульгає за нами берегом річки.

Дядько Артур заважає рибалкам, що сидять на ослінчиках, підкидають корм у воду... Вони криють його останніми словами... Він застрягає в лататті... Та зараз усе буде гаразд... Він пітніє за трьох атлетів. Повертає, потрапляє у вузький прохід, тепер він має негайно вирулювати, відійти до піщаної коси від величезного ланцюгового буксира[1]. Той заявляє про себе здалеку. «Квітка кар'єрів» рухається повагом, з неймовірним гуркотом... Зачіпає дно річки... Збурює все... намул, щук і тіла утоплеників... Забризкує багнюкою й розорює обидва береги... Скрізь, де вона проходить, залишається хаос і руйнації... Флотилія човнів розгойдується, натикається на віхи... Три човни затонули разом з рибалками. Для суден це погибель! «Квітка кар'єрів» з'являється з-під мосту. У своєму череві, на палубах і містку це судно пре цілу купу залізяччя, різні причандали й пекельні механізми. За ним волочиться не менше двадцяти барок, на-

---

[1] *Ланцюговий буксир*, або *туєр* — особливий вид річкового судна, що рухається вздовж прокладеного по дну ланцюга чи троса. Туєри з'явилися в середині XIX століття й до кінця 1930-х років майже повністю зникли, витіснені суднами з потужнішими двигунами.

вантажених вугіллям... Не найкращий час для прогулянок!.. Мій дядько хапається за конопляну мотузку... Він уже не має часу дістатися до берега... Човен здіймається на хвилях. Його чудовий капелюх падає у воду... Він нахиляється, намагається дотягтись... Випускає весло... Завмирає розгублено... Хоче дістати... Втрачає рівновагу... І падає задом у воду, зовсім як у кіно... На щастя, він уміє плавати!.. Всі кидаються до нього, обнімають, підбадьорюють... Апокаліпсис проминув нас... спустився униз до Рис-Оранжис й сіє там нові жахи...

Ми опиняємося в місцевому шинку «Здохлий пічкур», де збираються робітники шлюзів, вітаємо одне одного... Час для аперитиву... Дядько Артур заледве встиг обсушитися, як його вже оточили всі його знайомі... Він має ідею!.. Створити клуб «Брати вітрил». Рибалки цим не надто захоплені... Він збирає членські внески... Його подружки у захваті... Ми залишаємося на вечерю... Обліплений паперовими ліхтариками й комарами, перед тарілкою супу дядько затягує романс «Поет сказав мені...» Ніхто не хоче, аби він повертався до свого ставка... Його не пускають... Він просто розривається...

Ми вирушили на вокзал... Зникли непомітно, поки він туркотів собі далі... Але мій батько залишився невдоволеним... Особливо, коли трохи помізкував... Його гризли сумніви... Він не міг собі пробачити, що не сказав того, що збирався... Йому забракло рішучости. Ми поїхали туди ще раз. Артур уже мав нового човна зі справжнім вітрилом... і навіть з маленьким клівером спереду. Він лавірував, наспівуючи «Sole mio». Його гарний спів відлунював серед піщаних кіс... Він аж сяяв... Батько більше не міг цього витримати... Це не могло так тривати далі... Не дочекавшись аперитиву, ми втекли, ніби обпльовані... Ніхто не бачив, як ми поїхали... Більше ми вже ніколи не приїжджали... Це було неможливо... Він нас розбещував...

* * *

Оскільки мій батько пропрацював у «Коксінелі» вже десять років, йому надали двотижневу відпустку, та ще й оплачувану... Їхати кудись утрьох було б нерозважливо... Надто дорого... Та стояла пекельна спека, і в Пасажі

можна було здуріти, а я був такий блідий і потерпав від нездужань росту. У мене був анемічний вигляд. Мене зводили до лікаря, той сказав, що мій стан викликає занепокоєння... «Які два тижні! Йому треба принаймні три місяці провести на свіжому повітрі!..» Ось що він сказав.

«Ваш Пасаж, — додав він, — це справжня клоака... тут навіть редиска не стала б рости... Це бездонний пісуар. Їдьте звідти геть!..»

Він був настільки категоричним, що мати повернулася додому в сльозах... Треба було знайти якийсь вихід. Витрачати три тисячі франків зі спадку не хотілося... Тож було вирішено ще раз спробувати торгівлю на базарі: в Мерсі... Онівалі й насамперед у Дьєппі... Я мав пообіцяти, що буду чемним... не битиму дзиґарів... не спілкуватимуся з вуркаганами... не відходитиму від матері ні на крок... Я пообіцяв усе, що вимагалося від мене... що буду чемним і навіть спробую після повернення одержати атестат...

Тож заспокоївшись щодо мене, батьки вирішили, що можна їхати. Крамницю зачинили. Спершу ми з матір'ю поїхали приблизно на місяць до Дьєппа... За час нашої відсутности пані Дівонн наглядатиме за магазином, аби чогось не трапилося... Батько приєднається до нас пізніше, він приїде на велосипеді... Й проведе з нами два тижні...

На місці ми влаштувалися без зайвих клопотів. У Дьєппі ми харчувалися в кав'ярні «Біля синиць», винаймали кімнату в однієї поштарки, спали просто на підлозі, на двох матрацах. Єдиною незручністю була раковина, з якої добряче тхнуло.

Коли ми вирушили до Великої площі на базар, мати раптом злякалася. Ми мали з собою цілу колекцію вишуканого дріб'язку, вишивок, прикрас. Надто небезпечно розкладати все це просто неба у незнайомому місті... Поміркувавши, ми вирішили самі ходити до клієнтів, це важче, зате менший ризик, що пограбують... Ми пленталися через усю набережну й стукали у кожні двері... Ну й блатне заняття... Лахи важили чимало. Доводилося чекати перед будинком на лавці. Найсприятливіший час був зразу по обіді... Треба було дочекатися звуків піаніно... Ось вони проходять до вітальні!..

Мати зойкає й кидається до дзвінка... Часом її приймали, часом — ні. Хай там як, а їй таки вдавалося дещо продати...

Я так надихався повітрям, що ледь не очманів від нього. Навіть спати почав погано. Скрізь мені привиджалися якісь прутні, задниці, кораблі й вітрила... Навіть білизна, що сохла на мотузці, збуджувала мене несамовито... Ось вони надимаються... дражняться, панталони всіх сусідок...

Море спершу нас лякало... По спромозі ми намагалися ходити тихими вуличками. Від сильного вітру можна було здвигнутися. Мене він геть збивав з пантелику.

У сусідній кімнаті жив син комівояжера. Ми разом робили уроки. Часом він лапав мене за прутень, а дрочив ще більше, ніж я. Він приїздив сюди щороку, тож знав усі типи кораблів. На тих кораблях він зуби з'їв, знав і про такелаж, і про фак-щогли... Про трищоглові барки... кают-компанії... трищоглові шхуни... Я захоплено все це вивчав, поки мати обходила вілли.

На пляжі її вже знали так само добре, які і продавця лимонаду... адже її постійно бачили зі своїм пакунком... У ньому були вишивки, узори для вишивання, різні речі для рукоділля й навіть праски... Вона була готова продавати хоч потрушки, кролячі шкурки чи інший дріб'язок — що завгодно, аби лише перебути ці два місяці.

Під час своїх про́ходів ми намагалися триматися подалі від порту, оскільки побоювалися труб і тросів, об які можна легко перечепитися. То було найпідступніше місце. Якщо поковзнешся у твані, пиши пропав, потрапиш на дно, тебе зжеруть краби, й ніхто ніколи не знайде...

Скелі також були небезпечні. Щороку на скелях гинули цілими родинами. Найменша необережність, необачний крок, розгубленість... І ціла скеля падає на тебе... Аби зайве не ризикувати, ми намагалися ходити лише вулицями. Щовечора, зразу по вечері, ми знову обдзвонювали всіх підряд. Ми здійснювали цілий похід... все авеню Казино, в один бік, а потім у другий...

Я чекав перед віллами на лавці... Я знав уже напам'ять, як мати вихвалятиме товар... Знав усіх бродячих собак... Ті підбігали, принюхувалися й знову бігли

геть... Знав усіх мандрівних крамарів, якраз у цей час вони зазвичай поверталися додому зі своїми візками... Тягнуть, штовхають, повзуть напівживі... Ніхто на них не звертає уваги. Тож вони, не криючись, стогнуть... Спльовують собі під ноги... Ще один ривок до наступного повороту... Світло маяка розтинає пітьму... падає на людину... Хвиля на березі накриває рінь... розсипається... накочується знову... розбивається... знову повертається... завмирає...

* * *

На афішах писалося, що п'ятнадцятого серпня, після ярмарку, відбудуться автомобільні перегони. Це мало привабити багато людей, особливо англійців. Мати сказала, що ми ще ненадовго залишимось. Нам не надто щастило, а липень узагалі був для нас кепським, клієнтки сиділи по хатах і займалися своїм вишиванням... Тож годі було продати будь-які капелюшки з воланами, чи болеро, чи навіть «набори для вишивання»... Якби ж вони хоч старанно вишивали!.. Та свої «ґобелени» вони ніколи не доводили до пуття... На набережній вони пліткували ще більше, ніж у місті... Як і всі світські пані, розмовляли лише про покоївок та випорожнення...

Вони геть отупіли, їм слід було разів з двадцять повторювати те саме, а вони й далі недоумкувато витріщилися на зразки...

Мій батько нам більше не вірив. У його листах вгадувалося занепокоєння. Він боявся, що ми вже зовсім пропали. Тисячу франків звіяло вітром... Мати порадила йому взяти грошей від спадку. То було дуже шляхетно, але могло погано скінчитися. Я вже бачив наперед, що мені світить. У наступному листі батько відповів, що приїде. Ми чекали на нього біля церкви. Нарешті він з'явився зі своїм велосипедом з голови до ніг забризканий багнюкою.

Я гадав, що він зриватиме свою злість на мені, звинувачуватиме у всіх гріхах, я вже налаштувався на добрячу прочуханку... та нічого подібного!.. Навпаки, він, здавалося, радів життю і був щасливий з нами побачитись. Він похвалив мене за гарну поведінку і сказав, що я чудово виглядаю. Я був розчулений. Він сам запропо-

нував прогулятися до гавані... Він знався на кораблях. Вирішив згадати дитинство. Він був експертом щодо маневрів. Ми відпустили маму з її ганчір'ям і пішли до доків. Добре пам'ятаю трищогловий російський корабель, зовсім білий. Недавно почався приплив, і він узяв курс на вузький вхід до гавані.

Протягом трьох днів він бовтався у морі перед Вільє, боровся зі штормом... Усі його клівери були в морській піні... Він мав жахливий вантаж, незакріплені бруси, цілі гори в повному безладі, на всіх палубах, а в трюмах скрізь один лід, величезні сліпучі куби, вирізані з усієї поверхні річки, які везли з Архангельська, спеціально, аби продавати у кав'ярні... Під час шторму він дав сильний крен, й на облавку все виглядало досить жахливо. Ми з батьком приходили подивитися, як він пропливатиме від маяка до місця стоянки. Хвилі так його потовкли, що його велика рея провисла аж до води... Як зараз бачу капітана, що був таким собі здоровенним іваном-коливаном, який горлав у рупор удесятеро гучніше за мого батька! Його хлопи дерлися по вантах, підбирали вітрила, гафелі, фали, навіть ті, що були під великим андріївським прапором... Усі думали, що вночі його викине на скелі. Рятувальники більше не хотіли виходити в море, залишалося тільки сподіватись на Бога. Вже було втрачено шість рибальських суден. Навіть судно військово-морського корпусу, що проходило повз, одержало добрячий удар об рифи Трото... Тож можна собі уявити, яка була погодка.

Перед кав'ярнею «Пустунка» треба було робити нові маневри... до швартової тумби, судно зносило, але небезпеки не було... Та команда на судні була настільки вгашена, що їм усе було по цимбалах... Певне, надто напнули швартові... Форштевень влупився в мол, де стояла митниця... Чудова носова фігура Діви врізалася в нього обома цицьками... Усе полетіло шкереберть... Посипалися іскри... Буршприт розбив скло... Протаранив бістро... Клівер прочесав стіну крамниці...

Усі репетують, розбігаються врізнобіч. Лунає лайка... Врешті дуже обережно... гарний корабель пришвартувався... Став біля причалу, обплутаний конопляними тросами... Врешті, після стількох випробувань, з фок-щогли падає вітрило й лежить розпластане на воді, як чайка.

Якірний ланцюг на кормі востаннє заскімлив... Земля приймає корабель в обійми. З камбуза виходить кок, кидає галасливим птахам величезний полумисок з рештками їжі. Здоровані стоять, жестикулюючи, попри облавок, п'яниці з берегової команди не погоджуються з ними й відмовляються підніматися по трапу... шкоти висять...

Портовий чиновник в рединґоті піднімається першим... Нагорі теліпається шків зі шматком бруса... Знову звучить лайка... Знову всі галасують... Біля фалів юрмляться вантажники... Віддраюються кришки люків... Спершу оцей айсберґ!.. А потім ще й ліс!.. Тож не баритися!.. Під'їжджає підвода... Більше нам тут нічого робити, ми сповнені враженнями.

Повертаємо до сигнальної щогли, на черзі судно, завантажене вугіллям. Воно пропливає попри скелю Ґіньоль з напівопущеними вітрилами.

Шлюпка лоцмана крутиться навколо нього й скаче з хвилі на хвилю. Він напружується... Його весь час відкидає назад... врешті він чіпляється за драбинку... дряпається угору... залазить на облавок. Від Кардиффа судно пробивалося крізь шторм... Об його облавки розбиваються хвилі, здіймаючи гори бризок і піни... Воно чинить опір... Його відносить до молу... Врешті хвилі ледь стишуються, й судно ковзає в гирло... Проходячи, судно тремтить від напруги всім корпусом, хвилі все ще його переслідують. Воно бурчить, хрипить на всіх парах... Його снасті попискують під поривами вітру. Дим стелеться на гребенях хвиль, хвилі відпливу б'ються об дамби.

Зараз уже можна розгледіти острови Каске[1], судно увійшло у вузьку протоку... Під час відпливу оголилися невеликі скелі... З'явилися дві однощоглові яхти... Ось-ось станеться трагедія, не можна втрачати жодної хвилини... Усі схвильовані, збилися в одному місці біля дзвона, що подає сигнал тривоги... Усі втупилися у біноклі... Один із сусідів позичає нам свій. Пориви вітру стають такими сильними, що неможливо навіть розтулити рота. Аж перехоплює подих... Вітер ще дужче шмагає

---

[1] *Каске* або *Кескетс* — острови у протоці Ла-Манш у складі Нормандських островів, проте вони задалеко від Дьєппа, аби їх справді можна було роздивитися.

море... Цілі снопи бризок злітають вгору до маяка... аж до неба...

Батько насуває кашкета... Ми повертаємося вже затемна... Три рибальські човни з поломаними щоглами заходять у гавань... У глибині фарватера лунають їхні гудки... Вони перегукуються... Зіштовхуються веслами...

Мати непокоїться, чекає на нас у кав'ярні «Мишеня», де збираються торговці рибою... Вона майже нічого не продала... Та нас цікавлять лише далекі морські мандри.

* * *

Мій батько добре плавав, купання — то була його слабинка. Пляж у Дьєппі був не надто привабливий. Але відпустка — то відпустка! До того ж я став тут ще бруднішим, ніж у Пасажі.

У кав'ярні «Біля синиць» ми мали одне цебро на трьох. Ніг я ніколи не мив. Від мене вже тхнуло майже так само, як від раковини.

Для купання в морі потрібна була неабияка мужність. Пінний гребінь хвилі з тисячами камінчиків ставав дибки, розбивався об берег і тяг за собою.

Закляклий, промерзлий, я ледве утримувався на ногах... Цілий град камінюччя зі жмутами морської піни сипався на мене й гатив по кістках. Під обстрілом гальки голова здригається, втягується в плечі... Кожна секунда здається останньою... Мій батько у смугастому купальнику вигулькнув поміж двох громохких стін і надривається від крику. Виринає нараз переді мною... спльовує, лається... Новий вал перекидає його догори, тягне назад, ноги миготять у повітрі... Він дриґає ними, як жаба... Не підводиться, напевне, йому вже хана... Тут мені в груди летить новий залп ріні... Я прорешечений... тону... який жах!.. Мене збиває хвиля й тягне під ноги матері... Вона намагається вхопити мене й утримати... Та нова хвиля вириває мене й несе геть. Мати дико волає... Збігається весь пляж... Та всі зусилля марні... Збираються схвильовані пляжники... Мене то тягне на глибину, то виносить, я хриплю й захлинаюсь... Ніби спалахи, миготять люди, обговорюючи мою халепу... Різнобарвні: зелені... блакитні... парасольки... жовті... цитринові... Мене розриває на шматки... Я вже нічого

не бачу... Мене душить рятівне коло... Мене викидає на скелі, як кашалота... Мені до рота заливають ліки, розтирають арнікою... Тіло аж пашить під пов'язками... Кляті розтирання... Мене зв'язали трьома халатами...

Навколо всі щось пояснюють... Що море надто неспокійне для мене! Чудово! Годі! З мене доста!.. Це була жертва... Заради ґрунтовного миття...

* * *

Минуло вже цілих десять днів. Наступного тижня все закінчиться. Батько повернеться в контору. Як подумаєш про це, одразу зводить судомою живіт. Не можна втрачати ні хвилини.

Торгівля йде так мляво, що ми нараз впадаємо у справжнісіньку паніку й наважуємося вирушити в подорож... Поїдемо до Англії... Скоре повернення позбавляє нас глузду й штовхає на крайнощі...

Підводимось удосвіта, заледве встигаємо випити кави... Рештки бабусиних заощаджень... все одно!.. половини вже немає!..

На корабель ми прийшли задовго до відплиття... Зручні місця, майже біля форштевня... Чудово видно весь небокрай... Я мав першим помітити чужий берег... погода була непогана, та щойно ми відійшли від берега і втратили з виду маяк, почалася хитавиця... Стає дедалі сильнішою, це вже справжня морська подорож... Мати залізла в приміщення з рятувальними жилетами... Вона перша починає блювати на палубу й через поруччя аж до третього класу... На мить їй стає ліпше...

«Оґюсте, пильнуй за дитиною!» — ще встигла вона простогнати... Цього було досить, аби все почалося знову...

Тут вже й інші почали звиватися в неприродних позах... над облавками й релінґами... за такої хитавиці можна блювати не соромлячись, не зважаючи ні на кого... Єдина вбиральня... Зразу четверо, очманівши від блювання й учепившись одне в одного, вже забилися туди... Море все шаленіє... Після кожного поштовху, зльоту на хвилю, йде цілий залп блювотиння... При спуску — ще не менше дванадцяти залпів, тільки потужніших, насиченіших... Ураганний вітер зриває з матері промоклу

вуаль... і затикає нею рот пані на іншому кінці палуби... яка корчиться в блювотних судомах... Годі встояти! Все вивергається назовні!.. конфітюри... салат... телятина з грибами... кава з молоком... ціле рагу!..

Стоячи навколішки на палубі, мати силкується усміхнутись, у неї тече слина...

— Ось бачиш, — каже вона, — при носовій хитавиці... просто жах... Бачиш, Фердінане, у тебе в шлунку ще залишився тунець!.. Спробуємо ще раз гуртом. Буа!.. Буа!.. Вона помилилася, це млинці!.. Гадаю, що з таким самим успіхом я зміг би видати і смажену картоплю... без особливих зусиль... Просто вивергнувши всі свої нутрощі на саму палубу... Тужусь... аж надриваюся... Ще одна спроба... Велетенська спінена хвиля накриває поруччя, гуркоче, заливає, збиває з ніг, відкочується, стягуючи все з нижньої палуби... Піна буруниться, клекоче, змішується з блювотинням... Знову позиви... При кожному зануренні наче розлучаєшся з душею... при підйомі вона повертається в потоці слизу й смороду... солона, стікає по носі, таке годі витримати!.. Пасажир благає пощади... Кричить до неба, що вже геть порожній!.. Тужиться знову, з нього таки виходить ще одна ягода малини. З відразою він дивиться на неї зизом... Тепер у нього справді більше нічого немає!.. Він готовий виблювати свої обидва ока... Він дуже старається... вчепився за щоглу... намагається видушити їх із очниць... Тим часом мати вже конає біля поруччя... Знову блює рештками... З неї вийшла морквина... тлустий шмат м'яса... ще й цілий риб'ячий хвіст...

Згори, поряд з капітаном, пасажири першого і другого класу перехиляються через поручні й блюють над нашою палубою, патьоки стікають аж до нас... З кожною новою хвилею на нас ллється справжнісінький водоспад, летять цілі страви... нас заливає недоїдками... шматками гнилизни... Все це розноситься поривами вітру... звисає з вант... Навколо реве море, шипить піна... Батько затягує під підборіддям ремінець кашкета й пильнує, аби ми не втратили свідомости... походжає туди-сюди, йому щастить, у нього морська душа!.. Радить нам ще більше зігнутися... поповзати... До нас котиться якась пасажирка... Погойдуючись, прямує просто до мами. Влаштовується поблювати... Нараз підбігає

песик, йому настільки зле, що він гадить прямісінько їй на спідницю... Перевертається й показує нам черевце... З туалету долинають жахливі крики... Ті четверо, що там зачинилися, вже не можуть ні блювати, ні відлити... навіть висратись... Тужаться над очком... Репетують, ніби їх ріжуть... А ураган усе дужчає, напруга наростає, судно знову занурюється... провалюється у безодню... в зелену імлу... Потім виринає... У нас усередині знову перевертаються всі нутрощі...

Якийсь нахабний приземкуватий тип допомагає своїй дружині блювати у відерце... Підбадьорює її...

«Ну ж бо, Леоні!.. Не бійся!.. Я тут!.. Я тебе тримаю!» Нараз вона обертається за напрямком вітру... Варене м'ясо, приправлене цибулею, салом і часником, що клекотіло в неї в горлянці, летить мені прямісінько в фізію... У мене набивається повний рот квасолі, томату... а я вже й не мав чим блювати!.. Тепер знову маю... Злегка напружуюсь... нутрощі знову здіймаються... Ну, тримайся!.. Пішло!.. Весь набір уже в моєму горлі... Я вивергну їй прямісінько до рота всі свої кишки... Наближаюся навпомацки... Тихцем підповзаємо... Беремося за руки... падаємо... Міцно зчіплюємося... Й блюємо одне на одного. Мій добрий батько і її чоловік намагаються нас розняти... Тягнуть кожен у свій бік... Їм невтямки, що відбувається...

І тут прориваються ниці почуття! Буа!.. Цей чоловік просто грубий, впертий йолоп!.. О крихітко, ми блюватимемо разом!.. Я видаю його красунечці чудовий клубок макаронів... з томатним соусом... Триденної давности сидр... Вона повертає мені швейцарський сир... Я обсмоктую його волоконця... Моя мати заплуталася в канатах... намагається виборсатись... Песик тягнеться за нею, вчепившись у спідницю... Всі вже змучилися з дружиною цього здорованя... Мене грубо відтягують... Аби вирвати мене з її обіймів, він копає мене черевиком у задницю... це тип з категорії «великий боксер»... Мій батько намагається його задобрити... Та не встигає промовити й двох слів, як одержує від нього такий удар кулаком прямо в шлунок, що батько падає на лебідку... Та це ще не все!.. Цей здоровий бевзь плигає йому на спину... Він уже розтовк йому всю мордяку... Й нахиляється, щоб добити... У батька з носа юшить кров... змі-

шується з блювотинням... Похитуючись, він чіпляється за щоглу... Врешті падає... Та чолов'яга ще досі не задовольнився... Скориставшись з того, що я перечепився за якусь линву... він кидається на мене... Я відповзаю... Він відкидає мене до вбиральні... Я впираюсь... І як справжній таран... з усього маху влітаю у двері... Потрапляю до тих хирлявих... намагаюся вивернутися з цієї купи... Я опинився якраз усередині... Вони всі без штанів!.. Тягну за шнур... Ми буквально тонемо в кабінці... Вони далі рохкають... Я вже не знаю, живий я чи мертвий...

* * *

Усіх привела до тями сирена. Одні потяглися до клозету. Інші прилипли до ілюмінаторів... Здаля портові дамби виглядали як мереживо з паль... Ми дивимося на Англію, ніби опинилися на тому світі...

Тут також є скелі й більше зелені... Але зелень була темніша, а скелі зовсім голі порівняно з протилежним берегом... Вода була зараз зовсім спокійна... Тепер було б легко блювати... Та позиви припинилися.

Проте від тремтіння можна було повибивати собі всі зуби... Моя мати раз по раз схлипувала від надмірного блювання... Я був весь у синцях... У наших рядах запанувала велика тиша, острах і хвилювання перед причалюванням. Покійники не могли б поводитися тихіше.

Пароплав кидає якір, смикається ще двічі-тричі й нарешті завмирає. Ми порпаємося, шукаючи квитки... Після митниці намагаємося привести себе доладу. Моя мати відтискає воду зі спідниці, з неї течуть цілі струмки. Батько сильно пошарпаний, у нього бракує кінчика вуса. Я намагаюся не дивитись на батька, під оком у нього красується синець. Він притуляє до нього хустинку... Всі потроху заспокоюються. Дорога ще трохи гойдається перед нами. Ми йдемо попри крамниці, малесенькі, як тут прийнято, із зачиненими віконницями й крихітними сходинками, пофарбованими у біле.

Мати робила все можливе, щоб не затримувати нас, та все одно шкутильгала позаду... Ми хотіли якомога швидше знайти готель і винайняти там номер, аби вона могла відпочити... хоч трохи... Потрапити до Лондона ми вже не прагнемо, ми надто змокли... Ми точно під-

хопимо якусь болячку, коли рушимо далі... Та й взуття не витримає. Ми чалапаємо просто по багнюці, й взуття так голосно чвакає, ніби йде ціла череда.

Аж ось і готель... На фасаді напис позолоченими літерами... Та опинившись перед готелем, нам стало страшно... Повернули назад... Дощ припустив іще дужче. Ми спробували прикинути, скільки тут коштують хоча б якісь дрібнички... Вигляд чужих грошей нас налякав... Заходимо в чайну... Там нас зрозуміють... Тільки-но ми сіли, поглянули на свою валізу... А то не наша!.. На митниці серед штовханини ми помилилися!.. Квапливо вартаємо назад... Нашої валізи нема!.. А ту, яка в нас опинилася, віддають начальникові вокзалу... Так що врешті ми залишилися ні з чим!.. Гірше годі й уявити!.. Таке могло трапитися лише з нами!.. У певному сенсі це справді так... Мій батько має слушність... Ми не мали, у що перевдягнутися... не залишилося жодної сорочки! Та все-таки треба було йти... У селі на нас стали звертати увагу: волочаться собі троє, закляклі й промоклі до нитки. Справжнісінькі цигани! Слід було вибрати, якою дорогою йти далі... Ми звернули на першу-ліпшу... За останнім будинком...

«Брайтон»... було написано на вказівнику, він за чотирнадцять миль звідси... То не біда, адже ми завжди ходили далеко пішки. Щоправда, ми ніколи не ходили разом. Мій батько весь час тримається попереду... Він не надто пишається тим, що йде з нами... Навіть тепер, змоклий, брудний, знеможений, він намагається відокремитися... Сама лише думка про те, що ми можемо до нього заговорити, спричиняє в нього страждання... Він тримає дистанцію.

Моя мати вже висолопила язика, так боляче їй тягти за собою ногу. Вона хекає, як побитий пес.

Дорога звивається серед скель. Дощ припускає. Унизу, в проваллі, заповненому хмарами й уламками каміння, реве океан.

Моряцький кашкет мого батька насунутий майже до підборіддя. Його плащ так облягає форми, що зад нагадує цибулину.

Мати дибає й на ходу знімає капелюшок, той самий, з ластівками й вишеньками. Вона залишає його на згадку кущеві... Чайки, що втекли від бурі, ширяли навколо

нас і страшенно кричали. Напевне, вони були здивовані, що й ми опинилися тут серед хмар... Згинаючись під поривами вітру, ми брели далі... Скелі, підйоми, як хвилі, знову й знов... безкінечно... Батько поступово зникає в тумані... Розчиняється в струменях зливи... Видно, як він стає дедалі меншим удалечині, на іншому схилі.

«Піднімемося ще на цей пагорб, Фердінане!.. І я перепочину! Як ти гадаєш, він уже бачить той Бріштон, чи як його? Думаєш, це ще далеко?..» Вона вже геть вибилась із сил. Сісти ніде. Всі узбіччя розмокли... Її одяг збігся так, що рукави доходили лише до ліктів... Черевики роздулися, як бурдюки... Раптом нога матері підгинається... Підкошується під її вагою... І вона падає вниз, у рівчак... Її голову затисло... Вона не може навіть поворухнутися... Пускає бульбашки, як жаба... Дощ в Англії — це океан, що висить у повітрі... В ньому поступово тонеш...

Я кричу на все горло, гукаю на допомогу батька... Мати сповзає все далі! Тягну її з усіх сил. Смикаю. Все дарма!.. А ось і наш мандрівець. Одурів від туману. Напружуємо сили разом... Тягнемо, тягнемо, розгойдуємо її. Викорчовуємо з густої багнюки... Вона ще й усміхається. Їй надзвичайно приємно знову бачити свого Оґюста. Питає в нього про новини... Чи він не надто втомився?.. Що бачив на краю скелі? Він відмовчується... Лише каже, що треба поквапитись... Треба швидше повернутися в порт... Ще сто підйомів та сто спусків до цілковитого виснаження. Нашу дорогу годі пізнати, так її переорала негода. Нарешті вдалечині вогні... засяяли порт і маяки... Вже глупа ніч... Тримаючись одне за одного, похитуючись, ми проходимо попри той самий готель... Ми нічого не потратили... Нікого не зустріли... Ми не мали жодного одягу, окрім того лахміття, що було на нас... У нас такий виснажений вигляд, що на судні до нас виявляють співчуття... Дозволяють перейти з третього в другий клас... пропонують прилягти... На вокзалі в Дьєппі ми лягаємо просто на лавки... Ми маємо негайно повертатися... У поїзді розігралася ще одна сцена через мамині закрепи...

— Ти не ходиш уже добрий тиждень!.. То ти вже ніколи більше не ходитимеш!

— Я сходжу дома...

Він мав буквально фобію від того, що вона ходить не регулярно. Поїздки спричинюють закрепи. Тепер він думав лише про какання. У Пасажі нарешті ми могли посушитися. Ми утрьох підхопили нежить. Ще легко відбулися. Батько мав добрячий синець. Ми пояснювали це тим, що якась коняка хвицнула його, коли він проходив у момент пострілу гармати...

Пані Дівонн була дуже допитлива, вона хотіла знати все. Всі подробиці пригод... Вона також була в Англії під час весільної подорожі. Аби краще чути оповідь, вона навіть переривала гру на піаніно... якраз посеред «Місячної сонати».

Пан Візьйо також був ласий до всього незвичайного та захопливого... Едуар прийшов з Томом дізнатися, як у нас справи... У мене й мами були свої маленькі враження... Та батько не хотів, аби ми про це розповідали... Він сам говорив без упину... Можна було подумати, що він справді побачив щось дивовижне... й фантастичне... нечуване... цілком неймовірне... в кінці дороги... там за скелею... коли зник у тумані... між Брайтоном і ураганом... Батько зовсім сам, окремо від усіх!.. загублений у бурі... між небом і землею...

Він уже більше не соромився, описував їм справжні чудеса... Нарозповідав сім мішків!.. Мати йому не суперечила... Вона завжди була щаслива, коли він мав успіх... «Хіба не так, Клеманс?» — запитував він, коли вигадки ставали геть неправдоподібними... Вона з усім погоджувалася й підтверджувала... Вона, звісно, розуміла, що він перегинає палицю, але ж це приносить йому задоволення!..

— Але в Лондоні ви не побували? — запитав дитинний пан Лерозіт, торговець окулярами з №37, який одержував з Лондона скельця...

— Були, та лише на околицях... Проте ми бачили найголовніше!.. Це порт! Загалом, це єдине, що там варте уваги! А ще передмістя!.. Ми мали всього кілька годин!.. Мама і бровою не повела... Незабаром поширилася чутка, що ми пережили кораблетрощу... Мовляв, жінок мали підняти на скелю за допомогою лебідки... Він вигадував усе нове й нове... Про те, як він прогулювався з уцілілими пасажирами... Переважно іноземцями. Мого батька годі було стримати!.. Він навіть імітував їхній акцент.

Щовечора після обіду у нас збиралися сусіди... Дива... Щораз нові дива!.. Пані Меон у своїй норі захвилювалася... Розташувалася якраз навпроти, але не переходила дороги... Адже ми були смертельними ворогами... Вона заводила свій грамофон, аби заважати батькові... Змусити його зупинитися... Мама зачиняла крамницю й опускала штори, аби мати спокій... Тоді пані Меон почала стукати в шибки, провокуючи мого батька, аби він вийшов і затіяв сварку... Моя мати заступилася... Усі сусіди також були обурені... вони всі були на нашому боці... Вони вже відчули смак до подорожей... Якось увечері, повертаючись з прогулянки, ми не почули ні Меон, ні її грамофона... Завсідники батькових вечорів поступово сходилися... Влаштовувалися в кімнаті за крамницею... Батько почав свою оповідь... знову зовсім інакше...Та раптом із помешкання цієї паскуди лунає... Тарарах!.. жахливий гуркіт!.. Злітають ракети!.. Сніп вогню! Вибух! Зовсім поруч з крамницею!.. Двері відскочили! Ми бачимо, як ця стара карга розмахує факелом і петардами... Підпалює порох!.. Лунає свист, все кружляє! Ось що вона вигадала, аби зруйнувати зачарування! Вона шаленіє, як дідько! Вогонь потрапляє на її спідницю, та також займається! Всі кидаються до неї! Збивають з неї вогонь шторами! Але корсетна крамниця вже палає! Прибувають пожежники! Її більше ніхто ніколи не бачив, цю паскуду!.. Її відвезли в Шарантон![1] Вона залишилася там назавжди! Ніхто не бажав її повернення! Весь Пасаж подав петицію з підписами, що вона божевільна і з нею неможливо жити...

* * *

Знову настали погані часи... Більше не було розмов ні про відпустку, ні про ринки, ні про Англію... Наш скляний дах гудів під зливами, в ґалереї не можна було продихнути від різкого запаху перехожих та їхніх песиків.

Настала осінь...

---

[1] *Шарантон* — лікарня для душевнохворих у містечку Шарантон-ле-Пон під Парижем. Місце ув'язнення маркіза де Сада.

Я постійно одержував потиличники за те, що клеїв дурня, замість того щоб учитися. У школі я мало що розумів. Мій батько знову виявив, що я справжнісінький недоумок. На морі я значно підріс, але й ще більше розлінувався. Я був страшенним роззявою. Він знову влаштовував жахливі скандали. Кричав, що я такий лінивий, що аж смердить. Мама знову почала стогнати.

Торгівля йшла дуже кепсько. Мода постійно мінялася. Змінилися фасони капелюшків, знову повернулися батистові мережива, клієнтки обкладали ним собі циць-ки, прикрашали зачіски. Пані Еронд займалася терміновими переробками. Вона вигадала болеро зі зміцненого ірландського мережива, яке могло витримати двадцять років. Але, на жаль, то були лише примхи моди! Невдовзі після того, як їх відзначили Ґран-прі, вони йшли хіба що на прикрасу абажурів... Часом пані Еронд настільки втомлювалась, що переплутувала всі замовлення, якось вона повернула нам манишки, тоді як ми чекали на пошивки... Відбувалися ґрандіозні скандали... Клієнтки обливалися слізьми й погрожували судом! Відчай був безмежним, ми покривали всі збитки, а потім у нас два місяці були самі макарони... Напередодні моїх випускних іспитів у нашій крамниці буквально вибухнув вулкан. Тканину для весільної сукні пані Еронд пофарбувала в жовтий колір і зробила з неї нічну сорочку. То був удар нижче пояса!.. Жахливий недогляд! Клієнтка з'їсть нас живцем!.. Адже в книзі замовлень усе було чітко записано!.. Пані Еронд ридала внизу у моєї матері. Батько репетував з другого поверху!

— Ох, ти ніколи не змінишся! Занадто добренька. Хіба я тебе не попереджав? Вони доведуть нас до суду! Оці твої робітниці!.. Уяви собі, якби я хоч трохи помилився в «Коксінелі»!.. Знаєш, як би я виглядав? — Припущення було настільки жахливим, що він уже бачив себе звільненим з роботи!.. Він зблід!.. його посадили на стілець... Усе!.. Я знову взявся за арифметику... Це він змушував мене зубрити... Якщо я не міг відповісти, він давав мені потиличника, оскільки сам заплутувався у власних поясненнях, а я вже геть дурів... Адже я і так погано розумів... Потім я вже остаточно здавався... Він вказував мені на помилки... Вважав мене безнадійним... А мені він сам здавався дурним як чіп... Він знову по-

чинав лютувати через моє «ділення». Цілковито заплутувався... Знову давав потиличника... Смикав за вухо... Йому здавалося, що я хихочу... що знущаюся з нього...

Тут прибігала мати... Його лють подвоювалася... Він волав, що хоче померти...

* * *

Уранці перед іспитом мати зачинила крамницю, щоб підбадьорити мене своєю присутністю. Іспит проходив у комунальний школі біля Сен-Жермен-л'Оссеруа[1], на веранді на шкільному подвір'ї. Поки ми йшли, мати напучувала мене, аби я почувався впевнено. То був урочистий момент, вона згадала Кароліну й зронила сльозу...

Коли ми проходили попри Пале-Рояль, мати заставила мене прочитати напам'ять байки та список департаментів... Рівно о восьмій ми були перед брамою, аби записатися. Всі були ошатно вдягнені, дітлахи вимиті, але знервовані до краю, і матері також.

Спершу був диктант, потім задачі. Це було нескладно, я ще пам'ятаю, треба було лише списати. Здавали ті, хто провалився восени й був залишений на другий рік. Майже для всіх то була трагедія... адже ми потім збирались піти на ремісниче навчання... На усному мені пощастило потрапити до гладкого пана з носом, всіяним бородавками. Він носив велику краватку-лавальєр трохи в стилі дядька Артура, але художником він не був... Це був аптекар з вулиці Гомбу. Ми мали спільних знайомих. Він задав мені два запитання про рослини... Цього я зовсім не знав... Він відповів сам собі. Я почувався незручно. Тоді він запитав мене про відстань від Сонця до Місяця, а потім до Землі й назад... Я не наважився надто виставлятися... Йому довелося мені допомогти. Про пори року я знав трохи більше. Я пробурмотів щось невиразне... Насправді він не був надто вимогливий... Він договорював за мене до кінця. Тут він задав мені запитання про те, що я робитиму, коли одержу атестат.

— Я займуся комерцією. — улесливо мовив я.

---

[1] *Сен-Жермен-л'Осерруа* — церква в центрі Парижа, розташована на Луврській площі.

— Торгівля — то тяжка справа, хлопче!.. — відповів він мені... — Може, ви ще зачекаєте?.. Може, наступного року?..

Напевне, він вважав мене надто худорлявим... Нараз я подумав, що провалився... Уявив собі повернення додому, ту драму, яку це спричинить... мені запаморочилося в голові... Здалося, що я зараз впаду... що мене вже б'ють... Я вчепився за стіл... Старий побачив, як я зблід...

— Та годі, мій хлопчику! — сказав він. — Заспокойтесь! То все дрібниці! Я прийму у вас! Ви почнете доросле життя! Раз ви так цього бажаєте!

Я повернувся на свою лаву далеко біля стіни!.. Я був вражений. Я запитував сам себе, чи то не був такий виверт з його боку... Аби відкараскатися від мене. Моя мати стояла перед церквою на невеличкій площі й чекала на результат...

Закінчили ще не всі... Ще залишалися деякі хлопчики... Тепер я побачив їх. Вони тихо бурмотіли свої відповіді, ніби молитву... карта Франції, континенти...

Після його слів про початок дорослого життя я дивився на своїх маленьких товаришів, ніби бачив їх уперше... Страх завалити іспит прикував їх до столу, вони звивалися, як у сильці.

Ось так починають доросле жаття? Навіть цієї миті вони намагалися більше не бути хлопчиками... Намагалися надати обличчям дорослого виразу...

Усі вони були трохи схожі один на одного, у своїх фартушках. То були такі самі, як і я, діти дрібних комерсантів із центру, що мали свої крамнички... Всі були доволі хирлявими... Вони витріщали баньки й щось там дзявкали, намагаючись відповісти старому...

Батьки, що сиділи попід стінами, спостерігали за цією процедурою... Стежили за своїми дітьми й так суворо зиркали на них, що в тих аж у роті пересихало. Хлопчики весь час збивалися... І ще більше втягували голову в плечі... Старий був просто невтомним... Відповідав за всіх... Це був іспит одних недоумків... Матері червоніли від хвилювання... Погрожували жорстокою розправою... Це пахло добрячою прочуханкою вдома... Нарешті всі пройшли через іспит... Залишалося лише оголосити список тих, хто отримає атестат... І диво-дивнеє!.. Іспит здали абсолютно всі! Інспектор осві-

ти оголосив про це зі сцени... На череві у нього висів ланцюжок із золотим брелоком, який підстрибував при кожній фразі. Він ледь затинався, попереплутував усі імена... Та це не мало жодного значення...

Скориставшись з нагоди, він промовив декілька проникливих слів... дуже сердечних... дуже оптимістичних... Він запевнив нас, що якщо ми поводитимося в житті гідно, то можемо бути певні, що пізніше отримаємо за це винагороду.

Від хвилювання я напудив у штани, ще й добряче наклав. Я ледве міг рухатися. Але й з деякими іншими дітьми було так само. Мати зразу відчула запах, коли стискала мене в обіймах... Від мене так відгонило, що довелося триматися подалі від інших. Я не міг навіть попрощатися зі своїми товаришами... Я закінчив школу... Аби скоріше вернутися додому, ми сіли у фіакр...

Там ми влаштували протяг. За допомогою кумедних віконечок, які бахкали всю дорогу. Мати знову згадала про Кароліну. «Яка б вона була щаслива, коли б довідалася, що ти склав іспит!.. Ох! Якби ж то вона була жива!..»

Мій батько на другому поверсі сидів у темряві й чекав результатів. Він був настільки схвильований, що сам заніс до крамниці розкладки з крамом та лампи.

— Оґюсте! Він склав!.. Ти чуєш мене?.. Він склав!.. Він легко пройшов!..

Він міцно обійняв мене... Увімкнув світло, щоб бачити мене. Він дивився на мене з любов'ю. Був надзвичайно схвильований... Його вуса тремтіли...

— Чудово, мій хлопчику! Ти змусив нас добряче похвилюватися!.. Тепер я вітаю тебе!.. Ти починаєш дорослe життя... Майбутнє у твоїх руках!.. Треба знайти гідний приклад для наслідування!.. Йди лише прямою дорогою!.. Тепер працювати!.. Не покладаючи рук!..

Я попросив у нього пробачення за те, що завжди був таким невдячним. Розцілував його від усього серця... Та від мене йшов такий дух, що він став принюхуватися...

— Га? Що? — він відштовхнув мене. — Ах ти свинюко!.. Засранцю!.. він весь у лайні!.. Ах! Клеманс! Клеманс!.. Відведи його нагору, прошу тебе!.. Поки я ще більше не розлютився!.. Він просто огидний!..

Щирі вітання закінчилися.

Мене вимили з ніг до голови, протерли одеколоном. Наступного дня взялися за пошуки справді пристойного дому, де я міг би взятися за торгівлю. Такого місця, де б до мене ставилися строго й не давали спуску.

Аби чогось навчитися, треба добряче попітніти! Така була думка Едуара. Він мав двадцятирічний досвід. Інші думали так само.

* * *

У комерції найголовніше — це презентабельний вигляд. Працівник, який не стежить за собою, кидає тінь на господаря... Ваша репутація залежить від взуття!..

Тож не треба скупитися на добротні шкарбани!..

Біля Центрального ринку була відома крамниця «Принц Реґент»... Годі шукати кращого! У всі часи жорсткі, загострені форми справляють враження... стиль «качині носи». Нігті впиваються вам у м'ясо, надзвичайно елеґантно! Мати купила мені одразу дві пари, які неможливо було носити. Потім ми пішли до магазину верхнього одягу «Клас Мерітант», що стояв навпроти... Аби довершити моє спорядження, ми скористалися розпродажем.

Вона заплатила за три пари бездоганних та міцних штанів, які взяла із запасом на десять років. Я ріс швидко. Жакет був зовсім темний, а на руці в мене була пов'язка, жалоба за Бабусею. Я мав справляти серйозне враження. У жодному разі не можна було помилитися у виборі комірців... Ширина комірця компенсує типову в молоді роки тонкість шиї. Єдиним дозволеним кокетством була краватка-метелик. А ще, звичайно, ланцюжок годинника, затемнений також через жалобу. Я все це мав. Був коректно одягнений. Готовий вступити у життя. Батько також мав годинник, але золотий, справжній хронометр... Він лічив на ньому секунди... Велика, прудка стрілка гіпнотизувала його. Він годинами міг незворушно дивитись на неї...

Мати повела мене до пана Берлопа в «Стрічки і тасьми», що на вулиці Мішодьєр одразу за Бульварами, аби мене там відрекомендувати.

Вона була настільки педантична, що про все попередила його ще до візиту... Що вони зі мною натерпляться,

що від мене можна чекати чого завгодно, що я доволі лінивий, зовсім неслухняний і надзвичайно легковажний. Такою була її думка... Тимчасом як я старався з усіх сил. На довершення всього вона сказала, що я длубаюся в носі, і це справжня манія. Вона радила присоромлювати мене. Звісно, вдома весь час намагалися виправити мене, але досягли небагато... Пан Берлоп слухав ці деталі й неквапно чистив собі нігті... Він залишався серйозним і заклопотаним. Він був одягнутий у дивовижну камізельку, всю в золотих бджолах... А ще я пригадую його віялоподібну бороду і круглу вишиту ярмулку, яку він не зняв навіть при нас.

Нарешті він відповів... Він спробує виховати мене... І навіть жодного разу на мене не поглянув... Якщо я виявлю добру волю, розум і старанність... Ну, а там буде видно... Через кілька місяців роботи у відділі він, можливо, переведе мене на інше місце... До комівояжера... Носити коробки зі зразками товарів... Я познайомлюся з покупцями... але перш ніж мене взяти, треба подивитися, на що я здатний... Чи маю я комерційну жилку!.. Покликання до роботи підлеглим... Компетентність... Відданість...

Зрештою, після всього, що сказала моя мати, це виглядало доволі сумнівним...

Під час розмови пан Берлоп причісувався, чепурився, у нього скрізь були дзеркала... Те, що він нас прийняв, було честю для нас... Згодом мама часто повторювала, що з боку господаря то було дуже люб'язно прийняти нас особисто.

«Берлоп і син» не брали першого-ліпшого на виховання, навіть без зарплати!

Наступного дня рівно о сьомій я вже був на вулиці Мішодьєр перед жалюзі... Я допоміг хлопчикові підняти їх. Крутив ручку, аби показати свою старанність...

Звичайно, Берлоп не займався моїми першими кроками, це робив пан Лавлонґ... І зразу було ясно, що він остання сволота. Він стежив за нами весь день, з першої хвилини... У нього були повстяні підошви... і він ходив за нами назирці... згорбившись, з коридора в коридор... Його руки звисали вздовж тіла, здавалося, він був готовий плигнути, накинутися на нас... Він пильнував за цигарками... навіть за найменшими недопалками... а також за загнаними працівниками, які на мить присіли...

Не встиг я зняти пальта, як він повідомив мені:

— Я начальник кадрів!.. Як вас звати?

— Фердінан, пане начальнику...

— Значить так. Я вас попереджаю... В цьому домі без цирку! Від сьогодні починається випробовувальний термін, місяць... Якщо за цей час ви не станете таким, як мені потрібно, я особисто викину вас на вулицю! Ясно? Зрозуміло?

Після цього вливання він зник між стосами ящиків... Він постійно щось бурмотів... Міг з'явитися будь-якої миті, коли його не чекали... Він був горбуном. Ховався за спинами клієнтів... Продавці тремтіли через нього зранку до вечора. Він увесь час посміхався, але якось дивно... Справжня падлюка...

* * *

Хаос і безлад особливо добивають, коли йдеться про шовкові тканини. Шматки різної ширини, цілі метри, відрізи, зразки, початі рулони розкидаються, розмотуються, переплутуються до безкінечности... Надвечір на це просто неможливо дивитися. Утворюються дивовижні нагромадження, як кущі.

Цілісінький день дрібні швачки з аталье мод квокчуть біля прилавків. Вони порпаються, щось знаходять, нарікають на товар. Суцільне божевілля з їхніми вибриками. Стрічки аж зміяться під прилавками...

Після сьомої вечора починається справжня кара — змотування рулонів!.. В обрізках і нитках можна просто задихнутися... Оргія тисяч і тисяч кольорів... Муар, сатин, тюль... Там, де порпалися ті балакучі баби, просто безнадійний хаос. Годі знайти хоча б одну коробку. Всі номери переплутані. На тебе сипляться лайки, бо ти не знаєш, куди з усім цим жужмом... А найогидніші — огрядні комівояжери з прилизаним або кучерявим волоссям.

Учні зобов'язані зібрати весь товар. Їм треба поскручувати рулони, закріпити стрічки на підставках, змотати тасьми. Усі початі сувої, плетені шнури, бергамський оксамит... Тафта виграє, переливається... Уся ця каша, ця хистка лавина «непроданого» дістається таким, як ти. Та заледве все більш-менш упорядковано, з'являються

нові гади, й усе треба знову розмотувати. Й уся наша робота коту під хвіст...

Їхні фізії, їхнє патякання, огидне кокетування, «ридикюлі» в руках, постійні пошуки іншого відтінку, саме того, якого нема...

Окрім того у мене ще було дуже виснажливе доручення... Я повинен був постійно бігати вгору-вниз між магазином і складом. Разів з п'ятдесят за день. Склад був на восьмому поверсі. Я мав тягати всі коробки. Усі залежані товари та всі відходи були для мене. Весь маркізет, величезні сувої, все, що було в моді цього сезону, я перетягав через вісім поверхів. Справжня каторга. Від такої роботи й копита можна відкинути. Від напруження моя краватка-метелик морщилася й розтягувалась аж до вух. Незважаючи на крохмалення у подвійному розчині.

Пан Лавлонґ ставився до мене дуже упереджено. Як тільки потикалася покупниця, він робив мені знак, аби я забирався. Мені не можна було залишатися. Я не мав показуватись... Через густу пилюку на складі, через рясний піт я постійно був замурзаний з ніг до голови. Але щойно я виходив, він починав репетувати на мене, доскіпуючись, чому я не на місці. Догодити йому було просто неможливо...

Іншим шмаркачам у крамниці здавалося кумедним, як я надсаджувався, як бігав з шаленою швидкістю з поверха на поверх. Лавлонґ не давав мені спокою ні на мить.

«Молодість — це спорт!..» — казав він. Тільки-но я спускався, як він одразу давав мені нове завдання!.. «Вперед, красунчику! Я бачу тебе наскрізь!»

У той час у крамницях кварталу Сантьє ще не носили робочого одягу, це було не прийнято. Тож від такої роботи мій чудовий жакет швидко обшарпався.

«Ти витрачатимеш на одяг більше, ніж заробиш!» — затурбувалася мати. Це було цілком реально, адже я зовсім нічого не одержував. Щоправда, опановуючи деякі фахи, учні іноді самі платили за навчання. Так що мені ще пощастило... Я не мав нарікати. Колеги називали мене «білкою» — так хутко дряпався я нагору до складу. Та Лавлонґ всеодно не переставав мене шпиняти. Він не міг пробачити мені того, що мене взяли за осо-

бистою вказівкою пана Берлопа. Навіть сам мій вигляд був йому неприємний. Він просто не терпів мене. Йому хотілося будь-що мене принизити.

Він знайшов привід причепитися навіть до моїх черевиків, мовляв, я зчиняю великий ґвалт на сходах. Я, направду, трохи човгав ногами, у мене страшенно боліли п'яти, а надвечір ступні просто вогнем пекло.

«Фердінане! — гукав він до мене. — Ви просто нестерпні. Від вас більше шуму, ніж від омнібуса». Це, звичайно, було перебільшенням.

Мій жакет вже добряче зносився, костюми довго не служили. Мені довелося пошити новий, зі старого костюма дядька Едуара. Тепер мій батько бурчав постійно, до того ж у нього в самого були неприємності на роботі, й дедалі серйозніші. Під час його відпустки різні негідники з його колег скористалися нагодою й наговорили на нього сім мішків...

Пан Лепрент, його начальник, вірив кожному слову. У нього почалися напади гостриту. Коли йому ставало зовсім зле, то ввижалися тигри на стелі... Від цього легше не було.

* * *

Я вже не знав, що його робити, аби сподобатися Берлопові. Що швидше я гасав по сходах, то більше дратував Лавлонґа. Він мене вже бачити не міг.

Близько п'ятої, коли Лавлонґ дозволяв собі горнятко кави, я користався з нагоди, щоб забігти на склад і ненадовго зняти черевики, те саме я робив і в туалеті, коли там нікого не було. Та тут-таки до нього біг якийсь негідник, щоб на мене накапати. Лавлонґ мчав, як на стометрівці, я був його манією... Він не відходив від мене ні на крок.

«Ану виходьте звідти, малий неробо! І це називається роботою? Дрочити по кутках!.. Так ви хочете вивчитись? Чи не так? Бити байди й махати членом!.. Ось програма молоді!»

Я забивався в інше приміщення, щоб дати трішки подихати ногам. Я підставляв їх під кран. Мене з усіх боків смикали через мої черевики, моя мати, така поступлива, нізащо не погоджувалася, що вони завузькі.

Це все через мою лінь! Брак старанности! Я завжди був неправий.

Нагорі, на складі, куди я часто бігав, працював маленький Андре, він упорядковував коробки, пензликом з гуталіном проставляв на них номери. Андре працював тут ще з минулого року. Він жив далеко, у передмісті, від дому до роботи долав довгу дорогу... він жив аж за Ванв, у пансіоні «Кокосові пальми».

Щоб не витрачатися на трамвай, він мусив уставати о п'ятій ранку. Він мав із собою коробку для бутербродів. Там була його їжа, замкнена на висячий замок.

Узимку він взагалі не виходив, їв на складі, а влітку ходив перекусити на лавку в Пале-Рояль. Він біг на перерву на кілька хвилин раніше, аби встигнути рівно на полудень на постріл гармати. Це йому подобалося.

Він намагався не з'являтися на людях, мав хронічний нежить, весь час сякався, навіть у серпні.

Шмотки його були ще гірші, ніж у мене, одне лахміття. Інші учні весь час шукали нагоди його віддубасити, тому що він був кволий, з носа текло, й він постійно мимрив... Тож він завжди залишався нагорі, де його ніхто не міг дістати.

Його тітка також погано ставилася до нього, особливо через те, що він дзюрив у ліжко; вона добряче його лупила, він детально описував мені ці сцени, усі мої проблеми були такими дрібними порівняно з його. Він умовляв мене сходити з ним до Пале-Роялю, хотів показати мені повій і запевняв, що заговорював з ними. А ще там були горобці, які дзьобали в нього з руки хліб. Та я не міг туди піти. Я не міг дозволити собі запізнитись бодай на хвилину. Батько божився, що запхне мене в Рокетт, якщо я буду десь вештатись.

Особливо в питанні жінок мій батько був просто жахливий; варто було йому лише запідозрити в мені бажання тільки познайомитися з ними, як він просто скаженів. З нього було досить, що я дрочив. Він нагадував про це щодня, за найменшого приводу. До малого Андре він мав недовіру... Адже той мав плебейські манери... Походив з родини якогось волоцюги... Я — то інша річ, у мене шановані батьки, я маю про це пам'ятати, мені нагадували про це щовечора, коли я геть знесилений і одурілий повертався від Берлопа. Мені влаштовували

прочуханку за найменшу спробу щось заперечити!.. Я не повинен розбещуватися!.. Я вже і так маю досить поганих схильностей, які не знати звідки взялися!.. Якщо я і надалі спілкуватимуся з малим Андре, я безперечно стану вбивцею. Мій батько не мав щодо цього жодного сумніву. До того ж мої брудні звички були головною причиною неприємностей та нещасть, які посилала нам Доля...

У мене були просто страшні схильності, це було незаперечно й жахливо. Так, він уже не знав, як мене врятувати... А я не знав, як спокутувати свою вину... І бувають же безгрішні діти.

Від малого Андре ширився поганий запах, ще їдкіший, ніж від мене, запах справжніх злиднів. Він отруював повітря на своєму складі. Його тітка сама стригла йому волосся ножицями, тож на голові в нього виходило щось на кшталт газону із жмутиком волосся, що стирчав спереду.

Від пилу, яким він дихав, його шмарклі перетворювалися на справжню замазку. І ніколи не кінчалися... Улюбленим його заняттям було виколупувати «кози» й потім тихцем їх їсти. Через те, що він сякався в долоню, постійно мав справу з брудом, номерами й гуталіном, він був чорний як дідько.

За день малий Андре мав обробити не менше трьохсот коробок... Він з усіх сил витріщав очі, щоб краще бачити на своєму горищі. Його штани трималися лише на якихось шнурочках і шпильках.

Відтоді як я став виконувати роль лебідки, він більше не спускався у відділи, це його дуже влаштовувало. Він уникав копняків. Заходив на роботу з двору й шмигав попри консьєржку із заднього ходу... Коли «реєстраційних номерів» було надто багато, я затримувався, щоб допомогти йому. У такі моменти я знімав свої говнодави.

Тут, у цьому закутку, можна було спокійно побалакати. Ми влаштовувалися між двома балками, намагаючись через його ніс заховатися від протягу.

Щодо ніг йому пощастило, вони в нього вже не росли. Двоє його братів жили в іншої тітки, в Ле-Ліла. Сестри залишилися в Обервільє з його старим.

Його «фатер» перевіряв газові лічильники в районі... Він майже не бачив сина, не мав часу.

Інколи ми показували один одному свої брехунці. Окрім того я розповідав йому новини з відділів, кого збираються звільнити, завжди були типи, що висіли буквально на волосинці... Ці телепні тільки й думали, як здихатися один одного... яку б запустити брудну чутку... або ж обговорювали тридцять шість способів, за допомогою яких можна роздивитися задницю клієнтки, коли вона сідає.

Серед клієнток траплялися доволі розбещені... Часом вони так ставили ногу на драбинку, щоб усе було видно, й, хихочучи, бігли геть... Одна з них, коли я проходив попри неї, показала мені свої підв'язки... Ще й видавала при цьому смоктальні звуки... Я піднявся до Андре, аби йому про це розказати... Ми розмірковували над тим, як виглядає в неї між ногами, коли там усе зволожується... жовте? червоне? чи воно пече? А які литки? Ми також видавали звуки язиком і слиною, імітували поцілунок... І все-таки ми встигали обробляти від двадцяти до тридцяти сувоїв за годину. Малий Андре навчив мене одного виверту із шпильками — надзвичайно важливого, коли розгортаєш тканину з одного кінця... з тонким сатиновим краєм. Після першого надрізу треба навскоси трохи відгорнути й заколоти тканину. І саме так акуратно й точно закріпити... Треба вміти не забруднити гладкий лицевий бік... І спершу слід помити свої лабети. Тобто без справжньої техніки тут не обійтись.

* * *

Удома розуміли, що в Берлопа я довго не протримаюсь, що мій дебют не вдався... Лавлонґ, коли зустрічав матір то там, то тут у кварталі, по дорозі на закупи, весь час наговорював на мене: «Ах! Шановна пані, ваш хлопчик не злий, це точно! Але який же він легковажний!.. Ох! Ви були цілком праві!.. Порожня довбешка!.. Просто не знаю, що з ним робити!.. Він усе псує. Все, до чого тільки торкнеться!.. О-йо-йой!..»

То була брехня, брудний наклеп... Я чудово це усвідомлював. Та мені вже було байдуже! Ця смердюча балаканина потрібна лише для того, аби я ще більше гарував!.. Він використовував моїх батьків... Адже вони ще могли мене прогодувати... Він знецінював мою працю,

щоб змушувати мене працювати задурно. Я міг говорити й робити що завгодно, мої старі все одно мені не повірили б, тільки ще більше дерли горло...

Малий Андре, хай би який жалюгідний, а таки заробляв тридцять франків на місяць. На більше він був не здатний... Мій батько жахався, коли думав про те, що мене чекає в майбутньому. Де я зможу влаштуватися? Він просто не уявляв... Для контор я не дуже годився... безперечно, ще менше, ніж він сам!.. Я не мав ніякої освіти... Якщо я завалю справу з торгівлею, все полетить під три чорти... Він робив дошкульні зауваження... Просив зглянутися на нього... Проте я робив усе, що міг... Не шкодував сил... Удавав, що сповнений ентузіазмом. Приходив на роботу на годину раніше... Йшов додому пізніше за всіх інших... Проте я був на поганому рахунку... Робив лише дурниці... Панікував... Весь час помилявся...

Треба пройти через усе це, щоб до кінця зрозуміти систему... Вона має через нутрощі дістатися аж до серця...

Зараз мені часто трапляються невдоволені, які на все нарікають... Але це лише бідолашні задовбані задниці... дрібні людці, невдахи, що чіпляються за насолоди... Їхня злість, як укус блощиці... За неї не треба платити, вона дістається майже задарма... Справжні телепні...

Звідки їм знати про це... Хіба з ліцею... Самі балачки, слова на вітер. Справжня ненависть іде зсередини, з молодости, бездарно розтраченої на непосильну роботу. Таку, що від неї здихають. Тільки тоді ненависть буде така сильна, що залишиться назавжди. Вона проникне скрізь, її вистачить, щоб отруїти все, щоб винищити всю підлоту і серед мертвих, і серед живих.

Щовечора, коли я повертався, мати цікавилась, чи я не одержав розрахунку... Вона весь час готувалася до найгіршого. За вечерею про це заговорювали знову. Ця тема була просто невичерпна. Чи зароблятиму я колись на життя?..

Ці розмови, особливо за столом, справляли на мене гнітюче враження. Я майже не наважувався просити добавки. Квапився покінчити з їжею. Мати також їла швидко, та я її все одно дратував:

«Фердінане, скільки разів тобі казати! Ти навіть не помічаєш, що їси! Ковтаєш не пережовуючи! Глитаєш,

як пес! Подивись на себе! Ти вже аж світишся! Аж зелений!.. Хіба це піде тобі на користь? Для тебе роблять усе можливе, а ти даремно марнуєш харчі!»

* * *

Малого Андре на складі майже не діставали. Лавлонґ дуже зрідка туди підіймався. Коли він ретельно писав номери, йому ніхто не набридав.

Андре полюбляв квіти, що часто буває з неповноцінними, він привозив їх із села й розставляв у пляшках... Прикрасив ними всі балки горища... Одного ранку він привіз величезний оберемок гілок глоду. Всі це бачили... Було вирішено, що таке неприпустимо. Всі так довго обговрювали це в присутності Лавлонґа, що він вирішив піднятися й самому подивитись... Андре насварили й заставили все викинути у двір...

Внизу, у великих відділах, працювали лише старі пердуни, «експедитори». Ніколи не бачив лицемірніших і брехливіших виродків... А їм уже годилося б подумати про той світ.

Там був один працівник, довготелесий Маґадюр з «Паризького постачання», найбільший козел. Він і накрутив Андре... щоб зіпсувати наші стосунки... Вони часто разом ішли дорогою з Порт де Ліла... Він наплів Андре сім мішків, аби тільки зганьбити мене перед ним... Це було нескладно... На нього було легко вплинути. Сидячи годинами на самоті, він знемагав від недобрих передчуттів. Варто було лише комусь щось йому натуркотіти у вуха, застерегти від якихось підступів... Після цього його годі було переконати, що то все вигадки... Будь-яка брехня сприймалася ним на віру... Коли я зайшов до Андре, він кипів від обурення...

— Це правда, Фердінане? — запитав він. — Це правда, що ти хочеш зайняти моє місце?..

Я нічого не розумів... Стояв як телепень... Я був просто вражений... А Андре вів далі...

— Ой! Прошу тебе, йди геть! Годі прикидатися! Всі в крамниці вже давно знають! Лише я один сумнівався!.. Я просто дурень, ото й усе!..

Він завжди був блідий як смерть, а тут пожовтів; зі своїми рідкими зубами, весь у шмарклях, він так розхвилювався, що став просто жахливий, на нього гидко

було дивитися... А ще скуйовджене волосся, прищаве обличчя, сморід. З ним неможливо було говорити... Мені було соромно за нього...

Він гадав, що я хочу посісти його місце... Та мені в тисячу разів більше хотілося, аби мене виштовхали за двері... Хоча куди б я потім пішов? То було б чудово... Але я не міг собі цього дозволити... Навпаки, я мав чіплятися, старатися з усіх сил, викручуватися... Я спробував йому це пояснити. Та він мені більше не вірив. Цей гад Маґадюр добряче його обробив.

Відтоді він остерігався кожного мого руху. Більше не показував мені свого хазяйства, боявся, що я всім про це розкажу. Він сам ходив у туалет, щоб спокійно покурити. Більше не говорив про Пале-Рояль...

На сьомому поверсі, між прольотами сходів я, скинувши свою ношу, забивався в кут, знімав черевики, жакет і чекав, коли це закінчиться...

Андре вдавав, що не бачить мене, він приніс собі нагору «Чудові ілюстровані пригоди». Й читав, розгорнувши їх на підлозі... Коли я заговорював до нього, навіть дуже голосно, він удавав, що не чує. Малював собі пензликом цифри. Все, що я говорив чи робив, видавалося йому підозрілим. На його думку, я був зрадником. Якщо він утратить місце, тітка влаштує йому таке, що він потрапить до лікарні... Авжеж! Я завжди про це знав... Та мені було нестерпно, що він вважає мене негідником.

— Гей, Андре, — нарешті промовив я до нього. — Зрозумій нарешті, що я не збираюся тебе підсиджувати!..

Не промовивши до мене і слова, він далі бурмотів собі над картинками... Читав, ворушачи губами. Я підійшов ближче, щоб глянути, про що там... Це була історія про короля Кроґольда... Я чудово її знав... Здавна... Ще коли жила Бабуся Кароліна... Ми вчилися по ній читати... У нього був лише один випуск, єдиний примірник...

— Гей, Андре, — запропонував я йому. — Хочеш, я розповім, що там далі! Я знаю це напам'ять!..

Він нічого не відповів. Але на нього це справило враження... Він зацікавився... Адже продовження в нього не було...

— Послухай, я розповім тобі далі... — Я скористався ситуацією. — «Все населення Християнії сховалося в церкві... Під склепінням собору, що був учетве-

ро більший за Нотр-Дам... Усі стають навколішки... там усередині... Чуєш?.. Вони бояться короля Кроґольда... Просять прощення у неба за те, що встрягли у війну... За те, що захищали Ґвендора!.. Принца-зрадника!.. Вони не мають куди подітися... Під склепінням церкви їх зібралося сто тисяч!.. Ніхто не наважується вийти!.. Усі настільки налякані, що навіть забули молитви!.. Щось бурмочуть! Старі, торговці, молоді, священики, боягузи, малі діти, зґрабні панночки, архієпископи, поліціанти — усі наклали в штани... Притискаються одне до одного... Жахливий шарварок... Усе це буруниться, стогне... Ніхто навіть не сміє дихнути від такого напруження... Всі благають... Просять... Щоб король Кроґольд не палив усе... Хай лише передмістя... Хай би не палив усе, аби їх покарати!.. Центральний ринок просить про це! склади, зважувальна, будинок священика, палац Правосуддя і Собор!.. Свята Християнія... Найчудовіша у світі! Їм нікуди подітися! Усі скоцюрбилися... ніби хотіли зникнути...

З-за стін чути, як наростає жахливий гуркіт... Це передовий загін короля Кроґольда... Брязкіт заліза на розвідному мосту... Ох! Таки-так! Кавалерійський ескорт!.. Король Кроґольд під брамою... Підводиться у стременах... Чути, як гримлять обладунки... Лицарі прямують через передмістя Станіслас... Величезне місто перетворилося на пустку... Ніде ані душі... За королем рухається галасливий почет слуг... Брама недостатньо широка... Візки застрягають у проході... Високі мури валяться з обох боків... Усе руйнується!.. Криті візки, леґіонери, варвари проштовхуються вперед, катапульти, слони зі здибленими хоботами рвуться через пролом... У місті панує тиша, заціпеніння... Сторожові вежі... Монастирі... Будинки... Крамниці... Усе завмерло...

Король Кроґольд зупиняється на перших сходинках притвору... Навколо нього гавкають, стрибають, стають на задні лапи двадцять три доги... Ця зграя вже відзначилася в битвах з ведмедями й турами... Ці величезні псюри спустошували цілі ліси... від Лаби до Карпат... Попри галас Кроґольд чує відгомін церковних співів... які виводить принишклий натовп, що зачаївся під склепінням... Чорна меса... Велетенська брама повільно повертається на завісах... І Крогольд бачить, що там во-

рушиться... у глибокому мороці... переховується цілий народ!.. Він боїться підступу... Не хоче заходити... Орган гуде... Його громовий відгомін проникає крізь три портали... Та він не вірить!.. Це зрадливе місто!.. Завжди таким буде!.. Наказує Прево[1] негайно звільнити весь Собор... Три тисячі слуг все зминають, б'ють... розтягують... Натовп сахається, потім знову оточує їх, напирає на двері... проривається в проходи... У найманих вбивць роботи під саму зав'язку... Але від них мало користи... Король усе ще в сідлі й чекає... Його величезний, кудлатий першерон б'є копитом. Король поїдає здоровенний кусень м'яса, цілу баранячу ногу, вгризається в неї, відриваючи великі шматки... Рве її на частини, лютує... Чого там застрягли?.. Нараз король підводиться у стременах... З усієї орди він найдужчий... Він свистить... Кличе... Збирає свою зграю навколо себе... Розмахує над головою куснем м'яса... Й з розмаху кидає його далеко в темряву... Воно падає посеред церкви... Просто серед людей, що сидять навпочіпки... Уся зграя з ревом і вищанням кидається на них... Доги рвуть усіх підряд, душать... гризуть... Жахлива паніка. Крики посилюються... Сповнений жахом натовп кидається до сходів... Тиснява... товкотнеча, людська лавина докочується до розвідних мостів... Людей чавлять об стіни... піками й візками... Тепер шлях перед королем вільний... Собор належить йому... Він пришпорює коня... В'їжджає... Вимагає повної тиші... Нахай замовкнуть зграя... люди... орган... військо... Він ще трохи просувається вперед... Проїздить три портали... повільно злазить... Оголює велетенську шпагу... Креслить нею великий хрест... А потім підкидає її далеко... далеко нагору... На саму середину вівтаря!.. Війну закінчено!.. Підходить його брат, архієпископ... Він стає на коліна... Зараз затягне «Вірую...»

Що не кажи, а оповідь, звичайно, справила певне враження. Малий Андре не проти, аби я продовжив... з подробицями... Він дуже полюбляв захоплюючі історії... Але боявся потрапити під мій вплив... Вовтузився у сво-

---

[1] *Прево* — у феодальній Франції XI-XVIII століть королівський чиновник або ставленик феодала, наділений на дорученій йому території судовою, фіскальною та військовою владою.

їй норі... перебирав ганчір'я... Він не хотів, щоб я його причарував... щоб ми знову стали друзями, як раніше...

Трохи згодом я знову підіймаюся вже з іншим вантажем... Він і далі не говорить зі мною... Я був добряче стомлений і сів. Мені кортить, аби він зі мною заговорив. І я починаю: «Слухай, я знаю ще один розділ, в якому купці вирушають до Палестини... з Тібальдом у хрестовий похід... Вони залишають трубадура стерегти замок з принцесою Вандою... Ти нічого про це не знаєш? Це дуже цікаво! Особливо про помсту Ванди, як вона змиває кров'ю завдану їй образу... як принижує свого батька».

Малий Андре розвісив вуха. Він мене не перебивав, але я почув шурхіт у коридорі... Мені хотілося зберегти зачарування. Та раптом у віконечку я помітив пику Лавлонґа!.. Я схоплююсь. Він, напевне, спеціально піднявся, щоб мене упіймати на гарячому... Я підходжу... шморгаю носом... Він робить мені знак...

«Чудово! Чудово, Фердінане! Згодом ми з цим розберемося! Стійте на місці, мій хлопчику!..»

Довго чекати не довелося. Наступного дня опівдні я зайшов додому, а мати вже мені виклала...

«Фердінане! — починає вона зразу, вже змирившись із неминучим, цілковито зломлена... — Тут був пан Лавлонґ, власною персоною!.. Знаєш, що він мені сказав?.. Він не хоче більше тебе бачити в магазині! Ось так! Такі от справи! Він уже давно був незадоволений, але зараз його терпіння дійшло до краю! Він каже, що ти годинами переховуєшся на горищі!.. І це замість того, щоб працювати!.. І ти розбещуєш малого Андре! Він зловив тебе! Не відмовляйся!.. Ти розповідав історії... просто огидні!.. Ти не маєш що сказати! Дитині з народу! Безпритульному! На щастя, пан Лавлонґ знає нас уже десять років! Господи, та він знає, що ми не просто так усе це затіяли! Він знає, як ми гаруємо! Удвох — твій батько і я — щоб дати тобі все необхідне!.. Він розуміє, чого це коштує! Він нас поважає! Завжди такий люб'язний до нас. Він просив мене забрати тебе... З поваги до нас він тебе не звільнить... Позбавить нас цієї неприємности!.. Ох! Коли я розкажу про це твоєму батькові!.. Той цього не переживе!..»

Батько якраз повернувся, прийшов з контори. Як тільки він прочинив двері, мати почала свою оповідь...

Слухаючи, він тримався за стіл. Не вірив своїм вухам... Позирав на мене, роздивляючись з голови до п'ят, здіймав плечі... Потім знеможено опускав... Від такої почвари, як я, голова йде обертом! Він не дер горло... Навіть не бив мене... Лише запитував себе, як це витримати?.. В нього опускалися руки. Він гойдався на стільці... «Гм!.. Гм!.. Гм!..» — повторював він, погойдуючись взад-вперед... Нарешті він все-таки промовив:

«Отже, ти, Фердінане, значно розбещеніший, зіпсутіший і брехливіший, ніж я міг собі уявити?»

Після цього поглянув на матір, беручи її у свідки, мовляв, що тут скажеш... Я невиправний...

А я був цілком приголомшений і силкувався збагнути, в яких жахливих вадах, в яких нечуваних збоченнях мене, врешті-решт, звинувачують?.. Я не міг уторопати... Був цілковито вражений. Я знаходив у себе безліч недоліків, але на чомусь одному не міг зупинитися...

Батько підвівся із стільця, пішов у кімнату, він хотів усе обдумати на самоті... Я заснув і бачив жахіття... Мені снилося, що малий Андре розповідає щось жахливе панові Берлопу.

Наступного ранку ми з мамою вирушили за моєю трудовою характеристикою... Пан Лавлонґ повернув нам її особисто... Ба більше, він побажав провести зі мною бесіду...

— Фердінане! — сказав він. — З поваги до ваших добрих батьків я вас не звільняю... Вони вас просто забирають!.. За власним бажанням! Ви усвідомлюєте різницю?.. Повірте, мені неприємно, що ви йдете від нас. Проте! Ваша поведінка підірвала дисципліну у всіх відділах!.. А я відповідаю за це, хіба не так?.. Я строгий, але справедливий!.. Тож хай цей зрив змусить вас серйозно задуматись! Та дещиця, якої ви тут навчилися, стане вам у пригоді на іншому місці! Будь-який досвід корисний! Ви запізнаєтесь з іншими господарями, можливо, не такими поблажливими!.. Це якраз той урок, який вам необхідний... Ну ось! Ви його отримали, Фердінане! І хай він піде вам на користь!.. У вашому віці слід вчитися!..

Він переконано потис мені руку. Мати була дуже схвильована... Навіть зронила сльозу.

— Вибачся, Фердінане! — наказала вона, коли ми підвелися, щоб уже йти... — Він ще молодий, пане, над-

то молодий!.. Подякуй панові Лавлонґу, адже він, незважаючи ні на що, дав тобі чудову характеристику... Ти знаєш, що не заслужив цього!

— Що ви, дорога пані, то дрібниці, повірте мені. Це все не страшно! Фердінан — не перший хлопець, який не зовсім вдало починає! Їй-бо ні! Років через десять він сам, я переконаний, прийде до мене й скаже... на цьому ж місці... Саме мені, особисто: «Пане Лавлонґ, ви правильно вчинили! Ви шляхетна людина! Завдяки вам я багато чого зрозумів!..» А сьогодні йому неприємно мене бачити!.. Але це ж нормально!..

Мати стала заперечувати... Він поплескав мене по плечу. Й показав нам на двері.

Наступного дня вони взяли іншого учня... Я дізнався про це... Він не протримався й трьох місяців... Спотикався на кожній сходинці... Він ледь не загнувся на роботі.

Та незалежно від того, був я правий чи ні... я став справжнім тягарем для родини. Дядько Едуар взявся шукати для мене нове місце, аби я міг почати все спочатку. Було зручніше, щоб цим зайнявся він... Він хотів, щоб я змінив заняття...

Я вже мав досвід... Зрештою, про це краще не згадувати. Так і порішили.

* * *

Щойно потрясіння минулося, як батько знову взявся за старе... Він відновив складання переліку всіх моїх вад... Шукав ґанджі, приховані в глибині моєї натури, ніби то були якісь явища природи... Горлопанив щосили... впадав у транс... Йому здавалося, що його переслідує ціле збіговисько чудовиськ... І скрізь він підозрював підступи ворогів... Це міг бути хто завгодно, на будь-який смак... Євреї... інтриґани... кар'єристи... А особливо франкмасони... Я не розумів, до чого тут були вони... Він постійно молов ці нісенітниці... Й так зациклився на цьому, що майже забув про мене...

Він лаяв останніми словами Лепрента, бажаючи йому нових нападів гастриту... барона Мефеза, свого генерального директора... Будь-кого й будь-що, тільки б розпалитись і розлютитись... Він влаштовував жахливі скандали, які чули всі сусіди...

Мати кидалася до його ніг... Він не переставав кричати... Його знову почала турбувати моя доля... Він знайшов у мені найгірші вади... Нечувану зіпсутість! Після цього всього він умиває руки!.. Як Понтій Пілат!.. так він казав... Давав зрозуміти, що знімає із себе будь-яку відповідальність...

Мати дивилася на мене... свого «проклятого»... Робила трагічний вибір... Їй не хотілося кидати мене... Оскільки було очевидно, що мене чекає ешафот, вона принаймні хотіла бути зі мною до кінця...

* * *

Єдине, що гуртувало нашу родину в Пасажі, — це була тривога щодо харчів. І вона була величезна. Я відчував її з першого свого подиху... Вона передалася мені відразу... У всіх нас вона була нав'язливою ідеєю...

У наших душах жив страх. У кожній кімнаті страх буквально слизотів зі стін... Через нього ми навіть не могли нормально ковтати, нерегулярно харчувалися, стрибали зиґзаґами по Парижу, від площі Мобера до площі Зірки, аби лише скупитися подешевше, сповнені страхом перед банкрутством, перед квартплатою, перед працівником газової компанії, у постійних думках про податки. Я навіть не мав можливости як слід підтерти свій зад, тому що весь час нам треба було кудись поспішати.

Відтоді як мене прогнали від Берлопа, додався страх, що я ніколи ніде не влаштуюся... Я вже знав про жебраків та безробітних, про сотні людей тут і в усьому світі, які перебували за крок від повного краху... Вони були цілком беззахисні!

Сказати по правді, єдине, що мене розважало в житті, — це випереджати своїх шефів у питанні мого звільнення... Я завжди наперед відчував чергову підлоту, яка очікувала на мене... Був напоготові... Як тільки я помічав, що щось негаразд з роботою, як в іншій моїй кишені вже росла нова невеличка посада деінде. Господар — це завжди негідник, який тільки й думає, як тебе спекатись... У глибині душі в кожного живе страх одного чудового дня залишитися «ні з чим » і без роботи... Потім я завжди тяг плуга, хай би якою паскудною була

та робота... Задовбував себе так, ніби робив щеплення... Байдуже, чим займатися... Тинявся вулицями, горами й болотом. Мав заняття, які годі було якось назвати, помацати, визначити... Мені по цимбалах... Усе це не має значення. Що безглуздішою була моя робота, то більше вона мене заспокоювала...

Будь-яка робота викликає в мене огиду. На біса їх розрізняти?.. Нехай інші співають дифірамби роботі... Якби моя воля, срати я на неї хотів... Але така вже наша доля...

* * *

Дядько Едуар мав дедалі більші успіхи в галузі механіки. Він торгував фарами та автомобільними запчастинами, переважно у провінції. На жаль, я ще був замалий, аби їздити з ним. Треба було трохи зачекати... Я ще потребував нагляду...

Щодо мене дядько Едуар був не настільки песиміс-тичний, він вважав, що все ще можна виправити. Казав, що коли я нічого не вартий на сидячій роботі... То, можливо, я виявлю себе як чудовий агент, першокласний комівояжер.

Варто було спробувати... Головне — зовнішній вигляд, а особливо бездоганний одяг... Аби я виглядав солідніше, мені накинули ще два роки, я одержав наджорсткий комірець з целулоїду, всі інші я понищив. На довершення всього на мої черевики натягли сірі гамаші, щоб мої ноги не здавались такими великими. Батько ставився до всього цього скептично, він уже не вірив у моє майбутнє. Натомість сусіди дуже переймалися мною й засипали порадами... Але й вони не надто сподівалися на мою кар'єру... Навіть сторож у Пасажі був невисокої думки про мене... Запалюючи ліхтарі, він заходив у кожну крамницю. Й розносив плітки. Він усе торочив, що я закінчу жалюгідним попихачем, приблизно так само, як і батько, здатним лише на те, щоб дратувати інших... На щастя, був ще Візьйо, марсовий, він був набагато поблажливіший, розумів мої труднощі й дотримувався протилежної думки, а саме, що я не злий хлопчик. Усе це давало поживу для постійних розмов... та я й далі сидів без діла... Треба було знайти для мене хазяїна.

Тут усі стали мізкувати над тим, що, власне, я буду рекламувати?.. Щодо моєї матері, то її найпотаємнішим бажанням було бачити мене ювеліром... Це здавалось їй дуже престижним. Акуратний комівояжер у бездоганному вбранні... Й потім, він стоїть за прилавком і тримає в руках цілі скарби. Але бути ювеліром — досить небезпечно! Доведеться постійно тремтіти за ті брязкальця! Тут умить можуть пограбувати, задушити й підпалити!.. Ох!..

Найнеобхідніше в цій справі — бездоганна чесність! Щодо цього нам нічого було боятися! Мої батьки, такі вимогливі, настільки маніакально зосереджені на честі у справах, були чудовими поручителями!.. Я міг відрекомендуватися будь-якому роботодавцеві!.. Найвідомішому, найдоскіпливішому: зі мною він міг бути абсолютно спокійним! Ніколи, скільки ми себе пам'ятаємо, в нашій родині не було жодного злодія, жодного!

Тож ми вирішили взятись за пошуки. Мати хотіла напитати роботу спершу в тих, кого знала... Їм нікого не було потрібно... Незважаючи на моє щире бажання, мені важко було знайти роботу, навіть на випробувальний термін.

Аби зробити мене показнішим, мене знову екіпірували. На моє утримання витрачалася купа грошей, майже як на інваліда. Мій костюм потерся... Черевики зносилися... На додачу до гарно підібраних гамаш я одержав нові англійські черевики фірми «Блумфілд» з підметками, які сильно виступали, справжні говноступи. Їх спеціально взяли на два розміри більші, аби вони послужили принаймні два роки... Я мужньо терпів їхню вузькість та незручність. Пірнувши в них, на вулиці я виглядав, як водолаз...

Після того, як мене так причепурили, ми з матір'ю наступного дня пішли за адресами. Координати своїх знайомих дав нам дядько Едуар, решту ми знайшли в адресному довіднику. Пані Дівонн стерегла крамницю до полудня, весь час, поки ми блукали в пошуках роботи. Та запевняю, то була не прогулянка. Ми обійшли весь квартал Маре, кожні двері та всі навколишні вулиці, Кенкампуа, Галант, Оз-Урс, В'єй-дю-Тампль... У всіх цих місцях ми буквально обнишпорили кожен поверх...

Мати ледве встигала, накульгуючи за мною... Та! га! дак! Та! га! дак!.. Вона пропонувала мене в родини

дрібних надомників, які постійно сидять за пляшкою у своїй барлозі... Пропонувала ненав'язливо... Як зайве домашнє начиння... Маленький поденник, дуже корисний... невибагливий... надзвичайно кмітливий, старанний, енергійний... І дуже моторний! На наш дзвінок вони ледь прочиняли двері... насторожено визирали... завжди з цигаркою в руці... роздивлялися мене поверх окулярів... досить довго витріщалися на мене... Але я їх не приваблював... Перед цими типами у м'ятих халатах моя мати заводила свою пісеньку:

— Вам потрібен новий агент, пане?.. Я його мати. Я його привела... Він робить усе пречудово... Дуже приємний хлопець... Зрештою, будь ласка, можете перевірити... Ми вже дванадцять років живемо в Пасажі Березіна... Хлопець з дитинства звик до торгівлі!.. Його батько працює в конторі «Коксінель-Енсанді». Ви, звичайно, чули?.. Ми не заможні, проте не маємо жодних боргів... Для нас найголовніше у справах — добре ім'я... Його батько працює у страховій фірмі...

Уранці, зазвичай, ми обходили десь чоловік з п'ятнадцять... Різношерста публіка... Оправники, шліфувальники, майстри з виготовлення ланцюжків, майстри мідних інструментів і навіть такі типи, які зараз уже зникли — майстри, що золотили срібло, та шліфувальники агатів...

Вони знову й знову нас розглядали... Нацуплювали окуляри, аби краще роздивитися... Чи це, часом, не бандити... не злодії, що втекли з в'язниці!.. Заспокоївшись, вони ставали люб'язнішими, навіть виявляли співчуття!.. Але їм ніхто не був потрібний... Наразі! Вони не мають на це коштів... Вони змушені самі ходити до клієнтів... Всією родиною вони трудилися в тісних кімнатчинах... На всіх семи поверхах чудових старих будинків були ніби випорпані нірки, крихітні печери, комірки їхніх майстерень... Тут не до зовнішнього блиску. Вони всі скупчилися там усередині. Дружини, діти, бабусі — всі гуртом брали участь в роботі... Ну, навіщо їм учень, та ще й перед Різдвяними святами?..

Коли моя мати, відкинувши всі намагання їх причарувати, пропонувала взяти мене принаймні на пробу без оплати... це викликало в них різкий спротив. Вони якось нараз зіщулювалися. Й гримали дверима перед носом! Їх

лякала надмірна поступливість! Це було надто підозріло. Потім слід було все починати спочатку! Мати намагалася увійти в довіру. Та на це, очевидно, годі було сподіватись. Може, просто віддати мене в учні до оправника чи шліфувальника?.. Надто пізно, мої пальці вже ніколи не набудуть необхідних навичок... Тоді як язиком я ще міг працювати, комівояжер, приємний молодий агент... Моє майбутнє, хоч куди кинься, було майже втрачене...

Коли ми поверталися додому, батько запитував, що в нас нового... Через невдачі, які нас буквально переслідували, він просто дурів... Цілими вечорами він вимальовував у своїй уяві жахливі видива. В його макітрі вміщалося стільки всього, що ним можна було замінити всіх пацієнтів у двадцяти божевільнях...

У матері від постійного ходіння по сходах ноги геть скрутило... Вона корчила жахливі гримаси, коли ми сиділи за столом... Їй шпигало в стегнах... зводило судомою литки...

Проте щоранку ми вирушали за новою адресою... Вулиця Реомюр, вулиця Гренета... Бастилія і Женер... а особливо Площа Воґезів... Кілька місяців запобігань, брудних сходів, нескінченних походеньок, втоми, численних принижень — і мати стала підозрювати, чи в мене на лобі часом не написано, що я просто ні до чого не здатний нероба?.. Мій батько щодо цього вже не мав жодних сумнівів... Він давно був у цьому переконаний... І не лінувався повторювати це нам щовечора, коли ми поверталися, ухопивши шилом патоки... Причмелені, захекані, знищені, спітнілі від швидкої ходи, промоклі до рубця від дощу й поту...

«Прилаштувати його значно важче, ніж продати всю нашу крамницю!.. а це вже не іграшки, ти сама знаєш, Клеманс!»

Недаремно він був освіченим, умів порівнювати, робити висновки.

Мій костюм знову зносився, штани сильно розтяглися на колінах, сходи — то смерть для штанів. На щастя, з капелюхами не було проблем, я міг брати старі батькові. У нас той самий розмір. Проте капелюх зазвичай був не першої свіжости, тож я намагався тримати його в руках. Хоча потертими були лише краї, я так і носив його в руці... Просто жах, якими ввічливими були ми в ті часи.

* * *

Нарешті дядько Едуар підшукав для мене непогане місце. Наші невдачі вже ставали просто нестерпними. Ми не знали, куди ще поткнутися. І ось нарешті все владналося!.. Він прийшов ополудні, сяючий, збуджений. Йшлося про надійну справу. Він сам переговорив із тим типом, моїм майбутнім хазяїном, ювеліром. Він обов'язково мене візьме! Все домовлено!

Ґорлож, так його звали, мешкав на вулиці Ельзевір, у помешканні на шостому поверсі. Він займався переважно обручками, брошками, браслетами, а також дрібним ремонтом. Загалом він брався за все, що трапляло під руку. Працював у поті чола. Він мав легкий характер і з усіма був у добрих стосунках...

Едуар подав нам надію. Ми заквапилися. Навіть не доїли сиру, побігли туди разом з матір'ю... Сіли на омнібус... Бульвари, вулиця Ельзевір... Шостий поверх... Вони були ще за столом, коли пролунав дзвінок. Вони також їли хлібний суп з глибоких тарілок, а потім макаронну запіканку й на десерт горіхи. Вони чекали на нас. Мій дядько всіляко розхвалював мене перед ними. Ми прийшли якраз у зручний час... Вони не стали підсолоджувати пігулки. Нічого особливого не обіцяли... У них були нелегкі часи з їхніми вишуканими прикрасами... Про це вони одразу сказали... Вже дванадцять років вони у скруті... І все сподіваються, що пощастить... Робили все, що тільки можливо й неможливо... Але успіху не було... Клієнтів цікавили інші речі. Тож вони ледве животіли.

Проте пан Ґорлож не здавався, робив усе, що міг... Він ще мав надію... Він чимось нагадував дядька Артура... такий собі вільний художник з борідкою, краваткою-лавальєр на шиї, у гостроносих черевиках і блузі у винних плямах... Він відкинувся на спинку стільця, курив, ховаючись за клубами диму. Й відганяв дим рукою.

Пані Ґорлож сиділа навпроти на низькому табуреті, налягаючи грудьми на верстат. Вона була дуже пухкенька, з пишними формами... які просто випирали з-під фартуха. Вона била горіхи кулаком... з усього маху, потужним ударом, яким можна було розтрощити всі меблі. Майстерня здригалася... могутня натура... Колишня

модель... Згодом я познайомився з нею ближче. Якраз те, що мені завжди подобалося.

Про платню ми навіть не згадували. Боялися виявити нескромність. Про це можна і згодом побалакати... Я гадав, що він узагалі нічого не пропонуватиме.Та все-таки перш ніж піти, ми наважились. Він сказав, що я можу розраховувати твердо... на франків 35 місячно... включно з оплатою дорожніх витрат. Окрім того, я міг сподіватися... на солідну премію, якщо своїми стараннями сприятиму процвітанню ремесла. Йому здавалося, що я ще надто молодий... та це не мало значення, адже в мені горів священний вогонь... адже я був сином, що пішов шляхом батька... Адже я народився в крамниці!.. Цей приємний для вух акорд... завершив цілу низку люб'язних зауваг...

У Пасаж ми повернулися на піднесенні... У доброму гуморі. Дообідали. З'їли банку варення. Батько тричі наливав собі вина. Добряче перднув... Так йому рідко вдавалося... Дядька Едуара носили на руках... Після смуги невдач попутний вітер знову напнув наші вітрила.

* * *

Наступного ранку я вирушив на вулицю Ельзевір, де мав отримати рекламний комплект. Пан Ґорлож був настільки здивований, побачивши мене, що я подумав: він мене забув... Він сидів перед розчиненим вікном і споглядав дахи... На колінах у нього стояло велике горнятко кави з вершками... На роботу йому було начхати, це було очевидно. Його захоплювала перспектива... тисячі двориків малого Маре... Його погляд був задумливий... Він ніби поринув у мріяння... Треба сказати, що це справді могло зачарувати... Дивовижне мереживо дахів... Усі ці відблиски... Палітра кольорів. Переплетіння ринв. Скрізь пурхають пташки... І легкий димок звивається над глибокими, затіненими провалами...

Жестом він попросив мене помовчати й також прислухатися до навколишнього світу... Помилуватися красою... Він не любив, коли його турбували... Очевидно, я здався йому дещо неотесаним. Він скоса зиркнув на мене.

Згори ряди вікон і двір виглядали як лялькoвий театр... звідусіль визирають чиїсь пики... бліді, лисі, допит-

ливі... Хтось лементує, хтось бурчить, а хтось свистить... Додаються й інші звуки... Лійка перекидається й котиться аж на вулицю... Горщик з геранню летить вниз... Падає на будку консьєржки й розлітається на друзки. Бабця вилазить зі своєї конури... Репетує на все горло... Пробі! Вбивають!.. Паніка на весь будинок... Телепні висовуються з вікон... Усі лаються... Плюються... Товчуться над безоднею... Суцільний рейвах... Уже не відомо, хто тут правий...

Пан Ґорлож визирає з вікна... Не хоче проґавити жодної подробиці... Ця вистава його надзвичайно цікавить... Коли все вгамовується, йому стає прикро... Зітхає... потім ще раз... Й повертається до своїх канапок... Наливає собі ще одне горня... Пропонує кави й мені...

— Фердінане, — нарешті промовляє він, — маю вас ще раз попередити, що працювати з моїми виробами — це вам не синекура[1]... Я вже мав десять агентів... То були надзвичайно здібні хлопці! Дуже спритні!.. Зрештою, ви вже дванадцятий, тому що я сам намагався цим займатися... Ну гаразд!.. Приходьте завтра!.. Сьогодні я почуваюся не у формі... Але ні, зачекайте! Залишіться ще на хвильку!.. А, ну добре, йдіть!.. Я сам йому скажу, що найняв вас на роботу!.. Для нього це буде справжня несподіванка!.. Він не терпить торгових агентів! Це мій найкращий працівник... Фактично керівник майстерні!.. У нього тяжкий характер! О! Це точно! Самі побачите! Але він просто незамінний! О! Треба визнати!.. Я вас також познайомлю з малим Робером, нашим учнем... Він дуже славний! Я певен, ви потоваришуєте! Він видасть вам зразки товару... Зі стінної шафи внизу... Унікальна колекція... ви й не уявляєте... До речі, досить важка... Кілограмів чотирнадцять-п'ятнадцять... самі лише зразки!.. Мідні, свинцеві... Перші робив ще мій батько!.. Він мав дивовижні речі! Унікальні! Просто унікальні! Я бачив у нього Трокадеро!.. цілковито ручної роботи! У вигляді діадеми! Уявляєте? Його лише двічі вдягали... У мене навіть є світлина, якось я вам її покажу...

Ґорложеві набридло все мені роз'яснювати... Він знову поринув в апатію. Зробив ще одне зусилля... Закинув

---

[1] *Синекура (лат.)* — добре оплачувана посада, що не вимагає особливо напруженої праці.

ноги на стіл... Тяжко зітхнув. На ньому були вишиті пантофлі, як зараз бачу їх перед собою... По них бігали маленькі кішечки...

— Ну, гаразд. Ідіть, Фердінане!.. Передавайте вітання вашій матері... Від мене!.. Коли проходитимете попри консьєржку, попросіть її подзвонити від вугляра з двадцять шостого... Нехай зателефонує в «Готель трьох адміралів»... Треба дізнатися, чи не захворів, бува, Антуан... Дивний хлопець... Чи не трапилося з ним чогось?.. Уже два дні, як він не приходить... Нехай вона гукне мені з двору... Скажіть, нехай гляне в телефонну книгу... «Готель трьох адміралів»! Скажіть їй, нехай вона пошле мені нагору молока... Хазяйка кепсько почувається!.. Скажіть, нехай передасть газету!.. Байдуже яку!.. Найкраще «Спорт».

* * *

Не завтра, а через день я таки одержав колекцію. Ґорлож був скромний... П'ятнадцять кілограмів!.. Та де! Вона важила принаймні вдвічі більше. Він доволі туманно розповів мені про декілька способів пропонувати її клієнтам... У всякому разі, ні на чому не наполягав... Він сам, як правило, не дотримувався жодного з них. Я міг діяти на власний розсуд. Він цілковито покладався на мій смак... Я чекав побачити щось жахливе, але, маю визнати, я навіть на крок відступив від здивування... Просто неймовірно... Ніколи в житті я не бачив нічого бридкішого й потворнішого в одній купі... Неймовірно... Просто пекло в кишені...

Все було огидним... Якісь суцільні гримаси й вищири... вилиті зі свинцю, поцяцьковані, вигнуті, гидотно оздоблені... Справжнісіньке знущання над символами... Уривки кошмарних сновидінь... «Ніка Самофракійська» з дешевого гіпсу... Різноманітні «Вікторії», що прикрашали дзиґарки... Кольє із зміїнокосих Медуз... і знову химери!.. сто алегорій у вигляді перснів, одна огидніша за іншу... Ну й роботку всучили мені... Все це мало перейти на пальці, пояси, краватки. Це повинно звисати з вух?.. Неймовірно!.. Це мав хтось купувати? Хто? О Господи, хто? Не бракувало й драконів, демонів, ґномів та вампірів... Відворотні страхопуди... Поріддя безсо-

нних ночей... Шаленство психіатричних лікарень... Від потворного я переходив до ще потворнішого... Навіть у бабусиній крамниці на вулиці Монтерґей найбільш залежаний товар здавався лялечкою порівняно з цим...

Я ніколи нічого не зможу зробити з таким мотлохом. Я починав розуміти моїх десятьох попередників. Уявляю, як вони блідли, побачивши цю картину... Таких жахливих виробів ні в кого у продажу не було. З часу останніх романтиків їх гидливо ховали... Можливо, їх передавали в родинах у спадок?.. Але й тоді з купою застережень... Треба мати неабияку мужність, аби розкласти таку колекцію перед непідготовленими людьми... нашу таку чудову колекцію... Люди могли подумати, що з них збиткуються!.. Навіть Ґорлож більше не наважувався... Тобто сам особисто, власною персоною! Втомився протистояти смакам натовпу!.. Цю героїчну місію доручили мені!.. Я став головним торговим аґентом!.. Ніхто ще не протримався більше трьох тижнів...

Сам Ґорлож виживав завдяки дрібним ремонтам... Слід було підтримувати майстерню, поки не повернеться мода... У нього збереглися знайомства у різних крамницях... Друзі з кращих часів, які не хотіли, щоб він збанкрутував. Підкидали йому дрібні замовлення... Клопіткі незначні ремонти. Щоправда, сам він до цього не торкався... Усім займався наш Антуан. Справою Ґорложа було різьблення... Він не хотів збити собі руку на такій примітивній роботі, втрачати через якийсь дріб'язок свій клас і репутацію. Годі казати, що тут він був непохитний.

О дев'ятій я прибув на вулицю Ельзевір. І одразу кинувся завойовувати Париж, озброєний власним старанням та «кілограмами» зразків... Оскільки я працював на вулиці, на мене навісили все, що було!.. Так уже вийшло. Від Бастилії до Мадлен... Я долав величезні відстані... Всі бульвари... Усі ювелірні крамниці одна за одною... Не рахуючи малих провулків... Мене вже неможливо було чимось вразити... Я був готовий до всього, аби лиш прищепити покупцеві смак до різьблення. Я був ладен сам зжерти тих драконів. Врешті під час ходи я почав наслідувати всі їхні потворні гримаси... Сповнений старанности й запопадливости, я годинами просиджував у крамницях на лавці для комівояжерів, поряд з покупцями.

Кінець кінцем я сам повірив у відродження різбярства! Моя віра була непохитна! Я навіть перестав помічати своїх колег. Мене не обходили їхні мармизи, що розпливалися в гидкій посмішці, як тільки чули моє ім'я. Коли підходила моя черга, я наближався, запопадливий і улесливий. Тихцем з-за спини я діставав маленьку скриньку з найменш жахливим скарбом... Подавав ніби на таці... Та жлоб у віконечку навіть не дивився на мене й не завдавав собі клопоту давати якісь пояснення... Лише робив знак, аби я забирався геть... Так, ніби я був якоюсь нечистю...

Тоді я йшов далі. Ніщо не могло мене зупинити. У будь-яку пору року, за будь-якої негоди, стікаючи потом або задихаючись від спеки, я заходив у найменші крамнички, до найжалюгідніших годинникарів, що гнули спину в своїх передмістях між скляною кулею з водою та лампою[1]...

Я обійшов усіх, від Шапель до Муліно. Інтерес до моїх виробів я пробудив лише в лахмітника з П'єрфітта та скупника мотлоху із Сен-Мор. Я не минав і тих, хто ще з часів Демулена[2] скніє навколо Пале-Рояля під арками Монпансьє... славетної виставки «відкриттів»... мертвотно-блідих торговців, що зневірилися у всьому й завмерли біля своїх прилавків... уже байдужі як до життя, так і до смерти. Біля Одеону я обійшов останніх паризьких ювелірів, вони вже навіть не помирали з голоду, вони харчувалися пилом. Усі вони мали такі самі зразки, майже ідентичні, з олива, яких їм вистачило би на тисячі трун та нових міфологічних кольє... Від безформного нагромадження такої маси різних амулетів вони буквально вросли в землю разом зі своїми прилавками... Вони були майже цілковито завалені, просто тонули в них, ніби у єгипетських пірамідах. Вони вже не реагували на запитання. Вони просто лякали мене...

Я знову обходив усі передмістя... Часом у пориві ентузіазму я забредав так далеко, що, заскочений

---

[1] Скляна куля з водою (un bocal) використовувалася в минулому в деяких ремеслах, зокрема в годинникарстві, щоб, завдяки ефекту фокусування проміння, поліпшити освітлення робочого місця.

[2] *Каміль Демулен (1760—1794)* — діяч Французької революції.

близькою ніччю та трохи поблукавши, був змушений витрачатися на омнібус, щоб повернутися не надто пізно. З тридцяти п'яти франків на місяць мої батьки залишали мені п'ятнадцять... Ті гроші повністю йшли на транспорт. Тож так складалося, що я мимоволі витрачав багато грошей... Звичайно, в принципі, я мав би ходити пішки... але тоді довелося б частіше витрачатися на взуття!..

* * *

Пан Ґорлож ходив на вулицю Рю де ла Пе в пошуках замовлень на ремонт. Він цілком міг би подобатися клієнткам, якби не його неохайна борода, справжнє його прокляття. У ній було повно лупи... «Сікоз» — так він називав цю ваду...

Я часто помічав, як причинивши двері, він шалено чешеться... Він завжди виходив у піднесеному настрої. У його кишенях завжди було кілька перснів, які слід було збільшити чи зменшити. Брошка, яку треба було запаяти... зі зламаною застібкою. Ланцюжок, що мусить бути звужений... яка-небудь дурничка... ще якийсь дріб'язок... Цього вистачало, аби підтримувати існування нашої контори... Він був не надто вибагливий.

Антуан, його єдиний компаньйон, виконував цю роботу. Сам Ґорлож до неї не торкався. Підіймаючись Бульварами, я часто надибував на нього, пізнавав ще здалеку... Він ішов не так, як інші... Його надзвичайно цікавив натовп... Очі в нього розбігалися в буквальному сенсі слова... Я бачив, як крутиться його капелюх. Окрім того, він вирізнявся камізелькою в дрібний горошок... у стилі мушкетера...

— Ну як, Фердінане, завжди готовий до атаки, завжди на амбразуру? То як справи? Добре?

— Дуже добре, дуже добре, пане Ґорлож!..

Коли я відповідав йому, завжди ставав у стійку струнко, незважаючи на жахливий вантаж... Мій ентузіазм не слабшав. Правда, через те, що я нічого не заробляв, нічого не продавав і весь час волочив за собою таку поклажу, я худнув щораз більше. М'язи, звичайно, не слабшали. У мене зміцніли ноги. Укріпилася душа. Я підріс... Вивищився...

* * *

Покінчивши з колекцією, я забігав ще в кілька місць за покупками для майстерні. До того чи того ремісника. В крамничку за футлярами. Усе це було на тій самій вулиці.

Малий Робер, учень, мав гнути оправи, дороблювати недороблене чи просто підмітати приміщення. Життя Ґорложів було далеке від ідилії. Вони сварилися з повною віддачею, ще сильніше, ніж ми. Найчастіше виникали сварки між господарем та Антуаном. Куди й зникала взаємна повага, особливо в суботу ввечері, коли підбивали підсумки. Антуан завжди був незадоволений... Хай би як йому платили — поштучно, погодинно чи фіксовану ставку, він завжди лаявся. Проте інших працівників господар не мав. «Та йдіть до сраки з вашою задрипаною конторою! Я вам уже це тисячу разів казав...»

Ось так вони балакали. У господаря кумедно видовжувалося обличчя. Він чухав бороду... Гриз нігті від хвилювання.

Часом увечері Антуан так лютував через оплату, що погрожував пошпурити йому в пику скляну кулю з водою... Кожного разу я думав, що він так і зробить... Але нічого подібного!.. То були просто звичні форми висловлення почуттів, зовсім як удома...

Проте пані Ґорлож, на відміну від моєї матері, не переймалася цим... скандали й крики зовсім не заважали їй за плетінням. Лише малий Робер, зачувши сварку, тут-таки заповзав під верстат... Звідтіля він дивився на виставу, намагаючись нічого не проґавити...

Коли в суботу всі спроби погамувати Антуана виявлялися марними, останньої миті в якійсь шухляді знаходили ще один су, аби доповнити суму... Бодай трішки. У великому буфеті на кухні ще був недоторканний запас... Партія камей... Вражаюче зібрання!.. Це був наш стратегічний запас!.. Фантастичний скарб!.. Тут уже годі було вагатися.

В особливо злиденні тижні я «кілограмами» продавав їх кому завгодно... й де завгодно!.. У Віллаж Сюїс... у Тампль навпроти... Навіть біля Порт Кремлен... Зазвичай я вторговував сто су...

Відтоді як Ґорлож припинив займатися різьбленням, навіть один грам золота в його майстерні не залежувався довше, ніж на три дні. Ті кілька речей, що були на ремонті, повертали протягом тижня. Ніхто нікому особливо не довіряв... Три або чотири рази в суботу я ледь не бігцем доправляв замовлення на площу Воґезів, на Королівську вулицю! У той час про хитрування ще не було мови. Лише значно пізніше починають ухилятися від роботи. А тоді можна було спостерігати тільки перші симптоми. Коли я повертався, виконавши всі доручення, в розпал літа близько сьомої години, на бульварі Пуасоньєр було не надто приємно. Пам'ятаю, як поряд з «Амбіґю» під деревами всі пили воду з фонтанчика Воллеса[1], навіть товклися заради цього у черзі... Деякі перепочивали, сидячи просто на сходах театру. Скрізь тинялися якісь сновиди, що знемагали від спеки... Сюди вабило як магнітом різних збирачів недопалків, бевзів з рекламними плакатами на шиї, кишенькових злодіїв, дрібних букмекерів, рекламних агентів, бариг та безробітних усіх мастей, що збиралися тут цілими гуртами, цілими дюжинами... Усі говорили про свої проблеми, про дрібні ставки, які можна було зробити... Про коней, на які краще поставити, а також про новини з велодрому... Передавали одне одному газету «Патрі», переглядаючи сторінки про кінні перегони та оголошення...

Тоді модним шляґером був «Матчіш»... Буквально всі насвистували його, юрмлячись біля кіоску... й стоячи в черзі до вбиральні... А потім усі знову поверталися на перехрестя. Найбільше пилюги було за Тампль... Там, де рили метро... Далі був зелений скверик, завулки, Ґренета, Бобур... Вулиця Ельзевір о сьомій вечора — то було щось! Вона була в іншому кінці кварталу.

* * *

Мати малого Робера, учня, жила в Епернoні, він відсилав їй весь свій заробок, дванадцять франків на тиж-

---

[1] Фонтанчики Воллеса — своєрідний символ Парижа. Фонтанчики для питної води, ідея встановлення яких належить колекціонерові мистецтва англійському баронетові Річарду Воллесу.

день, його годували, а спав він під верстатом на матраці, який сам скручував щоранку. Я намагався триматися подалі від цього хлопчака! Я був надзвичано обережним, не розповідав жодних історій, був насторожі...

Антуан, єдиний робітник, був надзвичайно суворим і діставав його за кожну дрібницю. Проте місце йому таки подобалося, адже після семи годин роботи йому давали спокій. Він міг розважатися на сходах. У дворі було повно котів, і він носив їм об'їдки. Коли він ішов сходами, то зазирав у кожну замкову шпарину... Це було його улюбленим заняттям.

Коли ми краще запізналися, він розповів мені про це. А також продемонстрував свою систему підглядання у вбиральні, щоб бачити, як панянки пісяють. Він просвердлив дві дірки в одвірку, які затикав маленькими корками. Таким чином він бачив усіх, включно з пані Ґорлож, вона була найбільша курва, це він бачив по тому, як вона задирала спідницю...

Підглядання було його пристрастю. Мовляв, у неї були стегна, як велетенські колони пам'ятника. А потім ще в неї була така шерсть на лобку, просто хутро, що росло аж до пупа... Малий Робер навіть бачив її під час регул... Вона забризкувала червоним увесь нужник... Він ніколи не міг уявити собі таку величезну сраку... Він обіцяв показати мені дещо крутіше, іншу дірку, яку він пробив у стіні спальні, якраз поряд з ліжком. Окрім того була ще одна можливість... Якщо вилізти на плиту... в кутку кухні, можна зазирнути через квартирку й бачити все ліжко. Робер спеціально для цього вставав уночі, щоб подивитися, як Ґорложі трахаються. Наступного ранку він розповідав мені геть усе, щоправда, мав якийсь відсторонений вигляд і ледве тримався на ногах... У нього злипалися очі...

Малий Робер переважно займався філігранною роботою... ґравіюванням... Він орудував напилками завтовшки з волосину... Окрім того, готові вироби він покривав патиною... То вже були не волосинки, а сіточка павутинок... Від постійного напруження зору йому різало очі... Тож він переривав роботу й обризкував водою майстерню.

Антуан ні в чому йому не попускав і мав на нього зуб. Мене він також не терпів. Нам хотілося заскочити його, коли він жигав господарку. Таке нібито вже

траплялося... Робер весь час торочив про це, але був не впевнений... Можливо, то були лише плітки. За столом Антуан тримався так, що жоден не наважувався йому заперечувати. Через найменше зауваження, яке йому було не до шмиги, він просто закипав й одразу йшов збирати свої речі. Йому обіцяли збільшення платні... на 10 франків... навіть на 100 су...

— Ідіть до сраки! — відповідав він нещасному Ґорложеві... — Гидко на вас дивитися. У вас навіть порядного взуття немає на ногах!.. Що ви можете обіцяти?.. Знову мені баки забиваєте!..

— Не переймайтесь, Антуане! Запевняю вас, що все налагодиться! З часом!.. Я переконаний!.. Скоро... Значно раніше, ніж ви думаєте!..

— Налагодиться, ще б пак!.. Це як мертвому припарки! Та я скорше архієпископом стану!..

Ось так вони бесідували. Їх уже ніщо не стримувало. Господар зносив усе. Він боявся, що той піде геть. Сам він не хотів себе нічим обтяжувати... Бруднити руки. Чекати, коли щось зміниться... Він любив попивати каву з вершками й позирати у вікно, покурюючи люльку... Панорама кварталу Маре... Особливо, коли моросило... Розмови його дратували... Можна було робити що завгодно, тільки не звертатися до нього з якимись проханнями. Він сам відверто нам заявляв: «Робіть так, ніби мене тут немає!»

* * *

Я так і не знайшов покупців — ні гуртом, ні в роздріб... Усі химери та інші чудовиська й досі залишалися в мене на руках... Проте я робив усе, що міг... Від Мадлен до Бельвіля... Усе оббігав, усе спробував... Від Бастилії до Сен-Клу не залишалося жодних дверей, в які б я не постукав... Усі крамниці зі старим мотлохом... усі годинникарі... від вулиці Риволі до цвинтаря Баньє. Мене вже знали найзлиденніші євреї... Усі телепні... Всі золотарі... Але мене гнітили невдачі... Ніхто нічого не хтів купувати... Так не могло тривати вічно... Нещастя також стомлюють...

Нарешті мені усміхнулося щастя. Диво сталося на розі вулиці Сен-Лазар... А я ж проходив тут щодня!..

І ніколи навіть не спинявся. Крамниця виробів у китайському стилі... За сто метрів від Триніте. Я мав би зауважити, що й тут полюбляють різних покручів, і не маленьких, а величезних розмірів! Усі вітрини були заповнені ними! І не заради жарту, а справжій потворний несмак! За стилем достоту як у мене... Одне слово, такий самий жах... Щоправда, у них були переважно саламандри... летючі дракони... будди з велетенським черевом... позолочені... банькаті... зі злим поглядом... Вони курили, сидячи на підставках... У стилі «мріяння курця опію»... А ще гори аркебуз та алебард до стелі... з тороками й скляними намистинами. Просто можна луснути від сміху. Звідтіля звивалися різні гади, що плювали вогнем... І тяглися до підлоги... Здіймалися колонами... Сотні парасоль на стінах, що палали яскравими барвами, й на довершення всього чортисько біля дверей, в людський зріст, весь в оточенні жаб, витрішкуваті очі яких сяяли тисячами ліхтарів...

Оскільки вони продавали подібні речі, мені спало на думку... а раптом їм сподобається те, що продаю я?

Тоді, набравшись духу, я увійшов до крамниці... розклав товар... Спершу дуже хвилювався... та врешті опанував себе...

Переді мною стояв маленький вузькоокий чоловічок з голосом старої звідниці, хитруватий, непоказний, в шовковому вбранні, прикрашеному рюшами, в дерев'яних шльопанцях — одне слово, справжнісінька макака, ще й у м'якому капелюсі... Спершу він майже ні на що не реагував... Проте я помітив, що вразив його такою кількістю чарівних штукенцій... мандрагорами... усіма цими медузами спіральної форми... самофракійськими брошками... Для китайця — то просто лакітки!.. Треба було прибути так здалеку, аби оцінити мою колекцію...

Нарешті він відкидає свою позірну байдужість... Він насправді схвильований... Навіть окрилений... Від нетерплячки плутає слова... Врешті каже мені таке: «Гадаю, милий юначе, я матиму можливість щось для вас зробити...» І провадить далі...

Він знає одного поціновувача біля Люксембурзького саду... Одного надзвичайно пристойного добродія... Справжнього науковця... який кохається в коштовностях, що виконані у високому стилі з неабияким умін-

ням... саме те, що мені потрібно... цей тип — манчжурець, приїхав у відпустку... Китаєць пояснив мені, як слід триматися... Не варто говорити надто гучно... Той не терпить галасу... Він дає мені адресу... Правда, не якийсь там крутий готель, а вулиця Суффло... Китаєць із Сен-Лазар просив для себе лише «комісійні»... Якщо я отримаю замовлення... лише п'ять відсотків... Це ще по-людському... Я підписую його папірець... Не гаючи жодної секунди... Тут-таки на вулиці Мортір заскакую в омнібус в напрямку до Одеону.

* * *

Знаходжу мого поціновувача мистецтва. Показую свої коробки, відрекомендовуюся. Розкладаю зразки. Він ще вузькоокіший, ніж той... І також носить довгий одяг. Він просто зачарований тим, що я приніс... Побачивши такі чудові речі, він стає говірким...

Показує на мапі, звідкіля він... З кінця світу... і навіть ще далі, ліворуч за полем мапи... То був справжній мандарин на вакаціях... Він волів би мати прикрасу, й обов'язково вирізьблену спеціально для нього... Він уже навіть обрав модель. Він хотів, щоб я виконав справжнє замовлення!.. Він пояснив мені, де я можу його скопіювати... В музеї Ґальєра[1], на третьому поверсі, в центральній вітрині. Щоб я не помилився, він накидав маленький ескіз. І підписав великими літерами ШАК'Я-МУНІ, таке було ім'я... Бог Щастя!..[2] Він хотів мати такого самого, у вигляді заколки для краватки. «Там, у себе, я вбираюся по-європейському, — сказав він. — Я чиню справедливість!»

Оце то побажання... А він ще й повністю мені довіряв. Вручив двісті франків просто в руки, на купівлю благородного металу... Так було зручніше... Щоб не гаяти часу...

---

[1] Музей Ґальєра — один із паризьких музеїв, що знаходиться в районі Трокадеро. Насправді тут немає жодних виробів азійського мистецтва, які можна побачити в розташованому неподалік музеї Ґіме.

[2] Шак'я-Муні — одне з імен Будди Ґаутами, засновника буддизму. Шак'я — родина, з якої походив Будда Ґаутама.

У мене самого обличчя стало, як у Будди, коли я брав у нього ті дві купюри... Я не звик до такого поводження... Дорогою Бульварами я наспівував, мене ледь не переїхала машина, настільки я був збуджений...

Нарешті приходжу на вулицю Ельзевір... Розповідаю, що зі мною трапилося... Ось вона, несподівана удача!.. Відродження різьбярства! Як і провіщав Ґорлож!.. Усі дружно чаркуються, п'ють! Мене обіймають!.. Миряться між собою!.. Треба розміняти двісті франків! Адже досить було й ста п'ятдесяти...

* * *

Разом із Ґорложем прямуємо до музею, щоб перемалювати знамениту фігурку. Вона була дуже кумедною, однісінька в маленькій вітрині, незворушно сиділа на крихітному стільчику й посміхалася сама до себе, а поряд була патериця...

Це зайняло в нас чимало часу, спершу треба було змалювати, потім зменшити ескіз у сто разів... Ми виготовили невеличкий макет... Усе йшло пречудово. Я пішов з Робером на вулицю Франкер у єврейсько-швейцарську крамницю, щоб купити там вісімнадцятикаратне золото зразу на сто франків та ще й на п'ятдесят франків для паяння... Цей маленький зливок ретельно ховаємо й зачиняємо на два оберти у сейфі. Ось уже чотири роки не траплялося такого, щоб дорогоцінний метал на ніч залишався на вулиці Ельзевір... Коли модель була готова, її відправили на виливання... Тричі підряд її там псували! І щоразу треба було починати все спочатку... Ливарники нічого в цьому не тямлять!.. Час минав... Уже всі стали нервувати... Нарешті вони таки докумекали. Загалом, вийшло непогано... Бог починав набувати форму... Залишалося її закінчити, почистити поверхню металу і взятися за роботу різцем.

Якраз у цей час трапилася невеличка прикрість... За Ґорложем прийшли жандарми... Весь дім захвилювався... Йому слід було негайно вирушати на перепідготовку... Військовий збір триватиме двадцять вісім днів... Про ще одну відстрочку не може бути й мови... Він уже всі вичерпав... Ухилятися від великих маневрів більше не можна... Доводиться залишати «Бога Щастя» недоро-

бленим... Тут халтура не пройде... Слід було працювати з особливою ретельністю.

Оскільки відкараскатись було неможливо, Ґорлож вирішив таким чином... Роботу закінчить Антуан... закінчить не кваплячись... А я її доставлю... Залишиться лише одержати сто франків... За грішми Ґорлож піде сам!.. Про це він недвозначно заявив... Щойно повернеться з маневрів... Він був до біса недовірливим...

Якщо робота сподобається китайцеві, ми наробимо йому інших Шак'я-Муні із щирого золота! Ми не збираємося на цьому зупинятися. Майбутнє поставало в рожевих барвах... Хтозна, може відродження різьбярства прийде з Далекого Сходу... Ох! Увесь наш під'їзд Б аж гудів від цієї історії, інші ремісники заздро ковтали слину й не могли повірити нашому щастю! Неймовірний злет! Уже скрізь стали переказувати, ніби ми одержуємо чеки з Пекіна!

Ґорлож зволікав до останньої секунди. Він уже міг заробити неприємності. Разом з Антуаном він далі займався отим чоловічком. Останні цілком безглузді деталі, такі крихітні й незначні, що їх і в лупу годі було розгледіти... На невеличкому стільчику... Патериця... А головне, зовсім непомітна усмішка на маленьких устах... То було не так легко передати!.. Кожну рисочку вони вирізали тонким, як нігтик, гострим різцем... Важко було ще щось додати... То була копія один до одного! Але все-таки буде ліпше, якщо Антуан ще трохи подумає... Днів чотири-п'ять... Тоді це буде бездоганна робота...

Ґорлож нарешті наважився, йому вже конче треба було їхати. Жандарми прийшли знову...

Наступного дня я застав його повністю вирядженим у солдатський однострій... Він був убраний у велику куртку, ціла торба з дустом на двох ґудзиках, із загнутим комірцем, як краї пакетика з картоплею фрі... Кашкет із зеленою китичкою та червоні штани, як належить за статутом... У такому вигляді він вийшов... Малий Робер ніс його сумку з харчами. Вона була добряче напхана, в ній були три камамбери, досить зрілі, судячи із запаху, який нікого не проминув... Два літри білого вина та ще різні пляшечки, запас шкарпеток, трикотажна нічна сорочка для спання просто неба...

Сусіди юрбою спустилися вниз у фуфайках і пантофлях... Спльовуючи по кутках, вони забили весь двір... Усі бажали йому талану... Я провів Ґорложа аж до Східного вокзалу за перехрестям Мажанта. Від'їзд сильно його схвилював, особливо через замовлення. Він безкінечно повторював свої настанови. Ніяк не міг змиритися з тим, що не може закінчити сам... Нарешті він попрощався зі мною... Казав мені бути чемним... І пішов за адресою, вказаною в повістці... Скрізь було повно солдатні... Якісь суб'єкти чіплялися до нас, перегородивши дорогу... Мені пора було вшиватися...

На вулиці Ельзевір, коли я проходив попри будку консьєржки, та мене покликала.

— Гей, послухай! — промовила вона. — Ходи-но сюди, Фердінане!.. Скажи, так він поїхав?.. Таки наважився! І що, добре підготувався?.. Йому не буде холодно! Скорше жарко! На щастя, має із собою випивку. Ці маневри ще вилізуть йому боком! А щоб йому!.. Така скотина! Він ще попітніє, цей твій рогоносець!

Вона казала мені це, аби ввести мене в курс справи й самого розговорити. Я нічого не відповідав. З мене вже досить пліток. Ну, звичайно! Може, я ставав надто підозріливим... Та я мав слушність... Я був радше надто довірливим!.. Дуже скоро я в цьому переконався.

* * *

Щойно господар за поріг, малого Робера вже не можна було спинити. Він згорав від нетерплячки побачити, як Антуан шворитиметься з господинею. Він казав, що це обов'язково станеться. Він був просто природжений підглядайко.

Протягом першого тижня ми не зауважили нічого особливого... Тепер на мені лежала справа пошуку замовлень на ремонт, я оббігав вулицю де Прованс та Бульвари й приносив усе, що траплялося під руку. Цього заледве вистачало! Більше я не тинявся зі своєю колекцією. Мене б тоді зразу вигнали...

Антуан далі працював над маленькою статуеткою, вдосконалював її. Він був здібним. І ось через тиждень господарка раптом змінила своє ставлення до мене. Раніше вона завжди тримала мене на відстані й не роз-

мовляла зі мною в присутності Ґорложа, аж тут стала така привітна, доброзичлива й приятельська. Спершу я подумав, що тут щось нечисто. Та врешті таки повівся на це. Я гадав собі, може, це тому, що я став приносити більше користи?.. Що знаходив невеличкі замовлення?.. Щоправда, якихось статків це не давало...

Ґорлож був завжди недовірливим і розпорядився, щоб до каси не вносили банкноти! Він сам усе одержить, коли повернеться. Клієнтам було надано кредит.

Одного ранку, коли я рано прийшов, то застав пані Ґорлож у майстерні, вона вже встала й прогулювалася собі там... Вдавала, ніби щось шукає біля верстата... На ній був пишний пенюар... Мені це здалося дуже незрозумілим і дивним... Вона підійшла... й промовила до мене:

— Фердінане! Сьогодні ввечері, коли ви повернетесь після своїх справ, було б дуже люб'язно з вашого боку, якби ви принесли мені невеличкий букетик! Це так прикрасить дім... — Вона глибоко зітхнула... — З часу від'їзду мого чоловіка я не наважувалася вийти...

Вона все крутилася біля мене, погойдуючи стегнами. Вона мене спокушала. Це було очевидно. Двері в її кімнату були широко прочинені. Я бачив її постіль... Я стояв як укопаний... Навіть не намагався щось зробити... Антуан і Робер повернулися з бістро... Я нікому нічого не сказав...

Увечері я приніс три півонії. То було все, що я зміг купити. В касі було порожньо. Для мене й це було забагато. Я знав, що мені ніхто нічого не відшкодує.

* * *

А потім і Антуан, своєю чергою, став нараз таким чемним, товариським... Раніше він тільки кричав на нас... А тепер став просто чарівним... Навіть не хотів, щоб я ходив у пошуках замовлень на ремонт... Він мені так казав:

— Відпочиньте!.. Побудьте трохи в майстерні... Подивіться на наші вироби!.. За замовленнями можна піти й пізніше!..

Та хай би як довго тривали вдосконалення, але нарешті шпилька до краватки була готова... Вона повернулася

від полірувальника. Тепер була черга за мною, я мав її віднести замовникові... Саме тоді господарка одержала листа від Ґорложа... Він просив не квапитись, потримати коштовність удома... Почекати його повернення. Він сам віднесе її малому китайцеві... А тим часом я можу показати цю чудову прикрасу деяким клієнтам-любителям...

Тут мене пройняв неспокій! Усі справді захоплювалися цією маленькою статуеткою... Він гарно виглядав на своїй підставочці, цей золотий Шак'я-Муні!.. Та й металу він мав цілих вісімнадцять каратів!.. На той час то було не абищо!.. Усі сусіди-знавці вітали нас... Це була честь для будинку!.. Клієнтові не буде на що нарікати!.. Ґорлож повернеться лише за десять днів... І я мав ще вдосталь часу, аби покрасуватися із статуеткою в різних крамничках...

— Фердінане! — радила мені господарка. — Залиште її ввечері тут, у вашому ящику... Ви ж знаєте, ніхто її не торкнеться! Заберете її завтра вранці!

Та я вважав за ліпше зберігати її у своїй кишені й забирав її додому. Мені це здавалося надійнішим... Я пришпилив її подвійними шпильками, одною величезною та двома маленькими з кожного боку... Всі сміялися з цього. «Він її точно не загубить», — казали.

* * *

Наша майстерня була крита шифером, від чого там було страшенно задушливо, навіть наприкінці вересня. Так спекотно, що всі постійно щось цмулили.

По обіді в Антуана часом уже геть дах їхав. Він горлав пісні так, що його було чути на весь двір аж до будки консьєржки... Постійно накачувався абсентом, загризаючи купою печива. Ми також усі трохи перекушували. Разом з Робером ми ставили під кран на сходовому майданчику всі принесені нам пляшки з пивом, аби вони там прохололи. Їх набрали в кредит цілі кошики. Щоправда, в бакалійників це викликало невдоволення, вони були добрячими жмикрутами... У певному сенсі це було справжнє шаленство пристрастей... Просто всі подуріли від спеки й свободи.

Господарка була з нами. Антуан умостився поряд. Ми хихотіли, позираючи, як вони притискаються одне

до одного. Він намацував її підв'язки. Задирав їй спідницю. Вона мекала, як коза. Була така збуджена, що ніби аж просилася, аби хтось дав їй жару... Тут він дістав її цицьку. Вона була просто в захопленні. Він вилив нам усе, що залишалося в пляшці. Ми з Робером за мить спорожнили склянки. Це було краще, ніж лимонад... Урешті всі добряче налигалися. І почалася гульня. Нараз Антуан задер господарці зразу всі спідниці! Вище голови!.. Він підвівся і заштовхнув її, як була, всю закутану, до її кімнати. Вона весь час хихотіла... На неї напав невтримний сміх... Вони зачинили за собою двері... Вона квоктала, не вгаваючи...

Для нас з Робером настав час дивитися виставу, і ми полізли на плиту. Місце було вибрано вдало... Ми цілковито занурилися в спостереження... Видно було все... Антуан тут-таки поставив товстуху на коліна... Він був надзвичайно брутальним... Вона так і залишилася догори задом... Він м'яв її, обмацував... Рвав волани. Зривав усе. А потім просто впився в неї. Дістав свій апарат... І почав її шпарити... Він працював на совість... Я ніколи не подумав би, що він такий дужий... Мені стало млосно... Він рохкав, як свиня... Вона також викрикувала... Аж пищала в шаленому ритмі... Робер говорив правду про її сраку... Тепер це було чудово видно... Вся червона... велетенська, аж багряна!..

Нарешті полетіли й штани, від них залишилося лише шмаття... навколо все було мокре... Антуан чманів дедалі більше... Щораз щось там ляскало... Вони вовтузилися, як дикі звірі. Він так кидався на неї, що запросто міг задушити... Його штани волочилися по підлозі... Блузу, яка йому постійно заважала, він здер одним махом... Вона впала недалеко від нас... Тепер він був зовсім голий... На ньому залишилися самі пантофлі... пантофлі господаря... з вишитими кішечками. У своєму шаленстві він здер з ліжка покривало і бецнувся головою об бильце ліжка... Він сопів як злодій... Обмацав свою макітру. Там уже набігла ґуля. Він відсунувся... А потім з люттю знову взявся за діло... «Ах, сука, — ревів він. — Ну, курва!» І дав їй копняка під ребра. Вона манірно ухилялася...

«Антуане! Антуане! Я більше не можу!.. Мій любий, благаю тебе, залиш мене!.. Будь обережний!.. Не зроби мені дитинки! Я вже вся змокла!..» — лепетала вона.

«Помовч краще, суко! Стули писок! Розкрий калитку!..» Не слухаючи її, він продовжив справу, попередньо тричі вдаривши її в черево... Удари були глухі... Вона почала хапати ротом повітря... Пахкала, як ковальські міхи... Мені здавалося, що він хоче її порішити... Прикандичити на місці... Він влаштував їй добрячу прочуханку... Вони ревіли, як звірі... Вона здалася... Робер уже не витримував. Ми злізли з нашого підвищення. Повернулися до верстата. Принишкли... Хотіли видовища... Ось і одержали!.. Але це виявилось небезпечно... Корида тривала далі. Ми спустилися у двір... за відром і швабрами для прибирання... Зайшли до консьєржки... На той випадок, що він таки її задушить, ми не хотіли залишатися нагорі...

* * *

Ні драми, ні трупа не було... Вони знову з'явилися, ще й цілком задоволені... Просто для нас це було вперше!..

За кілька днів провізія стала надходити звідусіль, навіть від трьох бакалійників з вулиці Екуф та вулиці Бобур, яких ми зовсім не знали... Харчами було забито всю кімнату, окрім того ми мали цілий склад пива та вина-шипучки «Мальвуазен». Ми розбещувалися...

Під різними приводами я намагався не обідати у батьків. На вулиці Ельзевір щодня було свято, ми просто обжиралися. Тепер нас уже нічого не стримувало. Після четвертої ми з Робером чекали на відкриття кориди... Ми більше не боялися... Але й ефект був уже не той.

Тим часом Антуан почав-таки потроху здавати, він уже не особливо кидався на її задницю й швидко зовсім видихався... З десяток разів він примірявся... Вовтузився ззаду... Постійно ставив її раком... Підкладав їй під живіт перину... Підіймав їй голову високо на подушки... Позиція виходила доволі кумедна... Тягав її за патли... Вона пристрасно зітхала...

Та цього було замало... Хапав її за сраку... Вона відбивалася... Пручалась... Та це лише посилювало пристрасть. Було з чого пореготати... Вона дерла горло, як віслюк!.. Він старався й сяк і так... Та в нього нічого

не виходило... Тоді він зіскочив з ліжка й метнувся на кухню. Ми стояли на плиті, та він був настільки збуджений, що не помітив нас... Пройшов зовсім поряд і кинувся нишпорити в стінній шафі в чому мати народила, лише у пантофлях... Шукав горщичок з маслом... скрізь тикаючись своїм бананом...

«Ох! Ай-ай! Ой-ой! Ай-ай!» — репетував він без упину... Він виглядав настільки кумедно, що ми ледь не луснули, стримуючи регіт... «Масло, о божечки, масло!»

Нарешті він натрапив на маслянку... Заліз туди рукою... Й прихопив повну жменю... Побіг до ліжка... Вона й далі маніжилась... Звивалася... Він намастив їй увесь зад, дірку та з країв, ще й так повільно й діловито, зовсім як робітник свій верстат... Вона аж блищала, кобила!.. Нарешті він не схибив... Засадив по саме нікуди... Вони зловили добрячий кайф... Усе навколо здригалося від їхніх пронизливих криків... Потім вони завалилися на бік... І почали хропіти...

Та це вже було нецікаво.

* * *

Першими здійняли бучу бакалійники з вулиці Берс... Вони більше не хотіли постачати нам харч у кредит і чути нічого не бажали... З'явилися у нас з рахунками. Ми почули, як вони підіймаються... І принишкли...

Вони знову спустилися до консьєржки... Влаштували страшенний ґвалт... Життя починало ставати нестерпним. А тут ще Антуан з господаркою внадилися бігати на перекуску на вулицю, їхні пики вже набридли у всіх забігайлівках кварталу... При своїх я намагався тримати язик за зубами... А то б мені воно вилізло боком. Вони обов'язково б вирішили, що у всьому винен саме я!

Та головним залишався футляр!.. Золотий Шак'я-Муні... я не дозволяв йому зайве показуватися, він не часто з'являвся на світ Божий! Я зберігав його з великою святобливістю у глибині своєї кишені, закріпивши трьома англійськими шпильками. Я більше нікому його не показував. Нікому не довіряв... Чекав на повернення господаря.

У майстерні ми з Робером більше не з'являлися... Антуан також майже не працював. Добре порозважав-

шись зі своєю пані, він виходив до нас трохи потеревенити. У майстерні все було догори дриґом. Часом вони годинами спали по обіді... Годі й казати, весела сімейка!

Та якось надвечір сталася драма! Ми забули зачинитися на замок... Якраз був час попоїсти... Всі ходили туди-сюди сходами... І ось один із розлючених шинкарів, найлютіший із них, влетів нагору, перескакуючи через кілька сходинок! Ми помітили його надто пізно! Він штовхнув двері, ввійшов... І побачив, як вони вилежуються вдвох у ліжку! Антуан і товстуха! Тут він заревів не гірше тюленя!.. Його очі налилися кров'ю... Він хотів віддубасити Антуана, просто на місці! Замахнувся кулачищем завбільшки з молот... Я думав, що він йому зацідить...

Звичайно, ми вже заборгували купу всього... Принаймні 25 літрів... білого... рожевого... коньяку найвищого ґатунку... й навіть оцту... Почалася справжня баталія... Ми змогли вгамувати горилу, лише коли погукали всіх приятелів... Увісьмох... Антуану було непереливки. Він заробив дві здоровенні ґулі... синю і жовту...

І знизу, з двору, він продовжував нам погрожувати. Цей шаленець обзивав нас останніми словами: «Пиздуни!.. Козли!.. Підари!..»

— Чекайте, дармоїди! Ви ще про мене почуєте!.. Недовго вам залишилось, скотиняки! Заждіть, скоро прийде комісар!

Це вже був капець!..

* * *

Наступного дня по обіді я сказав Роберові: «Послухай, малий! Мені треба вийти. Сьогодні вранці знову приходили за брошкою від Тракара, вже добрий тиждень, як ми мали її занести!..» «Гаразд, — відповів він, — мені також треба йти... У мене зустріч з одним пациком на розі біля «Матен»»...

Ми разом спускалися сходами... Ні Антуан, ні господарка ще не повернулися з обіду...

Коли ми були на третьому поверсі, я почув, як вона підіймається. Вона важко дихала, вся розчервонілася, аж пашіла... Напевно, вони знову обжерлися...

— Куди це ви прямуєте, Фердінане?

— У справах... На Бульвар... до однієї клієнтки!

— Ой, зачекайте хвильку... — мовила вона... — Підійміться нагору!.. Я маю вам щось сказати...

Гаразд. Я пішов за нею... Робер побіг на свою здибанку.

Як тільки ми увійшли, вона запирає двері, ретельно все зачиняє, навіть на обидва засуви... Й починає переслідувати мене, вона загнала мене в кімнату... Й знаком поманила до себе... Я підійшов... Я ще не второпав, що відбувається... Вона взялася мене обмацувати... дихаючи просто в обличчя... та повторюючи: «Ах-ах!» Це збуджувало її ще сильніше... Я також доторкнувся до неї...

— Ах ти малий засранець, ти, здається, підглядаєш у дірки, еге ж? Ах, скажи мені, хіба це не так?.. — І, опустивши руку, вона стала намацувати мою ширінку... — Я все розповім твоїй матері. Ну і ну! Мале порося! Миле мале порося!..

Вона заскреготіла зубами... Вся вигнулася... Обійняла мене... Почала облизувати мене язиком... Поцілувала мене, як справжня курва... У мене аж іскри з очей посипались... Вона посадила мене поряд на ліжку... відкинулась назад... й задерла всі свої спідниці.

— Помацай! Помацай-но там! — сказала вона.

Я запхав їй руку межи ніг.

— Давай! — наполягала вона. — Давай! Мій гарненький! Давай глибше! Давай! Називай мене Луїзон! Твоя Луїзон! Мій маленький негіднику! Назви мене так, ну ж бо!

— Так, Луїзон!.. — відповів я.

Вона випросталася й знову обняла мене. Вона зняла все. Корсаж, корсет... панталони... Тоді я побачив її зовсім голою. Одна суцільна діра. Це вже було занадто. Я відчув огиду... Вона схопила мене за вуха... Й з силоміць нахилила до своєї щілини... Запхала мене туди носом... Так усе було червоне, слизьке, мокре, мені заляпало всі очі. Вона змусила мене лизати... Щось рухалося під язиком... сочилося... зовсім як собача морда...

— Давай, моя любов!.. Давай глибше!..

Вона вчепилася в мене й почала трясти... Я ковзав у її мармеладі... Не наважувався принюхуватись... Боявся зробити їй боляче... А вона все трусила мене, як грушку...

— Трішки покусай, миле щеня! Вкуси там! Давай! — підбадьорювала вона мене... Раптом вона забилася в судомах! Й почала стиха постогнувати... Там, куди я занурювався, я відчував смак лайна разом з яйцем... Мене душив целулоїдний комірець... Вона витягла мою голову з катакомби... Я повернувся на світ... Я був весь наче в мастилі, липкий аж до брів...

— Давай! Роздягайся! — наказала вона. — Знімай усе! Я хочу бачити твоє прекрасне маленьке тіло! Хутко! Хутко! Ти не шкодуватимеш, мій шибенику! Ти ж незайманий? Правда, моє золотце? Побачиш, як я кохатиму тебе!.. О, мале звірятко!.. Ти більше не підглядатимеш у шпарини!

Чекаючи на мене, вона з нетерплячки совала сідницями!.. Вона збила всю перину... Просто вампір... Усе знімати я не наважився. Лише клятий целулоїд, який мені надто муляв... Та ще куртку й камізельку... Вона сама повісила їх біля ліжка на бильці стільця... Я не дуже хотів знімати із себе всі лахи... як то робив Антуан... Я знав, що в мене задниця в лайні та ще й брудні ноги... Я чув, як від мене тхне... Аби вона не наполягала, я хутчіш накинувся на неї, вдаючи палкого коханця, виліз на неї, обхопив, засопів... Я став робити, як Антуан, але значно обережніше. Я відчував, як мій прутень крутиться в різні боки. Я м'яв це желе... Головка десь загубилася... Я боявся пхати туди пальці... Та довелося... Я весь час губив те місце... Нарешті потрапив... Якось зовсім непомітно... Вона душила мене своїми цицьками! Хотіла, щоб було на повну котушку... Я просто задихався, як у пічці... Вона хтіла ще... Геть мене не жаліла... Навпаки, ще й дала мені ляпаса...

— Давай, голубчику! Пхай туди! Глибше! Ну! У тебе ж чудовий здоровенний прутень!.. Ах! Ах! Як ти мене рвеш, скотино... Порви мене! Порви! Ти будеш їсти моє лайно? Скажи мені «так». О! О! Ах! Ти добре мене пораєш... Мій бичок!.. Мій маленький засранець!.. Так дуже добре! Правда!» Я кінчив... Не міг більше!.. Я задихався... Вона хекала мені просто в обличчя... Від її поцілунків у мене весь рот уже був повний часнику... рокфору... Вони жерли ковбасу...

— Насолоджуйся, мій дорогенький! Ах! Насолоджуйся!.. Кінчимо разом! Дивись! Не витягай його, свого

скарбу!.. Все в мене!.. Давай! Не бійся...» Вона несамовитіла, вертіла стегнами... Майже лягла на мене... Я відчув, як у мене знову встає. І подумав собі: «Оце так!..» Я ніби зомлів... миттєвий спалах... я вирвався... все пішло назовні. Бризнуло... просто на її черево... Хотів затиснути... у мене всі руки були в цьому... «Ага, малий розбійнику, розбишако!» — вигукувала вона... — Брудне огидне жабеня!.. Йди-но сюди, я тебе витру!..» І вчепилася за прутень... Присмокталася до голівки... Все висмоктала... Їй це подобалося... «О, яке воно смачненьке в тебе!..» — крикнула вона під кінець. Вона обмацала мою мошонку... полоскотала в складках... Їй хтілося ще. Вона лізла коліньми мені на стегна, гнулася, витягувалася, була спритна, як кішка, незважаючи на свої товсті ляжки. Із силою тягла на себе...

— Я сама тебе натягну, малий нікчемо!.. — сказала вона. Запхала мені в дупу два пальці... Й почала ґвалтувати, повний абзац!.. Ця курва так розпалилася, що, здавалось, уже ніколи не кінчить!..

— О! Мені треба підмитися!.. — раптом приспічило їй. Вона сплигнула на підлогу й вискочила з кімнати!.. Я чув, як задзюрчало на кухні... Підмивалася під умивальником... Гукнула мені: — Почекай, Лулу!.. Я не став баритися... Натягнув своє дрантя... Схопився за двері, розчахнув їх і опинився на сходовому майданчику!.. Я біг, перескакуючи через чотири сходинки... На останньому диханні. Вилетів на вулицю. Озирнувся... Відхекався... Й неквапно рушив до Бульварів.

Коли вже дійшов до театру «Амбіґю», то нарешті сів! Підібрав із землі газету. Почав читати... Знічев'я... Мацнув кишеню... Несамохіть... Вдихнув... Помацав ще раз... Я більше не відчував ґулі... Помацав другу... Те саме! Його в мене більше не було!.. Мій футляр зник! Я в паніці почав обшукувати всього себе... Обмацав усю підкладку... Штани. Ззовні... Зсередини... Помилитися я не міг!.. Зайшов до вбиральні... Повністю роздягся... Повертався тим і тим боком... Нічого!.. Це не сон!.. Кров похолола в моїх жилах... Я присів на сходи... Оце так влип... По саме нікуди!.. Обібрали, як щура!.. Я знову повернувся на старе місце... Й повторив усе ще раз!.. Я вже не довіряв собі... Намагався згадати всі подробиці. Я добре пришпилив футляр... У глибині внутрішньої

кишені. Перед тим, як я спустився вниз з Робером, я ще його промацував!.. Шпильки зникли!.. Та вигтягли не лише їх!.. Тут я згадав, як дивно вона весь час притримувала мою голову... А з іншого боку стільця? Вона працювала однією рукою... До мене поступово почало доходити... Аж підступила нудота... Мене охопив страшенний переляк, справжнісінький жах. Мене почало трясти сильніше, ніж тридцять шість коней трясуть омнібус... Трусилася навіть головешка... Та що з того... Я знову взявся за пошуки... Не може бути, щоб мій футляр випав сам, вислизнув на землю, адже я його так ретельно пришпилив!.. Ні!.. Окрім того, англійська шпилька так просто не відкриється!.. Та ще й цілих три!.. Це не так просто!.. Аби переконатися, що це не сон, я побіг назад до площі Республіки... Коли я примчав на вулицю Ельзевір, нагорі нікого вже не було!.. Вони вже пощезли... Я чекав їх на сходах... Може, вони повернуться до сьомої години?.. Ніхто не прийшов...

Я спробував розібратися в значенні тих уривків слів та вчинків, які збереглися в пам'яті... Потроху я все пригадав... Задумав це Антуан? Чи малий Робер?.. Може, це вони все влаштували?.. Гади... Коли я підвівся, то вже не відчував під собою ніг. Ішов вулицею, як п'яний... На мене озиралися перехожі... Я довго стояв, заховавшись у тунельчику біля брами Сен-Дені, не наважувався вилізти з діри... Здалеку я спостерігав за омнібусами, що пропливали у хвилях спеки... Мені стало геть млосно... У Пасаж я повернувся зовсім пізно... Сказав, що в мене болить живіт... Таким чином уник розпитувань... У мене справді почалися такі спазми, що я не міг заснути... Наступного ранку я пішов дуже рано, мені не терпілось про все дізнатися...

* * *

Коли я зайшов у майстерню, уважно подивився на всіх трьох... У них був цілком безтурботний вигляд... і в цієї курви... і в Антуана... і в пацана!.. Коли я оголосив їм, що коштовність загублено... Вони були просто ошелешені!.. Для них то був як грім серед ясного неба...

— Як, Фердінане? Ви впевнені? Ви добре подивилися в себе?.. Ану виверніть ваші кишені!.. Тут нічого не

знаходили!.. Еге ж, Робере? Ти нічого не бачив? Ти ж замітав!.. Ану пройдися ще раз!..

Вони так суворо зі мною розмовляли, що я почав пхикати... І тут у дзеркалі я помітив, як вони обмінюються знаками... Антуан намагався не дивитися на мене... Весь час повертався до мене спиною, вдавав, що налаштовує свій точильний брусок... А вона й далі молола язиком... Хотіла, щоб я заплутався й став суперечити самому собі.

— Ви пам'ятаєте, коли були в Тракар? Ви ж казали, що йдете туди?.. Не в них загубили? Точно?..

Я дивився на долівку... Все це було так огидно, спершу розпуста, а потім ще це... Годі було на щось сподіватися. Я добряче вляпався... Навіть якби я розповів, у чому річ, мені б усе одно не повірили... Та й що б це змінило?..

— Господар повертається післязавтра... До цього часу спробуйте її знайти!.. З допомогою Робера!..

Оце так справи... Я влип у будь-якому разі!.. Якщо я розповім, як усе було насправді, мене вважатимуть брехуном, огидним, мерзенним покидьком... який, намагаючись зняти із себе вину, поливає брудом свою добру господарку... який не має ні краплі совісти... Ні, це вже просто верх нахабства... жахливий наклеп... Витончена підлість... Годі й намагатися щось там розкрити... Зрештою, я й не мав особливого бажання... У мене зовсім зник апетит... Голова тріщала... думки плуталися...

Моїй матері я здавався дивним, приглядаючись до виразу мого обличчя, вона запитувала себе, яку хворобу я міг підчепити. Від страху мені зводило шлунок... Я хотів зникнути... схуднути до такої міри, щоб від мене нічого не залишилось...

Батько діставав уїдливими зауваженнями... «Може, ти закохався?.. Хіба вже весна?.. Може, у тебе фурункул на задниці вискочив?» Коли ми залишилися вдвох, він спитав мене: «Може, ти підчепив трипер?..» Я вже просто не знав, куди тікати, в який кут забитися...

Ґорлож, який завжди запізнювався, поїхав не тою дорогою, він подовгу затримувався то в тому, то в тому місті... З'явився лише в середу, тоді як його чекали в неділю... Наступного ранку, коли я прийшов на роботу, він був на кухні, гострив леза... Я застиг як укопаний в

нього за спиною... Не наважувався пройти в коридор. Чекав, що він заговорить до мене. Я ледь не помирав зі страху. Не знав, що говорити. Він уже мав про все знати. Нарешті я простяг руку. Він глянув на мене зизим оком... Навіть не обернувся... І знову взявся за свої інструменти. Мене для нього більше не існувало... Тоді я зайшов до майстерні. Мною так тіпало, що я забув половину комплекту в стінній шафі, тільки б поскоріш здиміти... Ніхто про мене навіть не згадав... Вони всі були там, у тій кімнатці, цілковито поглинуті роботою... Я вийшов, не зронивши ні слова... Й пішов світ за очі... На щастя, в мене вже виробилась звичка... Я йшов ніби уві сні... На вулиці Реомюра мене кинуло в холодний піт... На великому майдані я довго тинявся від лавки до лавки... Незважаючи ні на що, я все-таки намагався зайти в крамницю... Але не міг туди ввійти... Так мною тіпало, коли я взявся за дверну ручку... Я не міг відчинити дверей... Мені здавалося, що всі мене переслідують...

У такому стані я перебував багато годин... Увесь ранок. І навіть ще по обіді, весь час з лавки на лавку, все далі й далі... до самого скверу Лувуа... тупо витріщався на вітрини... я вже не мав сил іти. Я не міг повернутися до Ґорложа... Краще піти до батьків... Хоча це також мене лякало... та все-таки це було ближче... Якраз поряд зі сквером Лувуа... Дивна річ, але часом вільно дихати можеш лише в найогидніших місцях...

Разом зі своїм ідіотським мотлохом я двічі чи тричі обійшов Банк де Франс... нараз, зібравшись на силі, я ввійшов у Пасаж... Мій батько був уже там, на порозі наших дверей... Очевидно, вже чекав на мене... Те, як він сказав мені, аби я заходив, розвіяло всі мої сумніви... Вибухнула гроза... З першої ж миті він став так затинатися, що замість слів у нього виривалося щось на кшталт пари... Його годі було зрозуміти. Замість слів вилітали перекоти грому... Кашкет злітав, як у бурю... То туди, то сюди... Він лупив по ньому... Розбивав собі кулаки... Його фізія роздулася і побуряковіла... з мертвотно-блідими зморшками... Потім колір змінився... Він увесь став фіолетовим...

Остовпівши, я витріщився на нього... цікаво, може він стане синім... чи жовтим? Мене повністю накрило його люттю, так що я вже нічого не відчував... Він гам-

селив по меблях, перекидав їх, намагаючись зламати. Я думав, що він все переверне... Він так несамовито кусав свій язик, що той перетворився у великий безформний корок з тухлятини, готовий випорснути... Але він не випорснув... Усе так і залишалося... Він почав задихатися... Більше вже не міг...

Раптом він вискочив на вулицю й побіг у глиб Пасажу. Здавалося, ще трохи — й він злетить, настільки він був роздутим... нестримним... огидним...

Мати залишилася зі мною... Вона знову взялася обсмоктувати весь цей маразм, усі подробиці катастрофи, що відбулася... Ті самі думки... та сама приреченість...

Приходив пан Ґорлож і години дві проводив з нами бесіду... Він знав усе... Все встиг обговорити... навіть Майбутнє. «З цією дитиною ви ще спізнаєте горя!.. Він ще малий, але вже розбещений! Який негідник!.. Я так вірив йому!.. У нього починало все налагоджуватись...»

То були його останні слова!.. Мати побоювалася, що він може подати в суд... і мене на місці заарештують... Вона не наважувалася заперечувати... Вона анітрохи не сумнівалася... Що мене обманули... Та було б ліпше, якби я зразу про все розповів... Для чого сперечатися... Й налаштовувати проти себе господаря... Це була найменш скандальна версія!.. Вони би поступово виплатили все. Звичайно, мої батьки... Про це вже було домовлено!..

— Хто намовив тебе це зробити? — зі слізьми на очах питала вона мене. — Куди ти дів цю коштовність?.. Та признайся! Мій хлопчику! Тебе за це не з'їдять!.. Я нічого не скажу твоєму батькові!.. Присягаюся!.. Ти мені віриш?.. Підемо до неї разом... Якщо ти віддав це жінці! Скажи-но скоріше, поки він не повернувся! Може, вона поверне його за невелику винагороду?.. Ти добре її знаєш? Як ти гадаєш? Тоді все можна залагодити! Ми нічого нікому не скажемо!..

Я чекав, коли вона закінчить, аби хоча б спробувати пояснити їй бодай щось... Саме цієї миті повернувся батько... Він зовсім не охолов... Узявся гамселити по столу й — наскільки то було можливо — в перегородки!.. Двома стиснутими кулаками! Весь час випускаючи пару... Варто було йому зупинитися хоча б на мить, як він починав хвицати ногами! Гнів розпирав його, він тряс задом, як віслюк! Виламував простінки...

Намагався завалити весь будинок... Щоб трохи розрядитися, він перекинув буфет... Сцени шаленства й руйнування тривали всю ніч... Від обурення він то ставав дибки, то опускався на чотири лапи!.. Й гавкав, як дог... У проміжках між нападами люті обоє сперечалися про мене... А в мене й гадки не було щось їм пояснювати...

Коли всі аргументи вичерпались, мати підвелася й взялась за мене... Вона хотіла, аби я висповідався... Я й далі мовчав... Вона плакала, стоячи навколішки біля мого ліжка, так ніби я помер... Шепотіла молитви... Просила зглянутися на неї... Хотіла, щоб я негайно у всьому признався... щоб я сказав, хто ця жінка!... І щоб ми разом пішли до неї...

— Якщо ти хочеш усе знати, то це господарка!.. — нарешті вигукнув я. Мій терпець урвався! Хай йому біс!

— Ах! Помовч, малий дурнику!.. Ти навіть не знаєш, якого болю нам завдаєш!..

Щось доводити не було жодного сенсу... Яка користь від розмови з цими телепнями... Вони забитіші, ніж усі забиті нужники в Аньєрі! Я в цьому переконався.

* * *

І все-таки це був жахливий удар. Я довго, днів п'ять чи шість, безвилазно залишався в своїй кімнатці. Вони змушували мене спускатися, щоб я поїв... Мати кликала мене разів з десять. Нарешті сама йшла нагору. Я більше нічого не хотів, особливо розмовляти. Батько балакав сам із собою. Виголошував монологи. Лаявся без упину... Усі ці вічні, заяложені причитання... Доля... Євреї... Невдачі... Виставка... Провидіння... Франкмасони...

Як тільки він повертався з достави, ліз нагору, на горище, й брався за акварелі, це було вкрай необхідно... Треба було відшкодувати збиток Ґорложу... Та він більше не міг ні на чому зосередитися. Його дух витав десь у високості... Тільки-но він брався за пензля, як починав страшенно злитися, й той тріщав у нього в руках. Він так нервував, що зламав своє маленьке перо для малювання тушшю... й розколов чашечки для розведення фарб... Та іншого виходу не було... Варто було мені наблизитись, як він усе з шумом відсував убік... Як тільки він залишався з моєю матрі'ю, то знову починав скандалити...

— Якщо ти дозволиш йому цілими днями тинятися вулицею під приводом навчання на крамаря, ми його більше ніколи не побачимо, моя дорогенька! О, ні! Будь певна! Це все ще квіточки! Він закінчить навіть не злодієм, ні! А вбивцею! Ти чуєш мене? Вбивцею! Не мине й шести місяців, як він задушить якого-небуть рантьє! О! Він уже на правильному шляху!.. О Боже! Він більше не спіткнеться! Як він вигарцьовує! Галопує! Його вже годі загнуздати! Я це бачу! А ти що, хіба цього не бачиш? Не віриш власним очам? Ти сліпа! Але не я! Ні! Ох! Ні! Не я!..

Після цього йшло глибоке зітхання... Він її заворожував...

— Ти можеш нарешті мене послухати? Хочеш, я скажу тобі, що нас чекає?.. Ні? Тобі байдуже!..

— Не треба, Оґюсте, благаю!..

— Ах-ах! Отже, тобі не страшно мене слухати!.. Отже, ти й сама знаєш!..

Він схопив її за зап'ясток, щоб вона не могла вислизнути... Вона мала вислухати все...

— Це нас... Ти мене чуєш?.. Він нас прикінчить! Якось принагідно! Наша справа перейде до нього, моя дорогенька!.. Матимеш його дяку за все!.. Ах! Скільки разів я вже казав тобі!.. Їй-бо, хіба мало тебе попереджав?.. Завжди казав тобі!.. Га! Боже мій, Боже мій! Казав на всі лади, на кожному перехресті! Завжди! Тим гірше! Alea jacta...[1]

Він наганяв такого страху на мою матір, що вона геть дитиніла! З рота текла слина, на губах надувалися бульбашки, вона починала щось там белькотіти... І тут він добивав її, цілком оглушував:

— Хай уже мене задушить! Я готовий! Але я не дозволю водити себе за носа, дідько б його ухопив!.. Роби як хочеш!.. Ти будеш відповідати!..

Вона не знала, що робити, що відповідати на такі жорстокі передбачення. Звиваючись у конвульсіях, вона кусала собі губи, які починали сильно кровоточити. Я був проклятий, поза всяким сумнівом. А він усе ніяк не міг вгамуватися, він — Понтій Пілат, забризкуючи слиною весь поверх, виразним жестом умивав руки від усіх моїх огидних вчинків, видовище було вражаюче. Сипав

---

[1] *Жереб кинуто (лат.)* — слова, що приписують Юлію Цезарю після переходу річки Рубікон.

латинськими висловами. В урочисті моменти таке з ним бувало. Просто там, на маленькій кухні, він проголошував мені анафему й декламував на античний манір. Часом він робив паузи, аби пояснити мені, неуку, що означає humaniora[1]...

Він знав усе. Тоді як я, по суті, розумів лише одне — що до мене не треба торкатися, а можна брати лише пінцетом. Мене всі зневажали, навіть з погляду римської моралі, Ціцерона, всієї імперії й усіх древніх... Мій батько все це знав... Не мав у цьому жодного сумніву... Й верещав про це, як тхір... Моя мати далі скімлила... Щоб розпочати сцену, він навіть вигадав собі щось на кшталт «вступу»... Він хапав шматок марсельського мила, важкий кубик, і починав енергійно жестикулювати ним... Часом клав його на місце... й далі розпатякував... Потім брав його знову... Розмахував ним... Аж поки мило не вислизало в нього з кулака... Й не залітало під піаніно... Всі кидалися його діставати... Нишпорили мітлою... запихали руки... Чорт!.. Хай йому дідько!.. Натикалися на кути!.. Один на одного... Мітла влучала комусь в око... Все кінчалося бійкою. Вони лаяли одне одного останніми словами. Він гнав її геть, а вона шкандибала навколо столу.

Мене на якийсь час залишали в спокої.

* * *

Від страху моя мати геть втратила будь-який сором... Вона ходила по всьому Пасажу й навколо та розповідала про мої ганебні вчинки... Вона надокучливо просила ради в інших батьків... тих, які мали проблеми з дітьми... під час навчання... Як їм вдалося виплутатися?..

«Я готова, — постійно говорила вона, — на будь-які жертви! Хай там як, але ми не відступимо!..»

Дядько Едуар, завжди такий кмітливий, у якого було стільки зв'язків, вже й той починав морщити лоба, я здавався йому трохи дивним... Він уже дістав усіх своїх приятелів розмовами про мої проблеми й неприємності... Йому це також почало вже набридати... Все було проти мене... Зі мною було щось негаразд... Я навіть сам почав його уникати.

---

[1] *Гуманітарні науки (лат.).*

Сусіди пристрасно цікавилися моєю драмою... Покупці в крамниці також. Тих, хто хоч трохи мене знав, мати брала за свідків... Це не сприяло залагодженню справ... Навіть пан Лепрент з «Коксінелі» врешті втрутився в цю історію. Звичайно, мій батько втратив сон, він став схожий на мерця. Приходив на роботу такий виснажений, що його хитало в коридорі, коли він передавав пошту з поверха на поверх... Ба більше... він втратив голос, оскільки постійно горлопанив, і тепер став говорити зовсім хрипко...

«Ваше приватне життя, мій друже, мене не стосується, мені на нього начхати! Але я хочу, щоб ви виконували свої обов'язки... Що у вас за вигляд!.. Вас ледве ноги носять, мій голубе. Вам треба підлікуватися! Що ви робите, коли йдете звідси? Ви не відпочиваєте?» — так діставав його Лепрент.

Тоді з переляку батько все й виклав... Усі свої сімейні біди!..

«Ах, мій друже! Все тільки через це? Мені б ваш шлунок! Я б на все начхав!.. Ще й як!.. На всіх своїх родичів і знайомих!.. На всіх своїх синів і кузенів! На свою дружину! Своїх дочок! На всіх вісімнадцять татусів. Якби я був на вашому місці, я начхав би на всіх! На весь світ! Ви чуєте мене! Ви просто слабак, пане! Це все, що я можу вам сказати!»

Цей Лепрент усе так сприймав через свою виразку, яка розташовувалась за два пальці від другого шлункового отвору й завдавала йому пекельного болю... Увесь Всесвіт поставав для нього велетенським вмістилищем кислоти... Йому не залишалося нічого іншого, як перетворитися на який-небудь «бікарбонат»... Цілісінькими днями він трудився, смоктав пігулки... Та йому не вдавалося досягти цього! Знизу стравохода він постійно відчував, як розпечена кочерга обпалює йому нутрощі... Невдовзі він буде весь у дірках... Крізь нього буде видно зорі. Його життя було нестерпним... Він не відмовився б помінятися із батьком, і той про це знав...

«Давайте, я із задоволенням візьму вашу виразку, все що завгодно, тільки б у мене все владналося із сином! Хочете?»

Ось таким був мій батько. Він завжди ставив моральні муки значно вище фізичних... Вони заслуговують на

більшу повагу!.. Були важливіші! Так було в римлян, так само й він ставився до всіх життєвих випробувань... Жити у злагоді з власним сумлінням... Усім і всьому наперекір! У найбезвихідніших ситуаціях!.. Жодного компромісу! Уникати манівців! Це було для нього законом!.. Сенсом його буття! «Честь для мене! Моя честь!» Він горлав про це з будь-якого приводу... коли длубався в носі... перекидав сільничку. Зумисно прочиняв вікно, щоб це міг чути весь Пасаж...

Дядько Едуар бачив, яким я став зломленим, засмиканим, тож нарешті він розчулився, він був дуже добродушний. На мене жаль було дивитися... Він удавався до всіх своїх зв'язків і знову знайшов вихід... Це навіть був радше привід, щоб мені поскоріше змитися... Вивчення іноземних мов...

Він заявив, що не завадить і мені знати принаймні одну... Щоб знайти місце в торгівлі... Що тепер так заведено... Що це просто необхідно... Найважче було заручитися згодою моїх старих. Їх жодним чином не влаштовувала така пропозиція... Проте Едуар наводив переконливі аргументи... Та в нашій буді не надто звикли дослухатися до здорового глузду... Для них це була повна несподіванка...

Мій дядько вважав, що суворими заходами годі чогось досягти... Він був радше прихильником пошуку мирних шляхів, не вірив у силу... Не вірив, що від цього буде краще... Він сказав їм буквально таке:

«Мені здається, що в його вчинках не було злого наміру... Він не має поганих нахилів, я за ним весь час спостерігаю... він скорше здичавів... Він не зовсім розуміє, чого від нього хочуть... Можливо, тут проблеми росту... Йому варто було б виїхати на свіже повітря й залишитися там якомога довше... Ваш лікар уже казав про це... Я послав би його в Англію... Ми знайшли б якийсь заклад... щось не надто дороге... й не дуже далеко... можливо, навіть «au pair»[1]?.. Що ви на це скажете?

Коли він повернеться, розмовлятиме цією мовою... Тоді прилаштувати його було б простіше... Я знайду для

---

[1] *Au pair* — програма культурного обміну, яка дає можливість молоді пожити за кордоном, мешкаючи в іншій родині.

нього щось підходяще. У книгаря... В крамниці сорочок... Там, де його не знають. Ґорложа ми забудемо. Всі розмови на цю тему припиняться!..»

Коли мої старі таке почули, то аж пороззявляли роти... Почали зважувати всі «за» і «проти»... Це заскочило їх зненацька... Насамперед доводилося йти на ризик, а до того ж це були додаткові кошти... Від спадку Кароліни залишилося декілька тисяч франків... Це була частка Едуара... Він їх одразу й запропонував. Виклав їх на стіл... Віддасте, коли зможете... Він не хотів, щоб про це особливо розводились... Навіть відмовився від розписки... «Ну, вирішуйте, — підсумував він, — Я зайду до вас завтра. А поки наведу деякі довідки...»

Хвилювання досягло апогею!.. Батько не хотів про це нічого знати... Він палко доводив, що всі гроші підуть коту під хвіст, що це марнотратство й безглузда авантюра... Що варто мені хоча б на тиждень вийти з-під їхнього пильного контролю, як я перетворюся на останнього негідника... Це ж очевидно! Він уперто на цьому наполягав... В Англії я стану вбивцею так само швидко, як і в Парижі! Це було цілком ясно!.. Визначено наперед!.. Мене варто було б залишити ще на місяць з ошийником на шиї! А! А! Занудьгували за нещастями! Одержимо повне задоволення! Навіть більше! Вище голови! По вуха у боргах! Син на каторзі!.. Постійно якісь вибрики!.. А наслідки?.. Просто жахливі!.. Люди там надто довірливі, надто легковажні! Бідолашні! Він їм ще покаже себе! А жінки? Я їх усіх поґвалтую! Запросто!.. «Ну скажи, хіба я не правий!..»

Він просто зациклився на Рокетт... Ніхто не міг його переконати. Він вважав, що існує лише єдиний спосіб... єдиний, щоб мене хоч якось укоськати... А досвід?.. Хіба ще не досить? Берлоп? Ґорлож? Годинник?.. Хіба я вже недостатньо показав, на що я здатний? Я був бомбою сповільненої дії... Тяг їх усіх у прірву... Вони нічого іншого й не чекали! Жереб!.. Хай буде воля твоя!.. Він став перед нами в позу Цезаря... Який сам-один захищав Ґаллію... Перегородивши вхід на кухню своїми жестами та криками... Він репетував, так що здригалося все навколо...

Кинувся до крана... Ловив ротом струмінь... Повністю змок і далі продовжив булькати. Він навіть не витерся, з

нього капало, так він поспішав усім розтлумачити суть ворожих підступів!.. Усіх можливих пасток... Неймовірних! Страшних! Нечуваних! Найнепередбачуваніших наслідків такої авантюри! Яка диявольська легковажність!.. Ось вам!

* * *

Після цього дядько Едуар двічі приходив у Пасаж, і ми були змушені вислуховувати те ж саме. Він знайшов коледж! Такий, що кращого й побажати не можна. У всіх відношеннях. Спеціально для мене, відповідно до моєї вдачі, моїх цілей... На якомусь пагорбі... Свіже повітря, сад, внизу річка... Чудове харчування... Ціни доволі поміркувані... Жодних додаткових витрат!.. І, нарешті, найголовніше — вкрай сувора дисципліна... надійний догляд... Це було недалеко від узбережжя, в Рочестері... Година дороги від Фолкстоуна...

Незважаючи на стільки очевидних переваг, батько ще й досі впирався... Зволікав... Шукав волосину в чашці... Він нікому не довіряв... Разів двісті перечитав маленький проспект... Він і далі наполягав, що трагічна розв'язка не за горами!.. У нього немає і тіні сумніву! Почати хоча б з того, що залазити в нові борги було цілковитим безумством... Навіть якщо йдеться про дядька Едуара!.. Адже лише відшкодування збитків Ґорложу вимагатиме титанічних зусиль!.. А до цього слід додати орендну плату, податки, робітників!.. Від такої безгосподарности вони далебі вріжуть дуба! Щоб повірити, що це не сон, треба себе вщипнути... та хіба можна всерйоз говорити про нові видатки... У нього ніяк не вкладалося в голові, що мати також клюнула на це!.. Це саме лише базікання... Що? Ну? Вона так гадає? Що ти кажеш? Я упираюся?.. Так тобі це здається дивним? Слово чести! А що ж мені залишається? Я маю притакнути? У будь-якому разі?.. Ось як?.. На будь-які вигадки? Ну давай! Але я таки усвідомлюю, що роблю! Я за це відповідаю! Батько я чи ні?.. Чи, може, шматок лайна? Едуару на це, звичайно, наплювати! Потім він буде далеко! Йому за вухом не свербітиме! А я завжди буду тут!.. З бандитом на утриманні! Ну так! Я перебільшую? Ох! Скажи прямо! Скажи, що я просто йому заздрю! Ну так! Так! Боже мій! Ну скажи!..

— Та що ти, любий! Ось побачиш!..

— Помовч! Ох! Заткнись, дурепо! Дай мені доказати! Мені тут слова сказати не дають! Говорити можете лише ви! Як? Цей песиголовець? Цей малий злочинець! Цей негідник ще досі не розкаявся у своєму огидному злочині! Брудному, мерзенному вчинкові! Він тут! Він просто насміхається з нас!.. Просто знущається!.. Але це ж несправедливо, слово чести! Це все одно, що плюнути у власну пику!.. Це просто жах!.. Через одне слово Едуара! Цього жалюгідного блазня! Всі тепер торочать лише про подорожі! Свобода! Ще б пак! Ну, вперед! Яке безумство!.. Ти тільки трішки подумай головою, моя бідолашко, адже ми не заплатили за нього й одного сантима!.. Ти чуєш?.. Його викуп!.. Це ж просто неможливо собі уявити!.. Просто жах!.. До чого ми докотилися? Геть подуріли! Просто огидно... Повний абсурд! Я відмовляюся брати в цьому участь! Я від цього загнуся!

Дядько Едуар здимів на самому початку вистави. Відчув, що наближається гроза... Свої папери він залишив.

— Я зайду завтра по обіді!.. На той час ви, звичайно, вже все вирішите!

Він будь-що хотів мені допомогти, та користи з того було катма... Мій батько далі обурювався. Цей план з моїм від'їздом принижував трагізм його існування... Він доскіпувався до умов... Часом зовсім втрачав контроль. Ревів як звір. Мати підвивала йому... Перераховувала всі переваги... Ціни дуже помірні... Надійний догляд... Чудове харчування... Повітря!.. Багато повітря!..

— Ти сам знаєш, Едуар — серйозна людина!.. Ти його недооцінюєш... Ти все-таки маєш визнати, що він не легковажний... Уже не хлопчик... Він не став би встрявати в сумнівні авантюри... Якщо він каже... Йому можна вірити... Ти це чудово розумієш! І все-таки!.. Давай спробуємо, Оґюсте, любий!..

— Я нікому не хочу бути зобов'язаним!..

— Але ж це не будь-хто!..

— Яке це має значення!.. А щоб вас усіх чорти забрали!

— Тоді напишемо йому розписку... Так, ніби ми його не знаємо!..

— Та плював я на розписки! Хай йому біс!

— Але ж він ніколи нас не обманював...

— Срати я хотів на твого брата!.. Ти чуєш, хай йому трястя! Срати я хотів! Нема про що говорити! Він таке ж лайно, як і всі!.. А на вас мені тим більше насрати!.. Чуєте? На всіх!

Після цього кров приливала йому до голови, голова розбухала, він пускав клуби пари й захлинався словами. Тоді вона чіплялася за нього й не відставала ні на крок. Вона була вперта... Підстерігала за рогом... Через хвору ногу вона постійно хапалася за всі стільці. Ходила тільки попри стіни...

— Оґюсте! О, як боляче ти мені зробив! Який ти грубий! О! Моя нога! Ну ось! Я її підвернула!

Ці крики не вщухали ні на мить...

Тоді він знову починав лаятися. Трощив стільці ударом кулака, просто шаленів від люті! Та все-таки вона чіплялася до нього скрізь, хай би куди він ішов... скрізь... навіть коли він підіймався сходами. Це його дратувало ще більше... Та! га! дам! Та! га! дам! Було чути її кроки на сходах... Він би із задоволенням посадив її в клітку... А сам би сховався в мишачу нору... Проходячи повз мене, мати на мигах показувала мені... що він починає здаватися... Поступово він втрачав свій запал... Навіть дозволяв підійти до нього... Вже більше не міг... Намагався відмахнутися від неї, мов від якогось неприємного запаху...

«Почекай, Клеманс, дай мені спокій!.. Прошу тебе! Дай мені спокій, дідько б тебе ухопив! Прокляття! Зараза! Постійно переслідують мене вдвох! Від вашої балаканини мене вже нудить! Хай воно горить вогнем! Та почуйте ж!..»

Та моїй добрій матері було вже байдуже, вона надто стомилася... Вона не хотіла відступати. Вона вішалася йому на шию, цілувала у вуса, обціловувала очі... Доводила його до справжніх конвульсій. Протуркотіла йому всі вуха... Нарешті він почав задихатися. Від ласк та постійної напруги його голова була мокра... Він ледве тримався на ногах. І опукою повалився на сходи. Тоді вона почала говорити про його здоров'я, про те, що його стан викликає тривогу... Мовляв, усі вже це помітили... який він блідий... Тут він почав слухати...

— Ти остаточно захворієш, любий, мій бідолашний, і все через те, що сам себе доводиш до такого стану!

Якщо ти зляжеш, то нам буде ще гірше! Що з нами буде?.. Повір, буде ліпше, якщо він поїде... Його присутність погано на тебе впливає!.. Едуар це точно запримітив... Сказав мені про це перед тим, як пішов...

— Що ж тобі сказав Едуар?

— Твій чоловік довго не протягне! Якщо далі так себе розпікатиме... Він худне на очах... Усі в Пасажі це помітили. Всі про це говорять...

— Він так тобі й сказав?..

— Так, мій любий. Повір мені!.. Він не хотів, щоб я тобі це переказувала... Бачиш, який він делікатний... Ось побачиш, тобі більше не витримати... Ну що? Ти хочеш цього, скажи?..

— Чого?..

— Ну, щоб він поїхав, наш хлопець!.. Щоб дав нам трохи перепочити!.. Залишив нас удвох... Хіба ти не хочеш?

— Ах! Ні, цього ні! Ах! Ні! Ще ні! Господи! Ні! Ще ні!..

— Нумо спробуємо, Оґюсте! Подумай! Якщо ти помреш від журби, хіба це буде ліпше?..

— Помру, я? О Господи! І ти ще кажеш, що мені на це наплювати! Але це саме те, чого я хочу — смерть!.. Ох! Господи Боже!..

Раптом він випручується, вивертається, збиває матір. І знову починає шаленіти... Це йому не спадало на думку... Смерть! Боже мій!.. Його смерть!.. Він знову починає впадати в транс... Тепер він тільки про це й думає! Оговтавшись, він кидається до раковини... Хоче ковтнути води. Тарах! Бабах!!! Поковзнувся!.. Втрачає рівновагу!.. Летить догори дриґом... Падає на буфет... Відлітає до серванта... Щосили репетує... Вдаряється головою... Намагається за щось ухопитися... Все начиння сиплеться просто на нас... Увесь посуд, інструменти, люстра... Справжній водоспад... лавина... Він лежить, завалений... Його не видно... Мати гукає в купу уламків... І я: «Тату! Тату! Ти де?.. Озвися, тату!..» Він лежав випростаний, обличчям донизу... Я дивився на його червоні говноступи на плитках кухонної підлоги...

— Тату! Озвись, скажи що-небудь!.. Озвись, скажи що-небудь, мій любий!..

— Прокляття! Ніколи не маю спокою!.. Облиште мене, хай вам біс!..

* * *

Нарешті він притомився... Все-таки сказав «так»... Мати одержала, що хотіла... Він більше не мав сили чинити опору. Сказав, що йому байдуже. Й знову завів мову про самогубство... Він повернувся у свою контору. Цікавився тепер лише собою. Він вийшов з гри. Зумисне йшов геть, щоб не зустрітися зі мною. Весь час залишав мене наодинці з матір'ю... Вона знову взялася бідкатися й скиглити... доскіпуватися до мене з безкінечними балачками... Їй постійно спадали на думку нові ідеї... Вона мала обов'язково їх озвучити, аби вони не пропали марно і я міг ними скористатися, вона хотіла напхати ними мене ще до від'їзду... Те, що від мене відчепився батько, ще не означає, що мені все дозволено!..

— Послухай, Фердінане!.. Я давно збиралася з тобою поговорити... Я не хочу набридати тобі, лаятися, погрожувати, це не в моєму стилі! Це мені не властиво! Але все-таки є речі, які матері не байдужі... Часом здається так, ніби я літаю десь у хмарах, проте я все розумію!.. Я часто нічого не кажу, але думаю багато!.. Ми дуже ризикуємо... Надзвичайно! Сам подумай!.. Послати тебе до Англії!.. Твій батько по-своєму правий... Він — людина тямуща. О! Він аж ніяк не дурень!.. Для людей нашого статку це повне безумство!.. Відправити тебе за кордон?.. Адже ми й так уже в боргах!.. А прикраса, вартість якої треба відшкодувати!.. Додай до цього дві тисячі франків твоєму дядькові! Твій батько знову завів про це розмову сьогодні вранці... Повний безум!.. І це справді так!.. Я з ним не погоджувалася, але твій батько на все дивиться тверезо!.. Він близький до істини! Я щораз частіше запитую себе, де нам узяти таку суму! Дві тисячі франків!.. І навіть якби ми перевернули небо й землю... то все-одно не знайшли б такої суми, такі гроші на дорозі не валяються!.. Твій батько, ти ж сам бачиш, уже геть вибився з сил!.. А я, я також вже на ладан дихаю, дійшла краю, я нічого йому не кажу, але вже ледве ходжу... Поглянь на мою ногу!.. На вечір вона розпухає... Це жалюгідне існування аж ніяк не схоже на життя!.. Ми цього не заслужили!.. Ти чуєш мене, еге ж? Мій маленький! Я це кажу не для того, щоб робити якісь закиди... Але ти маєш розуміти... Ти не повинен

мати ілюзії, ти маєш розуміти, як важко нам доводиться в житті... Адже за кілька місяців ти поїдеш. Ти завдав нам чимало клопотів, сам знаєш, Фердінане! Я можу тобі це відверто сказати!.. Я всією душею вболіваю за тебе... Врешті я твоя мати!.. Мені важко тебе засуджувати... Але чужинці, господарі, ті, в кого ти будеш весь час на очах... Від них годі чекати такої поблажливости... Та навіть той самий Ґорлож! Знаєш, що він вчора про тебе сказав?.. Його голос досі звучить у мене у вухах... Я нічого не казала твоєму батькові!.. Перед тим, як піти... А він був тут добру годину... «Я знаю, з ким маю справу... Я вам так скажу... З вашим хлопцем мені все ясно... Ви як усі матері... Ви самі його зіпсували! Розбестили! Ось і все! Всі гадають, що це на благо, надриваються з останніх сил! І накликають на своїх дітей біду!» Я повторюю тобі дослівно те, що він сказав: «Самі того не бажаючи, ви зробите з нього гульвісу, лінтюха, егоїста!..» Я просто остовпіла від цього! Слово чести! Я й не писнула. Не висловлювала невдоволення! Не мала наміру вступати з ним у дискусію!.. Але, знаєш, я сама немало про це міркувала!.. По-своєму він правий... Звичайно, ми не думаємо, як він, Фердінане... Це різні речі... Особливо я!.. Але якщо ти станеш чуйнішим, розумнішим, працьовитішим, свідомішим... Якщо ти добре не помізкуєш... Якщо не спробуєш хоч трохи нас підтримати... В нашому існуванні... В цьому тяжкому житті... Зрештою, тут є одна причина, Фердінане, і я маю тобі про це сказати, як твоя матір... Я розумію це як жінка... Ти справді не маєш серця... Зрештою, у цьому вся справа... Я часто запитую себе, чому це так... Звідки це в тебе?.. Певна річ, що ні від твого батька, ні від мене самої... Твій батько має серце... У нього навіть надто велике серце, в бідолахи!.. А щодо мене, то ти бачив, як я оплакувала свою матір?.. Серце я завжди мала... Ми були недостатньо суворі з тобою... Були надто заклопотані, на надто багато речей заплющували очі... Нам здавалося, що все налагодиться... А ти забув про елементарну порядність!.. Як це все мерзенно!.. Ми всі в цьому частково винні!.. Це точно... Ось до чого ми докотилися!.. «Ви ще спізнаєте з ним горя!..» Ах! Він не перший мені це сказав! Лавлонґ вже попереджав мене!.. Бачиш, Фердінане, не він один це знав!.. Усі, хто має з тобою справу, врешті приходять

до такого висновку... Гаразд, я не педалюватиму на цьому, я не хочу виставляти тебе гіршим, ніж ти є... Але там ти опинишся геть в іншому середовищі... Спробуй забути про все зле!.. Погані знайомства!.. Не зв'язуйся там з різними розбишаками!.. Уникай поганого впливу!.. Пам'ятай про нас!.. Пам'ятай про своїх батьків!.. Спробуй виправитися... Розважайся на перервах... але не під час уроків... Намагайся вивчити мову до свого повернення... опанувати вишукані манери... Доклади зусиль до формування свого характеру... Постарайся... Англійці завжди мають такий чемний вигляд!.. Вони такі охайні!.. Так пристойно вдягнені!.. Вже й не знаю, що тобі ще сказати, мій хлопчику, щоб ти поводився хоч трохи ліпше... Більше такої нагоди вже не буде... Твій батько вже все тобі розтлумачив... У твоєму віці життя є доволі складним... ти ще можеш стати порядною людиною!.. Більше не маю тобі що сказати...» У певному сенсі це було слушно, я майже все вже чув... Мене це вже мало хвилювало... Все, чого я хотів, — це поїхати геть, і якомога швидше. Й не чути більше жодних повчань. Головне — не думати, правий ти чи помиляєшся. Насправді, це неважливо... Просто тих, хто має з вами справу, треба зразу позбавити будь-яких ілюзій... Все інше було б помилкою.

* * *

Біль розлуки в момент від'їзду був навіть більший, ніж я гадав. Часом буває важко втриматися. Ми втрьох стояли принишклі на пероні Північного вокзалу... Чіплялися одне за одного, намагаючись триматися разом... Як тільки потрапиш у натовп, стаєш боязким, намагаєшся не впадати у вічі... Навіть мій батько, який часом так горлав у Пасажі, опинившись на вулиці, цілковито втрачав цю здатність... Він якось увесь зіщулювався. То лише вдома він вергав громи й блискавиці. Варто було комусь на вулиці звернути на нього увагу, як він одразу червонів... І наполохано роззирався...

То було небувалою сміливістю — відпустити мене в такі далекі краї... Ось так, зовсім одного... Раптом нам стало лячно... Мати, як найвідважніша, стала шукати людей, які їхали туди само, куди і я... Ніхто нічого не чув

про Рочестер. Я пішов займати своє місце... Мені ще раз нагадали про найнеобхідніше... Надзвичайна обережність... Не виходити, поки потяг не зупиниться... Ніколи не переходити через колії... Роззиратися навсібіч... Не гратися з дверима... Уникати протягів... Берегти очі... Не довіряти багажним сіткам... бо під час поштовхів багаж може випасти й прибити... Я мав із собою напхану валізу та ще ковдру, яка нагадувала східний килим, зі строкатими квадратами, плед для мандрівок, зелений з блакитним... Він дістався нам від Бабусі Кароліни. Всі спроби продати його виявилися марними. Я віз його в країну, яка найбільше пасувала до нього. В цьому кліматі він незамінний! Так ми собі думали...

У цьому гармидері я мав ще раз повторити все, що мене змусили завчити напам'ять, про що мені торочили весь останній тиждень... «Щоранку чисть зуби... щосуботи мий ноги... Попроси дозволу приймати гарячі ванни... Ти маєш дванадцять пар шкарпет... Три нічні сорочки... Підтирайся як слід у вбиральні... Їж і жуй повільно... А то зіпсуєш собі шлунок... Приймай свій сироп від глистів... Облиш свою звичку мацати себе...»

Я віз із собою ще купу настанов для власного морального вдосконалення, для своєї повної реабілітації. Перед моїм від'їздом у мене намагалися вкласти якомога більше всього. Я віз до Англії добрі принципи, просто чудові... А також великий сором за мої ниці інстинкти. Я буду на повному утриманні. Про ціну вже домовлено. Цілі два місяці оплачено наперед. Я обіцяв бути взірцем, слухняним, сміливим, уважним, щирим, свідомим, чесним, ніколи більше не брехати, а головне, не красти, не длубатися в носі, повернутися просто невпізнанним, ідеальним, поправитись, вивчити англійську, не забути французьку, писати принаймні щонеділі. Я обіцяв усе, чого вони хотіли, аби тільки мені дозволили поскоріше поїхати. Аби тільки знову не розігралася драма. Після стількох настанов слова вже кінчалися... Настала мить від'їзду. Я був сповнений найпохмуріших почуттів і думок... Від усієї цієї неприємної мішанини димів, натовпу, свистків аж паморочилось у голові... Я бачив, як удалечині рейки зникали в тунелі. І я також зникну. Я мав погані передчуття, я запитував себе, чи не виявляться англійці ще більшими негідниками, більшою сволотою, ніж тутешні?..

Я позирав на своїх батьків, вони здригалися, тремтіли усім тілом... Вони більше не стримували сліз... Нараз я також почав скімлити. Мені було дуже соромно, я плакав, як дівчисько, я здавався собі просто огидним. Мати обхопила мене обома руками... Двері якраз почали зачинятися... Залунала команда «По вагонах!» Вона обнімала й цілувала мене так сильно, що я ледве втримався на ногах... За таких обставин з глибини її недоладного тіла підіймалась якась кінська сила ніжности... Вона наперед занурювалася в розлуку. Це немов би вивертало її, ніби її душа виходила в неї ззаду, з очей, з живота, з грудей та огортала мене зусібіч, осяваючи вокзал... Вона цілковито знемоглася... Не неї неможливо було дивитись...

— Та заспокойся вже, мамо!.. Люди з нас сміються...

Я благав її стриматись і плакав над нею серед поцілунків, свистків, штовханини... Та це було сильнішим за неї... Я вирвався з її обіймів, стрибнув на підніжку, не хотів, щоб вона почала все знову... Не наважувався признатися собі, та все-таки в глибині душі мені було навіть ніби цікаво... Мені дуже хотілося довідатись, до чого вона може дійти у своїх виявах почуттів... З яких огидних глибин вона черпала все це?..

З моїм батьком, принаймні, було простіше, він був лише брутальним тюхтієм, у нього в довбешці не було нічого, крім набору загальних фраз, ілюзій та горлання...

Ходяча купа дурощів... Але вона — то зовсім інша річ... вона зберігала все, що було в неї всередині, вона берегла всю свою музику... Навіть у найбільшій скруті... якщо її хоч трохи приголубити, вона відчувала хвилювання. Як зламана річ, розбите піаніно, в якому зачаїлися самі лише деренчливі звуки... Навіть зайшовши у вагон, я й далі боявся, що вона мене витягне звідти... Я ходив, вертався, вдавав, ніби шукаю свої речі... Став на полицю... Я шукав свою ковдру... Вовтузився нагорі... Я був дуже задоволений, коли ми рушили... Потяг від'їхав зі страшенним гуркотом... Уже проминули Аньєр, коли я нарешті вмостився... Я ще довго не міг заспокоїтися...

* * *

У Фолкстоуні мені показали начальника поїзда, це він мав наглянути за мною й попередити, коли буде моя

станція. Він мав на собі червоний ремінець з маленькою течкою, що висіла на спині. Я не повинен був губити його з очей. У Четемі він подав мені знак. Я схопив свою валізу. Потяг запізнювався на дві години, люди з мого пансіону Мінвелл Коледж, які виїхали мене зустріти, повернулися назад, не дочекавшись мене. У певному сенсі мені так було й краще. Я один виходив, решта їхали далі на Лондон.

Уже споночіло, й не було жодного освітлення. Вокзал був споруджений на високих палях, ніби на ходулях... Видовжений, недоладний дерев'яний барак із запітнілими вікнами, обклеєний пістрявими афішами...

Я більше не хотів нічиєї допомоги, з мене було досить. Я вийшов через бічні двері, піднявся по рампі... Ніхто нічого мене не питав... Я більше не бачив того типа в червоно-синій уніформі, який постійно бігав за мною. Перед станцією на зовсім темній площі я роззирнувся. Місто починалося просто тут. Воно збігало в долину темними вуличками від вогника до вогника... Клейке, в'язке повітря тремтіло біля ліхтарів... Враження було гнітючим. Здалека знизу долинула музика... напевне, приносив вітер... ритурнелі... Ніби поламана каруселъ уночі...

Я прибув у суботу, на вулицях було людно. Всі липли до лавок. Трамвай, як ситий жираф, проповзав попри халупи, розтинаючи натовп, дзеленчав у вітринах... Юрба була густа, дикувата й схвильована, від неї відгонило намулом, тютюном, антрацитом, а також трохи печеним хлібом і сіркою, все це затягувало, огортало, сморід душив у горлі. За трамваєм натовп знову зливався, як косяк риби за шлюзами...

Водоверть була ще густішою і в'язкішою, ніж у нас. Мене з валізою притисло до групи перехожих і кидали з боку в бік. Я витріщався на високі вітрини з продуктами. Гори шинки... Купи ковбас... Мені страшенно хотілося їсти, та я не наважувався зайти. В одній кишеня мав «фунт», а в іншій — кілька су.

Поблукавши й поштовхавшись, я нарешті вийшов на набережну... Туман був дуже густий... Я вже звик, що постійно перечіплююсь... Головне — не полетіти сторчака у річку... Вздовж берега розташувався цілий ярмарок з невеличкими ятками та справжніми естрадами... Безліч вогників і штовханина... Крамарі припрошували натовп...

надсаджувалися своєю мовою... На еспланаді було безліч будок з товарами на будь-який смак... Мерлани, смажена картопля... мандоліна, борці, ваговики, заковтувачі вогню, велодром, пташечки... канарка, що надзьобувала «майбутнє» в коробці... Там можна було надибати на незвичайних людей... Кипіння пристрастей... цукерки з нугою... смородина, яку продавали цілими барилами... З неба опустилася величезна хмара... прямо на свято... і враз усе зникло... Вона заповнила весь простір... Звуки ще було чутно, та хмара осіла, й уже нічого не було видно... ні добродія, ні його ацетиленової лампи... О! Порив вітру! Він знову з'явився... справжній джентельмен, в сурдуті... Він показує Місяць за два пенні... За три — він покаже вам Сатурн... Так написано на його плакаті... Нові пасма туману насуваються, просочуються крізь натовп... розповзаються... Досі все в пелені! Хлоп натягає шапку, складає свою далекоглядну трубу, хрипить і зникає... Натовп ущільнюється... Рухатись більше немає змоги... Можна цілком розчинитися, люди збираються біля вітрин, де все сяє. Звідусіль пливе музика... Здається, що ти огорнутий нею... Щось ніби як міраж... Ніби купаєшся в звуках. Ось банджо... Негр поряд зі мною, пахкає на тротуарі, удає локомотив... Зараз усіх розчавить. Добра розвага, ніхто ні на кого не звертає уваги!..

Туман осідає й випаровується... І раптом я зауважив, що зовсім не поспішаю... Не кваплюся до «Мінвелла»... Мене цілком влаштовує це місце на набережній... такий собі ярмарок та люди в тумані... Мова, якої не розумієш, це так приємно... Зовсім як туман, що витає у думках... Що може бути ліпше за це... Просто чудово, коли слова не залишають світу мрій... Неквапно вмощуюсь на своїй ковдрі, біля кам'яної тумби, поряд з ланцюгами... Мені зручно, я сперся спиною... Тепер я можу споглядати все видовище... Ось вервечка моряків із засвіченими ліхтарями на довгих жердинах... Які вони веселі! Штовханина! Сніп іскор!.. Вони вже п'яні, щасливі!.. Вони штовхаються, перекидаються, галасують. Верещать, як коти... Вони збурюють увесь натовп. Просуваються крізь нього, їхня фарандола[1] застрягає

[1] *Фарандола* — провансальський хороводний народний танок.

під ліхтарем... обвивається навколо, розмотується... Хтось упав у канаву... Ось вони натикаються на негра. Чіпляються до нього... лунають лайки!.. Нараз вони навісніють... Хочуть повісити негра над тунелем, де зникає трамвайна колія!.. Жахливий ґвалт!.. Зав'язується огидна бійка... Страшна веремія... Крики... Чути удари, зовсім як у барабан! Геп-геп! Яп-яп! просто жахливі... Ось лунають свистки... Ще одна звукова хвиля... Море пронизливих звуків... Ціла зграя фараонів, блакитних, у гострих шоломах, похмурих ворогів веселощів, виходить на полювання!.. Вони теж поспішають. Мчать щодуху з усіх вулиць, з підворіть, звідусіль... Вони біжать... Усі військовики, які щойно неквапно походжали вздовж бараків, помахуючи самовдоволено ціпочками, за мить теж кидаються в натовп... Почалося!.. Вереск сарабанди[1]! Шарварок!.. Всі кольори веселки! Буяння барв!.. Ясно-жовті!.. зелені... фіолетові... Тиснява! Салат... Повії розбігаються по ацетиленових кутах, освітлених палаючими в тумані факелами. Всі вони моторошно, пронизливо кричать, вони просто збожеволіли від страху... Ось з'являється підкріплення жандармів, справжніх різнокольорових какаду... Вони теж урочисто долучаються до танку... Їх зминають, зривають одностріл. Це нагадує битву в курнику... Пір'я стовпом... нагайки злітають вгору... Шарабан, запряжений четвіркою коней, мчить... як вихор. І різко зупиняється, в самому осерді сум'яття... Звідти вивалюється ще одна партія здоровенних ґевалів... Ці велети кидаються в бійку, яка розгорається з новою силою... Хапають найгрубіших, найнахабніших, найкрикливіших... Викручують їм руки й заштовхують у фургон... Всі купчаться й лізуть один на одного, нарешті юрмище розсипається... Бунт розчиняється в ночі... чортопхайка стрімко зривається з місця... Кінець шаленства!.. Натовп знову розтікається по забігайлівках, обліплюючи шинквaси з червоного дерева... Усім хочеться нажертися ще більше... Смажена картопля... свинячі ковбаски... равлики... Всі знову чаркуються... Жують сосиски... Двері бару без упину ляскають. Якийсь п'яний, спіткнувшись, падає у канаву... Людський потік огинає його, всі й далі вештаються без будь-якої мети...

---

[1] *Сарабанда* — старовинний іспанський народний танок.

Пропливає ціла банда якихось лярв... липне до моряків, і вони разом заходять у двері будинків... Гучно перемовляються... Бар усіх засмоктує... Шотландці рвуться також... Їм хотілося б побитися ще, але бракує сил...

Я входжу зі своєю валізою за ними... Мене ні про що не запитують... Спочатку просто обслуговують... Цілий келих рідини, дуже густої, чорної, пінистої... ой гірке... це пиво! Навколо дим... Мені дають решту: два кружальця з «королевою», тією самою, що недавно переставилась, з пикою, як дупа... прекрасна Вікторія... Я не можу допити їхнє пійло, яке викликає у мене огиду, й мені страшенно незручно! Я знову розчиняюсь у потоці. Проходжу повз візки, крихітні, з ліхтариками між голоблями... Чую справжній оркестр... Намагаюся зорієнтуватися... Він зовсім поряд з дебаркадером... Там щось гуркоче, над прапором, який майорить, звучить тромбон... Усі співають хором... Жахливо фальшивлять... Дивно, як їм удається так розтягувати та вигинати губи, так розтуляти свій рот, як справжній тромбон, і утримувати його в такому положенні. Це нагадує передсмертну агонію... Конвульсії... Молитва, гімни!.. Здоровенне однооке бабисько кричить усе гучніше, від чого її очі вирячуються все сильніше й сильніше!.. Вона так двигтить, що шиньйон з'їжджає їй на мармизу разом з капелюшком, оздобленим стрічками... Але їй цього замало, вона вириває кларнет у свого чоловіка й сама дме в нього, вкладаючи в це всю силу своїх легенів... І ось уже звучить мелодія польки, справжній ригодон... Печаль розсіюється... Присутні кидаються в танок, обіймаються, штовхаються, беруться за руки... Ще один тип, той, що на неї дивиться, можливо, її брат, так на неї схожий, з бородою, в окулярах і в чудовій шапочці, на якій щось написано. Здається, він не в гуморі... Втупився у книжку... Раптом теж схоплюється і впадає в транс! Він вириває ріжок у своєї сестри!.. Дереться на табурет, спльовує... І виголошує промову... З того, як він жестикулює, як б'є себе в груди, як впадає в екстаз, я здогадуюсь, що це щось подібне до клятви... Він змушує слова стогнати, вимовляючи їх так, що неможливо слухати... Якісь типи поряд з ним давляться зі сміху... Він вимагає сатисфакції, провокує їх на зіткнення, його вже ніщо не може зупинити... навіть сирени,

корабельні сирени, що якраз надриваються... Ніщо не може перешкодити йому висловити своє обурення... Ну а щодо мене, то з мене досить... У мене заплющуються очі... Я сідаю на свою ковдру... загортаюсь, мене ніхто не бачить, я сховався між бараками... Той, з Армії Порятунку, і далі кричить, аж хрипне, я вже оглух від нього... Холодно, але я вкутаний... мені стає трохи тепліше... Туман білий, а згодом синіє... Я саме навпроти будки вартового... Поступово вона зникає в темряві... Я засинаю... Звідкілясь знизу долинає музика... Це каруселъ... На тому боці річки... Вітер... Плюскіт...

* * *

Я раптово прокинувся від жахливого хрипу парового котла!.. Якийсь корабель ішов уздовж берега... Проти течії... Усі з Армії Порятунку вже кудись поділися... На естраді залишилися самі негри... Вони перекидалися... вистрибували на бруківку... Бузкові поли волочилися по бруду... На їхньому барабані було написано «Ministrels»... Жодної секунди перепочинку... Обертання... Стрибки... Піруети!.. Пронизливе виття сирени перекриває все... Натовп захвилювався... Всі кинулися до парапету, щоб подивитися на швартування. Я примостився на сходах, біля самої води...

Маленькі човники весело підстрибували на вирах у пошуках троса... Посередині здоровенний баркас, величезний, весь мідний, як чайник, вертівся дзиґою... Він був завантажений папером. Це торговельне судно з Індії, воно ледве подужало течію... Воно продовжувало стояти на річці, в темряві... Не поспішало наближатися... Мигаючи своїм зеленим і червоним оком... Нарешті, величезне й таємниче, судно все-таки вткнулось у величезну фашину, що теліпалася біля причалу... Все це захрумтіло, як купа кісток... Ніс у нього, як і раніше, залишався за течією, поскрипуючи в холодній воді... Судно погойдувалось серед бакенів... Як чудовисько на прив'язі... Воно зойкнуло... Забилося й залишилося в повній самотині серед важких віруючих закрутів... усі повернулись на площу... Свято ще не закінчилося... Після дрімоти я відчував себе ліпше... Мені це здавалося чарівним сном... Це був геть інший світ...

Неймовірний!.. Як на кольоровій поштівці... Я раптом подумав, що мене більше ніколи не чіпатимуть... я перетворився на примарний міраж, і мені нічого більше боятися, мене тут ніхто ніколи не знайде... Я купив квиток на карусель, дістав уесь свій дріб'язок. Зробив аж три кола разом з гуляками та військовими... Дерев'яні коники були такі апетитні, зі скляними очицями, що нагадують блакитні цукерочки... Я аж очманів... Мені хотілося крутитися ще... Я боявся, що мої гроші хтось побачить... Відійшов у темряву... Надірвав підкладку та дістав купюру, цілий фунт. Запах печеного привів мене до шлюзу... Пампушки на візку... Ще здалеку я відчув їх...

Не можна сказати, що дівчисько, яке поливало їх соусом, було аж таке вродливе... Їй бракувало двох передніх зубів... Вона постійно хихотіла. На ній був капелюх з тороками, що аж вгинався від маси штучних квітів... Справжній висячий сад... та вуаль з довгих муслінових стрічок, які звисали на її обличчя і які вона манірно піднімала... Вона здавалася зовсім юною через своє вбрання, незвичайне навіть для такої години... та довколишніх... Мене вразив її капелюшок... Я не міг від неї відірватися. Дівча весь час мені усміхалося... Їй не було й двадцяти, у неї були маленькі звабливі груди... осина талія... і дупка на мій смак, міцна, м'язиста, гарної форми... Я навіть обійшов навколо, щоб трохи краще її оглянути. Вся її увага була зосереджена на цьому їдлі... Вона не була надто гордою або дикою... Я показав їй свої гроші... І вона дала мені стільки пампушок, що їх вистачило б нагодувати цілу родину. Вона взяла з мене лише маленьку монетку... Ми вочевидь сподобалися одне одному... З моєї валізи вона зрозуміла, що я щойно з поїзда... Вона спробувала мені щось пояснити... Хотіла, щоб я зрозумів... Промовляла дуже повільно. По складах... Тоді я відчув роздратування!.. Замовкаю... У мені знову прокинулася злість... Варто зі мною комусь заговорити, я стаю нестерпним!.. Мені набридла балаканина!.. Годі! У мене з цим свої порахунки!.. Я знаю, до чого це призводить! Краще, ніж будь-хто інший! Вона стає ще ласкавішою, люб'язною, послужливою... Вищир її усмішки викликає в мені огиду!.. Я показую їй, що хочу пройтися по барах... Розважитися!.. Залишаю їй

мою валізу та ковдру... Ставлю їх поруч з її столиком... І знову йду тинятися...

Звільнившись від речей, я знову повертаюся до крамниць... валандаюсь уздовж вітрин з їжею... Але я вже обжерся й більше нічого не хочу... Вибило одинадцяту... Повз мене проходять юрби п'яниць... вони заполонили всю еспланаду... вештаються туди-сюди, стукаються об стіни митниці та з криками відходять, розтікаються, розсіюються... Спритні чепурні джинджики з ціпочками самовдоволено заскакують прямо до шинквасу... І сидять там мовчки, ніби заціпеніли, загіпнотизовані механічним шумом «Вальсу кохання»... У мене залишилося ще достатньо монет... Я випив два келихи пива з присмаком квасолі...

Я знову вийшов на вулицю разом з якимось розбишакою та ще одним типом, що затис під пахвою кошеня. Воно нявчало... Рухатися вперед було складно... Тож я повернув до найближчого бару... штовхнув обертові двері... Сів на лавку... біля стіни разом з п'яничками й став чекати, коли захочеться знову... Там було повно баб у кофтах, пір'ї, беретах та канотьє з твердими крисами... Всі вони перемовлялися між собою... гучно гавкали та гарчали у відповідь, як тварини... Тут були собаки, тигри, вовки, блощиці... Вони всі дряпалися...

Крізь скло було видно, як по тротуару пропливають риби... Я чудово їх бачив... Вони йшли повільно... Купалися у хвилях вітрин... Тонули в потоках світла... Розтуляли рот, і звідти виходила пара... Це були макрелі, оселедці... Від них теж тхнуло тванню, медом та їдким димом... від усіх... Ще ковточок пива... Ніяк не підвестися... Так теж непогано... Вони попльовували... насолоджувалися життям, ці нероби... Несподівано весь ряд перекошується, починається бійка, всі обсипають одне одного страшними ударами... Наволоч!..

Піаніно раптом замовкає, виходить господар у фартусі та викидає всіх назовні!.. Я знову опиняюся на вулиці! Відстібую комірець!.. Мені млосно... Зашпортуюся... Насилу розрізняю два ліхтарі. Вони світять ледве-ледве!.. Бачу воду... Знову чую плюскіт... О! я помічаю спуск. І спускаюся сходами... Тримаючись за стіни, дуже обережно... Нахиляюся до хвиль... стаю навколішки... і блюю туди... зі страшенним напруженням...

Відчуваю полегшення... Згори на мене валиться ураган... з шаленою силою... Все, що було з'їдено... Я бачу типа, що перегнувся через поруччя... Ще раз!.. Грудка слизу... Я намагаюся випростатися! Чорт! Більше не можу... Знову сідаю... І вивергаю все просто на себе... Тим гірше!.. Мені заливає очі... Знову гикавка... Уа!.. Я бачу, як танцює вода... біла... чорна... Стає по-справжньому холодно. Весь тремчу, як осиковий листок... Блювати я більше не можу... Лягаю в кутку... Бушприт вітрильника проходить зовсім поруч зі мною... Ледь не зачепив мою макітру... Славні молодці! Ціла ескадра!.. О! Так! Вони з'являються прямо з туману... Налягають на весла... І пристають до набережної... Вітрила приспущено... Я чую, як тупотить стадо. Уздовж складів відлунюють кроки, це прибула зміна на роботу...

Я все ще внизу біля води... Мені стає трохи тепліше... У голові все переплуталося... Я спокійний... Усе гаразд. Я нікому не заподіяв нічого лихого... Судно дещо нагадує тартану[1]... Я розбираюся в кораблях... Підпливають ще й інші... Вони скупчуються... Штовхаються на хвилях... Вода доходить їм до планшира... Вони буквально вгинаються від харчів. Овочів тепер вистачить на всіх... Червона капуста, цибуля, чорна редька, ріпа, складені гірками, цілими купами, все це пливе проти течії, тягнеться вервечкою під вітрилом!.. Миготить у світлі прожекторів... На мить проступає з темряви... Лавірування закінчується... І ті, що зняли свої капелюхи й куртки з альпаки... стають схожими на звичайних конторських службовців... Вони одягаються в люстрину... Як раніше одягалися докери... Вони нагромаджують кошики величезними стосами, які ледь утримують у рівновазі, ті стоси здіймаються високо серед ночі... Повертаються з помідорами, риють собі глибокі тунелі в горах... цвітної капусти... Знову зникають у трюмах... І промелькнувши під ліхтарями, проходять, навантажені артишоками... Буксир більше нікуди не відносить, він застиг під сходами... Щораз нові суденця підходять за товаром...

Дивно, але у мене зуб на зуб не потрапляє. Мені зовсім погано... Марення минуло... В голові проясню-

---

[1] *Тартана* — невеликий середземноморський вітрильник з косим вітрилом.

ється... Куди я подів свою ковдру? Я згадую про те дівчиську... Переходжу від одного барака до наступного... Нарешті я знаходжу цю крихітку. Здається, вона справді чекала мене. Вона вже все прибрала, всі свої казанки, навіть свою велику виделку, склала все начиння... Була готова йти... Їй було приємно, що я повернувся. Вона продала свої пиріжки. І навіть мені показала, що все порожньо... Багато смаженої картоплі... яблука в олії... Залишився лише сирок у неї на тарілці... Вона намазує його ножем на хліб, і ми ділимо цей апетитний бутерброд... Я знову зголоднів. Щоб найкраще мене розглянути, вона піднімає свій серпанок. Вона жестами показує мені, що сердиться за те, що мене довго не було. Вона вже почала ревнувати!.. Вона не хотіла, щоб я допомагав їй тягти візок... Повітка, під яку вона зазвичай ставила свою таратайку, була у місті... Я ніс її ліхтар... Я ще не все встиг розглянути на її капелюсі... А там було на що подивитися, звідти до самої талії звисали різнобарвні прикраси. Величезне павичеве перо було підв'язане у неї під підборіддям до розкішної хустки в бузкових та золотих барвах.

Каструлі ми склали в сараї... Двері замкнули та знову пішли блукати. Тут вона стала горнутися до мене... Їй хотілося серйозно зі мною поговорити... Але я не піддався... Мені хотілося поклеїти дурня. Потім я показав їй адресу... «Meanwell College». Я навмисне зупинився під ліхтарем... Вона, напевно, не вміла читати... Вона продовжувала базікати без упину... І все повторювала мені своє ім'я. Вона тицяла себе пальцем у груди. Гвендолін! Гвендолін! Я чудово все чув, пестив її груди, але не розумів жодного слова... Ніжності, зізнання! Таке знайоме! Як у родині! Спершу цього не помічаєш, але все це вже прогнило й протухло... зараза аж кишить...Така соска не змусить мене витрачати слів. Ну давай, дівульо! Відвали! Вона готова була нести мою валізу! За твоє добре серце, подружко! Не соромся! Вона була міцнішою, ніж я!.. Й у всіх темних закутках чіплялася до мене зі своїми ніжностями. Обіймала мене живосилом... доводилося вириватися... Вулиці були майже порожні... Їй хотілося, щоб я її теж трішки позатискав... полапав... заліз під спідницю... Вона була дуже темпераментна... вимоглива, допитлива... Туман приховував нас... Я мав

ще й цілувати її, інакше вона не віддала б моїх речей... вигляд у неї був просто дурнуватий, це мене добивало... Під ліхтарем вона геть знахабніла і залізла мені в штани... член у мене не стояв... Їй хотілося, щоб він устав... Я напружився... Вона просто збожеволіла... Відскочила в туман. Задерла спідницю та пустилася в якийсь дикий танець... Я мимоволі засміявся... Невчасно! Їй хотілося все одразу! Дідько б ухопив! Вона побігла за мною... Вже зі злістю! Схопила мене... Начебто хотіла зжерти! І присмокталася до мене! Ця курва надавала перевагу іноземцям...

Еспланада спорожніла, на іншому боці бродячі акробати згортали свої намети... маленькі візки з цукерками, з варенням... перетинали порожній простір, похитуючись з боку в бік, провалюючись у ямки та вибоїни... їм важко тягти все це... Вони проїхали повз естраду, на якій ще залишалася якась баба, точніше бабця, що збирала свої драпірування... Вона була одягнена як гурія... Їй було незручно в маскарадному костюмі... Згортала свої східні килими... афіші, написані від руки... Страшенно позіхала, вивертаючи щелепу... «Уа! Уа!» — лунало серед ночі. Ми підійшли. Перервали її заняття. Ці курви були знайомі... Почали щось патякати... Вони, напевне, приятельки... Взялися разом збирати речі. Я зацікавив їх обох... Ця Фатьма знаком запросила мене підійти, зайти в її шатро. Я не міг відмовитися, в іншої були мої речі... Баба схопила мою руку й стала розглядати долоню... Зовсім близько, при світлі лампи. Вона почала накреслювати мені лінії... Я добряче влип! Їм цікаве моє майбутнє!.. Їм хочеться все знати, цим лярвам! Хоч з ними й відмовляються говорити!.. Біс із ними, мені цілком зручно на купі подушок... До того ж тут не так холодно, як назовні... Я відключився... А вона собі продовжувала чаклувати... Мій випадок їх зацікавив... Східна жінка пожвавішала... Вона складала мій гороскоп... супила брови... Очевидно, в мене важка доля... А я дозволяв робити із собою все що завгодно... Це було не так уже й неприємно. По-перше, у мене на гадці було зовсім інше! Я трохи обдивився, як було влаштоване їхнє шатро... Воно було все розмальоване зірками, а згори ще комети та вишиті місяці. Було вже надто пізно, щоб збуджуватися, хай йому трясця! Я нічого не розумів з

їхніх балачок... Було вже близько другої години!.. Вони й не думали зупинятися й далі правили теревені... Тепер вони сперечалися з приводу маленьких борозенок... Це були на диво допитливі натури... Я постійно мав брудні руки, що значно полегшувало їхнє завдання. І ноги теж... Я б із задоволенням заснув... Нарешті вони закінчили... На чомусь зійшлися. Моя подружка заплатила старій зі своєї кишені дві монети, я бачив... Та розклала також і карти... А потім з майбутнім було покінчено... Ми знову пройшли під запиналом. Бабця знову видерлася на свої лаштунки та взялася поратись з драпіруванням.

Моя покровителька, Гвендолін, з цього моменту дивилася на мене по-іншому... Я став для неї іншою людиною... Вона навіть пестила мене тепер інакше... Напевне, у мене була досить мерзенна доля... І за картами, і за лініями вона, здається, виходила однаково паскудною!..

Мене так хилило на сон, що я був ладен звалитися на місці, але було надто прохолодно. Ще треба було пройти через дебаркадер... Навколо справді не було ні душі, крім маленького песика, що якийсь час біг за нами. Потім він утік до бараків. Ми зайшли в якийсь сховок на рівні води, хвилькі плюскотіли об стіну... Якесь клацання, ніби язиком... удари весел... та хукання хлопців, що виходили у відкрите морі.

Моя кухарочка тягла мене, гадаю, їй кортіло, аби я пішов до неї... Я охоче ліг би на мішки, навалені у величезну купу, що здіймалася до самих балок... Це захищало від вітру... Вона на мигах показала мені, що у неї є справжня кімната зі справжньою постіллю... це не надто вабило... Я зробив заперечний жест... У мене була адреса, куди я хотів дістатися... «Meanwell College»... Краще було б вирушити до школи, ніж трахати цю Гвендолін. Не тому, що вона була якась особливо потворна, вона мала своєрідний шарм, була наділена навіть певною елеґантністю... У неї задок був нівроку, м'язисті стегна і дуже приємні форми... Пика мерзенна, але було темно. Ми цілком могли б зайнятися справою, трохи розважитися... Але тільки виспавшись!.. Я почувався дуже втомленим!.. До того ж це було неможливо!.. У мені розливалася жовч! Варто було мені про це подумати, як у мене пропадало будь-яке бажання... Про можливе віроломство! Варто лише дозволити себе втягти!.. Підлість!

ну і курва! А моя мати! Ох! бідолашна жінка! а Ґорлож! Меон! виклики до суду! кран на кухні! Лавлонґ! Малий Андре! ціла купа лайна! Так! Лайна!.. У мене набралася вже ціла купа, яка смерділа! Величезна! Паруюча, в канаві!.. Даруйте! Не хочеться, щоб знову кидонули!

Ця мальвіна, моя кухарочка, така безневинна, турботлива, я б їй влаштував непогану прочуханку, таку, якої вона ніколи ще не отримувала! Вона забула б, як її звати. Якби я почувався при силі!.. Я провчив би її... А так вона, мабуть, сама мені задала б! Так вона виглядала, грудна клітка, як у атлета, вона б мене підкинула, як млинець, якби я лише пікнув!.. Я тільки про це й думав, проходячи вузькими вуличками, поки вона зі мною кокетувала... У неї був кулак, як у роботяги, ще й безцеремонність та нахабство. Мною вже всі попихували. Годі...

Нарешті я знову видобув свою адресу. Все-таки треба було її знайти. Оскільки вона не вміла читати, ми стали шукати поліцейського. Двічі або тричі ми помилково натикалися на фонтани, що манячили в тумані на перехрестях... Щоб хоч когось знайти, треба було обійти цілий світ... Шукали біля одного доку, біля іншого. Облазили всі закутки та переходи... Незважаючи на знемогу, ми і далі веселилися... Вона підтримувала мене з моєю валізою... У неї справді був гарний настрій. Вона розтріпала весь свій шиньйон... Я смикав її за пасма. Це теж її смішило. Бродячий собака вчепився за нами... Нарешті на спуску, біля будки, ми помітили світло... Поліцейський сидів навпочіпки, побачивши нас, схопився. На ньому було принаймні три плащі, одягнуті один поверх іншого. Він довго відкашлювався... Виринувши з туману, він обтрушувався та чепурився, як качка. Запалив свою люльку... Поспівчував нам. Він зміг прочитати мою адресу. І показав кудись угору, десь на край ночі, туди, де був «Meanwell College», на пагорбі, за вервечкою ліхтарів, що підіймалися до нього зиґзаґами... Він повернувся у свою будку, заледве протиснувшись у двері всією своєю масою.

Дізнавшись дорогу, ми перестали поспішати... Нам треба було вилізти на гору, дуже довгий підйом!.. Пригода ще не закінчилася!.. Ми дерлися вгору зовсім повільно, вона не хотіла, щоб я стомлювався... Вона була така запопадлива. Більше не наважувалася мені

набридати... Тільки боязко цілувала мене, коли ми зупинялися перепочити. Під ліхтарями вона показувала жестами, що я саме на її смак... Що вона для мене ладна на все... Приблизно на середині підйому ми сіли на скелю, звідти було добре видно, як над річкою пливуть пасма туману, прямуючи в порожнечу. На спокійній воді за ними ховалися маленькі кораблі. Їхніх вогнів уже не було видно... Потім пробилося місячне світло, а згодом хмари знову закрили все... Дівчисько все жестикулювало... Чи не хочу я ще попоїсти? Вона готова була сходити принести, очевидно, від щирого серця... Незважаючи на сильну втому, я все ж запитував себе, чи вистачило б у мене сил скинути її у виярок сильним ударом кулака під дих? Га?..

Там були скелі... Далеко внизу ряхтіла вода...

З темряви лунають голоси, з'являється ціла вервечка чоловіків зі смолоскипами, я пізнаю їх, це «менестрелі», розмальовані під негрів. Вони також підіймаються з порту... Штовхають у тумані свій візок. Ледве пхають. У них такі важезні причандали, які ще й постійно розсипаються... Якісь інструменти розгойдуються туди-сюди й деренчать... Помітивши нас, вони заговорюють із моєю дівулею... Зупиняються, розсідаються, починають сперечатися й складають увесь свій мотлох на краю лавки. Не можуть перерахувати, чи все на місці... Надто втомилися... По черзі вмивають обличчя в струмку якраз поперед нас. Й повертаються такі бліді у тьмяному передранішньому світлі, що нагадують мерців... На мить закинувши голови, вони знову схиляються й сідають на рінь... Щось там жартують з моєю кралечкою... Врешті всі починають збиратися. Рушаємо разом... Вони штовхають свій візок, тягнуть свої манатки, аби нарешті вилізти нагору. Мені йти вже не довго! Вони не хочуть розлучатися... «Meanwell College» уже за деревами, за рогом, ще один узвіз, і сад...

Світає... До хвіртки ми підходимо вже друзями. Спершу було важко розгледіти номер. Двічі-тричі довелося чиркати сірником... Нарешті!.. Дівчисько почало пхикати. Час було розлучатися!.. Я знаками дав їй зрозуміти, щоб вона тут не залишалася... йшла далі... йшла разом зі своїми приятелями... Що я обов'язково знову з нею побачуся... внизу... в порту... згодом... принагід-

но... Я пристрасно жестикулював. Я таки справді до неї прив'язався. Я навіть віддав їй свою ковдру, аби вона повірила... що я прийду за нею... Вона заледве могла мене зрозуміти... Я вже не знав, що б іще такого зробити... Вона обнімала мене дедалі міцніше... «Менестрелі» вмирали зі сміху, дивлячись на нашу пантоміму... Вони пародіювали наші поцілунки...

Маленьку вузьку вуличку продувало крижаним вітром... Ми вже геть виснажилися... Я ледве тримався на ногах... Наші ніжності були справді дуже кумедними... Всі вже хотіли з цим якось покінчити, це вже ставало повним ідіотизмом... ще й о такій порі... Врешті вона наважилася... Не хотіла залишатися сама й побігла вслід за комедіантами... Разом вони рушили за візком з їхніми інструментами та барабаном у величезному ящику... Дівчисько махало мені на прощання своїм ліхтариком... Нарешті вони зникли... За поворотом алеї...

Я поглянув на табличку перед дверима, в які мав увійти... Там справді було написано: «Meanwell College», ще й під цими червоними літерами: «Директор Ж. П. Мерривін». Усе сходилося, я не помилився. Я припідняв молоточок: «Цок! Цок!» Спершу ніхто не відгукнувся... Тиша... Врешті в будинку почувся якийсь порух... Я помітив, як на сходах замиготіло світло... Пробивалося крізь штори... Це викликало в мене незрозумілу відразу... Раптом мені закортіло втекти... Побігти слідом за тим дівчиськом... Наздогнати волоцюг... Ніколи не повертатись до коледжу... Я вже було розвернувся... Аж тут бац! Я ледь не наскочив на чоловічка... маленького, згорбленого, в халаті... Він випростався. Витріщився на мене... й чекав пояснень... Очевидно, це й був господар... Він виглядав схвильованим... Мав бакенбарди... руді... але вже з сивиною... На очі спадав маленький чубчик. Він невпинно повторював моє ім'я. Він вийшов до мене із саду... Це була несподіванка! Дивні манери!.. Напевне, він остерігався злодіїв... Прикриваючи свічку, він спантеличено стояв переді мною... Для бесід на вулиці було холоднувато. Він заледве підбирав потрібні слова, вітер задув його недогарок:

— Фердінане! Я... маю... вам сказати... доброго дня... Радий... що ви тут... але... ви... дуже спізнилися... що з вами трапилось?

— Абсолютно нічого... — відповів я.

Він не став наполягати й задріботів поперед мене... Нарешті він відчинив двері... Вставив ключа у замкову шпарину й ніяк не міг його витягти, так він квапився. Коли ми увійшли, він показав на мигах, аби я зачекав, посидів тут на своїй валізі... поки він прибере нагорі. На сходах він раптом щось згадав, перехилився через поручні й тицьнув у мене пальцем:

— Завтра, Фердінане! Завтра... я говоритиму з вами тільки англійською! Га! What?.. — він уже наперед розсміявся, подумавши про це... — Зачекайте трохи на мене! Wait! Один момент! Га! Бачите! Вже! Фердінане! Вже...

Він клеїв дурня...

* * *

Безкінечно довго він порпався в шухлядах, відчиняв і зачиняв двері, пересував якісь скрині. Я вже казав собі: «Він надто старається! Врешті я засну!..» Й чекав далі... В глибині коридору я бачив, як пурхає нічний метелик.

Коли очі трохи призвичаїлися до темряви, я помітив великий годинник... здоровенний настінний дзиґар... справді чудовий... а на мідному циферблаті крихітний фрегат невпинно витанцьовував секунди... тік! так!.. тік! так!.. Так і плив собі далі... навіваючи на мене дрімоту...

Старий і далі щось там вовтузився... Боровся з якимись речами... Пускав воду... Говорив з якоюсь жінкою... Врешті він знову спустився... Він попрацював на славу!.. Вмитий, поголений, повністю причепурений... ще й намагався тримати стиль!.. Щось на кшталт адвоката... за ним розвівалася чорна накидка... спадала з його плечей... складки... брижі... а на маківці красувалася шапчина з китичкою... Гадаю, все це було потрібно для того, щоб гідно мене зустріти. Він вочевидь хотів справити на мене враження... Жестом запросив... Я підвівся... похитуючись... Направду, я вже ледве тримався на ногах... Він намагався добирати відповідні фрази щодо моєї подорожі... Чи зразу я його знайшов... Я нічого не відповідав... Тільки йшов за ним слідом... Спершу через салон... попри фортепіано... Потім через пральню, ванну... кухню... І ось він відчиняє ще одні двері... І що

я бачу... Постіль!.. Я навіть не чекав на запрошення!.. Кинувся на неї!.. Розлігся просто у верхньому одязі!.. Раптом цей малий краб оскаженів і кинувся до мене... Це на нього було геть не схоже. Став страшенно збудженим!.. Підстрибував!.. Метушився навколо ліжка!.. Він далебі не чекав такого!.. Схопив мене за черевики... Й спробував стягти...

— Черевики! Черевики! Boots! Boots! — репетував він, усе більше розпалюючись!.. Він став просто жахливим! Я забруднив його гарне ліжко... ще й покривало з квітами! Від цього йому стало зовсім зле, в нього почався напад епілепсії! «Ану відчепися! Щоб ти провалився, засранець!» — послав я його подумки... Він навіть намагався битися... Гасав по коридорах... Кликав на підмогу!.. Якби він мене лише торкнув, я не знаю, що зробив би з ним!.. Я б тоді схопився й влаштував йому добрячу прочуханку, цьому блазневі! Просто зараз!.. Я вже налаштувався!.. Наважився!.. Він був худорлявий і миршавий! Усе ще напосідав на мене зі своїми дурницями!.. Я би вивернув його, як рукавичку! Але менше з тим!.. Незважаючи на те, що він і далі розпинався, я заснув.

* * *

Годі було й уявити собі щось краще за «Meanwell College» щодо повітря і краєвиду. Місцевість була просто чудова... Із саду і навіть з вікон класної кімнати відкривався чудовий краєвид. У ясні дні було видно все довкола, панораму річки й міста, порт і доки, що громадилися біля самої води... Колії залізниць... кораблі, що відпливають... і виринають знову й знов... за пагорбом, за луками, прямуючи до моря... за Чатем... Це створювало неперевершене враження... Щоправда, коли я приїхав, був страшенний холод, а оскільки все це розташовувалося нагорі, на відкритій скелі, утримати тепло тут було практично неможливо... Вітер бився прямо об будинок... Усі зливи, всі урагани наштовхувалися на цей пагорб... У кімнатах завивав протяг, двері грюкали день і ніч. Ми жили серед справжнього смерчу. Під час бурі хлопчаки кричали, як кричать глухим, ніхто нічого не чув... Сам Господь Бог був тут безсилий! Усе це мало або провалитися крізь землю, або розвалити-

ся. Дерева гнулися та так і залишалися зігнутими, всі галявини були завалені поламаним гіллям. Зі сказаного вже все зрозуміло... У такому суворому кліматі, серед спустошення розгоряється дикий апетит... Хлопчики стають тілистими, справжніми здоровanями! Якщо, звичайно, харчів вистачає! Тільки в «Meanwell College» з цим було кепсько!.. Як то зазвичай і буває. У проспекті добряче перебільшували. За столом разом зі мною було чотирнадцять чоловік! Та ще господар з господинею... Щонайменше вісім зайвих ротів! Судячи з їдла, його подужали б і шестеро! Особливо в ті дні, коли такий сильний вітер... А рагу було як кіт наплакав!

У хлопчачому гурті я був набільшим і найголоднішим. Я був якраз у кінцевій фазі росту. До кінця місяця я став майже вдвічі вищим. Шалена сила стихій розбурхала справжню революцію в моїх легенях і тілі. Через те, що я все пожирав і вилизував тарілки, не чекаючи на запрошення, я становив за столом серйозну небезпеку. Хлопчаки зиркали на мою ложку й кидали на мене люті погляди, ми були в стані війни, це очевидно... Та мені було байдуже, я ні з ким не розмовляв... Якби мені хтось щось сказав, я, напевне, взяв би ще більше макаронів, такий я був голодний... Коледж, в якому б їли від пуза, неминуче мав би скоро закритися... Тут весь час треба було пильнувати! Я кидався на вівсянку, я був безпощадний... Я зловживав своєю пожадливістю, з джемом було ще гірше... На чотирьох хлопців було розраховане одне маленьке блюдечко, яке я заковтував сам... воно просто зникало, його не встигали угледіти... Інші могли хрипіти від злости, я, певна річ, на це не відповідав... Чай кожен наливав сам собі, він зігрівав, заспокоював, ця приємна запашна рідина ще більше збуджує апетит. Коли негода затягувалася й пагорб трусило протягом кількох днів, я залазив у цукерницю ложкою й навіть повними пригорщами, цей жовтуватий цукор-кандіс мене втішав.

За столом пан Мерривін сідав просто перед великою тацею, він усе роздавав сам... Він намагався змусити мене заговорити... Але йому це не вдалося... Говорити зі мною!.. Кожна спроба викликала в мене лють!.. Я був неслухом... Лише його вродлива дружина, яка мене вже трохи причарувала, можливо, могла б мене розговорити. Я сидів поряд із нею... Вона справді була чарівна. Саме

так! Обличчя, усмішка, руки, кожен рух — просто все. Вона весь час займалася годуванням малого Джонкінда, особливої «відсталої» дитини. Після кожної чи майже кожної ложки вона мала допомагати йому, підбадьорювати, витирати рот. То була нелегка робота.

Батьки цього кретина залишилися в Індії, вони його навіть не навідували. Від такого недоумка можна було чекати чого завгодно, особливо під час їжі: він заковтував усе, що було на столі — ложечки, кільця від серветок, перечницю, пляшечки з олією й оцтом і навіть ножі... Заковтувати все, що бачиш, — то була його пристрасть... Коли він з'являвся, рот його вже був роззявлений, розтягнутий, як у справжньої змії. Він засмоктував найменші предмети, обслинював їх. При цьому він завивав і пускав піну. Пані Мерривін, завжди така вишукана, причепурена, все в нього відбирала. Й ніколи жодного різкого слова...

Якби не ця пристрасть до заковтування всього на світі, то хлопак був би не таким уже й жахливим. Він був навіть доволі покладливий. Він зовсім не був огидним, лише вигляд мав якийсь дивний. Без окулярів він на все натикався, оскільки був страшенно короткозорий, у цьому він міг би позмагатися з кротом, йому були потрібні товстезні скельця, справжні кабошони... Очі вилазили в нього з орбіт і здавались більшими, ніж усе обличчя. Він усього боявся, й пані Мерривін заспокоювала його двома словами, завжди тими самими: «No trouble, Jonkind! No trouble!..» Він повторював їх цілими днями, з будь-якого приводу, як папуга. Це була єдина фраза, яку я запам'ятав після кількох місяців у Чатемі... «No trouble, Jonkind!»

* * *

Минуло вже два чи три тижні... Вони дали мені спокій. Вони не збиралися мені надокучати. Вони просто хотіли, щоб я заговорив... щоб трохи підучив англійську. Це було очевидно. Мій батько в листах запитував, чи я докладаю зусиль, чи старанно вчуся?..

Я не піддавався... Я більше не збирався будь з ким заходити в розмову... Мені цілком моїх спогадів... Лемент у домі! Голосіння матері!.. Жодні слова на мене більше

не діяли! Хай йому грець! Це не для мене! З мене годі!.. Я ситий по горло сповідями й балаканиною!.. Чого-чого, а цього добра мені було вже досить... Усе це сиділо в мене у печінках, хай би лише спробували... Так би тоді мене тут і бачили... Це якраз те, що треба! У мене з'явилася чудова можливість мовчати, просто унікальна, й я скористаюся нею до кінця... Без сентиментів! Без дурні! Вони хотіли, щоб я клюнув на їхню балаканину... Можливо, так само, як на макарони... Та варто було мені подумати про дім, як мені аж кишки вивертало...

Пан і пані Мерривін уже не знали, до чого вдатися, вони ніяк не могли збагнути, в чому причина такої німоти, такої дивної поведінки... Особливо він домагався моєї уваги за столом... коли розгортав свою серветку... Йому було важливо, щоб я чогось таки навчився. «Hello! Фердінане!» — кликав він мене... Я цим особливо не переймався... «Hallo! Hallo!» — відповідав я, і годі. На цому все закінчувалося... Починали жерти... Він напружено розглядав мене крізь свої окуляри... В меланхолійному настрої він, напевне, казав собі: «Цей хлопець у нас не приживеться!.. Якщо йому нецікаво, він має поїхати назад!..» Але сказати це вголос він не наважувався... Лише кліпав своїми сонними очицями, тряс підборіддям, схожим на галошу, й здіймав скошені, ще й, окрім усього, різнобарвні брови. Він не міняв свого стилю з давніх часів: бакенбарди й маленькі косметичні вусики з ретельно загостреними кінцями... Він мав досить моложавий вигляд. Багато займався спортом, лазив по горах, навіть ганяв на триколісному велосипеді...

Його дружина була зовсім на нього не схожа, вона навряд чи поступилась би будь-кому в чарівності, маю визнати, що вона справді зачаровувала... Вона глибоко мене хвилювала.

Їдальня на першому поверсі з її оздобленням справляла гнітюче враження. Стіни ледь не до стелі були пофарбовані брунатним кольором. Вікна виходили в глухий кут. Коли вона вперше зайшла з Джонкіндом до цієї кімнати... неможливо передати, якою гарною вона мені здалася... Враження було приголомшливе... Я дивився на неї... не відводячи очей... Я був просто засліплений... Потім я знову занурився в процес поглинання їжі... Її звали Нора... Нора Мерривін...

Перед початком і після столування всі ставали навколішки, аби старий міг прочитати молитву... Він брався детально коментувати Біблію, а хлопчаки длубалися в носах і крутилися навсібіч...

Джонкінд не бажав стояти, а намагався проковтнути дверну ручку, що була якраз на рівні його рота. Старий повністю поринав у молитву, він полюбляв щось там бубніти... й бурчав добрі чверть години, так щоразу завершувалося столування... Врешті після слів: «ever and ever!»всі вставали.

Стіни були вифарбувані в брунатний колір лише до середини, решту було побілено. На них висіли ґравюри з біблійної історії... Йов з костуром, у лахмітті брів через пустелю... А ще Ноїв ковчег, увесь залитий водою, загублений серед хвиль та паруючих безодень... Достоту як на тому пагорбі в Рочестері. І дах такий самий. Та я переконаний, що тут траплялися й сильніші урагани... Від них могли вилетіти навіть подвійні шибки... Потім наставало затишшя, час туманів... Усе ставало чарівним... Нагадувало інший світ... У саду нічого не було видно за два кроки... Існувала лише одна велетенська хмара, вона тихо запливала до кімнати, огортала все навкруг, поступово проникала в кожну шпару, в класну кімнату, до хлопчаків...

Звуки міста, порту долинали нагору й заповнювали все відгомоном... Особливо шум річки знизу... Здавалося, що буксир прибуває прямо в сад... За будинком було чути його гудок... Потім він знову віддалявся... Знову повертався в долину... Гудки залізниці зміїсто обвивали хмари в небі... Справжнє царство привидів... Та довго тут залишатися було неможливо... Можна було впасти зі скелі...

* * *

Поки промовляли молитву, я відчував небезпечні поривання... Стоячи навколішки, я майже торкався її, Нори. Дихав їй у шию, у волосся. Мене переповнювало нездоланне бажання... Я був на межі, заледве втримувався від того, щоб не накоїти дурниць... Цікаво, що б вона сказала, якби я таки наважився?.. Увечері в дортуарі я дрочив, думаючи про неї, зовсім пізно, коли вже всі спали, а вранці в мене все ще стояв.

Її руки були дивовижні, витончені, рожеві, світлі, ніжні, так само ніжні, як її обличчя, дивитися на них було справжнім маленьким святом. Та найбільше мене хвилювала й заторкувала до глибини душі особлива чарівність, що народжувалася на її обличчі, коли вона говорила... її ніздрі ледь помітно тремтіли, щоки й губи закруглювалися... Я просто чманів від цього... То було справжнє чарівництво... Це так мене хвилювало... Що в мене іскри сипалися з очей, я не міг поворухнутися... Найменша усмішка збурювала хвилі магії... Я вже не наважувався на неї дивитися. Втуплювався у власну тарілку. Її волосся, коли вона проходила повз камін, також переливалося й вигравало... Хай йому грець! Безперечно, вона була справжнісінькою феєю!.. І мені найбільше в світі хотілося вкусити її за кутик рота.

До мене вона була так само люб'язна, як і до недоумка, перекладала мені кожне слово, все, що мовилося за столом, усі розмови цих шмаркачів... Вона все пояснювала мені французькою й промовляла дуже повільно... Вона виконувала подвійну роботу... Її старий, знай, кліпав собі за окулярами... Він більше не цвірінькав, як пташка, а задовольнявся тим, що з усім погоджувався... «Yes, Ferdinand! Yes» — підбадьорював він, припрошуючи до їжі... Він розважався тим, що ретельно длубався в зубах, потім у вухах, бавився вставною щелепою, то виймаючи, то знову вставляючи її, й чекав, коли хлопчаки закінчать і можна буде перейти до молитви.

Коли всі підвелися, пані Мерривін, перш ніж піти в класну кімнату, робила слабку спробу зацікавити мене якою-небудь річчю... «The table, стіл, ну, Фердінане!..» Я намагався не повестися на її чари. Нічого не відповідав. Пропускав її вперед... І зачаровано дивився на її стегна. У неї був чудовий задок, не лише миле личко... міцна, акуратна дупка, не велика й не маленька, туго обтягнута спідницею, м'язиста, феєрична... Божественно, цілком у моєму смаку... Цю лялечку я був ладен проковтнути, просто зжерти, їй-бо... Та мої поривання я тримав у собі. Інших вилупків у цьому закладі я цурався, як чуми. Банда шмаркачів, малих забіяк, сварливих, навіжених, дурних. Я вже втратив смак до дитячих забав... і вони не викликали в мене нічого, крім відрази... ці пацани зі своїм мавпуванням... Я вже вийшов з того віку, коли все

це спокійно зносиш. Школа здавалася мені просто нестерпною... Все, що вони виробляли, всі їхні балачки... Це було просто неможливо слухати... Особливо на тлі того, що нас чекало... адже з нами швидко розберуться, як тільки ми звідси вийдемо... Якби я захотів, то трьох моїх слів, трьох жестів вистачило б, щоб розпалити цих показушних бовдурів. І від них би нічого не залишилося. Від одного вигляду того, як вони грають bcricket, у мені прокидалась ненависть... Спершу вони підстерігали мене по кутках, певна річ, щоб подражнити... Гадали, що я все-таки заговорю... Збиралися в групу чоловік з десять і курили цигарки... А я вдавав, що нічого не помічаю, чекав, коли вони підійдуть ближче. Й тоді я кидався на них з кулаками, копав по гомілці... Як у тісто! А стук, як від кеглів! Вони довго обмацували всі свої кістки... Після цього вони поводилися пристойніше... Ставали тихими, ввічливими... Часом намагалися стежити за мною... Але коли я завалив двох чи трьох... Узяли це до уваги...

Я справді був найсильнішим і, можливо, найозлобленішим... Французькі й англійські шмаркачі — однакова наволоч... Їх треба ставити на місце при першому ж знайомстві... Не можна розслаблятися ні на секунду, це треба робити зразу або ніколи! Бити! Добряче! А то вам сядуть на голову!.. Й тоді пиши пропало, гаплик. Якщо ви проґавите нагоду, тоді вам залишиться лише всиратися від страху! Якби я говорив з ними, то обов'язково пояснив би їм, що таке справжній «business»!.. Чим насправ́ді є життя, навчання... Я б їх швидко напоумив, цих сцикунів! Вони ще нічого не знали, дітвора... Не мали зеленого поняття... Знали лише футбол... та роздивлятися свій член... а цього замало...

* * *

Заняття тривали недовго, уроки були лише вранці... Усі предмети, релігія, різні види спорту викладав пан Мерривін, він брав на себе все, він був один, він не мав інших викладачів.

Удосвіта в сандалях та в халаті він приходив нас будити. Він уже пахкав своєю маленькою глиняною люлькою. Тряс над ліжками своїм довгим ціпком, часом вда-

ряв, але завжди несильно. «Hello, boys! Hello, boys!» — вигукував він своїм бабським голосом. Усі йшли за ним до ванної кімнати. Там було кілька кранів, якими намагалися користуватися якомога рідше. Було надто холодно, щоб митися. А дощ не вгавав. Починаючи з грудня він перетворився на справжню повінь. Не було видно ні міста, ні порту, ні річки вдалині... Суцільний туман, велетенська вата... Часом дощі розчиняли навіть його, спершу ще було видно вогні, а потім і вони зникали. Іноді долунали гудки, позивні суден, шум починався на світанку... Скреготіла лебідка, вздовж набережної рухався куценький потяг, задихаючись і попискуючи...

Коли Мерривін заходив, то підкручував яскравіше газовий ріжок, щоб ми могли знайти свої шкарпетки. Після вмивання, ще геть мокрі, ми підтюпцем бігли до підвалу на вбогий сніданок. Молитва і breakfast! Це було єдине місце, де часом опалювали вугіллям, масним і лискучим, що диміло, як вулкан, і пахло асфальтом. Це був приємний запах, але з невеликою домішкою сірки, що ставала все відчутнішою.

На стіл подавали сосиски з грінками, але зовсім малюпусінькі! Звичайно, й те добре! Ласощі, але завжди було замало. Я був ладен проковтнути їх усі. Крізь дим полум'я кидало відблиски на звірів, Йова і ковчег... Фантастичне видиво.

Оскільки я не говорив англійською, то мав багацько часу для спостережень... Старий ремигав повільно. Пані Мерривін приходила після всіх. Вона вдягала Джонкінда. Садовила його на стілець, відсувала посуд, особливо ножі, просто диво, що він досі не виколов собі ока... Не зжер кавник і не загнувся від цього... Я нишком зиркав на Нору, господиню, й слухав її як пісню... Її голос, як і все інше, був сповнений ніжности... В її англійській мові мене хвилювала музика, все ніби танцювало довкола посеред вогню. Загалом, я чимось нагадував Джонкінда, також перебував у притлумленому стані... Я зовсім очманів, я дозволив зачарувати себе. Зі мною було все ясно. Ця курва, напевне, все чудово відчувала! Всі жінки однакові. Вона була не кращою за інших. «Скажи-но! Що з тобою, Артуре? Ти не проковтнув летючого змія? Не захворів? Та скажи! Щось з головою? Ти що, відлітаєш, дурбелику? Дурбелику ти

мій! Прокинься, ради Бога! Розплющуй очі! Уже за дві хвилини чверть!..» Ще трохи — й було б уже занадто, я миттєво кам'янів... Скоцюрблювався. Все! Кінець! Мій писок знову був на замку!

Я мав пильнувати, стримувати свою уяву, тутешня місцевість, густі хмари й вітри робили надто мрійливим. Треба було переховуватись, залазити в броню. Часто я запитував себе: як вона могла вийти заміж за такого хробака? Тхора з ціпком? Це ледве вкладалося в голові! Така шкапа, такий придурок, така пика! В ліжку його точно можна було перелякатися! Я за нього не дав би й двадцяти су! Ну нехай, врешті, це його проблеми!..

Вона весь час чіплялася до мене, хотіла, щоб я заговорив:«Good morning! Ferdinand! Hello! Good morning!» Я був збентежений... Вона корчила такі милі гримаси... Стільки разів я міг клюнути! Але щораз намагався відволіктися... Я знову прокручував у пам'яті все, що було... Знову переді мною поставали Лавлонґ, Ґорлож, усі разом!.. Я мав чимало спогадів, від яких нудило! Матуся Меон! Шак'я-Муні!.. Мені залишалося лише сопіти носом, який у мене завжди був вимазаний лайном! Я бурмотів подумки... «Говори, говори, давай ще, моя ланґусточко! Ти мене не діймеш... Ти можеш розтягувати свою мордочку в усмішці, як дюжина жаб! Я не піддамся!.. Я вже достатньо збудився, ґарантую, у мене там просто колона»... Я знову згадував свого доброго батька... його вибрики, його балаканину... все це лайно, що очікувало мене, майбутню роботу, всіх клятих покупців, круглі столики, макарони, достави... господарів! Як мені били морду! Пасаж!.. Бажання провчити їх пронизувало мене до самих печінок... Мене зводило судомами від спогадів! До самої дірки в дупі!.. На мене находила така лють, що я здирав з себе цілі шматки шкіри... Я вже ні на що не був здатний. Ця краля мене не отримає! Можливо, вона добра й чудова... І хай би вона була ще в сотні тисяч разів гарніша й чарівніша, я не зрушу з місця! Не зроню жодного зітхання! Нехай вона обдере собі шкіру з дупи і наріже її ремінцями, щоб мені сподобатися, нехай вона обгорне ними собі шию, як серпантин, нехай вона відріже собі три пальці на руці, щоб засунути їх мені в задницю, нехай купить собі дірку із щирого золота, я не заговорю!.. Ніколи!..

Жодного поцілунку!!! Воно не варте того! Все це вже було! Я волів дивитися на її старигана, розглядати його пику... це мене відволікало!.. Я займався порівняннями... Його тіло нагадувало ріпу... Певно, якась зеленава, розріджена кров... А ще він нагадував морквину, можливо, через кущисте волосся, що вкривало його вуха й підборіддя... Як же йому все-таки вдалося уламати кралечку?.. Напевне, гроші тут ні до чого... Тоді помилка?.. Адже жінки завжди кваплятся. Кидаються на першого-ліпшого... Їм згодяться будь-які покидьки... Зовсім як квітам... найпрекраснішим — найсмердючіший гній!.. Сезон триває не дуже довго! Ха! До того ж вони весь час брешуть! Я міг би навести жахливі приклади! Ніколи не зупиняються! Це їхній аромат! Таке життя...

А якби я заговорив... Вона відразу обкрутила б мене! Ясно, як Божий день... Я б іще швидше заплутався... Принаймні те, що я не розтуляв писка, гартувало мій характер.

Під час занять пан Мерривін переконував мене, старався щосили, закликав усіх учнів, аби вони допомогли розговорити мене. Він писав речення друкованими літерами на дошці... Їх було легко розгадати... а потім знизу переклад... Хлопці весь час повторювали те саме, багато разів... хором... у такт... Тоді я широко роззявляв рота й вдавав, що зараз... Я чекав, поки щось вийде... Нічого не виходило... Ні складу... Я закривав рота... Спробу було закінчено... Мені давали спокій на добу... «Hello! Hello! Фердінане» — гукав до мене той козел, страшенно роздратований і сприкрений... Він уже по-справжньому починав діяти мені на нерви... Я із задоволенням змусив би його проковтнути його довгий ціпок... Насадив би його на шампур... чи підвісив би за зад на вікні... А! Нарешті він це відчув... Він перестав наполягати. Вгадав мій настрій... Я супив брови... Бурмотів, коли чув своє ім'я... Я більше не знімав пальта, навіть у класі, навіть спав у ньому...

Мерривін тримався за мене, у нього в класі було не густо. Він не хотів, щоб я здимів, перш ніж мине шість місяців. Він остерігався моїх вибриків і перебував у дефензиві...

У дортуарі після спільної молитви ми залишалися самі... Молитву ми промовляли навколішки в нічних со-

рочках... Мерривін вимовляв щось на кшталт заклятя, всі збиралися навколо нього... Потім він ішов до своєї кімнати... й більше не з'являвся... Усі, перекинувшись кількома словами, розходилися по ліжках, кваплячись зайнятися онанізмом... Ставало тепліше... А ідіота Нора Мерривін зачиняла у спеціальному ліжку з ґратами нагорі. Він постійно намагався втекти... часом перекидав ліжко, оскільки був сновидою.

Я познайомився з дивним пацанчиком, який смоктав мені майже кожен вечір. Мені пощастило більше, ніж іншим... він був ласий на це й потішав усю кімнату своїми витівками... Він смоктав ще у двох... наслідував собаку... Гав! Гав! Так він гавкав. Він дибав, як песик, а коли йому свистіли, зразу підбігав, йому подобалося, коли ним командували... Вечорами під час сильних ураганів, коли все під нашими вікнами ніби провалювалося в прірву, ми билися об заклад з приводу ліхтаря, загасить його вітер чи ні? Ліхтар, підвішений на стовпі, гучно скрипів. Я розбивав парі, імбир, шоколадки, картинки, недопалки цигарок... навіть огризки цукру... три сірники... Мені довіряли... Все це складалося на моє ліжко... «собака гав-гав» частенько вигравав... Міг відчувати наближення бурі... Напередодні Нового року почався такий циклон, що ліхтар у глухому куті розбився вщент. Я постійно згадую про це... Всі виграні речі з парі пожирали я і «гав-гав».

* * *

Віддаючи данину моді й традиціям, опівдні всі вдягали спортивні костюми в зелену й жовту смужку та шапочки тих самих кольорів; те й те було прикрашене нашивками з гербами коледжу... Я особисто не дуже прагнув виряджатися в маскарадний костюм, до того ж таке вбрання, мабуть, дорого коштувало... Особливо черевики на шипах... Я не був налаштований на якісь ігри... В моєму майбутньому для ігор місця не було... Цей жанр створено спеціально для шмаркатих придурків... Сам старий Мерривін відразу після сніданку вилазив зі своєї напівсутани, одягав строкату куртку — і фрр!.. понеслося... Він одразу ж ставав таким, що його годі було пізнати... скакав як цап з одного кінця ділян-

ки на іншу... Під зливами й ураганами він почувався пречудово... Цей костюм арлекіна діяв на нього магічним чином... Він ставав веселим, справжнім живчиком! Англійці кумедні, у них безглуздий вигляд — суміш священика зі школярем... Двозначність — їхня друга натура... Вони її люблять... Йому страшенно хотілося, аби мені теж купили ліврею й одягли чемпіоном «Meanwell College»! Щоб я більше не ганьбив їхніх рядів на прогулянці, на футболі... Він навіть показав мені листа, який писав моєму батькові з цього приводу... Може, він хотів трохи заробити? Невеликий бізнес? Було щось підозріле в тому, як він наполягав... Побачивши це послання, я й оком не змигнув... Я лише усміхнувся... «Посилай, посилай, старий шкарбане, ти погано знаєш моїх батьків!.. Вони люблять гроші набагато більше, ніж спорт...» Звичайно, він цього не розумів!.. І продовжував домагатися... Вони будуть зволікати... відкладати!.. Це буде кумедно!..

Тепер після сніданку більше не існувало ні вибачень, ні бур!.. Усі збиралися... і по двоє піднімалися на пагорб неподалік від нас, геть розмоклий, крутий, повзли через нагромаджений хаос струмків і баюр... Похід замикав я разом з пані Мерривін та ідіотом, він ішов між нами... Ми несли його лопатку й відерце, щоб він міг робити пасочки з болота, такі великі, що танули й розлазилися на очах. Це його трохи заспокоювало... Не було ні парасольок, ні плащів... Нічого, щоб захиститися від злив... якби не болото, тяжке, як оливо, нас віднесло б до птахів...

Під час футбольного матчу я займав зручну позицію, захищав ворота... Це дозволяло мені порозмірковувати... Я не любив, щоб мене турбували, й пропускав майже все... За свистком шмаркачі кидалися в купу, грузли в болоті, вивертаючи ноги, зчіплювалися в клубок і качалися по глині, падали, заліплювали очі й волосся брудом... До кінця гри це вже були не наші хлопчики, а справжні грудки бруду, грудки глини... з яких звисали шматки пташиного посліду. Що щільніше і густіше обліплював їх бруд, то щасливішими і задоволенішими вони здавалися... Вони випромінювали щастя крізь налиплу кірку. Страждали вони тільки від одного — від відсутности суперників... Суперників знайти було важ-

ко, особливо поблизу. Направду, єдиною командою, яка щочетверга виступала проти нас, були хлопчаки з доброчинного закладу «Pitwitt Academy», що був за мостом через Струд, купка жалюгідних прищавих покинутих виродків... Вони були страшенно худі, ще легше, ніж наші... Здавалося, вони взагалі нічого не важили, від першого більш-менш сильного удару їх відносив вітер, вони летіли разом із м'ячем... Аби вони не падали, їх доводилося підтримувати... Їм забивали дванадцять м'ячів проти чотирьох... Регулярно. Це ввійшло у звичку... При найменшому невдоволенні й наріканнях з їхнього боку ми, не вагаючись жодної секунди, давали їм добрячого прочухана... Так уже було заведено... Якщо вони починали бити по воротах трохи частіше, ніж зазвичай, наші хлопці звіріли.. Вони кричали, що їх обдурили... й шукали винних... Потім зчинялися бійки... ввечері, повернувшись додому, вони дружно це обговорювали... після молитви, коли старий замикав двері, хвилин п'ять гарикалися між собою... Винен був Джонкінд... Пенальті був призначений через його витівки... Він отримував на горіхи... ще й добряче... Ґрати піднімали, його витрушували з ліжка, розтягували на підлозі, як краба, й десять чоловік бралися щосили шмагати його ременями, навіть пряжками... Якщо він надто гучно кричав, на нього навалювали матрац, і всі починали по ньому стрибати, ходити й тупати ногами... Наостанок його молотили всі гуртом, щоб навчити хорошим манерам... молотили, аж поки він не виглядав, як вичавлений лимон...

Наступного дня він не міг триматися на ногах... Пані Мерривін була доволі спантеличена, вона не могла зрозуміти свого тюхтійчика... Він не казав: «No truble!..» Під час занять він щораз валився на стіл... Ще три дні він був трохи не при собі... Але він був невиправний, заспокоїти його можна було лише зв'язавши... Його не слід було підпускати до воріт... Щойно він бачив м'яч, який наближався, він уже не міг опанувати себе й кидався у ворота, охоплений шалом, стрибав на м'яч, видирав його у воротаря... Він тікав з ним раніше, ніж його встигали зупинити... У ці хвилини він справді ставав несамовитим... Він біг швидше за всіх... «Ура! Ура! Ура!» — волав він і, не зупиняючись, мчав аж до підніжжя пагорба, догнати його було важко. Він забігав аж

у місто. Часто його ловили по крамницях... Він бив вітрини. Збивав вивіски... В нього вселявся демон спорту. Його вибрики ставали небезпечними.

* * *

Протягом трьох місяців я не розтуляв рота; не казав ні «гоп», ні «ой«», ні «ох». Не сказав «yes«, не сказав «no»... Не промовив ні слова!.. То було справжнє геройство... Я ні з ким не розмовляв. І почувався пречудово...

У дортуарі всі далі дрочили... смоктали... Мене дуже інтриґувала Нора... Але я міг лише робити припущення...

Із січня до лютого був жахливий холод і такий густий туман, що можна було ледве знайти дорогу, коли ми поверталися із занять спортом... Орієнтувалися навпомацки.

Старий дав мені спокій, більше не чіплявся до мене. Він збагнув мою натуру... Сподівався на мій здоровий глузд... Що я почну вчитися пізніше, з часом... Та мене це не цікавило... Мені ставало млосно від думки, що незабаром доведеться повертатись у Пасаж. Мною тіпало від думки про це ще за три місяці наперед. Варто було лише подумати. Як мене кидало в жар... Хай йому біс! Знову доведеться говорити.

У фізичному плані я не мав на що нарікати, тут у мене був поступ. Я ще більше зміцнів... Мені все чудово пасувало: суворий клімат, низька температура... Від цього я став ще дужчим, якби ми краще харчувалися, я став би здоровим, як атлет... Я тоді повалив би будь-кого.

Тим часом минуло ще два тижні... Я мовчав уже чотири місяці. Тоді Мерривін раптом ніби перелякався... Якось по обіді, коли ми повернулися із занять спортом, я побачив, як він схопив аркуш паперу й почав строчити листа моєму батькові... Ідіот... Ох! Дурна ідея!.. Невдовзі поштар приніс мені одразу три листи, дуже розлогі, які видалися мені надзвичайно гидкими... переповненими тисячами погроз, жахливих проклять, образ грецькою мовою і латиною, категоричними вимогами... докорами, різними анафемами, незліченною кількістю лайок... Він розцінював мою поведінку як диявольську! Апокаліптичну!.. Мене було знищено!.. Він вислав мені ультиматум: я мав негайно заглибитися у вивчення ан-

глійської мови, в ім'я найсуворіших принципів, найжахливіших жертв... тисячі поневірянь, жахливих тривалих страждань, і все лише заради мого порятунку! Цей старий йолоп Мерривін виглядав жалюгідним, страшенно зніченим, дуже схвильованим через те, що спровокував увесь цей потік... Ось тобі й маєш! Тепер усі греблі було прорвано... Рятуйся, хто може, й квит!.. Мою огиду годі було виразити словами, коли я побачив на столі всю цю гидоту мого батечка, все чорним по білому... У письмовому вигляді все було ще огиднішим...

Він таки був останньою сволотою, цей придурок Мерривін! Ще гидкіший, ніж усі хлопчиська разом узяті! Та ще й тупіший і впертіший... Я був певен, що цей тип у своїх окулярах таки накличе на мене біду.

* * *

Якби він і надалі був тихим і спокійним, я залишився б на шість місяців, як і було домовлено... А тепер, коли він усе зіпсував, рахунок пішов на тижні... Я сховався у своєму мовчанні. Він мене страшенно дратував... Якщо я поїду, йому ж гірше... Для його закладу це була халепа! Він сам цього бажав, сам спровокував! Справи в «Meanwell College» були кепські... Навіть зі мною спортивна команда була неповною. Він не дотягне до кінця року.

Після Різдвяних вакацій четверо не повернулися... Команда коледжу вже не могла грати в «football», навіть якщо випустити на поле Джонкінда... Коледж дихав на ладан... Залишалося вісім шмаркачів... Він поступово йшов до банкрутства... «Пітвіти» ставали дедалі зухвалішими, навіть при тому, що були легші за пір'їну й удвічі менше їли... Всі їхали геть... Вони вже не боялися поразки... Коледж ледве тримався... Футболу вже не було, це занепад!.. Старий від цього пудив у штани!.. Він ще докладав певних зусиль. Запитував мене французькою... чи хочу я йому щось сказати, поскаржитися... Чи мене не ображають інші хлопці?.. Цього лише бракувало! Чи не дуже мокрі в мене черевики?.. Може, для мене треба готувати окремо?.. Я був не проти, але перед Норою мені було соромно вдавати пестунчика й ідіота... Насправді самолюбство важливіше... Якщо вже вирішив, то треба триматися... Мірою того як вони

втрачали учнів, я ставав дедалі необхіднішим... Мені постійно йшли назустріч... усміхалися до мене... із запопадливістю... Пацани також старалися щосили... Малий Джек, той, що вечорами вдавав собаку, приносив мені цукерки... й навіть листочки крес-салату, крихітні... з присмаком гірчиці... жорсткі, як щетина... вони стирчали із пліснявих ящиків на підвіконнях...

Старий переконав їх всіляко мені догоджати... Аби втримати мене принаймні до Пасхи... це була справа честі коледжу, йшлося про спорт... якщо я поїду раніше, команда остаточно пропаде... вона вже не зможе грати з «Пітвітами»...

Аби ще більше полегшити мені життя, мене звільнили від навчання. У класі я лише відволікав інших... Увесь час грюкав партою... Витріщався у вікно на туман і на рух у порту... Лущив каштани й горіхи, грав у морський бій... будував вітрильники із сірників... Заважав іншим учитися...

Ідіот поводився більш-менш, щоправда, ще досі засовував собі ручки в ніс... Часто засовував собі дві, іноді навіть чотири в одну ніздрю. Він пхав туди все, що траплялося під руку, репетував... Пив чорнило... Йому більше йшли на користь прогулянки... Він ріс, і наглядати за ним ставало дедалі важче... Я трохи жалкував, що маю покинути клас. Я не вчився, але мені було добре, мені подобалися англійські інтонації... Приємні, милозвучні, гнучкі... Як музика з іншого світу... Я не мав схильності до навчання... Мені неважко було ухилятися... Батько завжди говорив, що я дурний і тупий... Отже, це було закономірно... Мені дедалі більше подобалася самотність... Я відчував у собі впертість, силу... Звичайно, вони мусили скоритися, припинити до мене чіплятись... Вони взялися потурати моїм інстинктам, моїй схильності до блукання... Я гуляв скільки душа бажає горами й селами разом з ідіотом, його візком та іграшками...

Щойно починалися уроки, ми з Джонкіндом та господаркою вирушали в село... Назад поверталися через Четем — треба було дещо прикупити. Ідіота тримали на мотузку, прив'язаному до пояса, щоб не втік на вулицю... А втекти він міг... Спускалися до міста, крокували попри вітрини, обережно, остерігаючись коней, відстрибуючи від коліс...

Під час закупів пані Мерривін намагалася пояснити мені написи в крамницях... аби я вчився несамохіть... просто так... без жодної напруги... Я дозволяв їй говорити... Я все дивився на її обличчя, на кутики губ, які мені особливо подобалися... її усмішка... в ній було щось таке миле, викличне... Мені хотілося поцілувати її в те місце... мені це просто пекло... Я йшов позаду... Витріщався на її талію, ледь гойдливі стегна... На базар ми несли здоровенний кошик... Він нагадував колиску... Ми з Джонкіндом тримали його за ручки. Завантажували продуктами на цілий тиждень... Увесь ранок ми займалися різними закупами. Здалеку я запримітив оте дівчисько, Гвендолін. Вона й досі смажила пиріжки, змінила лише капелюшок, на ньому було ще більше квітів... Я відмовився там проходити... Навіть не намагався пояснити, в чому річ... Коли Джонкінд застуджувався, ми залишалися в коледжі, тоді Нора лягала в салоні на софу й заглиблювалася в читання, скрізь були розкидані книжки... Це була делікатна жінка, справжня мрійниця, наш витончений янгол... Вона не бруднила рук, не готувала, не прибирала постелі, не підмітала... Коли я приїхав, там мешкали дві покоївки: Флоссі та Гертруда, на вигляд досить тупі... Як вони туди потрапили? Або через дурість, або через хворобу... Обидві були вже не першої молодости... Я весь час чув, як вони вовтузилися, вони підслуховували на сходах, часом погрожували одна одній мітлами... Але не надто старалися... По закутках було повно бруду...

Флоссі потай покурювала, якось я був заскочив її у садку... В домі нічого не прали, всю білизну везли у місто, в спеціальну пральню, що була бозна-де, ще далі, ніж казарми. У такі дні ми з Джонкіндом не мали відпочинку, ми снувала багато разів з пагорба й на пагорб і тягали здоровенні клумаки... Змагалися, хто більше й швидше винесе нагору... Такий спорт був мені до вподоби... це нагадувало мені дні на Бульварах... Коли злива ставала такою важкою й потужною, що, здавалося, небо падає на дахи і струменить водоспадами, смерчами, шаленими потоками, наші виходи ставали фантастичними подорожами. Ми трималися гуртом, утрьох, аби протистояти струменю... Нора, її форми, груди, литки... Здавалося, що вода тверда, такою потужною була злива,

одяг лип до тіла... Просуватися вперед було неможливо... Тим паче підніматися сходами, що вели на нашу скелю... Ми мали звертати до садів... Робили гак попри церкву. Зупинялися перед дзвіницею... під портиком... чекали, коли вщухне злива.

Ідіот тішився дощем... Навмисно виходив з-під даху... Підставляв свою мармизу під струмені води... Широко розтуляв рота... Він ковтав краплі, радів... тремтів, чманів... Пускався в танок по калюжах, стрибав, як несамовитий... Він хотів, щоб ми також танцювали... Так у нього минався напад... Я починав його розуміти... Вгамувати його було важко... Доводилося смикати за мотузок... припинати його до ніжки лавки.

* * *

Я добре знав своїх батьків, номер зі строкатим спортивним комплектом не пройде, я тішився наперед... Відповідь надійшла із запізненням, вони не зразу оговталися, вони влаштували страшенний галас, вирішили, що я збиткуюся з них і вигадую відмовки, щоб приховати шалені витрати... З усього вони зробили єдиний висновок: я не опанував англійську граматику, оскільки цілими днями ганяю м'яча... Таким було їхнє останнє слово!.. Остання відстрочка!.. Я не маю зосереджуватися на своєму акценті!.. Вимова не має значення!.. Аби тільки мене можна було зрозуміти, цього цілком достатньо... Нора зі старим ще раз перечитали листа... Він так і залишився розгорнутим на столі... Деяких місць вони не зрозуміли... Лист видався їм дивним, незвичним... Я нічого не став пояснювати... Я вже чотири місяці перебував тут і не став би клопотатися через якийсь жалюгідний спортивний костюм... І все-таки вони переймалися цим... Навіть Нора здавалася стурбованою через те, що я не хотів одягтися по-спортивному, в строкатий однострій... Очевидно, під час прогулянок по місту цей однострій правив за рекламу для «Meanwell». Оскільки я був найвищий і найрозхристаніший з усіх... моя поява на вулицях ганьбила коледж. Врешті я вирішив частково піти назустріч їхнім проханням... погодився на компроміс... примірити те, що підрихтували... те, що Нора склала з двох поношених костюмів свого старого... Складна

комбінація... мене чудово вбрали... я став ще більш недолугим, безформним, безликим, але позбувся домагань... Тоді ж таки мені дістався крихітний помаранчевий кашкет, прикрашений двоколірним гербом... На моїй здоровенній довбешці він виглядав доволі комічно... Але кашкетик був необхідний для престижу закладу... Таким чином честь коледжу було врятовано... Тепер я міг вільно гуляти, ніхто не мав за мене вибачатися...

Я гуляв, і до мене ніхто не чіплявся... Я вважав, що це головне, ліпше й бути не може... Якби вони дуже наполягали, я натягнув би й циліндр... аби тільки зробити їм приємність... Один у них справді був, для відвідин недільної служби... Яка супроводжувалася вигуками: «Сісти! Встати!» Моя думка нікого не цікавила... мене просто водили на служби... щоб я сам не нудився вдома... До того ж треба було приглянути за Джонкіндом... зі мною і Норою він поводився доволі сумирно...

У церкві Нора здавалася мені ще гарнішою, ніж на вулиці, принаймні, таке в мене було враження. Під мелодію органа у світлі вітражів її профіль сліпив мене... Я й зараз немов бачу її... Вже багато років я щораз бачу її, коли мені захочеться. Плечі, шовковий корсаж, ці лінії, ці обриси, вигини тіла — жорстокі картини, ніжність яких важко витримати... Так, я млів від насолоди, поки наші йолопи горлали псалми Саула...

У неділю по обіді, коли знову починалися гімни, я стояв навколішки поряд з нею... Старий довго читав, а я двома пальцями стискав свій прутень у глибині кишені. Увечері після всіх медитацій бажання досягало найвищої сили. Малий, що мене обслуговував, на вечір був готовий, уже був задоволений... Але цього мені було недостатньо, мені хотілося її всю, повністю, хай йому біс!.. У цьому всі чари ночі... вона приходить і чинить вам опір... нападає на вас... зваблює вас... Неможливо втриматися... Через видива, які мене переповнювали, в голові була суцільна каша... У їдальні нам давали щораз менше їжі, я все частіше був змушений збирати крихти... А в спальні було так холодно, що як тільки старий ішов геть, ми одразу натягали на себе одяг...

Ліхтар під нашим вікном, той, що його запалювали під час бурі, скрипів без упину... Аби було тепліше, лягали по двоє... Дрочили нещадно... Я не мав жалю, в

мене ніби вселився біс, особливо коли треба було захищатися від нападів уяви... Я просто пожирав Нору в усій її красі, з усіма її вигинами... При цьому я роздирав подушку. Я розірвав би і її на шматки, був готовий вкусити її за нутрощі, випити зсередини весь сік... висмоктати все, нічого не залишити, всю кров до краплі... Та краще було плюндрувати свою постіль, повністю скидати білизну... ніж дозволяти самій Норі чи комусь іншому вигулювати мене! Я таки добре зрозумів, звідки віє вітер: задниця для закоханих — це як танець фарандола! Це караван божевільних! Провалля, діра, ось! Я душив його, отой кран... Скручував з нього щось на кшалт равликової спіралі, але з нього нічого не йшло... А! Ні! Жалюгідна істота, з якої скрапує, гірша за сміття!.. До дідька мерзенні зізнання!.. Так! Так! Я кохаю тебе! Обожнюю тебе! Так! Так! Я не хочу здохнути, як йолоп!.. Не треба соромитись, це свято! Змиємо все! Це нуга! Це невинність!.. Ще малим я зрозумів, що то за маленька прикраса! Інтуїтивно! Я пливу! В гондолі! От падло — це мода!.. Гребу вперед, весла в мене у ширіньці! Дінь-дінь-дон! Не хочу подохнути з повією! З віршами у писку! Так!

Окрім моїх молитов, я випробував ще й інше... Лукавий дух злягання дерся по всіх стежках, ховався за кожним кущем... Ми влаштовували довжелезні прогулянки з ідіотом і кралечкою, я обійшов усі села Рочестера...

Ми знали всі долини, всі дороги й мости. Я часто дивився на небо, аби відволіктися. Під час припливів воно міняло колір... У годину затишшя на землі на небокраї з'являлися зовсім рожеві хмарки... а потім поля ставали блакитними...

Місто було розташоване так, що дахи будинків ніби перекочувалися берегом річки, здавалося, ніби це лавина, якісь тварини... величезне чорне стадо, що збилося докупи в тумані й спускається з села... Все це парувало в жовтому й бузковому серпанку...

Даремно обирала вона манівці й робила довгі зупинки, це не надихало мене на зізнання... навіть коли прогулянки тривали годинами, навіть коли ми поверталися додому маленькими вуличками... Якось пізньої пори, коли вечір переходив у ніч, на мосту через Струд... ми

просто дивилися на річку... на чорторії попід арками мосту... вдалині було чути відлуння дзвонів... ген-ген... із сіл... Тоді вона взяла мене за руку й поцілувала її... Я був дуже схвильований і не забирав руки... Я навіть не поворухнувся... Ніхто не міг бачити... Я нічого не сказав, стояв, не рухаючись... Вона ні про що не здогадалася... Головне, що я вистояв... Що дорожче це мені давалося, то сильнішим я ставав... Вона не одержить мене, вампірка! Навіть якби вона була в тисячу разів кльовіша! Почнімо з того, що вона спала з іншим, з тим куцим макакою! Що людина молодша, то огіднішими виглядають для неї старигани, які трахаються... Якби я заговорив з нею, то спробував би дізнатися, чому він? Чому саме він, такий потворний? Тут була якась невідповідність!.. Можливо, я трохи ревнував?.. Безперечно! Та й справді, на це неможливо було спокійно дивитися... а ще ці його куценькі ручки, що теліпалися, як кукси... без сенсу... без упину... Він так розмахував ними, що здавалося, їх у нього з десяток... Варто було на нього подивитися, як тебе аж пересмикувало... Він неугавно то поклацував пальцями, то поплескував руками, то знову брався крутити ними, то схрещував їх... на секунду... Потім — фррр! І знову те саме... справжнісінька «бімба»... що за поріддя... що за сіпання... що за сомнамбула... що за півень...

Вона, навпаки, випромінювала гармонію, всі її рухи були вишукані... Це були справжні чари, марево... Коли вона проходила з однієї кімнати в іншу, в душі немов утворювалась порожнеча, смуток опускався на поверх нижче... Вона могла би бути стурбованішою, частіше виказувати свій поганий настрій. У перші місяці я завжди бачив її задоволеною, вона була терплячою, невтомною з цими гівнюками та ідіотом... Вони далеко не завжди були кумедними, це залежало від ситуації... з її вродою вона легко могла б вийти заміж за якого-небудь Креза... Її, мабуть, було зачаровано... можливо, вона дала обітницю. А він, точно, був небагатий! Ця обставина не давала мені спокою, я постійно думав про це...

З недоумком Нора мала безліч клопотів, від яких під вечір можна було впасти без сил... Витирати йому шмарклі, водити його в туалет, щомиті утримувати його, щоб він не потрапив під машини, не зжер, не проковтнув казна-що — це було пекельною роботою...

Вона ніколи не квапилася... Якщо погода була не зовсім мерзенною, ми почали повертатися ще пізніше, прогулюючись селом та вздовж берега річки... Під час прогулянки Джонкінд менше пускав слину, ніж удома, де постійно тягав різні предмети й цупив сірники... Варто було на якусь мить залишити його самого, як він підпалював штори... Без жодного лихого наміру, бо він одразу біг нас попередити... Він показував нам, які гарні маленькі язички полум'я...

Місцеві крамарі добре нас знали, оскільки часто бачили, як ми проходимо попри них... Це були grocers... так називалися ці заклади, щось на кшталт бакалійної крамнички... Я таки вивчив цю назву... Вони вибудовували у вітринах хиткі гори з яблук і буряків, а на нескінченних прилавках — справжні поля шпинату... Все громадилося аж до самої стелі... від крамниці до крамниці... цвітна капуста, маргарин, артишоки... Джонкінд був просто щасливий, коли бачив усе це. Він стрибав на гарбуз і впивався в нього зубами, як кінь...

Мене постачальники також вважали прибацнутим... Вони запитували про мене у Нори... подавали їй знаки, коли я стояв до них спиною... Крутили пальцем біля голови, ось так... «Better? Better?» — шепотіли вони. «No! No!» — сумно відповідала вона... Мені не було краще, о Господи! Ніколи мені не буде better!.. Такі манери мене сильно дратували!.. жаліють... турбуються...

Під час походів на закупи я завжди звертав увагу на один невеличкий нюанс... і це мене дуже цікавило... Пляшки з віскі... Ми їх брали принаймні одну або дві на тиждень... а часто ще більше — бренді... А от на столі їх я ніколи не бачив!.. ні в салоні!.. ні в склянках!.. ні краплі!.. Ми всі регулярно пили чисту водицю... Куди ж дівалося оте бухло? Хіба в домі був ще хтось? Я в цьому сильно сумнівався! Я був певен, що дехто тут частенько прикладається!.. Розбещений тип, йому, напевне, не холодно!.. Йому навіть узимку нічого боятися ревматизму!.. Ось так!

* * *

Потроху стало випогоджуватися, зима відступала... Вона минула в прогулянках, спортивних змаганнях, забігах, у зливах та онанізмі...

Щоб урізноманітнити звичайний харч, я потроху тягав лакітки у крамарів... Вони вважали мене таким невинним, що їм і на гадку не спадало в чомусь мене запідозрити... Я клеїв із себе дурника й зникав... Я грався у хованки з Джонкіндом за прилавками. Й цупив потроху то ковбасу, то яйце, то те, то се, трохи печива, бананів... так, різні дрібниці... Й жодного разу мене не застукали...

У березні знову задощило, небо стало важким, воно діяло на нерви настільки, що до кінця місяця просто тиснуло на нас... Воно висіло на всьому, на будинках, на деревах, спускалося аж до землі... отак ідеш по ньому весь змоклий, йдеш крізь хмари, в тумані, в якому тонуть, мов у болоті, в каші, в якихось уламках... Просто гидота!

Найдалі ми ходили гуляти за Струдом, за лісами й пагорбами стежка вела до великого господарства, де розводили фазанів. Вони не боялися людей і ходили цілими табунами. Вони порпалися, як кури, на широкому лузі біля величезного шматка вугілля, завбільшки з будинок, встановленого ніби монумент... Він височів над околицями... Далі ми ніколи не ходили... Там дорога кінчалася...

Набережні внизу міста були тим місцем, до якого мене дуже вабило, особливо в суботу, але ввечері я не міг вийти сам... Просити Нору про цю приємність не було сенсу, вона й так проходила там доволі часто... Давати такий гак було небезпечно, особливо для Джонкінда, він перечіплявся об канати, разів з десять він ледь не полетів у воду й не втопився... Тож краще було гуляти нагорі у полі, де всі небезпеки видно здалеку: великі собаки, велосипеди...

Якось, просто так, у пошуках пригод, ми вилізли на інший пагорб, який підіймався до 15-го бастіону... по той бік цвинтаря... На бастіоні щодня вправлялися шотландці, вісімнадцятий полк... Ми бачили, як вони воюють, вони робили це всерйоз... Під супровід жахливих звуків волинок і сурм. Вони так переорювали поле, що грузли в ньому щораз глибше... Загрузали аж по шию... Й невдовзі могли повністю зникнути під землею...

Та на цьому наша прогулянка не скінчилася, ми пішли далі через яр... Просто посеред лугів ми побачили справжнє будівництво... Навколо було безліч робітни-

ків! Вони споруджували величезний будинок... Ми зазирнули крізь паркан... Там був напис здоровенними літерами... його неважко було прочитати... Це також мав бути коледж... Чудова ділянка... прегарна місцина між лісом і віллами... ще й лужок для занять спортом, принаймні учетверо більший за наш... Доріжки вже прокладено, насипано... на кожному розі були прапорці... помічено ворота... Загалом усе було готове... Судячи з усього, будівництво йтиме без затримок: уже вигнали три поверхи... Компаньйонів явно не бракувало... Назву написали червоними літерами: «The Hopeful Academy»[1] для хлопчиків будь-якого віку. Ну й сюрприз!..

Нора Мерривін не могла прийти до тями... Вона просто завмерла на місці... Врешті ми притьмом кинулися звідтіля. Вона поспішала розповісти про все своєму куцому бовдурові... Їхні справи були мені до одного місця, але я також розумів, що для них це стало справжньою трагедією!.. Жахливий удар!.. Цілісінький день я не бачив ні його, ні її... Яка годувала Джонкінда за столом після всіх пацанів...

Наступного дня Нора була все ще бліда, геть розгублена... зазвичай така люб'язна, така життєрадісна, стримана, вона жестикулювала майже як старий, була як дерев'яна, вона, напевне, не спала, а тепер не могла всидіти на місці, то схоплювалась, то вибігала нагору сходами... то знову спускалася, щоб переговорити з ним... І знову йшла геть...

Старий залишався нерухомим, він навіть не кліпав, сидів як пень, ніби причмелений. Витріщався поперед себе в порожнечу. Не їв, лише пив каву... Заковтував її цілими горнятками, не зупиняючись... Між ковтками він бив себе в праву долоню лівим кулаком ось так, несамовито... Птап! Птап! Ото й усе...

Десь за два дні він піднявся з нами аж до «шотландців»... Сам хотів переконатися... Облаштування «Hopeful» тривало. Вони вже взялися за доріжки... підстригли лужок для крикету... У них було два майданчики для тенісу і навіть компактний міні-ґольф... До Пасхи все вже мало відкритися, це точно...

---

[1] *The Hopeful Academy* — досл. Багатообіцяюча академія *(англ.)*.

Тоді старий пердун заметушився біля паркану... Хотів оглянути все згори... Він був карликом... І погано бачив... Він зазирав крізь шпарини... Ми знайшли драбину... Він на мигах наказав нам іти далі... мовляв, він наздожене нас на нашій ділянці... Невдовзі він повернувся... Але більше не стрибав. Сів біля дружини, впавши у прострацію, перед очима у нього стояли дива «Hopeful Academy».

Я то розумів, що таке конкуренція! Наші хлопчаки і так уже тікали!.. А вони знали лише «Мінвелл»... То що ж тепер?.. Що їх стримає?.. То була повна безвихідь!.. Я не міг зрозуміти, про що саме розмовляли господарі, але тон був похмурий... Щодня ми ходили подивитися, як споруджується ешафот... Вони будували дві стінки для відпрацювання ударів... То був просто розгул розкоші... Старий, роздивляючись усі ці дива, в сум'ятті запхав собі пальці в носа, три зараз... За столом він весь час перебував у прострації. Він уже не бачив перед собою майбутнього... У нього холонув його «gravy»[1]... Він з такою силою тряс вставною щелепою, що вона якось вискочила... Він поклав її на стіл поряд зі своєю тарілкою... Він уже нічого не тямив... Бурмотів собі якісь уривки молитов і думок... Нараз він промовив: «Amen! Amen!» Потім різко підвівся... Й кинувся до дверей. Він піднімався сходами, перестрибуючи чотири сходинки... Тоді схопилися й хлопчаки... Щелепа залишилася на столі. Нора більше не наважувалася ні на кого дивитися... Джонкінд уже посунув уперед, нахилився, стікаючи слиною, й засмоктав щелепу старого... Ще ніколи вони так не сміялися. Потім його змусили її виплюнути.

* * *

З дисципліною було покінчено. Хлопці робили що хотіли... Старий не наважувався нічого їм казати... А Нора й поготів, ні вдома, ні на вулиці... Для ігор нас залишалося лише десятеро, і для того, щоб набрати команду, в четвер збирали пацанву в місті, малих бродячих шмаркачів... Треба було протриматися до Пасхи...

Дні стали значно довші... Аби у моїх батьків не урвався терпець, я писав їм поштівки, вигадував різні дурниці

---

[1] *Gravy* — соус *(англ.)*.

про те, що вже починаю говорити... Усі мене вітали... Майже настала весна... Джонкінд підхопив нежить... і кашляв цілі два тижні... Тож ми вже не наважувалися гуляти з ним дуже далеко. По обіді ми сиділи на фортечному валу біля величних руїн замку, де відлунювали звуки, були печери й підземні камери... Під час дощу ми ховалися під його склепінням разом з голубами... то було їхнє царство, їх там були сотні, зовсім ручних і сумирних... вони туркотіли просто в руках, ці створіння досить кумедні, вони чалапають, дивляться зизом на вас і за мить починають пізнавати... Джонкіндові ще подобалися барани, він реготав, стрибав за ними, накульгуючи й заточуючись. Він борюкався з ними в болоті та бекав, як і вони... Радів, чманів... перетворювався на справжнього звіра... Назад він повертався повністю мокрий. І кашляв ще з тиждень...

Усе частіше розпогоджувалося, віяли нові вітри, витали нові, чарівні запахи... Скрізь на лугах тремтіли ромашки й нарциси... Небо знову піднялося до себе й утримувало хмари, як і весь світ. Закінчилася ота каша, що невпинно капотіла й забльовувала весь краєвид... Пасха припадала на травень, пацани згорали від нетерплячки... Вони збиралися навідати своїх батьків. Тоді мені також доведеться поїхати... Моє перебування добігало кінця. Я потихеньку готувався... Аж тут надійшов спеціальний конверт, лист від мого дядька з грішми й кількома словами... Він написав мені, аби я залишився й потерпів ще три місяці... Мовляв, так буде ліпше... Він був добрий, дядько Едуар! То був чудовий сюрприз!.. Він сам це зробив... Від щирого серця. Він добре знав мого батька... І не мав сумніву, що як тільки я повернуся, як останній негідник, зовсім не вивчивши англійської, знову почнуться скандали... Це справді було б досить гидко...

Одне слово, я був бунтарем, дуже невдячним і впертим... Я міг би докласти трішки зусиль... корона з мене не спала б... просто, щоб зробити йому приємність... Та варто було лиш трохи поступитися, як я відчував, що жовч підступає мені до горла... уся гидота піднімається в мені... огидне рагу... Справжнє лайно! Я нічого не вивчу!.. Повернуся ще більшою сволотою, ніж раніше!.. Дратуватиму їх ще більше!.. Вже кілька місяців я не

зронив жодного слова!.. Ох! Це так! Ні з ким не говорити! Ні з тим! І ні з тим!.. Треба триматися в тіні, коли ти малий... Роззявляти рота лише для їжі. Найкраще заняття, як на мене!.. Якщо не сильний... Треба стати витривалим! Я міг би мовчати роками! Точно! Варто мені лише подумати про Ґорложів, про малого Андре, про Берлопа, а ще про Дівонн з її грою на фортепіано, з її восьмими, її місячним сяйвом... Хай йому біс! Тут час був безсилий!.. Вони поставали переді мною як живі, з часом я бачив їх ще чіткіше... Ох!.. Вони загрузли в моїй довбешці з тисячами прочуханок, ляпасів, лунких копняків. Хай їм чорт! З усіма їхніми підступами, колегами, учнями та всім відьомським кодлом!.. Що ж мені робити?.. Що? Думати про якусь дурню? «Ever and ever!», як той малий слизняк?.. Amen! Amen!.. Молюски!.. Я повторював їхні гримаси... імітував їх. Залишаючись на самоті! Кривив мармизу, як Антуан, коли той срав у нужнику... Я тепер срав на нього... Мова! Мова! Говорити? Говорити? Про що?..

* * *

Я ніколи не бачив Нори в світлій сукні, в обтислому корсажі з рожевого сатину... він гарно підкреслював груди... Порухи стегон... аж страшно... Погойдування, таємниця дупки...

Квітень уже добігав кінця... Вона ще раз спробувала розважити, переконати мене... Якось по обіді я був подивований, що вона йде на прогулянку з книгою... здоровенною й важезною, як Біблія... Ми йдемо до нашого звичного місця... Влаштовуємося там... Вона розгорнула книгу на колінах... Я не міг втриматись, аби не зазирнути... На малого Джонкінда вона справила магічний вплив.... Він уткнувся в неї носом... І не міг відірватися... Барви причарували його... У цій книзі була купа картинок, чудових ілюстрацій... Не треба було вміти читати, аби зразу все збагнути... Я бачив принців, довгі списи, лицарів... пурпур, смарагд, гранат, обладунки, оздоблені рубінами... Цілу купу всього!.. Добра робота!.. На цьому я розумівся, справді вдало.

Вона обережно гортала сторінки... Й почала розповідати... Вона хотіла прочитати нам кожне слово... Її паль-

ці притягували мене, вони були неймовірні... як промені світла... що пробігали по кожній сторінці... Я був ладен їх облизнути... заковтнути... Мене стримувало тільки зачарування... Та незважаючи ні на що, я не вимовив ані слова... Джонкінда найбільше вразив чудовий золочений обріз... він засліпив його. Він рвав ромашки, повертався й обсипав нас ними, сипав їх на береги книжки... У середині книги були дві найчудовіші сторінки... Ціла битва на всю висоту й ширину... неймовірне стовпотворіння... верблюди, слони, тамплієри в бою... Побоїще кавалерії!.. Масова втеча варварів!.. Справді, це було дивовижно... Я ледве стримував своє захоплення... Ледве не заговорив... Уже майже почав цікавитися деталями... Цить!.. Я спохопився й спохмурнів!.. Прокляття!.. Ні секунди більше!.. Все-таки я не вимовив навіть «ух!» Присів на траву... Хай йому біс! З мене годі! Історії!.. На них у мене виробився імунітет!.. Хіба не досить малого Андре? Улюбленця гомиків?.. Хіба не через нього я ліз нагору? Багато разів?.. Хитрі підступи падлюки!.. Хіба я не розповідав йому Леґенди?.. А моє приниження? Доречно? Ні? Варто лише втягнутися, куди воно потім заведе?.. Досить робити з мене дурня! Хай мені дадуть спокій!.. Мені треба лише мій суп і моя цибуля!.. Дівки цікавлять мене більше, ніж будь-які історії!.. Гм! Це надійніше! Є ґарантія!.. Я ще раз довів їй, що я справжній чоловік, і втік з Джонкіндом, залишив її саму читати свою книжку... На самоті серед трав...

Разом з ідіотом ми збігали до річки... Йшли назад попри голубів... Повернувшись, я зиркнув на її обличчя... Вона сховала свої картинки... Звісно, вона вважала мене тупим... Напевне, вона засмутилася... Вона не квапилася додому... Ми йшли зовсім повільно... Зупинилися біля мосту... Вже вибило шосту... Вона дивилася на воду... Мідвей — бурхлива річка... Під час сильних припливів вона ставала нестримною... На ній великі буруни. Міст увесь трясеться від водовертів... Вода тече з глухим ревом... задихається у великих жовтих чорториях...

Нора схилилася над водою, а потім знову швидко підвела голову... Вона дивилася туди, в далечину, на день, що згасав за будинками на березі... На її обличчя впала тінь... Смуток затремтів у її рисах... Охопив усе її єство, його неможливо було втамувати... Це змусило її заплющити очі...

* * *

Щойно було завершено будівництво «Hopeful academy», як одразу почалися від'їзди... Всі, хто хотів накивати п'ятами, навіть не стали дожидатися Пасхи... Шістьох екстернів забрали наприкінці квітня, невдовзі ще за чотирма приїхали батьки... Вони стали вважати, що «Meanwell College» недостатньо хороший... Вони порівнювали його з тим розкішним закладом...

Треба сказати, що «Hopeful» створювала неперевершене враження на тлі всіх інших «grounds«. Туди варто було поїхати лише заради самої будівлі... Вся із червоної цегли, вона панувала над Рочестером, на пагорбі було видно тільки її... Ба більше, посеред галявини вони встановили щоглу, височенну, з великими прапорами й різними сигнальними вимпелами, реями, вантами, фалами та іншим мотлохом для тих, хто хотів опанувати маневрування, такелаж та підготуватися до морської служби...

Так я втратив малого Жака, мого малого дрочуна... Йому довелося переїхати, його батько волів, аби син став моряком... Ці, з «Hopeful», робили блискучу рекламу про те, як вони готуватимуть до «navy»...

Через втрату пансіонерів у «Meanwell College» нас залишилося лише п'ятеро, разом з Джонкіндом. Ті, хто залишився, не мали з чого радіти, а лише корчили гримаси... Напевне, за них ще не оплатили всіх рахунків, і вони мали чекати... Футбольна команда за тиждень розтала... Прищаві, бліді недоноски з «Pitwitt» приходили ще двічі й просили, аби їх порвали. Годі було їм пояснювати, що все закінчено, вони ніяк не могли второпати... Вони шкодували через оте 12:0. Життя втратило для них сенс... Вони більше не мали суперників... Це їх страшенно пригнічувало... Вони повернулися до себе у кепському гуморі...

«Hopeful boys», фраєри з нової школи, не хотіли з ними грати, трималися від них подалі, як від прокажених... набивали собі ціну... Півтітти зовсім опустилися... Вони грали самі із собою...

За нашим столом в «Meanwell» розгорталися серйозні драми, які ставали дедалі гострішими й безпощаднішими... Нора Мерривін творила справжі дива, аби добути харчі. Покоївки зникли... Спершу стара Гертруда,

а за чотири дні й Флоссі... Найняли нову покоївку, яка приходили погодинно... Нора майже не торкалася їжі... Вона залишала нам джем, навіть не куштуючи його, не брала цукру до чаю, для себе варила вівсяну кашу без молока... щоб нам залишалося більше... Але мені таки було соромно... Коли в неділю подавали пудинг, ми накидалися на нього, ледь не ламаючи ложки... Усі тарілки були вилизані... Мерривін виявляв нетерплячість, він нічого не казав, але весь час нервувався, постійно совався на стільці, постукував по столу, скорочував молитви, аби пошвидше розійтися... Їдальня ставала дедалі неспокійнішим місцем...

У класній кімнаті він робив те саме... Підіймався на кафедру... Вдягав свою плісировану накидку, вбрання магістра... Й сидів за пюпітром, у кріслі, весь скоцюрблений, та витріщався на клас... Він то кліпав, то заламував собі пальці, чекаючи на кінець уроку... Він уже не говорив з учнями... хлопці могли робити, що хотіли...

Мерривін худнув, він і так мав величезні вуха, що стояли сторчма, тепер вони перетворилися на справжнісінькі крильця... Четверо хлопчаків, що залишилися, влаштовували гармидер, як тридцять шість... Врешті й це їм набридло... тоді вони просто тікали з дому... в садок... на вулицю... Залишали Мерривіна самого й вирушали з нами на прогулянку. Згодом зустрічали його на дорозі... в чистому полі... його було видно здалеку... Зігнувшись, він швидко їхав на своєму триколісному велосипеді...

«Hello, Nora! Hello, boys» — гукав він, коли проїздив попри нас... Ні на мить не збавляючи швидкости. «Hello, Peter» — відповідала вона йому ніжним голосом. Вони люб'язно усміхалися один до одного. «Good day, mister Merrywinn!» — хором гукали хлопчаки... Він наддавав швидкости. Ми дивилися, як він віддаляється, тисне на педалі, аж поки не губили його з очей. Він повертався раніше за нас...

* * *

З того, як розгорталися події, я відчував, що мій від'їзд наближається... Я вже перестав писати... Більше не знав, що ще казати. Що вигадати... Я вже вичерпав-

ся... Мені набридли постійні вигадки... Справа не варта заходу... Мені ліпше було насолоджуватися тим, що мені залишилося, без листів, якими мене постійно задовбували. Але відтоді як поїхав Жак, у дортуарі вже було не так весело... Малий негідник ссав сильно й добре...

Я надто часто дрочив через Нору, від цього мій прутень ніби аж усох... У тиші я уявляв собі все нові картини... щораз зухваліші, спокусливіші й, звичайно, ніжніші... Перш ніж поїхати з «Meanwell», я хотів би побачити, як ця лялечка обробляє свого старого... Це гризло мене... Мені так кортіло подивитися на них разом... Сама лише думка про це позбавляла мене спокою. Що він міг з нею робити?

Я вже був потонув у своєму гріху... Та заскочити їх удвох було не так просто... Вони мали окремі кімнати... Його кімната була праворуч по коридору, одразу за газовим світильником... То було досить практично... Проте щоб підглядати за Норою, довелося б вийти з іншого боку дортуару, а потім ще й піднятися сходами... За ванною кімнатою... То було непросто... таки досить складно...

Як же вони кохалися? У нього? У неї? Якось я наважився... Мені хотілося таки втамувати цікавість... Я надто довго чекав...

Оскільки пансіонерів залишалося лише п'ятеро, пересуватися було нескладно... Зрештою, старий уже навіть не приходив на вечірню молитву... Хлопці засинали дуже швидко, як тільки зігрівалися... Я зачекав, поки вони поснуть, почув хропіння й натяг штани, вдаючи, що йду до вбиральні... й навшпиньки...

Проходячи повз кімнату старигана, я різко пригнувся... й швидко зиркнув у замкову шпарину... Дідька лисого!.. Ключ стирчав у замку... Я продовжив свою прогулянку... Ніби йду відлити... Я хутко повернувся... знову ліг... Але це ще було не все! Я сказав собі: «Зараз чи ніколи!» В домі не було чути ані звуку... Я вдав, що сплю... Завмер на кілька хвилин... мною аж тіпало, але я лежав тихо... Я не збожеволів!.. Я добре бачив світло у кватирці... Якраз над дверима... Як на вулиці Ельзевір... Я подумав: «Ну, якщо тебе застукають, дорогенький, доведеться вислухати чимало нудних проповідей!» Я діяв дуже обережно... Переніс стілець у коридор... Якби мене застукали, я вдавав би із себе сновиду... Я приставив стілець упритул до

його дверей. Й, вичікуючи, на мить зачаївся... Влип у стіну... Почув там ніби якийсь порух... Наче дерев'яний стукіт... один... ще один... Може, це його ліжко?.. Тримаючи рівновагу, я підсунувся ще на кілька міліметрів... тихо-тихо... Добрався до рівня віконця... А! Ось! Ти диви! Якраз я побачив! Побачив усе!.. Побачив свого голуба... Він лежав... розлігся ось так у просидженому фотелі... Він був сам-самісінький! Кралі я не бачив!.. А він майже голий, це ж треба!.. Розлігся, либиться на вогонь... Від цього він був весь яскраво-червоний! І хекав так, ніби йому було жарко... Голий до пояса, в одних кальсонах з розпіркою спереду... а ще його накидка-плісе, та сама, магістерська, звисала ззаду до підлоги...

Вогонь яскравий і сильний... тріщав на всю кімнату!.. Цього старого шкарбана було добре видно! Був весь освітлений!.. З його вигляду не скажеш, що йому було нудно... у нього був ковпачок... на членові... А! Падло! Член хитнувся, ковпачок зісковзнув і впав... Він зловив його й знову начепив на голівку... Він зовсім не такий похмурий, як на уроках... Розважається собі наодинці... Розмахує своїм членом, немов більбоке[1]. Великим! Колосальним!

Його ковпачок знову падає... Намагається його вхопити... Промахується, сміється... Він не розізлився... Накидка падає також... Він усе знову піднімає... Відригує, зітхає... Ненадовго залишає свою іграшку вбік... Наливає собі якогось напою... Повільно цмулить... Ага! Ось де віскі! Перед ним на підлозі стоять аж дві пляшки... І ще два сифони... Під рукою... ще й слоїк джему, повний!.. Він запхав туди велику ложку... Підніс до рота... Весь заляпався... жере!.. Потім знову взявся за більбоке... Спорожнив ще одну склянку... Шнурок від накидки випав з рук і заплутався навколо коліщатка крісла... Він потяг за нього, ще більше заплутав... щось крекнув... він був задоволений... Не може вивільнити свої руки... Він виявився зв'язаним... Захихотів, брудний покидьок... Годі!.. Я зліз... Тихцем узяв стілець... Прослизнув у коридор... Ніхто й не ворухнувся... Я стрибнув у постіль!..

---

[1] *Більбоке* — іграшка у вигляді кульки, прикріпленої до палички. У процесі гри кулька підкидається і ловиться на вістря палички або в чашечку.

* * *

Сяк-так дотягли до пасхальних вакацій... Були страшенні обмеження... на їжу... на свічки... на опалення... Протягом останніх тижнів хлопці, ті п'ятеро, що залишилися, не слухали вже нікого... Робили що хотіли... Старий навіть не проводив уроків... Залишався просто в себе... або їхав сам на своєму триколісному велосипеді... на тривалі екскурсії.

З'явилася нова покоївка... Вона протрималася лише тиждень... Хлопчаки були просто нестерпні, їх годі було зносити, вони перевернули догори дриґом усю кухню... Погодинна прислуга заміняла покоївку, але лише вранці. Нора допомагала їй прибирати в кімнатах та мити посуд... Для цього вона одягала рукавички... Ховала своє чудове волосся під вишитою хусткою, з якої робила своєрідний тюрбан...

По обіді я прогулювався з недоумком, тепер я займався ним сам. Нора більше не могла ходити, вони мала готувати їжу... Вона не казала нам, куди йти... Вирішував я сам... Ми гуляли скільки хотіли... Обійшли всі вулиці, набережні, тротуари. Я роззирався, виглядаючи своє дівчисько, з яким хотів зустрітися. Ні її, ні візка ніде в місті більше не було видно... Ні в порту, ні на базарі... ні біля нових казарм... Ніде...

Тяглися тихі години прогулянок. Джонкінд був досить слухняним... Лише не варто було його хвилювати... Його годі було втримати, наприклад, коли нам траплялися військові, фанфари, гучна музика... Навколо Чатема їх було повно... і моряків також... Повертаючись з навчань, вони виводили вигадливі мелодії, якісь войовничі ріґодони[1], Джонкінд від того просто чманів... Він кидався в стрій, як дротик... Він не міг встояти... Це діяло на нього, як футбол... Мелодія манила його за собою!

Полк за кольором і ритмом добре вирізняється на тлі пейзажу... Військові музики були гранатового кольору... вони різко виділялися на тлі неба... та брунатних стін.

---

[1] *Ріґодон* — старовинний парний танець провансальських селян, дуже поширений в XVII—XVIII століттях як бальний та сценічний танець. Назву «Ріґодон» Селін використав для одного зі своїх пізніх романів, опублікованого 1969 року.

Ці шотландці грали рішуче, доладно, сильно, м'язисто... Волинки в цих пелехатих мавп звучали доволі кумедно...

Ми йшли за ними до «бараків», до їхніх наметів у полі... По дорозі ми натрапляли на нові села... За Струдом, ще далі... на протилежному березі іншої річки. Ми поверталися попри школу для дівчаток за вокзалом і чекали, поки вони будуть виходити... Нічого не говорили, просто дивилися, вбирали в себе купу різних візій... Потім знову спускалися до Арсеналу, до спеціального майданчика для тренування футболістів... Вони готувалися до змагань на кубок Нельсона. Вони лупили так сильно, що лускали м'ячі...

Ми поверталися якомога пізніше... Я чекав, коли вже зовсім посутеніє, щоб побачити, як запалюють світло на всіх вулицях, тоді я йшов по High Street, тій, що закінчувалася перед сходами, які вели до нас. Часто вже було після восьмої... Старий чекав нас у коридорі, намагався ні про що не думати й читав газету...

Як тільки ми приходили, всі сідали до столу... Подавала Нора... Мерривін більше не розмовляв... Нікому нічого не казав... життя стало по-справжньому спокійне... Джонкінд якраз до супу починав пускати слину. Його не зупиняли. Витирали лише після їжі.

* * *

Ніхто з вилупків не повернувся після вакацій. У коледжі Meanwell залишалися лише я та Джонкінд. Наша спальня нагадувала пустелю.

Аби заощадити кошти, вони закрили весь поверх. Меблі зникли, їх збули за безцінь, предмет за предметом, спершу стільці, потім столи, дві шафи й навіть ліжко. Окрім двох наших ліжок. Це була повна самоліквідація... Зате з харчами стало ліпше, жодного порівняння!.. Був джем! Навіть у банках — скільки завгодно... Можна було ще раз взяти пудинг... Щодо їжі — повний достаток, повна метаморфоза... Такого я ще не бачив... Нора робила найтяжчу роботу, але не переставала кокетувати. За столом я бачив її дуже привітною, ба навіть радісною.

Старого майже не було видно, він швидко набивав свого кендюха та їхав кудись на своєму триколісному

велосипеді. Усі розмови провадив лише Джонкінд, сам один! «No trouble!» Він вивчив ще одне слово «No fear!» Він дуже цим тішився й радів... Від нього тільки й чути було після кожного ковтка: «Ferdinand! No fear!»

На вулиці я не любив, щоб на мене звертали увагу... Копав його кілька разів у дупу... Він мене розумів і давав мені спокій... Як винагороду я підгодовував його корнішонами. У мене був добрий запас, я набивав ними всі кишені... То були його улюблені лакітки. З цією приманкою я міг змусити його йти... за огірочки він був ладен убити...

Наш салон дедалі більше порожнів... Спершу позникав різний дріб'язок... потім рожевий диван, потім вази, врешті й штори... В останні два тижні посеред кімнати залишався лише великий чорний рояль Pleyel...

Мене не дуже вабило додому, адже ми більше не голодували... Про всяк випадок ми брали із собою запаси, спустошували кухню перед тим, як іти на прогулянку. Я тепер нікуди не квапився. Навіть утомлений, я краще почувався на вулиці, вештаючись туди-сюди... Ми перепочивали де доведеться... Останній привал робили біля сходів або на скелях біля дверей нашого саду... засиджувалися з Джонкіндом допізна, мовчки й зачаївшись.

Звідти ми могли добре бачити пароплави, що заходили й виходили з порту... Це нагадувало справжню чарівну гру... вода ряхтіла... лилося світло з ілюмінаторів, що наближалися й віддалялися... Тремтливе сяйво залізниці, що пірнала крізь крихітні арки... Нора, чекаючи на нас, постійно грала на роялі... Вона залишала вікно прочиненим... Ми добре чули її зі своєї схованки... Вона навіть підспівувала... впівголоса... Й сама собі акомпанувала... А співала вона зовсім тихо... Загалом це був майже шепіт... сумний романс... Я ще пригадую його мелодію... Я так ніколи й не дізнався його слів... Голос тихо підіймався, линув долиною... Повертався до нас... У повітрі над річкою він відбивався й посилювався... Він був як птах, бив крильми, ширяв скрізь у темряві, як слабке відлуння...

Усі люди, що поверталися з роботи, вже пройшли, сходи спорожніли... Ми були самі з «no fear»... Чекали, коли вона зупиниться, коли вже не співатиме, коли закриє клавіатуру... Тоді ми поверталися додому.

* * *

Рояль довго не протримався. Вантажники прийшли за ним уранці в понеділок... Його довелося розібрати на частини... Ми з Джонкіндом брали в цьому участь... Під вікном вони спорудили справжню лебідку... Але рояль погано проходив крізь вікно... Весь ранок у салоні вони розтягували мотузки, блоки... Врешті витягли здоровенний ящик через веранду в саду... У мене перед очима й досі ця чорна шафа, що здіймається вгору... над краєвидом...

Нора із самого початку роботи спустилася в місто й весь час там залишалася... Може, вона до когось ходила?.. Вона вдягла свою найгарнішу сукню!.. І повернулася дуже пізно... Була зовсім бліда...

Старий приходив поїсти рівно о восьмій... Він робив так уже декілька днів. Опісля він знову підіймався до себе... Він перестав голитися, навіть не вмивався, став брудний, як гребінь... Він був дуже дратівливий. Він сидів поряд зі мною... Починав їсти й лишав страву недоїденою... Починав нишпорити по всіх кишенях... У нього тремтіли руки... Зригнув... Позіхнув... Щось пробурмотів... Нарешті знайшов портмоне! Це був ще один лист і цього разу рекомендований... Це був, напевне, вже десятий лист, від батька з початку року... Я жодного разу не відповідав... Мерривін також... Нас поставили перед фактом... Він розгорнув листа й показав мені... Я пробіг очима, безліч сторінок... Лист був величезний, справжнісінький документ... Я знову проглянув його. Це був офіційний виклик додому!.. Не було нічого нового в тому, що мене облаювали... Ні! Але цього разу був квиток!.. Справжній квиток назад через Фолкстоун...

У мого батька урвався терпець! Ми й раніше одержували листи! Майже такі самі, з відчаєм, хрипами й погрозами... Старий складав їх після прочитання у спеціальну скриньку... Він дбайливо розкладав їх за датами... Заносив їх усі до своєї кімнати... Хитав головою й тер очі... Коментарі тут були зайві... Досить із того, що він класифікував цю балаканину!.. За днями! За ступенем збоченості... Але цього разу був ультиматум... Квиток... Мені не залишалося нічого іншого, як зібрати речі... Усе, синку, пакуйся... Вже за тиждень... Місяць добігав кінця... Рахунки було сплачено!..

Здавалося, що Нора нічого не розуміє... вона сиділа, занурившись у свої думки... Ніби була деінде... Старий хотів, щоб вона знала... Він крикнув до неї досить гучно, аби вона прокинулась. Вона опам'яталася від своїх мрій... Джонкінд скімлив... Раптом вона підвелася й почала порпатися в скриньці, щоб перечитати листа самій... Вона читали вголос...

«Я ніколи не мав жодних ілюзій щодо твого майбутнього! На жаль, ми вже декілька разів переконувалися у твоїй ницості й підлості, у твоєму жихливому егогізмі... Нам відома твоя схильність до лінощів, марнотратства, твій нечуваний потяг до розкошів та насолод... Ми знаємо, що нас чекає... Жодна поблажливість, жодна турбота не може приборкати й пом'якшити твого свавільного і нестерпного характеру... Здається, ми вже зробили для цього все, що могли! Зараз наші сили вичерпуються, ми більше не можемо ризикувати! Наші мізерні ресурси не дозволяють нам вирвати тебе з рук лихої долі!.. Сподіваємося на Бога!..

Цим листом я хочу попередити тебе по-батьківському, по-товариському перед твоїм остаточним поверненням, востаннє застерегти тебе, поки ще є час, аби уникнути непотрібного засмучення, подиву чи обурення тим, що відтепер ти зможеш розраховувати лише на самого себе, Фердінане! Тільки на себе! Не розраховуй більше на нас! прошу тебе! Ми не спроможні більше забезпечувати твоє існування та прожиток! Ми з твоєю матір'ю на межі! Ми більше нічого не можемо для тебе!..

Ми буквально знемагаємо під вагою наших турбот, як старих, так і нових... На порозі старости наше здоров'я, підірване тривалими тривогами, виснажливою роботою, невдачами, постійними хвилюваннями, відсутністю будь-якого порядку, воно сильно похитнулося і продовжує руйнуватися... Ми in extremis[1], любий хлопчику! Матеріально у нас нічого немає!.. Від невеликого спадку, що дістався нам від твоєї бабусі, нічого не залишилося!.. абсолютно нічого!.. жодного су! Ба більше! Ми заборгували! У Пасажі твоя мати зіткнулася з новими труднощами, які здаються мені нездоланними... Несподівана зміна, неочікуваний різкий поворот моди

---

[1] *In extremis (лат.)* — тут «дійшли до краю».

звів у цьому сезоні до нуля наші шанси трохи поправити становище!.. Всі наші плани зруйновано... Наша передбачливість підвела нас... З великими труднощами, скорочуючи всі витрати, навіть на харчування, ми зібрали протягом цієї зими справжню колекцію «ірландських болеро». І ось удар! Покупці несподівано відвернулися від них у гонитві за новою модою... Нічого більше не можна збагнути! Це просто зла доля, що звалилася на наше бідне суденце!.. Можна було передбачити, що твоя мати не зможе позбутися всіх цих болеро! Навіть за низькою ціною! Тепер вона намагається переробити їх на абажури! для нових електричних приладів!.. Не надто корисна витівка!.. Скільки це може тривати? Що нас чекає? У свою чергу в «Коксінелі» я змушений щодня відбивати підступні, лицемірні, я б навіть сказав, витончені напади з боку молодих співробітників, які щойно отримали призначення на посаду... Багатії з престижними університетськими дипломами (деякі з них є стипендіатами), яких підтримує Генеральний директор, вони мають безліч світських та родинних зв'язків. Ці молодики, такі сучасні, вони абсолютно не гребують будь-якими засобами, мають у порівнянні з простими службовцями, як я, незрівнянні переваги... Жодного сумніву, що їм удасться (і здається, дуже скоро) не лише вижити нас із наших скромних посад, але й остаточно викинути за облавок!.. Це питання якогось місяця, навіть якщо надто не перегинати палицю! Щодо цього я не маю жодних ілюзій!

Що ж до мене, то я намагатимуся протриматись якомога довше... не втрачаючи самовладання і гідности... Я намагатимуся звести до мінімуму можливість грубого інциденту, наслідки якого легко собі уявити... Всі можливі наслідки! Я докладаю максимум зусиль!.. стримуюся!.. намагаюся тримати себе в руках, щоб не дати ані найменшого приводу для лайки! шкода, далеко не завжди це вдається... У своїй ретельності ці молоді парвеню доходять до справжніх провокацій!.. Я стаю мішенню, метою для їхніх інтриг! Я відчуваю, що вони переслідують мене своїми вивертами, знущаннями та постійними кпинами... вони мене дістають... Чому? Я гублюся в здогадах... Чи, здається, тільки через мою присутність? Можеш собі увити, що таке сусідство й

постійна ворожість для мене надзвичайно болючі. Більш того, зваживши все як слід, я усвідомлюю, що приречений у цьому змаганні у спритності, хитрості та підступності!.. Що я можу їм протиставити? Я не маю жодних особистих або політичних зв'язків, моє життя добігає кінця, у мене не має ні статків, ні родичів, у цій грі я маю лише один козир! Це чесна бездоганна служба в «Коксінелі» протягом ДВАДЦЯТИ ДВОХ РОКІВ БЕЗПЕРЕРВНО, моє чисте сумління, моя порядність та чітке непохитне уявлення про обов'язок... Чого ж мені чекати? Очевидно, гіршого! Тяжкий тягар моїх чеснот мені зарахують, боюся, скорше в дебет, ніж у кредит, коли настане час зводити зі мною рахунки!.. Я бачу це наперед, мій любий сину!..

Якщо моє становище стане зовсім нестерпним (а воно стає таким дедалі швидше), якщо мене викинуть раз і назавжди? (А привід знайдеться! Все частіше ставиться питання про повну реорганізацію наших служб.) Що тоді буде з нами? Ми не можемо думати про це з твоєю матір'ю, не здригаючись від жаху! Нас охоплює страх!..

Про всяк випадок, у намаганні знайти захист, я вирішив опанувати (остання спроба) друкування на машинці, не в бюро, певна річ, а в ті кілька годин, які залишалися вільними від доставок та біганини у справах, пов'язаних з нашою крамницею. Ми взяли напрокат цей інструмент (американський) на кілька місяців (нові витрати). Але й щодо цього я не тішу себе особливими ілюзіями!.. У моєму віці, ти це знаєш, нелегко пристосовуватися до нової техніки, до інших методів, інших манер, інших думок! Особливо людям, що знеможені, як ми, тривалими злигоднями життя, вкрай знеможені... Все це змушує нас дивитися в майбутнє, мій любий сину, з важким серцем! і ми не маємо права, безперечно, це не буде перебільшенням, навіть на одну помилку, навіть на найменшу необережність!.. Якщо ми, твоя мати і я, не хочемо закінчити життя в цілковитих злиднях!..

Ми цілуємо тебе, мій любий хлопчику! Твоя мати приєднується до мене! Вона закликає! Благає тебе! заклинаю тебе перед поверненням з Англії (не заради нас, не заради любови до нас, а в твоїх особистих інтересах)

зважитися нарешті остаточно та повністю віддати всі сили для досягнення успіху в твоїй справі.

Твій люблячий батько Оґюст.

P. S. Твоя мати просить мене повідомити тобі про смерть пані Дівонн, що настала минулого понеділка в Кремлен-Бісетр.

Вона злягла і не вставала вже кілька тижнів. У неї була емфізема та серцева недостатність. Вона не дуже страждала, всі останні дні постійно спала... Вона не відчула приходу смерти. Ми бачили її напередодні, незадовго до її кінця».

* * *

Наступного дня, десь близько полудня, ми вдвох, Джонкінд і я, були в саду й чекали на обід... Була чудова погода... Якийсь тип на велосипеді... зупинився і подзвонив у двері... Телеграма... Я зірвався... це від мого батька... «повертайся негайно, мати турбується. Оґюст».

Я тихцем піднявся на другий поверх і зустрів там Нору, передав їй цидулку, вона прочитала, спустилася накривати на стіл, принесла суп, і ми почали їсти... Уф! Раптом вона розридалася... Схлипнула, не стримавшись, і втекла на кухню. Я чув, як вона плаче в коридорі... мене збентежила її поведінка! Це на неї не схоже... цього з нею ніколи не було... Та я не повів і бровою... Залишився за столом разом з недоумком та продовжував його годувати... Настав час іти на прогулянку... Я не мав ані найменшого бажання... Те, що сталося, збило мене з пантелику...

До того ж я знову подумав про Пасажі, мене невідступно переслідувала думка про моє повернення «туди»... сусіди... знову пошуки місця... Прощавай, незалежність! Бісове мовчання... Кляті прогулянки!.. Треба почати спочатку, з самого дитинства, переробити все! Терміново!.. Сволота!.. Гидота!.. Мерзенна поведінка! Дуже вихована дитина! Огидний бонза! мені набридли їхні заклинання! Варто було мені уявити своїх батьків, у мене в роті з'являвся смак пташиного посліду! Мати з її ніжкою-ходулею, батько з його вакхічними вусами та вакханаліями, всі його огидні зведення рахунків...

Джонкінд тягнув мене за рукав. Він не розумів, що відбувається. Він хотів іти. Я дивився на нього. «*No trouble*». Ми скоро розлучимося... Може, йому бракуватиме мене в цьому світі, цьому кумедному, всезаковтному, абсолютно ненормальному хлопчиськові... Ким я йому уявлявся? Биком? Ланґустом?.. Він уже звик, що я з ним гуляю... Йому, мабуть, пощастило... Він міг бути навіть ніжний, якщо йому не надто докучали... Мій задуманий вигляд не вельми йому подобався... Я ненадовго відвернувся до вікна... Коли я обернувся, цей пустун стрибав серед тарілок... Потім він застиг і почав мочитися! Надзюрив у суп! Він уже зробив це! Я кинувся, схопив його і змусив злізти... саме в цю мить відчинилися двері... Увійшов Мерривін... Він машинально пройшов уперед, ні на що не звертаючи уваги, риси його обличчя ніби застигли... Він ішов, як автомат... Спершу зробив коло навколо столу... два, три рази... потім знову... Він знову вдягнув свою чудову чорну адвокатську мантію... Але під нею був спортивний костюм, штани для ґольфу, що нагадують кальсони... зелена блуза його дружини... геть тупа мармиза... Так само сомнамбулічно він пройшов далі... в кілька прийомів подолав поріг... трохи прогулявся в саду... Навіть спробував відкрити ґрати... Потім завагався... Змінив своє рішення і повернувся до нас, до будинку... повністю занурений у свої мрії... Він пройшов повз Джонкінда... Урочисто привітав нас, дуже широким жестом... Його рука піднялася й упала... Щораз він злегка нахилявся... Він ніби звертався до натовпу, що був десь далеко, дуже далеко... У нього був такий вигляд, ніби він відповідав на бурхливі овації... А потім, нарешті, знову піднявся до себе... дуже повільно... з гідністю... Я чув, як він знову зачинив двері...

Джонкінда налякали ці дивні витівки... цей чоловічок на шарнірах... Він не міг більше встояти на місці. Йому хотілося втекти, його охопила паніка. Я поклацав йому язиком і зробив ось так: го! го!.. Зовсім як до коня, це зазвичай приводило його до тями... Нарешті я був змушений поступитися йому... І ми рушили полями...

Біля шотландських бараків ми перестріли хлопців з «Hopeful Academy». Вони йшли грати в крикет на інший кінець долини. Несли свої ключки, «Wickets»... Ми впізнали всіх наших давніх знайомих... Вони подавали нам

дружні знаки... Вони всі поправилися, добре підросли... Були дуже веселі... Й тішилися, що зустріли нас. Їх помаранчеві та блакитні спортивні форми дуже оживляли небокрай.

Ми дивилися їм услід... Повернулися дуже рано... Джонкінд усе ще тремтів.

* * *

Ми з Джонкіндом були на верхній дорозі, на «Willow Walk», на тій самій, що вела до коледжу, коли зустріли віз, великий фургон, з трьома кіньми... Це були вантажники...

Щоб об'їхати крутий спуск, вони прямували через сади й вивозили речі... Цього разу забрали геть усе, вимели під мітлу... Ми зазирнули всередину фургона, фіранки було піднято... Два ліжка служниць, одна шафа, маленька скриня для посуду, триколісний велосипед старого телепня... і ще купа мотлоху... Вони, напевне, спустошили горище! Повністю весь будинок! Здається, не залишилося більше нічого!.. Вони вивозили навіть пляшки, було чутно, як ті перекочуються в глибині ящика... Судячи з усього, залишилося не дуже багато...

Я всерйоз почав побоюватися за мою одежину та черевики! Якщо вже вони зважилися на такий грабіж, то слід бути готовим до всього!.. Це вже насправді «повний розпродаж»! Я кинувся щодуху, аби подивитися, що залишилось! До того ж уже був обідній час... Стіл було накрито врочисто... Найкращими наборами... Тарілки у квіточках, кришталь!.. У голій кімнаті ця пишнота особливо впадала у вічі!..

Картопля в олії, артишоки в оцті, заспиртовані вишні, соковитий пиріг, шинка... Загалом, повний достаток, і на довершення всього — розсипи квітів просто на скатертині, між чашками! Це ж треба! Такого я не очікував!

Я застиг спантеличений!.. Стояв разом з Джонкіндом перед цими дивами!.. ні він, ні вона не спускалися... Ми обидва зголодніли. Скуштували спершу всього потроху... а потім зважилися, схопили... накинулися... Залізли в тарелі пальцями... головне почати... і це було чудово! Джонкінд буквально качався від задоволення, був щас-

ливий, як король... Ми навіть трохи залишили... Ніхто так і не спустився.

Утамувавши голод, ми пішли в сад... Саме час справити нужду... Я озирнувся навсібіч... Пустка, непроглядна темрява... ні душі... Все-таки це було дивно!.. Угорі, на фасаді, я помітив світло... в кімнаті старого... Він, мабуть, замкнувся... Я сказав собі, що нічого гаяти час, мені набридла ця невизначеність... Оскільки квиточок я вже мав, то вирішив складати валізу... Завтра вранці я здимію з першим же потягом о 7:30... Ха! Ось так! Виставу закінчено! Я ніколи не любив прощань...

Водночас... мені хотілося б дістати ще трохи грошей, один-два шилінги, щоб купити собі «ginger beer»[1], це приємно в дорозі... Для початку я поклав спати ідіота, щоб він дав мені спокій... Я його трохи поколисав, від цього він зазвичай заспокоювався... і легко засинав... Але цього вечора він був збуджений усіма несподіванками дня й ні на мить не заплющував очей... Я марно робив йому «го! го!»... Він шаленів, стрибав, бешкетував у своїй клітці. Гарчав, як справжній звір! Попри свою недоумкуватість, він таки розумів незвичність ситуації... Він боявся, що я просто кину його в темряві ночі... Він вередував! Не міг стримати свого страху... дідько б його ухопив!

Дортуар був справді великий... Він займав величезну площу... Ми залишилися тут лише вдвох, а раніше нас було дванадцять, навіть чотирнадцять...

Я зібрав свої чотири пари шкарпеток, знайшов носові хустинки та склав усю свою жалюгідну білизну, тепер від неї залишилося саме лахміття і діри... Мене знову доведеться десь прилаштовувати... Знову почнуться крики!.. Нічого не скажеш, приваблива перспектива!.. А ще мене будуть виховувати... Майбутнє — це не жарти... Коли я раптом знову подумав про Пасаж, по тілу у мене пробігли огидні мурашки!..

Відтоді як я поїхав, минуло вже вісім місяців.. Що відбулося з ними усіма там, під скляним дахом?.. Не сумніваюся! Вони зробилися ще більшими йолопами!.. Ще докучливішими!.. Цих пінчерів з Рочестера я ніколи

---

[1] *Ginger beer (англ.)* — імбирне пиво, підсолоджений газований напій зі смаком імбіру.

більше не побачу! Крізь велику ґільйотину вікна я ще раз кинув погляд на широку панораму... Погода була ясна, ідеальна... Добре було видно всі сходи, освітлені доки... вогні кораблів, що маневрують... барви вигравали... ніби світляки, які шукають один одного серед пітьми... Звідси я бачив, як вирушало безліч кораблів з пасажирами... вітрила, дим... Вони були вже казна-де... по той бік... у Канаді... А деякі в Австралії... розгорнувши вітрила... Полювали на китів... Я ніколи цього більше не побачу... Я повернуся в Пасаж... на вулицю Рішельє, вулицю Меюль... Дивитимусь, як батько хрустить комірцем... А мати волочить свою ногу... Я шукатиму роботу... Розмовлятиму, пояснюватиму, що і як! Знову буду зморений, як щур... Вони чекали на мене, знемагаючи від цікавости... Я мав пробитися... Мене вже заздалегідь нудило від усього цього...

У кімнаті стало зовсім темно, я задув світильник... Розтягся на ліжку просто в одязі, щоб відпочити... Так і заснув... Я сказав собі: «Малий, дивись, не знімай своїх лахів... Ти зможеш звалити звідси, як тільки розвидниться...» Мені більше тут нічого було ловити... всі мої речі було зібрано... Я прихопив навіть рушники... Джонкінд нарешті заснув... Я чув, як він хропе. Я не збирався ні з ким прощатися!.. Тихцем собі — і геть!.. Я хотів уникнути будь-яких виявів почуттів!.. Я задрімав!.. Потроху заспокоївся... І раптом почув скрип дверей... Мені кров ударила в голову!.. Я сказав собі: «Ось тобі й маєш! Малий! Двадцять проти одного, що це прощання! Ти все-таки влип, мій голубе!..»

Я почув легкі кроки... шелест... це вона! Дихання! Ну й щастить же мені! Дременути я вже не зможу!.. вона без зволікання кинулася просто до мене на ліжко! Ось так!.. Я був приголомшений, розпростертий, розчавлений, приплюснутий під її ласками... Я був знищений, мене більше не існувало... Залишалася лише вона, вся ця маса, яка навалилася на мене... все стало липким... Моя макітра була затиснута, я задихався... протестував... благав... Але я боявся кричати надто гучно... Старий міг почути!.. Я смикався... Хотів звільнитися знизу!.. корчився... вигинався дугою! Повзав під власними уламками... І знову був розпластаний, оглушений, аж у голові загуло... Ціла лавина ніжностей... На мене впали шалені

поцілунки, сильні ривки, вона лизала мене... Моє обличчя було все в компоті... Я більше не міг знайти отворів, щоб дихати... «Фердінане! Фердінане!..» — благально повторювала вона... Й ридала мені прямо у вухо... Вона була в нестямі... Я запхав їй у горлянку весь язик, аби вона так не горлала... Стариган точно зараз же вистрибне зі свого ліжка!.. Я панічно боявся рогоносців... Серед них трапляються моторошні типи...

Я намагався втамувати її душевний біль, хотів, щоб вона трохи стримувалася... Обережно навмання я обмацував її... силкувався... викручувався, як міг... я вдався до всіх хитрощів... Але мене вже переповнювало... Вона нестримно обіймала мене... та раптом почала відбиватися, як несамовита... Я продовжував... У мене набрякли руки, так сильно я вчепився в її сідниці! Я хотів зупинити їй! Щоб вона більше не рухалася! Зроблено! Ось! Тепер вона мовчала! Хай йому біс! Я ввійшов у неї, як дихання! Я скам'янів від кохання!.. Приріс до її краси! Застиг і здригався... щосили кусаючи її груди! Вона стогнала... туркотіла... Я злизував усе... Шукав на її обличчі місце біля рота, те, яке мене так дражнило, де була зосереджена вся чарівність її усмішки... Ось-ось я вкушу її там, саме там... Одну руку я засунув їй у дірку і там ворушив... глибоко застромив... руйнував себе у світлій плоті... Відчував хіть, як віслюк... Я весь змокрів... Вона різко вивернулася... Вивільнилася з моїх обіймів... відскочила назад, от курва... Чорт забирай! Вона була вже на ногах!.. На середині кімнати!.. Вона зверталася до мене з промовою!.. Я бачив її в білому світлі ліхтаря!.. В нічній сорочці... на повен зріст... її волосся розметлялося... А я залишився лежати збуджений зі своїм стояком...

Я сказав їй: «Та вернись же!..» Я намагався таким чином повернути її до себе. Вона, здається, раптом розлютилася! Закричала, як божевільна... Відступала до дверей... Казала мені якісь фрази, сволота!.. «Good bye, Ferdinand!» — лементувала вона. — «Good bye! Live well, Ferdinand! Live well!» Хіба ж це аргументи...

Знову скандал! Бісова курва! Вистрибую з ліжка... Ну я їй покажу... Вона не чекала на мене, чорт забирай! Вона вже втекла вниз!.. Я чув, як двері внизу відчинилися й голосно грюкнули!.. Я підбіг! Підняв ґільйотину

вікна... Й ледве встиг помітити, як вона прошмигнула краєм провулка... під газовими ліхтарями... Я бачив, як вона рухається, як тріпоче на вітрі її сорочка... Вона втекла по сходах... Божевільна! Куди вона мчить?

Мій мозок раптово, як спалах, пронизало передчуття, що зараз трапиться справжнє лихо!.. Я сказав собі: «Ось тепер маєш! Догрався! Це катастрофа! Ти дочекався пригод на свою дупу! Це тобі не жарти, чорт забирай! Трах-тарарах!.. Зараз вона кинеться у воду!..» Я відчув, що цьому вже годі запобігти! Вона несамовита! Хай йому біс!.. Чи зможу я її звідти витягти?.. Але я був безсилий!.. Нічого не міг вдіяти!.. Я зупинився на майданчику... Прислухався... Визирнув через двері коридору... аби роздивитися що-небудь на набережній... Вона, напевне, вже спустилася в долину... Ще один удар! знову крики!.. знову «Фердінане»!.. Чорт забирай! крики розривали небеса!.. Тепер ця курка голосила знизу!.. вона захекалася... Прокляття! я чув її, стоячи біля самих дверей! Мене почало ковбасити!.. Я весь скорчився! Так і знав!.. Ясно, що тепер мене заберуть!.. Я не вирвусь... одягнуть кайданки! Я не тямив себе від хвилювання... Взявся термосити ідіота в його клітці... якщо залишити його самого хоч на хвилину, його охопить паніка!.. він наробить великих дурниць... підпалить усю спальню... Свинство!.. Я став трясти його... витяг його з-під ґрат... прямо так, в кімоно... І потяг до сходів...

Уже на вулиці я нахилився над скелями, намагаючись розгледіти міст, вогні... Де вона може вештатись? Справді, я її помітив... пляма... Промайнуло в темряві... Щось біле... Точно, це моя божевільна! Пурхала від ліхтаря до ліхтаря... Просто як метелик, ну падло!.. Час від часу щось вигукувала, вітер доносив відлуння... А потім раптом пролунав оглушливий крик, потім інший, пронизливий, що заповнив усю долину... «Поквапся, малий! Вона стрибнула, наша Лізетта! Її більше ніколи не буде! А нам доведеться розхльобувати! Ось побачиш, малий! Ось побачиш!»

Я кинувся, перестрибуючи через сходинки... Плиг! Ось так! Одразу!.. Прямо на середину сходів! Кров у моїх жилах застигла!.. Раптом я спохопився. Я замерзаю! Я тремчу! Годі! Вистачить! Більше не зроблю жодного кроку!.. Ще б пак! Я передумав! Спізнився!.. Я

перехилився через поруччя! Й побачив... Місце на набережній, звідки це долинало, було набагато нижче... Тепер навколо все гуло... Люди збігалися звідусіль!..

Площа була переповнена рятувальниками! Підбігали ще й інші. Всі перемовлялися... Метушилися у всіх кутках з гаками, палицями, човнами... Водночас завили всі свистки та сирени... Ґвалт, метушня!.. Вони стараються, докладають зусиль... Але нічого не можуть виловити!.. Маленька біла плямка в хвилях... її відносило все далі...

Я ще бачив її звідти, де стояв, прямо на середині річки... вона пропливла посеред понтонів... Я навіть чув, як вона ковтала воду... Виразно чув її булькання... Чув також сирени... чув, як вона захлиналася... Її підхопив відплив... Засмоктував вир... Крихітний білий шматочок зник за дамбою! Мамо рідна! От прокляття! Вона точно захлинулася!.. Мені треба скоріше мотати звідси! Дати по макітрі цьому недоумку! Нас не повинні тут заскочити!.. Мусимо сховатися, коли вони прийдуть... Це ж треба!

Він більше не міг бігти... Я відштовхнув його... відкинув убік... Він нічого не бачив без окулярів... навіть ліхтарів. Він на все натикався... Хекав, як пес... Я схопив його, підняв і поніс нагору!.. Вкинув його в ліжко... Підбіг до дверей старого!.. І з силою гупнув! У відповідь ні слова!.. Давай! Я постукав знову! Щосили... Тоді я наліг на двері! І вдерся!.. Готово! Він був там!.. Такий самий, як я його бачив тоді... розсівся перед каміном, весь червоний... Спокійно погладжував себе по череву... Він втупився у мене, оскільки я перервав його... закліпав очима... Він нічого не тямив... «Вона втопилася! Вона втопилася!..» — закричав я йому... Я повторив це ще гучніше!.. Надривався... жестикулював... показував: буль-буль-буль... Тицяв униз... У долину... через вікно! «Внизу! внизу! Medway! River! River! Внизу! Water!..» Він вирішив підвестися... від зусилля навіть відригнув... похитнувся й знову гепнувся на стілець... «О! Любий Фердінане! — сказав він мені... — Любий Фердінане!» Він навіть простяг до мене руку... Але його іграшка більбоке... застрягла у кріслі... Він сіпнувся щосили... Поперекидав усі пляшки... Все віскі розлилося... Слоїк з джемом перекинувся... все шкереберть... Справжній водоспад, це його розсмішило... Він скорчився від сміху...

Спробував усе підняти... Все тече... валиться... тарілка теж покотилася... він поповз прямо по черепках... заповз під лавку... І застиг у нерухомості... Влаштувався біля каміна... Закликав мене робити, як він... Засопів... загарчав... взявся масажувати живіт коловими рухами... бгав складки одягу... Чухався... Потім випростав з-під халата руку... І поправив одяг...

Я вже й забув, що збирався сказати... Я волів ні на чому не наполягати. Зачинив двері та повернувся в дортуар... Я сказав собі: «Треба звалювати, як тільки почне світати...» Мій багаж тут, він готовий!.. Я ненадовго приліг на ліжко... але майже одразу ж схопився... Мене знову охопила паніка... Я навіть не міг зрозуміти чому. Весь час думав про дівчисько... Я знову втупився у вікно... Прислухався... Не було чутно жодного шуму... На набережній не залишилося нікого... Невже всі розійшлися?

Тоді, попри страх, мене раптом охопила страшенна втома... Та я не міг втриматися. Мені захотілося сходити вниз і подивитися, витягли її з води чи ні?.. Я знову натяг штани, куртку, сорочку... Пацан міцно спав... Я замкнув його в дортуарі на ключ... Мав намір одразу ж повернутися... Тільки збігаю... Я дійшов до нижніх щаблів... І зауважив поліцейського, що робив обхід... потім моряка, який гукнув мене... Я аж похолов... Це мене налякало... Я зачаївся в закутку... От, падло! Я не ворушився! Це вже було понад мої сили! Я більше не міг цього стерпіти! Я ще трохи зачекав... Більше ніхто не проходив. Міст, з якого вона стрибнула, був там, унизу... Я бачив довгу вервечку червоних вогнів, що ряхтіли у відблисках води... Я вирішив піти далі... Швидше!.. Поліцейські, можливо, вже там, нагорі!.. Я думав, уявляв собі все... Я цілком знемігся... падав з ніг від утоми... Мені було зле!.. Я, далебі, не міг навіть поворухнутися... Я не міг знову піднятися в «Мінвелл»... Навіть більше не намагався... Притулився до стіни... Я нічого не міг вдіяти!.. Моя присутність тут немає жодного сенсу! жодного!.. Я вирішив змитися просто так, без усього... Повільно поплентався до вокзалу... Щільно загорнувся в пальто... мені не хотілося, щоб мене впізнали... Я тихо йшов попід стінами... Правда, я нікого не зустрів... зал очікування був відчинений... А! Ось це добре!.. Я приліг на лавку... Поруч

з пічкою... Мені стало краще... Навколо було темно... Перший поїзд на Фолкстоун вирушав о 5 годині... Зі свого багажу я не взяв нічого... Речі залишилися там, нагорі, на ліжку... Та байдуже!.. Я їх кину... Я не хотів повертатися... Це було вже неможливо... Треба було якомога швидше тікати... Щоб не заснути, я сів. Я точно поїду п'ятигодинним... Я сів під розкладом... Прямо під ним... потім розлігся на лавці... «5 o'clock. Folkstone via Canterbury»[1].

* * *

Оскільки я повертався без багажу, нічого не прихопивши зі свого мотлоху, то чекав, що зустріч почнеться з прочуханки... Та ні!.. Мої старі мали задоволений вигляд, навіть раділи, що я приїхав... Вони, правда, дивувалися, що я не привіз жодної сорочки, жодних шкарпеток, але не чіплялися... цього разу обійшлося без сцен... Були надто заглиблені у власні турботи...

За ті вісім місяців, моєї відсутности, зовні вони дуже змінилися, геть згорбилися, їхні обличчя зморщилися, хода стала нетвердою... Батькові штани повитягалися на колінах та спадали великими складками, як у слона. Обличчя стало блідим, він втратив майже все своє волосся й тонув у морському кашкеті. Його очі майже знебарвилися, вони вже були не блакитними, а сірими, такими ж блідими, як і лице... У нього тепер виділялися лише зморшки, глибокі та яскраві борозни від носа до рота... Він виглядав набагато гірше... Говорив зі мною неохоче... лише запитав, чому з Англії не відповіли... Чи не були вони невдоволені мною в «Meanwell College»?.. Як мої успіхи?.. Чи вловив я вимову?.. Чи розумів я швидку мову англійців?.. Я пробурчав щось невиразне... більше він про це не питав...

Зрештою, він мене навіть не слухав... Був надто схвильований, щоб цікавитися тим, що минуло. Він більше не сперечався... З його доволі похмурих листів я дізнався ще не все!.. Далеко не все!.. Залишалася ще силасиленна всього! Халепи! Зовсім недавні, про які ще не

---

[1] *5 o'clock. Folkstone via Canterbury* — п'ята година. Потяг на Фолкстон через Кентербері *(англ.)*.

встигли розповісти! Тепер я міг дізнатися усі подробиці!.. Вони справді з останніх сил послали мене на шість місяців у пансіон... Повне зубожіння!.. Через катастрофу з болеро вони опинилися на бобах... І це було справді так!.. Батьків хронометр уже не полишав ломбард!.. Перстень моєї матері теж... Вони взяли нові іпотеки в Аньєр... На оті руїни...

Через те, що у батька більше не було хронометра, він геть збожеволів... Відсутність власного годинника пришвидшила його крах. Він, завжди такий пунктуальний, такий організований, був змушений щохвилини дивитися на годинник у Пасажі... Для цього він виходив на поріг... за двері... Пані Юссель з ґалантерейної крамниці чекала його в один і той же час... І говорила йому — тік! так! тік! так!.. щоб вивести його з себе... Вона навіть висолоплювала язика...

З'явилися й інші труднощі... Вони тяглися одна за одною, як сосиски у зв'язці... Їх було надто багато, щоб з ними боротися... Батьки просто сохли, катувалися з розпачу, буквально танули, силкуючись підставити під удари меншу поверхню. Вони намагалися непомітно втекти від катастроф... Але все було намарно! На них сипалися нові й нові удари та халепи.

Пані Еронд, їхня робітниця, не могла більше працювати, вона не виходила з лікарні... Її замінила пані Жасмен, зовсім не схожа на неї, геть несерйозна!.. Одне слово, справжня марнотратка, вся в боргах! Вона любила хильнути чарчину. Жила в Кліші. Моя мати більше не вилазила з омнібуса, їздила до неї вранці та ввечері... Але знаходила її лише в бістро... Пані Жасмен була одружена з французом з колоній і пристрастилася до абсенту... Клієнти, які приносили їй речі, щоб полагодити, змушені були чекати цілими місяцями!.. Від нетерплячки та обурення вони влаштовували шалені скандали... Тепер стало ще гірше, ніж раніше... Вони були постійно збурені через вічні відтермінування й запізнення!.. А потім знову в призначений час починалася та сама брехня, виверти, недомовки!.. Фурр! І покупниця зникала! Більше ніхто не приходив... Або ж, якщо було вибито невеликий аванс, вони так хрипіли та верещали, доскіпливо вивчаючи рахунок, що моя мати у кінці розрахунку не знала, що й сказати... Чи варто було за-

дихатися, кульгати, харкати кров'ю, битися в судомах, подихати через якусь пані Жасмен, навіть через усіх нас... Гра більше не була варта заходу!

Мати, певна річ, розуміла й часто в сльозах зізнавалася в цьому вголос: смак до красивих речей був уже не той... цього не повернеш... Тут годі було чимось зарадити, лише даремно самому катуватися... Більшість людей уже не мають тої витонченості... Ані колишньої вишуканости... Ні поваги до речей тонкої роботи, до творів, виконаних вручну... Тільки збочена пристрасть до машинної гидоти, до вишиття, з якого вилазять нитки й яке розмивається та линяє при пранні... Навіщо нам Прекрасне? Ось що думають сучасні панії! Вони прагнуть лише чогось викличного! Якась вермішель! Нагромадження жахів! Мотлох з ринку! Чудове мереживо померло!.. Навіщо було старатися? Моїй матері теж потрібно було слідувати цій манії! Вона мусила діставати ці мерзенні ганчірки... які менше ніж за місяць перетворювалися на справжнє лахміття... Це вже точно!.. Вся вітрина була буквально забита ними!.. Коли вона бачила, що тепер і в неї з усіх карнизів та полиць звисають кілометри подібної гидоти, це не просто засмучувало її, а викликало справжні кольки!.. Але тепер було не до тонкощів... За чотири кроки від нас, на розі вулиці Женер, євреї нагромадили величезні купи того ж самого, перед їхньою крамницею розкладки були завалені, як на ярмарку, бобінами... кілометрами, цілими тоннами!..

Це був справжній крах для справжніх знавців... Моїй матері було соромно конкурувати з таким мотлохом!.. Але врешті вона просто не мала вибору... Вона б воліла взагалі облишити це заняття та зосередитися на інших колекціях, наприклад, на маленьких меблях, шкіряних виробах, пудреницях, овальних столиках, дамських секретерах або речах з вітрини, дрібничках, фаянсових цяцьках ну, хоч би й на голландських люстрах, які майже не давали прибутку і з якими так важко було тягатися... Тільки вона була надто слабка, надто хвороблива, її надто турбувала нога... ніколи б вона не змогла бігати з такою вагою по Парижу... Це було неможливо! Але саме це й слід було робити, щоб не втрачати коштовний час. А потім ще годинами сидіти як сторожовий пес... у

«Залі аукціонів». А ще ж була й крамниця!.. Все це не приносило втіхи... Наш лікар, доктор Капрон з ринку Сент-Оноре, приходив двічі й усе з приводу її ноги... Він був дуже суворий... Прописав їй повний відпочинок! Заборонив дертися по поверхах, навантаженою як тридцять шість мулів! Вона мусила залишити господарство й навіть кухню... Він говорив без натяків... сказав чітко і категорично! Якщо вона буде і надалі перевтомлюватися, він її попереджає... У неї почнеться справжній абсцес... Усередині коліна, він навіть указав їй місце... Її стегно й литка від постійних навантажень стали прямими й не згиналися, становили тепер ніби одну кістку. Здавалося, що це просто палиця, а на ній якісь валики... Це були вже не м'язи... Коли вона силувала свою ногу йти, зверху ніби смикали за мотузку... Було видно, як вони натягуються... Це завдавало їй гострого болю... пекельні судоми! Особливо увечері, наприкінці робочого дня, коли вона поверталася після своєї біганини... Вона показувала її лише мені... Ставила собі теплі компреси... Намагалася, щоб її не бачив мій батько... Вона зауважила, що він впадає в страшенну лють, коли вона шкутильгала за ним...

Якщо ми були зовсім одні... я сидів у крамниці... вона користувалася нагодою й знову повторювала мені дуже тихо і лагідно, але з глибоким переконанням, що це через мене все геть погано і у них неприємності в крамниці та в конторі... Моя поведінка та мої вчинки у Ґорложа й Берлопа так на них подіяли, що вони вже ніколи не оговтаються... Це їх змінило... Вони, звичайно, нічого від мене не хотіли... Не тримали на мене зла! Все це було в минулому!.. Але все ж, принаймні, я сам повинен був розуміти становище, в яке я їх загнав... Мій батько зазнав такого удару, що не міг більше контролювати свої нерви... Він схоплювався серед ночі... Прокидався в холодному поту... Й годинами ходив по кімнаті...

Ну, а щодо неї, то я ж бачив її ногу!.. це була найгірша з усіх напастей!.. це було гірше найтяжчої хвороби, тифу або бешихи! І вона знову почала радити мені найніжнішим голосом... спробувати в інших господарів стати розсудливим, урівноваженим, сміливим, наполегливим, вдячним, старанним, ввічливим... ніколи більше не бути легковажним, лайдаком, лінтюхом... спробува-

ти стати добрішим... Особливо це! Доброта!.. Я мав завжди пам'ятати, що вони позбавили себе всього ще й попсували собі багато крови з самого мого народження... та особливо останнього разу, коли послали мене до Англії!.. А якщо зі мною станеться нещастя або я зроблю якийсь мерзенний вчинок, це буде справжнім крахом!.. Мій батько, звісно, більше не витримає... не переживе, бідолаха! Він отримає неврастенію... йому доведеться піти з контори... А в неї, якщо знову хвилюватиметься... через мою поведінку... це відіб'ється на нозі... І потім один абсцес, другий... Кінчиться тим, що її відріжуть... так сказав Капрон.

Мій батько переживав набагато трагічніше через свій темперамент і чутливість. Йому слід було відпочити декілька місяців та ще й прямо зараз, він потребував тривалої відпустки в спокійному та віддаленому місці, в селі... Капрон наполегливо це рекомендував! Він довго його прослуховував... У нього шалено билося серце... Були навіть перебої... Вони обидва, Капрон і мій батько, були одного віку, 42 роки і шість місяців... Він ще додав, що чоловіки набагато слабші за жінок у період клімаксу... необхідно зважати на тисячі пересторог... Але всі поради були марні! Навпаки, саме зараз потрібно було докладати всіх сил!.. На четвертому поверсі було чути, як він друкує на величезній машинці з гігантською, як фабрика, клавіатурою... Від тривалого друкування у нього починало дзвеніти у вухах, клацання літер переслідувало його ночами... Або заважало заснути. Він приймав ножні ванни з гірчицею. Це трохи заспокоювало.

* * *

Я почав усвідомлювати, що мати завжди вважала мене безсердечною дитиною, егоїстичним, вередливим монстром, малим легковажним грубіяном... Хай би що вони випробовували... все було намарно... З моїми похмурими, невиправними схильностями годі було щось вдіяти... Вона мусила визнати, що батько мав слушність... При мені вони ще більше бурчали... Були настільки заклопотані самі собою, що кожен мій крок їм страшенно діяв на нерви! Щораз, коли я підіймався сходами, батько кривився.

Ця клята справа з болеро стала останньою краплею... Ще й на довершення всього друкарська машинка дратувала його неймовірним чином, він ніяк не міг до неї призвичаїтися!.. Він сидів за нею цілісінькі дні, намагаючись передруковувати копії... Він щосили молотив по клавіатурі... Марнував купу аркушів... Можливо, він бив надто сильно або, навпаки, заслабо, але дзвіночок не стихав. Моє ліжко було зовсім поряд... Я бачив, як він мордується... Як обмацує клавіші, як зачіпляється за літерні важелі... Це заняття не відповідало його темпераменту... Він обливався потом... Проклинав усе на світі й посилав під три чорти... Пан Лепрент в конторі постійно діймав його й весь час переслідував. Він, безперечно, шукав лише приводу... «Ви ніколи не припините виводити свої рисочки, палички! Ох, мій бідолашний друже! Лише погляньте на своїх колег! Вони вже давно закінчили! Ви просто каліграф! Добродію! Ви пропадете!..» Він явно йому не підходив... Він намагався напитати місце деінде... Він передбачав крах і розпитував колишніх колег... Він знав помічника касира в конкуруючій компанії... «Конніванс-Енсанді». Йому ніби обіцяли випробовувальний термін у січні... Але там також потрібно було друкувати... Він брався за це щодня, як тільки повертався з достави замовлень.

Та машинка була дерев'яним інструментом, надзвичайно міцним, спеціально для прокату, вона дзвеніла на кожній комі. Батько сидів біля кватирки й несамовито тренувався з обіду до півночі.

Мати після миття посуду підіймалася до себе, готувала собі компрес і клала ногу на стілець... Вона не мала розмовляти, це дратувало батька... Від спеки можна було зійти з глузду... Початок літа був дуже спекотний.

* * *

Час для пошуку роботи було вибрано невдало... Напередодні мертвого сезону торгівля майже завмерла. Трохи порозпитували... Покрутилися тут і там... серед знайомих комівояжерів... Ті не мали нічого путнього на прикметі. Пошуки слід було відновити після періоду відпусток... навіть в іноземних крамницях.

У певному сенсі цей період бездіяльности був навіть корисний, оскільки жодного пристойного вбрання... та

перш ніж я знову візьмуся за пошук роботи, мене слід було спорядити... З гардеробом справи були досить кепські!.. На взуття та пальто я міг розраховувати не раніше вересня!.. Я був дуже радий цій відстрочці... я міг ще перепочити перед тим, як продемонструю їм свою англійську!.. Як тільки вони дізнаються правду, знову почнуться зведення рахунків... Зрештою, це відбудеться трохи пізніше!.. У мене залишилася лише одна сорочка... Я одягнув батькову... Мені куплять піджак та двоє штанів одразу... Але тільки наступного місяця... Зараз на це не було коштів... Їх ледь вистачало на харчі... Платити треба було восьмого, а рахунок за газ запізнювався! А ще податки! І батькова машинка!.. З цього неможливо було виборсатися!.. по всій квартирі валялися неоплачені рахунки! Їх знаходили на всіх меблях, фіолетові, червоні, блакитні!..

Отже відтермінування я таки отримав! Не міг же я припертися до нових господарів у зношеному, залатаному, обшарпаному костюмчику, з рукавами до ліктів... Це було неможливо! Особливо в крамницях модних товарів та роздрібної торгівлі, де всі одягаються як справжні фраєри.

Мій батько буквально поринув у дактилографічні вправи та свої тривоги про те, що його витурять з «Коксінелі», тож навіть за обідом не полишав своїх роздумів! Я більше його не цікавив. Він мав нав'язливу ідею про ницість моєї натури! Тупий невиліковний кретин! Ось і все! Мовляв, я не здатний перейнятися тривогами й турботами піднесених натур... Я був не з тих, для кого життєві жахи — як ніж, встромлений у живу плоть! Який з кожною хвилиною занурюється в неї дедалі глибше! Ах! немає! немає! Хіба я вганятиму ніж у рану! Ще? Ще глибше? Ах! Ще дошкульніше!.. Аби волати про користь страждань! Ні! Хіба я перетворюся в Пасажі на факіра? назавжди?.. Так що ж? Стати незвичайним? так! Дивовижним? Чудовим? Досконалим? О! так! І ще в тисячу разів занудніщим і виснаженішим, маніяком!.. Вічне джерело витрат та сімейних негараздів!.. То й добре! Нехай сама плутанина! Ах! так, саме таким чином! Стати в сто тисяч разів економнішим! Гопа! Нічого подібного ви ще не бачили! ні в Пасажі, ні в жодному іншому місці! В цілому світі!.. Господи Боже

мій! чудова дитина! Чудовий син! Феноменальний! Але що з мене візьмеш! У мене була мерзенна вдача... Цьому не було виправдань!.. Я не мав ні на йоту честі... Наскрізь прогнив! Огидний виродок! У мене не залишилося ні ніжности, ні майбутнього... Я зашкаруб, як тридцять шість тисяч ціпків! Я був нахабним розпусником! Гірше коров'ячого гною... Похмурий, як ворон... Від мене не можна було чекати нічого доброго! Я був породженням пекла. І я регулярно їв опівдні та ввечері ще й уранці пив каву з молоком... Свій борг щодо мене вони виконали! Я був їхнім хрестом на цій землі! Моє сумління вже ніколи не прокинеться!.. У мене залишилися лише одні інстинкти та ненаситна прірва, щоб пожирати жалюгідний раціон та пожертви родини. У певному сенсі я був справжнім вампіром... Тож не варто було звертати увагу...

* * *

У Пасажі Березіна з часу мого від'їзду всі вітрини зазнали численних змін... Поширився «стиль модерн», бузкові та помаранчеві кольори... Це була велика мода на садові в'юнки та іриси... все це вилося вздовж стін з ліпним та дерев'яним орнаментом... Відкрилися дві парфумерні крамниці й ще одна, що торгувала грамофонами... Всюди висіли однакові фотографії... що біля дверей театру «Ґреньє монден»... Що за лаштунками. Там весь час звучала «Міс Геліетт», завжди з одним і тим же тенором Піталуґа[1]... Це був чарівний голос, який святкував свій тріумф щонеділі! У Нотр-Дам де Віктуар для всіх своїх шанувальниць... Про нього говорили цілісінький рік у всіх крамницях Пасажу, особливо про «Християнське Різдво», яке цей Піталюґа ставив у церкві Сен-Есташ на Святвечір!.. З кожним роком дедалі приголомшуюче, відточеніше та надприродніше...

З'явився проект проведення електрики в усі крамниці Пасажу! Тоді можна було б прибрати газ, який струмував з четвертої години пополудні, через усі 325 конфорок, і який так сильно смердів у нашому і без того задушливому повітрі, що деяким паніям до сьомої

---

[1] Селін має на увазі тенора Альбера Піккалуґу.

години ставало від цього зле... (Додайте до цього запах від песиків, яких ставало щораз більше...) Подейкували, що нас збираються повністю зруйнувати! Демонтувати всю ґалерею! Підірвати великий скляний дах! Ось так! І прокласти вулицю завширшки 25 метрів через те саме місце, де ми жили... Ах! Але це було несерйозно, скорше, якісь вигадки доведених до відчаю жебраків!.. Над усіма чигала загроза злиднів! Завжди, і на це не було ради! Крапка!.. Такий закон виживання!..

Слід було мати на увазі, що час від часу в цих курячих мізках починалися невеликі бродіння, найчастіше в пору відпусток... Це нагадувало бульбашки, що лускали на поверхні... перед грозами у вересні... Тоді й почали поширюватися плітки та всілякий бруд, усі марили про успіх, про чудові авантюрні угоди... У своїх галюцинаціях вони бачили, як їх експропріюють, як їх переслідує Держава! Пихкаючи від обжерливости, вони цілими годинами позіхали та морочили собі голову... зазвичай такі бліді, їхні обличчя буряковіли...

Перед сном вони обмінювалися карколомними, взятими зі стелі розрахунками! вражаючими сумами, які будуть потрібні, щойно доведеться переїжджати! О! Господи Боже мій! Вони мали б стільки клопоту! Вищій Народній Владі довелось би попрацювати, якби вона вирішила їх звідси виселити!.. Різні Державні Ради і не підозрювали, що на них чекає!.. Який Опір! Ото ж! Всі оті контори й канцелярії!.. У них би за п'ять хвилин повідвисали щелепи! Мали б з ким поговорити! Гоп! і про дебет, і про кредит!.. Ось так, а може й ще гірше! 32 тисячі кліщуків! Це б їм дорого обійшлося! Тут їм не якась дірка в дупі!.. Розщедритися довелось би безпосередньо їм самим... Зрештою, вони мусили б сплюндрувати весь Французький Банк, аби лише побудувати їм справжню крамницю! Саме таку, як була! До міліграма! До двох десятих франка! Абсолютно! Саме таку! Або взагалі нічого! Баста! На цьому вони стояли твердо!.. Врешті... вони були згодні на велику ренту... Мабуть, вони б не відмовилися... Дуже ймовірно... Ах! але остаточну! Таку, щоб можна було жити, Господи Боже! Солідну ренту Французького Банку з ґарантією, що витрачатися вона буде лише на їхній розсуд! А вони могли б вудити рибу! Можливо, протягом 90 років! А ще цілодобові пиятики! І це ще не все!

Вони ще мали б ґарантовані «права», заміські будинки та інші відшкодування за збитки... які навіть неможливо було відразу підрахувати!

Отже? Це було справою чести! Все було чітко й неспростовно! Ніколи не слід поступатися! Так їм здавалося... Під впливом спеки, задушливої атмосфери та електричних розрядів... у розмовах про майбутні відшкодування... Вони переставали гризтися між собою... Всі погоджувалися один з одним... Усі були націлені в майбутнє... Кожний прагнув, щоб його експропріювали.

* * *

Усі сусіди в Пасажі Березіна були просто приголомшені тим, як я виріс... Я став справжнім здорованом. Майже вдвічі ширшим... Тепер знову доведеться розщедритися у «Клас Мерітант», щоб мене вдягти... Я приміряв обноски мого батька. Вони тріщали на мені, навіть серед його штанів не знайшлося таких, що пасують. Мені треба було геть усе нове. Я мав зачекати...

Пані Берюз із крамниці рукавичок, повертаючись з магазину, спеціально зайшла до нас, аби подивитися, як я виріс. «Його мама може пишатися, — так сказала вона наприкінці. — Закордон пішов йому на користь!» Вона повторювала це скрізь. Інші теж забігали, щоб мати свою думку. Старий сторож із Пасажу, Ґастон, горбань, який збирав усі плітки, теж вирішив, що я змінився, але швидше схуд! Ніхто не погоджувався один з одним, у кожного склалося своє враження. Найбільше їх цікавило, як там в Англії. Вони приходили та розпитували мене про подробиці життя англійців... Я постійно сидів у крамниці, в очікуванні одягу. Візьйо, марсовий, фахівець люльок, Шарон-позолотник та матуся Ізар з фарбувальної майстерні хотіли знати, що ще особливого було в Рочестері, в моєму пансіоні. Особливо їх цікавили овочі, чи правда, що вони їх жеруть сирими або лише ледь відварюють. А як щодо випивки й дощу? Чи пив я віскі? Чи правда, що там у жінок довгі зуби? геть як у коней? а ноги? Справжнє посміховисько? А цицьки? У них є? Все це говорилося з натяками та всілякими мавпуваннями.

Та особливо їм хотілося, щоб я виголошував англійські фрази... Вони просто зациклились на цьому, те, що

вони нічого не розуміли, не мало значення... Головним був зовнішній ефект... просто почути, як я розмовляю... Моя мати не надто наполягала, але водночас і їй би дуже лестило, якби я трохи показав свої таланти... Якби я трохи здивував усе це збіговисько...

Я знав: «River... Water... No trouble... No fear...» і ще два чи три слова... Це було не так уже й мало... Але я мляво пручався... Я не відчував ані найменшого натхнення... Моя мати дуже засмучувалася через мою затятість. Я не виправдовував їхніх жертв! Сусіди були збентежені, вони починали кривитися і вважали, що я впертий віслюк... «Він ні на йоту не змінився! — зауважив горбань Ґастон. — Він ніколи не зміниться!.. Він залишився таким самим, як був тоді, коли дзюрив на мої ґрати! Я ніколи не міг йому завадити!»

Він завжди мене терпіти не міг... «На щастя, тут нема його батька!» — втішала себе мама. «Ох! У нього б розлилася жовч від цього! У ньому все б перевернулося! Якби він побачив, як мало ти вивчив! Який ти невдячний! Ти впираєшся проти всіх! Постійно такий непривітний! Не вмієш поводитися з людьми! Як ти збираєшся досягти успіху в житті? Особливо тепер у торгівлі? при такій конкуренції! не ти один шукаєш собі місце! А він ще говорив мені вчора: «Господи, хоч би він влаштувався! Ми на межі катастрофи!»

Саме в цей час завітав дядько Едуар та врятував мене... Він був у чудовому гуморі... Привітався з усіма недбало, мимохідь... Він уперше одягнув свій чудовий літній костюм у клітинку, якраз англійський, з бузковим казанком, як то було модно, з тонким шнурком, прив'язаним до бутоньєрки. Він схопив мене за руку і з силою потрусив, справжній гарячий «shakehands»! Йому дуже подобалася Англія... Він завжди мріяв поподорожувати там... Але постійно відкладав на пізніший час, оскільки спершу хотів вивчити англійською назви того, чим торгував... помпа тощо. Він розраховував на моє знання мови... Мати почала скаржитися на мою поведінку та непривітність... Він не поділяв її думки й зразу став на мій бік... Він стисло пояснив усім цим смердючим тарганам, що вони абсолютно нічого не кумекають і є повними профанами у всьому, що стосується іноземних впливів... Адже саме Англія змінює геть усіх,

хто звідти повертається! Вона робить людей лаконічнішими, стриманішими, надає їм відчуття дистанції, навіть витонченості, так би мовити... І це чудово!.. А! Ось! Тепер для успішної торгівлі та особливо при покупці потрібно вміти мовчати! Адже це справді найголовніше! Вища гідність прикажчиків!.. так!.. Ах! колись у минулому! колишні заслинені розхвалювання товару! підлещування! балакучість! цього тепер абсолютно не потрібно! Проститутський жанр провінційного цирку! У Парижі це зараз дуже поширено! у Сантьє вас від цього знудить! Це виглядає по-лакейському й жалюгідно! У нові часи — нові манери!.. Він мене цілком виправдовував...

Мати жадібно його слухала... Це її заспокоювало... Вона глибоко зітхала... з певним полегшенням... Але інші, брудні виродки, гівнюки, залишалися ворожими... Вони стояли на своєму... Їх годі було переконати... Вони хрипіли, як контрабаси... Вони були цілком упевнені, що з такими манерами я ніколи не піднімуся! Це було абсолютно виключено!

Дядько Едуар даремно намагався, приводив тисячі доказів... Вони залишалися при своїй думці... Були вперті, як віслюки, й твердили, що хоч би де ти служив, щоб заробити на шмат хліба, треба насамперед бути дуже люб'язним.

* * *

Збігали дні за днями, а покупців ми більше не бачили, літо було в розпалі, й усі подалися за місто. Мати безповоротно вирішила, що, незважаючи на хвору ногу і думку лікаря, вона все ж поїде до Шату й спробує продати залежаний товар. А я за її відсутности пригляну за крамницею... Іншого виходу не було... Гроші були конче потрібні! Насамперед, щоб заплатити за новий костюм та дві пари черевиків, а ще перед початком сезону слід перефарбувати наші вітрини у відповідний колір, які на тлі інших навівали тугу... Вони були брудно-сірі та темно-зелені, тоді як поруч з нами була фарбувальна майстерня Вертюн, геть чисто новісінька, розфарбована в жовті та небесно-блакитні тони, а праворуч від нас — канцелярська крамниця Ґомез, що сяяла первозданною білизною, яку підкреслювали та відтіняли чарівні пташ-

ки на гілках, намальовані тонкими штрихами... Все це вимагало великих витрат... Цим слід було всерйоз зайнятися.

Вона нічого не сказала моєму батькові й вирушила в загальному вагоні з величезним пакунком, що важив щонайменше двадцять кіло.

У Шату вона швидко зметикувала... Незаконно захопила прилавок за Мерією, біля вокзалу, в хорошому місці. Вона роздала всі свої картки, щоб зробити рекламу своїй крамниці. Після полудня, перевантажена, як мул, вона вирушила на пошуки вілл, де могли б жити покупниці... Вона повернулася ввечері в Пасаж геть знеможена, вона аж голосила, так судоми зводили їй ногу: коліно та особливо вивихнута щиколотка розпухли... Вона пластом лежала в моїй кімнаті, чекаючи повернення батька... Прикладала болезаспокійливі примочки... й дуже холодні компреси.

Так обходячи передмістя, вона майже роздавала речі задарма, аби тільки заробити хоч трішки готівки... Нам вона була конче потрібна... «Не тягти ж назад!» — казала вона... За час її відсутности в крамницю заходили дві, максимум три людини... Тобто, найкраще було б просто зачинити двері, а мені вирушати разом з нею в передмістя та нести найбільші паки. Пані Дівонн, яка раніше залишалася в крамниці, поки нас не було, вже не було, і ми повісили на дверях табличку «Скоро повернуся». Й зняли дверну ручку.

Дядько Едуар справді любив свою сестру. Він страшенно засмучувався, коли бачив, як вона страждає, сохне й дедалі більше знемагає від непосильної праці. Її здоров'я дуже турбувало його, настрій теж... Він усе думав про неї. У такі дні, повертаючись з Шату, вона вже не могла стриматися, нога завдавала їй жахливих страждань, усе її обличчя спотворювалося. Вона скімлила, як собака, скорчившись просто на лінолеумі... Коли батько йшов з дому, вона лежала пластом на підлозі. Їй здавалося, що так прохолодніше, ніж у ліжку. Коли батько повертався з контори й заставав її, бліду, змарнілу, виснажену, як вона, задерши спідниці до підборіддя, масувала свою ногу в цебрі з водою, він тихцем одним стрибком підіймався нагору, прошмигнувши, як блискавка, і вдаючи, що її не помічає. І заглиблювався у

свої акварелі. Продати вдавалося лише окремі, зокрема «Кораблі під вітрилами», цілу серію, та «Собор кардиналів»... Кольори були щонайстрокатіші!.. Нескінченно переливчасті. Таке завжди добре виглядає в інтер'єрі. У ту пору він тужив... Наближався кінець місяця... Щоб надолужити згаяне під час наших походів до Шату, ми не зачинялися допізна... Люди заходили після вечері... Особливо під час грози... Коли з'являвся покупець, мати швидко, різким рухом заштовхувала всі свої мисочки й компреси під диван... і з усмішкою випростувалася... Починалася розмова... Навколо шиї, я це добре пам'ятаю, вона пов'язувала собі великий бант із муслін... Тоді це було модно... Від цього її голова видавалася просто величезною.

* * *

Дядько Едуар теж добряче надривався, але не мав про що шкодувати, йому усміхалася фортуна... Він дедалі більше процвітав завдяки виготовленню деталей та запчастин для велосипеда... Це заняття ставало прибутковим, ба навіть більше. Незабаром він з приятелем купив гараж біля виїзду з Леваллуа.

У нього була підприємницька жилка й талант винахідника... в галузі механіки... це його надихало... Чотири тисячі франків свого спадку він одразу ж вклав у патент на винахід велосипедних помп нової системи, які складалися так, що їх можна було носити в кишені... І він завжди носив із собою дві або три, щоб мати можливість продемонструвати їх на місці. Він дмухав з них вам просто в ніс... Ця авантюра ледве не коштувала йому всіх чотирьох тисяч. Продавці виявилися шахраями... Але він все ж вивернувся завдяки своїй спритності та ще телефонній розмові... перехопленій в останній момент!.. Нечуване везіння!.. Ще б трохи!.. А то би пропав!..

Моя мати захоплювалася дядьком. Вона хотіла, щоб я був схожий на нього... Мені потрібен був приклад для наслідування!.. Мій дядько, на відміну від батька, безперечно був ідеалом... Вона не говорила мені цього відверто, але натякала. Щодо Едуара батько дотримувався іншої думки, він вважав його звичайним ідіотом, надто вульґарним, з приземленими інтересами... Весь цей ме-

ханічний, автомобільний базар, триколісні машини та безглузді помпи діяли йому на нерви!.. Він страшенно дратувався... Варто було йому лише почути його голос!..

Коли мама іноді починала хвалити свого брата, розповідаючи всім про його задуми, його успіхи та його хитрощі, він її обривав... Він не міг цього стерпіти! Ні! Йому тут все було ясно. Він приписував усе везінню... «Йому просто щастить, та й годі!» Такою була думка батька. І він більше не бажав говорити про це... Він не міг прямо його лаяти, бо ми були винні йому гроші... І він стримувався, щоб його не сварити... Едуар, звичайно, все розумів... Це було очевидно... Але він терпів цю антипатію, не хотів нічого загострювати, весь час пам'ятаючи про свою сестру...

Він був дуже скромний, і заходив лише на хвилинку, дізнатися про новини... чи не ліпше мамі? Його дуже непокоїв колір її обличчя та ще те, з якими величезними паками вона блукала вулицями... Через це вона потім цілими днями лежала й стогнала... Це хвилювало його щораз більше... А оскільки її стан погіршувався, зрештою він зважився переговорити з батьком... Побесідувавши втрьох, вони дійшли висновку, що їй вже давно пора відпочити... що так більше тривати не може...

Але як їй відпочити? Вони знайшли вихід... можна було б найняти хатню робітницю, наприклад, на дві-три години на день... це вже було б полегшенням... Матері не треба було б так часто підійматися сходами... Не підмітати під меблями... Не ходити по крамницях... Але в нашому теперішньому становищі такі витрати були неможливі!.. Просто безумство, повітряні замки! От якби я знайшов роботу... Тоді з мого заробітку виділяли б гроші на служницю... Тоді мати мала б таку можливість... Вона б так не надривалася, не бігала б стільки... Вони самі до цього докумекали... їм подобалося таке рішення... Вони зверталися до мого доброго серця! Мене слід було випробувати, годі бути зіпсованим, нахабним егоїстом... У мене теж має бути своя роль, свій шлях у житті! Полегшити мамині страждання!.. Presto!.. Я мав кинутися, впрягтись у справу! Ох! Ох! Одразу, як тільки залагодять пробему з моїм одягом... Швиденько найнятися куди-небудь і — вперед, гарувати! Жодних по-

милок! Жодних вивертів! Повна гармонія! Без зайвих запитань! Особиста відповідальність! Наполегливість! Її у мене вистачить, Боже мій! Це чудово! Можна вважати, що вже все зроблено!..

Для початку мені потрібні були черевики! Ми вирушили до «Пренс Консор»... У «Брумфілді» таки було дорогувато... особливо за дві пари на ґудзиках!.. Адже як тільки ми розвернемося, знадобляться й три, й чотири такі пари!

* * *

За новим костюмом і штанами я пішов у «Клас Мерітант» біля Ле-Аль, то був солідний будинок зі столітньою репутацією, особливо славився у них одяг з шевйоту та різних «вихідних» тканин, який практично ніхто не носив... Це називалося: «робочий одяг»... Ціни на нього кусалися! Ще одна жахлива жертва!..

Був лише серпень, а мене спорядили по-зимовому. Спека не триватиме вічно!.. І все таки, саме в той момент, було дуже спекотно! Та треба лише трохи перечекати! І настануть безкінечні холоди!.. Негода!.. А наразі я походжу так, якщо не задихнуся остаточно... Можна нести куртку, перекинувши через руку!.. А перед тим як подзвонити, я її одягну... От і все!..

Моя мати не сказала, у скільки обійдеться нам моє спорядження... Це було нечувано порівняно з нашими фінансами... Ми вишкребли все з дна шухляд... Даремно вона докладала стільки зусиль, ламала собі голову, тряслася в поїздах до Везіне, і ще далі, в Нейї, в Шату, торгувала цілими днями, везла туди все своє шмаття, весь найменш привабливий залежаний товар... І за найнижчими цінами вона нічого не могла продати... Їй весь час бракувало грошей до потрібної суми... Просто безвихідь! Постійно не вистачало то 20 франків, то 25 чи 35. І плюс ще податки, які щораз нараховувалися, тож платню для прибиральниці довелося затримати на два місяці... Замкнене коло!.. Вона ні про що не говорила батькові... Намагалася комбінувати... Вона віддала матусі Ерґон Ґюстав, брудній лахмітниці з вулиці Абукір, п'ять хороших акварелей батька... найкращих, якщо чесно, за чверть звичайної суми. Само собою зрозумі-

ло, «за домовленістю»... Щоб набрати потрібну суму, вона йшла на найхитромудріші виверти... Вона нічого не хотіла брати в кредит... Після кількох тижнів старань, хитрощів та жебрання мене, нарешті, вдягнули, я просто палав, так мені було жарко, зате я був одягнений добротно... Коли я побачив себе вбраним у все нове, я трохи розгубився! Чорт забирай! Це справляло смішне враження! Бажання працювати у мене ще залишалося, але мене гризли сумніви... Може, я просто занадто пітнів у цьому зимовому вбранні? Я був, як ходяча пічка...

Насправді я зовсім не відчував себе ні гордим, ні щасливим... Напевне, через перспективу одразу ж постати перед очима господарів... і молоти різні дурниці! А варто було мені уявити, як потім я цілими днями сидітиму під замком у них в будинку, мене просто вивертало. У тій клятій Англії я відвик сидіти в ув'язненні... Я мусив знову звикати! Та тільки мені не дуже хотілося! Щойно я бачив можливого господаря, у мене ноги підгиналися! Слова застрягали в горлі. Я ще тільки йшов по вулиці, а мене вже наперед нудило... Таблички з прізвищами на дверях плавилися від спеки... Було 39,2!

Усе, що говорили мої старі, загалом, було цілком розумним... Настав вирішальний момент, потрібно докласти максимум зусиль... ухопити щастя... та влаштувати свою Долю... Тепер або ніколи я мусив знайти господаря... Все це було чудово... Головне, дуже піднесено... Я марно знімав свій піджак, комірець, навіть черевики, я пітнів щораз більше... Піт стікав з мене струмками... Я вибирав знайомі дороги. Йшов повз Ґорложа... Варто було мені побачити їхній будинок, як мене проймав дрож... Досить було згадати той випадок, у мене починалися спазми в задньому проході... Хай йому біс! Що за спогади!..

Коли я думав про надзвичайне завдання, що стояло переді мною, мене полишали сили й хотілося сісти... Грошей у мене було не так багато, а мені постійно хотілося пити... Не вистачало навіть на скляночку за десять сантимів... Я подовгу простоював у підворіттях... Там завжди був затінок і протяги... Я жахливо чхав... Це іноді заважало мені міркувати... Після постійних і тривалих роздумів я майже погодився з тим, що мій батько має рацію... досвід показував, що я геть нічого не вартий...

Я мав лише згубні нахили... Я був ні на що не здатним неробою... Я не заслуговував їхньої великої доброти... жахливих жертв... Я почувався не гідним, цілковито прогнилим... Я чудово розумів усе, що мав зробити, й намагався боротись, але у мене виходило дедалі гірше... З часом я не ставав кращим... І до того ж мені дедалі більше хотілося пити... Спека — це теж драма... Якщо ти шукаєш роботу в серпні, тебе постійно діймає спрага, бо доводиться дертися сходами, й пересихає горлянка від страху, поки чекаєш на сходовому майданчику... перед дверима... Я думав про свою матір... про її ногу й про те, що, коли я знайду роботу, можна буде найняти служницю... Ці думки не додавали мені ентузіазму... Даремно я катувався, намагаючись викликати приплив шляхетної енергії, у мене нічого не виходило. Все моє завзяття до роботи пропало після випадку з Ґорложем! А шкода! І я відчував себе найнещаснішим за будь-кого з цих йолопів, навіть усіх їх разом!.. Звісно, такий егоїзм огидний! Я переймався лише власними неприємностями, я постійно пережовував їх, вони здавалися мені жахливими, вони смерділи сильніше, ніж старий зогнилий сир брі... І я теж загнивав у цій спеці, я згорав від поту й сорому, дерся по сходах, дзвонив у двері й весь спливав потом, безсоромно й відверто.

У мене трохи болів живіт, і я брів старими вулицями, не знати куди, вулиця Параді, д'Отвіль, Женер, Сантьє, дорогою я знімав не лише свою важку куртку, а й целулоїдний комірець, суперміцний, справжній собачий нашийник, потім через нього я покрився прищами. На сходовому майданчику я знову натягав усе це. Я зібрав усі адреси, я черпав їх у довіднику «Боттен». У поштовому відділенні я складав собі списки. У мене більше не залишалося грошей, щоб чогось попити. Моя мати залишала свій гаманець з дріб'язком на буфеті... Я жадібно зиркав на нього... Така спека деморалізує! Після деяких вагань я таки взяв його... Мене постійно допікала спрага, особливо коли я проходив повз фонтани. Здається, мати це помітила. Й дала мені ще два франки...

Перед поверненням у Пасаж після безплідних тривалих походів по поверхах та кварталах я мусив якось збадьоритися, щоб за обідом виглядати не надто пригніченим... Геть нічого не клеїлося. Мої старі ніколи б

не пережили, ніколи б не змирилися, не змогли б збагнути того... що мені не вистачало віри та ентузіазму... Вони б цього не стерпіли... Я не мав права на скарги!.. Співчуття та драми — це щось зовсім особливе. Тільки для моїх батьків... Діти — завжди хулігани, бандити, невдячні безвідповідальні покидьки!.. Будь-яка моя скарга діяла на них, як червона ганчірка... Це розцінювалось як богохульство! Огидне клятвопорушення!..

«Що ти кажеш? Ах ти, шмаркате лайно! Ну й нахабство!» Переді мною була найкраща пора — молодість, то хіба можна викидати такі коники? Ах! просто нечувано! Ах! диявольське нахабство! Ох! ну й безсоромність! Господи Боже мій! Адже у мене все було попереду! всі радощі життя! І я смів нарікати на свою долю! на свої нікчемні негаразди! Ох! Нікчема! Яке вбивче нахабство! Повна безсоромність! Немислима зіпсутість! Вони готові були стерти мене в порох, аби я взяв свої слова назад! І нога, і абсцес, і всі страждання було забуто!.. Моя мати одразу ж випростовувалася! «Нещасний! Ану негайно! Пришелепкуватий, безсердечний лобур! Візьми назад свої образливі слова...»

Я послухався. Я, на відміну від них, не дуже добре розумів, у чому полягає блаженство молодости... Вони б точно прибили мене, якби я не поступився... Варто було мені висловити хоч найменший сумнів чи щось сказати в зневажливому тоні, як вони цілковито втрачали самовладання... Вони б воліли краще бачити мене в домовині, ніж чути, як я оскверняю та відкидаю дари Неба. У відповідь на будь-яке поривання з мого боку очі моєї матері починали випромінювати обурення і жах! Вона ладна була запустити мені в довбешку будь-який предмет, що опинився під рукою... якби я і далі наполягав на своєму... Я мав право лише радіти та дякувати! Я був народжений під щасливою зіркою! яке щастя! Ось мої батьки — інша справа! От на них якраз постійно чигали різні біди й трагедії... А я був лише безсловесною скотиною. Тихо! Неймовірний тягар для родини!.. Я мав лише підкорятися... та мовчати! Аби вони забули про всі мої помилки та мерзенні схильності!.. Засмучувалися лише вони! Співчувати мали лише їм! Лише вони знали, що таке життя! Лише вони мали чутливу душу! Ну хто жахливо страждав? від таких жахливих умов? від примх

долі?.. Тільки вони! Лише вони завжди та скрізь були самі! Вони не хотіли, щоб я в це втручався, не могли допустити навіть думки про те, що я їм допомагаю... що я до цього хоч якось причетний... Це був лише їхній привілей! Я вважав це вкрай несправедливим. Ми більше не могли порозумітися.

* * *

Вони могли скільки завгодно говорити та лаятися, я залишався при своїх переконаннях... Я теж вважав себе жертвою в усіх відношеннях! Сидячи на сходинках «Амбіґю», якраз там, де «Валлас», я щораз приходив до того ж висновку... Це було очевидно!..

Іноді, коли я вже вважав, що день втрачено, тоді відмовлявся від пошуків місця й просто тинявся вулицями... Викурював тонку сиґарету... балакав з іншими пациками, місцевими волоцюгами, які завжди мали купу корисних новин і пліток... Вони не скупилися на поради... Вони читали всі оголошення, всі афішки й знали про всі вакансії та всі місця для статистів... Серед них був навіть татуювальник, який також підстригав собак... Найкращі низькопробні професії... Ле-Аль, Ла-Віллетт, Берсі... Вони були брудні, як сажотруси, зашмульгані, вошиві... Всі вони вигадували різні небилиці до такої міри, що це здавалося манією! Вони постійно шахраювали, намагалися вас обмахлювати і зі шкури пнулися, розповідаючи про свої зв'язки... перемоги... та успіхи... Про всі пережиті пригоди... Меж для брехні не існувало... Розбіжності усувалися за допомогою ножа, а іноді в каналі Сен-Мартен... постійно згадувався чийсь знаменитий кузен, колишній головний радник... Вони корчили з себе казна що! Навіть «Сандвічі», найбільші диваки... трималися за деякі епізоди свого життя, насміхатися над якими було не слід... Роман штовхає на злочин дужче, ніж алкоголь... У багатьох уже нічим було жувати, вони були наскрізь трухляві, підсліпуваті... А у деяких випирали черевця... Незабаром і я так виглядатиму, думав я собі...

До шостої години вечора я, зазвичай, закінчував свої спроби... На день цілком достатньо!.. Для відпочинку місце було сприятливе, справжній пляж... Я давав

відпочинок ногам... У «Амбіґю» на своєрідному пляжі збиралися всі доходяги, виснажені до межі, а також ті, хто лінувався блукати спекою, а волів ліпше випити за майбутній успіх. Я добре їх розумів... Уздовж усього театру під каштанами... Тяглася решітка, на яку вішали мотлох... Усі зручно розсідалися і передавали один одному пляшки пива... Білу шинку, що була тоді «в моді», й часник, і шмурдяк, і сир.

...На сходах та щаблях влаштовувалася ціла Академія... Найстрокатіша публіка... Але все це я вже бачив... ще коли працював у Ґорложа... Тут були шмаркаті сутенери та солідні аґенти... пройдисвіти всіх ґатунків... і ті, хто трохи підробляв інформаторами в Поліцейському управлінні. Вони різалися в карти... Там завжди було два або три «букмекери», які намагалися впіймати щастя... Були дуже літні комівояжери, що тягали коробки зі зразками нікому не потрібних товарів... Були шмаркачі, ще занадто зелені, щоб вештатися по Булонському лісі... Один молодик, який ошивався там щодня, спеціалізувався на громадських пісуарах, заодно він підбирав там хлібні шкоринки на ґратах... він розповідав про свої пригоди... У нього був знайомий старий єврей, ковбасник з вулиці Архівів, теж пристрасний любитель... Вони пожирали їх разом... Одного разу вони влипли... Він не з'являвся два місяці... А коли повернувся, його годі було впізнати... Аґенти його так обробили, що він потрапив до лікарні... Ця прочуханка його цілковито змінила... Він став просто зовсім інший... Голос у нього перемінився на бас. Він відпустив бороду... І більше не хотів їсти різне лайно.

Там ще з'являлася звідниця, загалом доволі спокуслива. Вона вигулювала свою дочку, дівчинку в довгих червоних панчохах перед «Фолі Драматік»... Здається, це коштувало 20 монет... Я б теж не відмовився... Але в той час то було ціле багатство... У наш бік вони навіть не дивилися, такі вшиві телепні їм були не потрібні... Хоча ми й гукали до них...

Зі своїх походів я приносив газети та різні дотепи... А ще вошей, що було неприємно... Сам не знаю, як їх підчепив... Довелося вживати спеціальну мазь... Воші на «пляжі» перед «Амбіґю» були справжнім прокляттям... Особливо збирачі недопалків, що тинялися на терасах,

були просто нафаршировані ними... Вони разом їздили за маззю в Сен-Луї... Потім разом ішли «мазати»...

Як зараз бачу свій солом'яний бриль, міцне канотьє... він весь час був у мене в руці й важив цілий кілограм... Він мав прослужити мені два роки, а, по можливості, й три... Я носив його до армії, тобто до дванадцятого класу. Свій комірець я знімав дедалі частіше, він залишав на шиї моторошний багряно-червоний слід... У той час всі чоловіки до самої смерти мали червону борозну довкола шиї. Це виглядало як магічний знак.

Обговоривши оголошення та запрошення на роботу, всі накидалися на спортивні колонки, де повідомлялося, що на стадіоні «Буффало» всі шість днів змагатимуться Морен та загальний улюбленець Фабер... Завсідники «Лонґшана» та кінних перегонів ховалися в протилежному кутку... Дівчата з шинку ходили туди-сюди... Ми їх не цікавили, у них були свої справи... З нами, збіговиськом жалюгідних нероб, можна було хіба що іноді погомоніти...

Саме тоді з'явилися перші автобуси, знамениті «Мадлен-Бастилія», з відкритим нижнім салоном, на цьому місці, піднімаючись рампою, вони докладали всю свою силу, всю вибухову енергію... То було першокласне видовище, справжня вакханалія! Біля Порт Сен-Мартен вони випльовували всю киплячу воду. Пасажири, що їхали на балконі, брали участь у видовищі... То було дуже сміливо. Машина ризикувала перекинутися через те, що вони збуджено перевішувалися на одну сторону... Вони чіплялися за оббивку, за стійки, за сидіння, за балконні поручні... видавали урочисті вигуки... Коней було переможено, це було видно... Тепер кіньми зможуть їздити лише по бічних вулицях... Дядько Едуар завжди про це говорив... Таким чином перед «Амбіґю» ось так, між п'ятою та сьомою годиною, я спостерігав, як насувається прогрес... але мені, як завжди, там не було місця... Я весь час вертався додому своїми ногами... Я ніяк не міг знайти господаря, щоб почати все спочатку... Як учень я їм не підходив, я вже вийшов з того віку... А для службовця був ще надто молодий... Я був у несприятливому віці... та навіть якби я добре говорив англійською, було б те ж саме!.. Їм це було не потрібно! Іноземні мови могли знадобитися лише у великих крам-

ницях. А там новачків не брали!.. Як не крути, а все було коту під хвіст!.. Хоч на вуха встань!.. Усе марно!..

Поступово, дуже обережно, я почав ділитися з матір'ю думками, які навідували мене, про те, що мої перспективи не такі вже й райдужні... Але переконати її було неможливо... Тепер вона будувала інші плани, що стосувалися лише її, вона збиралася створити нове підприємство, набагато вигідніше. Їй давно вже муляло, а тепер вона нарешті зважилася!.. «Знаєш, мій любий, я поки не розповідатиму про це твоєму батькові, тримай усе це при собі... Я не хотіла б його розчаровувати, бідолаху!.. Він і так страждає, коли бачить, які ми нещасні... Але, між нами, Фердінане, я думаю, що наша бідна крамниця... Тсс! Тсс! Тсс!.. Вона не зможе більше піднятися... Гм! Гм! я боюся гіршого, ти знаєш!.. Це справа вирішена!.. З нашими мереживами ми вже не можемо витримувати конкуренцію!.. Твій батько не годен цього усвідомити. Він не має з цим справи, як я, щодень... І слава Богу! Тепер, щоб мати відповідний вибір, нам потрібно товару не на кілька сотень, а вже на тисячі й мільйони франків! Де ж узяти такі статки? Звідки взяти кредит, Боже мій? Усе це під силу лише великим підприємцям! З велетенським штатом!.. Наша крамничка, як бачиш, приречена!.. Це питання лише кількох років... А може й місяців!.. Опиратися безглуздо... Великі універмаги розчавлять нас... Я вже давно бачу, як це насувається... З часів Кароліни... ставало все гірше й гірше... це не вчора почалося! Мертві сезони йдуть один за одним... і з кожним роком усе частіше... Вони стають дедалі довшими... Та й я, ти знаєш, мій хлопчику... не скажеш, що мені бракує енергії!.. Ми маємо якось викрутитися!.. Ось що я спробую зробити, щойно мені стане краще... як тільки зможу встати на ноги. Тоді я одразу буду шукати роботу у великому магазині... Мені не важко буде її знайти!.. Вони знають мене давно!.. Знають, як я борюся! Мужности мені не позичати... Вони знають, що ми, твій батько і я, люди бездоганні... нам можна довіряти... що завгодно!.. Це я можу тобі точно сказати... Марескаль!.. Батай!.. Рубік!.. Вони знають мене ще з часів Бабусі!.. Я не початківець у цій справі... Вони знають мене вже тридцять років, усе життя я була продавщицею та комерсанткою... Мені не важко буде знайти... Нічиїх ре-

комендацій мені не треба... Я не люблю працювати на інших... Та наразі вибору немає... Твій батько нічого не запідозрить... абсолютно... Я скажу йому, що йду до покупниці... Він побачить у цьому лише мій ентузіазм!.. Я буду йти, як звичайно, і завжди повертатимуся вчасно... Йому, бідоласі, було б соромно бачити, що я працюю в інших... Він був би принижений, неборака... Я хочу позбавити його від усього цього!.. Будь-якою ціною!.. Він би цього не витримав!.. Я не змогла б його втішити!.. його дружина служить у інших!.. Боже мій!.. Навіть те, що я працювала у Кароліни, на нього погано діяло... Зрештою, він ні про що не здогадається!.. Я буду ходити один день однією вулицею, другий день — іншою... це буде не так уже й складно... але таки краще, ніж ця постійна непевність!.. Гидке балансування, від якого ми гинемо!.. Постійні зусилля!.. Потрібно всюди затикати діри! Це справжнє пекло, зрештою! Ми заплатимо за це власною шкурою! У нас буде набагато менше клопотів! Платити тут! Платити там! Скільки можна! Який жах! Нескінченна мука... У нас буде невеликий, але постійний дохід... Більше не буде різких коливань! Кошмарів! Ось чого нам не вистачало! Завжди!.. Чогось надійного! Гірше не буде, ніж усі ці двадцять років! Постійне відбріхування! Боже мій! Вічна гонитва за сотнею су, а покупниці ніколи не платять! Тільки одну дірку заткнули, з'являється інша!.. О! Незалежність — це чудово! Я завжди цінувала її, моя мати теж! Але я не можу більше... Все у нас буде добре, ти побачиш, якщо ми візьмемося за це разом, ми одразу зможемо звести кінці з кінцями!.. Буде й прислужниця! Раз йому так цього хочеться!.. Не кажучи вже про те, що мені вона дуже потрібна! це не розкіш!»

Для матері ця жахлива вигадка, ця нова божевільна фантазія була просто бальзамом на душу... Для неї ніколи нічого не було надто складним, надто важким! У глибині душі вона б хотіла виконувати роботу за всіх, тягти крамницю зовсім одна... і ще цілу родину з прислужницею на додачу... Вона ніколи ні в кого не шукала співчуття та розуміння, лише самій собі зізнавалася в тому, як їй іноді важко й тоскно... Навіть якби я рвав пупа на роботі й мав успіх, це нічого не змінило б... Я був певен, що з прислугою вона працювала б ще в

п'ятдесят разів більше... Вона дуже любили своє важке життя... А я не мав від цього жодного кайфу... Як хробак у яблуці. Я був просто утриманцем та й годі... Може, ця риса з'явилася після мого перебування в Рочестері, після того як я бив байдики у Мерривіна?.. І став відвертим неробою? Замість того, щоб бігти на вулицю, я поринав у годинні мріяння... Власне, я робив лише жалюгідні зусилля, щоб знайти роботу... Перед кожним дзвінком на мене нападало ніби якесь заціпеніння... Я не мав крови мучеників... Хай йому трястя! Мені бракувало нетерпіння, властивого молодості!.. Я все відкладав на завтра... Я спробував щастя в іншому кварталі, мені хотілося шукати роботу в місцях не таких задушливих... а радше тінистих, де гуляє вітерець... Я обійшов крамниці навколо Тюїльрі... Під чудовими арками... на широких проспектах... Я напитував у ювелірів, чи не потрібен їм помічник?.. Я прів у своїй куртці... але вони нікого не потребували... Врешті, я так і залишився в Тюїльрі... Я розмовляв із шльондрами, які шастали навколо... Гаяв час, лежачи у кущах, справді по-англійському, нічого не роблячи... лише попивав з кружки пивко... Там був ще продавець лимонаду та оркестр із цимбалами поряд з каруселлю...

Як це було давно... Якось надвечір я помітив батька... Він ішов уздовж огорожі. На доставу... Відтоді, щоб не ризикувати, я став частіше залишатися в саду Карузель... Я ховався між статуй... Якось зайшов до музею. У той час це було безкоштовно... Картин я не зрозумів, але, коли піднявся на четвертий поверх, натрапив на музей морського флоту. І залишився там. Потім я вчащав туди регулярно. Проводив там цілісінькі дні... Я знав усі ці моделі... Стояв на самоті перед картинами... й забував усі нещастя, пошуки місця, господарів, їжу... Думав лише про кораблі... Від вітрильників я просто чманію... Мені б хотілося стати моряком... Батькові теж... Це погано обернулося для нас обох!.. Я його майже розумів...

Коли я приходив на вечерю, він запитував мене, що я робив?.. Чому запізнився?.. — Шукав! — відповідав я... Мама змирилася з цим. Батько бурчав у тарілку. Він більше не наполягав.

* * *

Матері порадили негайно спробувати щастя на ринку в Пек або навіть в Сен-Жермен, це слід було робити тепер або ніколи, бо через недавню моду всі заможні люди переселялися туди у вілли... Вони напевно захочуть купити її мережива на фіранки в кімнатах, покривала для ліжок та серветочки... Нагода була сприятлива...

Вона відразу кинулася туди... За тиждень оббігала всі дороги зі своєю пакою, набитою мільйоном ганчірок... Від вокзалу в Шату майже до Мелан... Весь час поспішаючи й накульгуючи... На щастя, була чудова погода! Дощ став би справжньою катастрофою! Вона вже була щаслива, оскільки їй вдалося продати велику партію залежаного товару, гіпюру з тороками та важкі кастильські шалі, які не носили з часів Імперії! Вілли чинили добродійний вплив на своїх мешканців! Потрібно було швидше облаштовуватись... І вони дозволяли себе трохи піддурити... Добросердість, гарний настрій, панорама Парижа. Мати не пропускала свого, вона користувалася нагодою, але одного чудового ранку її нога взагалі перестала рухатись. І з поїздками було покінчено... Навіть друге коліно пашіло... Воно теж роздулося вдвічі...

Хутко прибіг Капрон... Він зміг лише констатувати... Здійнявши обидві руки до неба... Безперечно, назрівав абсцес... Суглоб уже розпух... Мужньо терпіти чи ні, то вже один біс!.. Вона не могла зрушити свої сідниці, повернутися на інший бік, піднятися навіть на сантиметр... Увесь час лунали її пронизливі крики... Стогін не припинявся, не так через болі, вона була витривалою як Кароліна, як через те, що хвороба здолала її.

То була справжня катастрофа.

Терміново знадобилася прислужниця!.. У нас усе змінилося... Життя розладналося... Мама лежала в ліжку, ми з батьком узялися за найважчу роботу: вранці перед тим, як піти, підмітали, вибивали килими, прибирали на ґанку та в крамниці... Прогулянки, метання, сумніви одразу припинилися... Я мав якось виплутуватися й хутенько шукати роботу. Будь що!

Прислужниця Ортанз приходила лише на годину вранці й на дві години пополудні. Весь день вона працювала як прислуга в бакалійній крамниці на вулиці

Вів'єн біля Пошти. Це була особистість, що заслуговувала довіри... У нас вона підробляла... Їй не пощастило, вона змушена була викручуватися після того, як її чоловік втратив усе, коли спробував заробити на водогоні. А ще у неї були двоє хлопчаків ще й тітка на додачу... Просвітку не було... Вона розповідала все моїй матері, що лежала розпластана в ліжку. Одного ранку ми з батьком спустили маму вниз. Прилаштували на стільці. Слід було бути обережним, аби не вдарити її об сходи й не впустити. Її посадили, підперши подушками, в кутку крамниці... так що вона могла відповідати покупцям... Це було важко... А ще треба було постійно прикладати... «цілющі» компреси.

Що стосується привабливости Ортанз, то хоч вона й гарувала, як віл, але була ще нівроку... Вона сама весь час повторювала, що ні в чому собі не відмовляє, особливо в харчуванні, але зі сном було гірше! у неї не залишалося на це часу... Її підтримували їжа та кава з молоком... Вона глушила щонайменше по десять чашок на день... У торговця фруктами вона жерла за чотирьох. Ця штучка Ортанз смішила своїми плітками навіть мою хвору матір, яка лежала на ліжку. Батько жахливо дратувався, коли заставав мене з нею в кімнаті... Він боявся, що я її взую... Я за звичкою дрочив на неї, але зовсім без азарту, не так, як в Англії... Я вже не відчував того шаленства, в цьому було навіть щось прісне, було занадто багато нещасть, щоб відчувати особливий підйом... Приїхали! Чорт забирай! Це навіть перестало бути цікавим!.. Опинитися з власною родиною в такому становищі — це жахливо... Моя макітра була нафарширована турботами... Тепер знайти місце стало значно складніше, ніж перед від'їздом. Варто було мені побачити свою скорботну матір, як я одразу ж вирушав на полювання за адресами!.. Я прочесав усі Бульвари, плавильний тигель кварталу Сантьє, околиці Біржі... До кінця серпня цей закуток і справді був найнепривітнішим з усіх кварталів... Там було жахливо брудно й задушливо... Я обійшов усі поверхи, екіпірований комірцем, краваткою-метеликом, у броньованому канотьє... Не пропустив жодної таблички... туди й назад... Джиммі Блеквелл та Карстон, експортери... Порогофф, трансакції... Токіма, для Каракаса й Конґо... Еріто та Кюґельпрюн, замовлення для всієї Індії...

Знову я відчув себе зґрабним, бадьорим і рішучим. Я причісувався і йшов до вхідних дверей. Прямо на сходи. Дзвонив у одні двері й одразу ж у другі... Іноді, якщо у них справи йшли погано, доводилося відповідати на питання... Вони питали мене, чого я хочу... що вмію робити?.. На що я здатний?.. Які мої умови?.. Я губився тієї ж миті... щось бурмотів, пускав бульбашки... белькотів жалюгідні відмовки та починав задкувати... Мене раптом охоплювала паніка... Від цих інквізиторських пик мене проймав дрож... Я ставав ніби вразливішим... У мене пересихало в горлі. Це було пекло!.. Але я знову й знову намагався запропонувати себе... Дзвонив ще раз у двері навпроти... там були ті самі моторошні пики... І так разів з двадцять перед обідом... Я вже навіть не приходив їсти. У мене справді було занадто багато турбот... Я геть зголоднів! Та мені лише страшенно хотілося пити... Я взагалі не повертався б. Я відчував, які сцени мене очікують. Мати зі своїми стражданнями! Батько зі своєю механікою, спалахами гніву, бурчанням та божевільними криками... Жалюгідна перспектива!.. Я вже вислухав усі їхні компліменти!.. Зберіг на дупі все своє лайно!.. Я стояв на березі Сени й чекав другої години... Дивився, як купаються пси... Я навіть забув про свою систему... І блукав навмання! обходив увесь лівий берег... Від рогу вулиці Бак я волочився закутками... вулиця Жакоб, вулиця Турнон... Натрапляв на майже закинуті заклади... Прилавки зі зразками ґалантереї, якої вже не виробляли... навіть для провінції... Постачальники настільки жалюгідних предметів, що годі описати... І все-таки я намагався справити на них враження... Я спробував домогтися випробувального терміну у продавця церковним начинням... Я робив усе можливе... Показав свою завзятість гуртовому продавцеві риз... Я вже подумав, що вони візьмуть мене на фабрику кадил... Уже налаштувався... Я дійшов до того, що вважав їх чудовими... Але в останню мить усі надії розбилися! У Сен-Сюльпіс мене остаточно розчарували... Там теж переживали кризу... Мене випроваджували звідусіль...

Через надмірне ходіння по асфальту мої ноги аж пашіли... Як тільки була нагода, я ненадовго роззувався і швидко занурював їх у раковину умивальників. Я навчився роззуватися за одну секунду... Так я познайо-

мився з офіціантом, який страждав зі своїми ногами ще більше, ніж я. Він прислужував уранці та ввечері й навіть пізніше, після півночі, на величезній терасі у дворі Круа-Нівер, у німецькій кнайпі. Його ноги часом так боліли, що він клав собі маленькі шматочки льоду просто в черевики... Я сам спробував так робити... Ненадовго це допомагало, але потім ставало ще гірше.

* * *

Мати лежала з випростаною ногою в глибині крамниці вже більше трьох тижнів. Покупців було небагато... Це теж дратувало... Вона вже зовсім не могла виходити...

Іноді лише зазирали сусіди погомоніти та скласти їй компанію... Вони приносили всі плітки... та добряче задурили їй голову... Про мене вони несли всяку маячню... Цим негідникам, бачите, діяло на нерви моє постійне вештання без діла. Чому я не знайшов роботу?.. Га? Вони весь час про це запитували... Те, що я продовжував висіти на шиї батьків, незважаючи на стільки зусиль, страшенні жертви, було просто неймовірно!.. Це перевершувало їхнє розуміння!.. Га! Ге? Загадка!.. Вони бачили, що я на мілині та користувалися з цього... А, ну так! А, чудово! Вони не такі йолопи, як мої старі!.. Вони б так не схибили!.. Вони прямо говорили про це!.. Е ні, нізащо! Вони б не стали надриватися з останнього! Заради шмаркачів, яким на це насрати... Вони б не дозволили своїм хлопчакам робити з себе дурнів! Е, що ні, то ні! Кому це потрібно?.. Особливо навчати їх мовам! О! дурні витівки, Господи Боже мій! О! курям на сміх! Щоб зробити з них хуліганів, от і все! Господи, це ні до чого не призводить!.. Доказ? це абсолютно очевидно! Варто лише поглянути на мене... Господар? Я ніколи не знайду його!.. Я вже всіх розчарував... Я не вмів поводитися, ото й усе!.. Вони знали мене з дитинства та давно переконалися в цьому!.. Так.

Ці розмови шокували мою матір і вганяли у відчай, особливо в її стані; болючий абсцес заподіював їй дедалі більші страждання. Тепер у неї розпухло все стегно... Зазвичай вона якось стримувалася і не повторювала всю цю гидоту... Але її страждання досягли такої гостро-

ти, що вона більше не могла себе контролювати... Вона все переказала батькові, майже дослівно... У того вже дуже давно не було нападів... Він ухопився за цей привід... І знову зчинив лемент, що я здираю шкіру живцем і з нього, і з матері, що це безчестя, вічна ганьба, що я винен у всьому! у всіх нещастях! Як у минулих, так і в майбутніх! Я штовхав його на самогубство! Я був справжнім убивцею!.. Він не пояснював чому... Свистів, випускаючи пару так сильно, що між нами утворилася хмарка... Скуб на собі волосся... Поки у нього на голові не виступила кров... Він обламав собі нігті... Люто жестикулюючи, він бився об меблі... Зсунув комод... Крамниця була геть маленька... Йому ніде було розвернутися у своїй люті... Він натрапив на підставку для парасольок... Перекинув дві китайські вази. Мати хотіла їх підібрати. Її нога підвернулася! Вона видала такий пронизливий крик... такий несамовитий... що збіглися сусіди!

Вона майже зомліла... Їй дали понюхати соли... Нарешті вона опритомніла... І знову почала дихати, її примостили на стільцях... «Ох! — сказала вона нам, — він прорвався!» Її абсцес!.. Вона була щаслива, Візьйо сам випустив гній. Він мав досвід, бо часто робив це на облавку корабля.

* * *

Я одягався надзвичайно акуратно, мій комірець був просто залізним, черевики аж блищали... Але моя мати, обдумуючи мій туалет у задній кімнаті крамниці, дійшла до висновку, що це ще не все... Мені не вистачало чогось дуже важливого, навіть незважаючи на мій годинник з полірованим ланцюжком... Попри всі вмовляння у мене залишалися вихватки хулігана... Це одразу впадало в очі, коли я запускав руку в кишеню, аби витягти звідти монету!.. Жест видавав у мені хулігана! Бандита! Це всіх лякало!

Вона швидко зорієнтувалася... Відправила Ортанз на базар Вів'єн... Щоб та купила мені солідного гаманця... Міцний, ручної роботи, з численними відділеннями, здебільшого непотрібними... На додачу до нього вона подарувала мені чотири монети по п'ятдесят сантимів...

Але я не мав їх витрачати!.. Ніколи!.. Економія... Я повинен звикати до ощадливости!.. Вона вклала туди й мою адресу, на випадок, якщо зі мною щось трапиться на вулиці... Це приносило їй задоволення. Я не опирався.

Я швидко витратив ці гроші на питво... кожна скляночка коштувала 2 су... Все літо 1910 року стояла жахлива спека. На щастя, поруч з Тампль завжди було де втамувати спрагу... На прилавках уздовж вулиць продавали недорогий лимонад просто на тротуарі, а також у бістро біля ринку...

Я відновив пошуки роботи в ювелірних крамницях. Це заняття я хоч трохи знав... Знову повернувся в Маре... На Бульварах я вже все прочесав! Перед брамою Сен-Дені була страшна штовханина! Всі товклися в цьому пеклі... Курява в сквері Мистецтв була ще більшою!.. Найкраще було не сідати, скрізь клубилися густі хмари пилу... тільки зітхнеш і починєш кашляти!.. Там ховалися всі навколишні комівояжери зі своїми скриньками, коробочками... та учнями, які штовхали візки... Вони всі сиділи на узбіччі, знесилені, чекаючи години, коли можна буде повернутися до господаря... Вони не надто старалися! був мертвий сезон, і робити їм було нічого... Ніде, в жодному будинку не хотіли бачити їхніх зразків!.. Їхня хода була непевною... Вони тонули в піщаному тумані... До 15 жовтня у них точно не буде жодного замовлення! Це мене теж не надихало... Їхні записники були їм більше не потрібні! Я з цікавістю спостерігав за їхнім відчаєм...

Я вже набрид усім своїми запитаннями про роботу, я перечитав усі оголошення, переглянув усі довідники. Пройшов усю вулицю В'єй дю Тампль... Протягом тижня я прогулювався уздовж каналу Сен-Мартен та милувався на баржі... повільний рух шлюзів... Потім я знову взявся блукати вулицею Ельзевір. Я навіть почав прокидатися серед ночі... У мене з'явилась нав'язлива ідея, яка опановувала мною дедалі дужче... Від неї просто вибухала голова... Я хотів повернутися до Ґорложа... Раптом відчув докори сумління та нездоланний сором... Мені в голову лізли думки про арешт та різні нав'язливі ідеї... Я хотів знову піднятися до Ґорложа, відверто зізнатися... звинуватити себе... перед усіма... Це я вкрав! — скажу я... «Це я взяв коштовну шпильку! Шакья-Муні із щиро-

го золота!.. Це я! Справді я!..» я був ніби у лихоманці! Хай йому біс! Після цього я напевне влаштуюся, смута невезіння мине... Наді мною тяжіє зла доля... над усім моїм життям! Часом мене охоплював такий жах, що я починав тремтіти... Я не міг цього позбутися... Курва! Зрештою, я все ж прийшов до їхнього будинку... незважаючи на спеку у мене по спині пробіг мороз... Я вже заздалегідь відчував панічний жах! я помітив консьєржку... Вона уважно подивилася на мене й упізнала здалеку... Тоді я, намагаючись усвідомити, відчути свою провину... наблизився до її будки... Я збирався заговорити з нею!.. Хай йому біс!.. Але не зміг... Я зніяковів... Нараз розвернувся... Й закрокував геть... Я знову побіг Бульварами... Та краще мені не стало!.. Я поводився як справжній плут! А хвалився... випендрювався... Я перестав приходити додому до обіду... Брав із собою сир і хліб... Через безсоння вночі я постійно куняв... Весь час мене переслідували якісь видива... Я мав іти не зупиняючись, адже варто було мені сісти, як засинав... Я так до кінця й не збагнув, у чому ж була моя вина? Має ж бути хоч якесь пояснення? Простіше... У мене не вистачало освіти, щоб зрозуміти це... Я знайшов ще одне місце для прогулянок після полудня. У Нотр-Дам де Віктуар, там, де ліворуч від входу стояли маленькі каплички... Місце доволі спокійне... Я відчував себе розчавленим постійними невдачами... У темряві мені було найкраще... Ногам так приємно на плитах... Це добре бадьорило... Я тихенько роззувався... І сидів так, причаївшись... Свічки були дуже гарні, як тендітні гілки, що шелестять у величезних оксамитових сутінках склепінь... Це викликало галюцинації... Я потихеньку засинав... І прокидався від дзвіночків... Там ніколи не зачиняли... Це було найкраще місце.

* * *

Я весь час знаходив приводи, щоб повертатися якомога пізніше... Одного разу повернувся близько десятої години... Їздив відрекомендуватися аж в Антоні... на фабрику шпалер. Їм були потрібні кур'єри в центрі... Це мене влаштовувало... Я ходив туди двічі або тричі... Їхня фабрика була ще недобудована!.. Ще не зовсім закінчена... Одні розмови!

Щоразу, повертаючись у Пасаж, я відчував страх. Усі свої гроші на транспорт я витрачав на пиво... Мені доводилося ходити пішки... Стояло незвичайне літо! Дощу не було вже два місяці!..

Мій батько, як тигр, накидався на свою машинку... Я ніяк не міг заснути, так він молотив по клавіатурі... На початку вересня у нього вискочило безліч фурункулів, спершу під пахвами, а потім ще один здоровенний ззаду, на шиї, який майже одразу ж перетворився на карбункул. Фурункули — це було серйозно, він відчував постійну слабкість... Проте й далі ходив у контору... На нього, всуціль обмотаного бинтами з ватою, озиралися на вулиці... Він постійно брав пивні дріжджі, але поліпшення не було видно.

Мати була дуже стурбована тим, що він увесь покрився висипом... Сама ж вона відчувала себе трохи краще, лише тоді, коли ставила собі компреси й не робила жодних рухів. Абсцес щедро гноївся, але помітно йшов на спад. Гній продовжував виділятися... Коли нарешті вона встала, не чекаючи, поки рана загоїться, то відразу знову почала метушитися по квартирі й шкутильгати навколо меблів та стільців... Вона дивилася за Ортанз, сама підіймалася всіма сходами й більше не бажала, щоб її переносили. Долала сходинки самостійно, чіпляючись за перила, й поки нас не було, їй удавалося підійматися з поверху на поверх... Вона хотіла знову зайнятися господарством та прибирати в крамниці...

Батько, весь у пов'язках, не міг повернути голови, він буквально задихався від фурункулів, але добре чув, як мати тягла за собою ногу, а потім на іншому поверсі перевертала все догори дриґом то в тій, то в тій кімнаті... Це страшенно його дратувало... Він гатив по своїй машинці... Навіть обдер собі від злости пальці. Гукав до неї...

— О! Благаю тебе, Клемансе! Ти чуєш мене чи ні? Що це за чортівня! О Господи! Може, ти все-таки приляжеш, хай йому біс! Ти вважаєш, що у нас усе дуже добре? Думаєш, нам ще мало? Боже мій!..

— Ох! Оґюсте! Дай мені спокій, прошу... Це моя справа!.. Не хвилюйся про мене!.. Я почуваюся дуже добре!

Вона все це промовляла янгольським голосом...

— Легко сказати! — волав він... — Сто чортів! Прокляття! А дідько би забрав вас усіх! Та сядеш ти нарешті?

* * *

Уранці я попередив матір...

— Послухай, мамо, сьогодні я не прийду на обід... Я піду в Ліла... Розпитати, як там щодо заводу...

— Послухай, Фердінане, — сказала вона мені... — Я тут подумала... Я хотіла б, щоб Ортанз сьогодні ввечері як слід прибрала на кухні. Вже щонайменше два місяці каструлі, раковина та сковорідки в огидному стані... Відтоді, як я захворіла, я не могла цим зайнятися... Все це смердить позавчорашніми недоїдками... Якщо я пошлю її на закупи, вона затримається й протиняється кілька годин, адже вона балакуча, як сорока!.. Вона зайде до перекупки, що торгувала фруктами... і проведе там цілу вічність. А ти все одно проходиш повз площу Республіки... тож зайди до Каркуа й купи для свого батька на чотирнадцять су найкращої шинки... найвищого ґатунку... ти зрозумів, що я сказала? Свіжої та майже без жиру... Ти її гарненько роздивись... Нам двом залишилися макарони, їх треба знову трохи відварити... ще купи три вершкові сирки і ще, якщо ти зможеш усе запам'ятати, салат-латук, який не дуже розпустився... Мені тоді не доведеться готувати обіду... Запам'ятав? Пиво у нас ще є... Ортанз принесе дріжджі... Для твого батька з його фурункулами салат дуже корисний. Як будеш іти, візьми гроші, сто су в моєму гаманці на камені в нашій кімнаті. Витрачай їх ощадливо!.. Повертайся до вечері!.. Може, тобі все це записати? Через спеку я боюся брати яйця... У твого батька ентерит... А від полуниці ще гірше... У мене самої від неї червоні плями... а про нього з його нервами вже і казати нічого!.. Краще бути обережним...

Я все зрозумів, я міг іти... Взяв оті сто су... Вийшов з Пасажу... Трохи постояв біля басейну у сквері Лувуа... Подумав, сидячи на лавці... До сраки цей Ліла, у мене на прикметі був один ремісник, що займався візерунчастими тканинами та виготовляв аксесуари для вітрин, оксамитки, таблички. Хтось мені про нього говорив... Це на вулиці Ґренета №8... Чудова ідея!.. Було близько десятої... Не дуже жарко... я йшов зовсім не поспішаючи. Підійшов до дверей... Піднявся на п'ятий поверх... Подзвонив, двері прочинилися... Місце вже зайняте!

Ось так! Наполягати не було сенсу... Це мене одразу звільнило! Я спустився вниз поверхів на два... Там, на сходовому майданчику третього поверху, я сів на хвилину і зняв свій комірець... Знову трохи помізкував... перебираючи подумки все спочатку, я згадав ще одну адресу торговця елітними шкіряними виробами у кінці вулиці Меле... Але це було не надто терміново... Я роззирнувся. Місце було доволі мальовниче... Дошки підлоги були виламані, огидно пахло цвіллю та вбиральнями... але пропорції тут були величними та ґрандіозними... напевне старовинний особняк минулого століття... Це було видно з прикрас, ліпнини, кутих поручнів та сходинок із мармуру та порфіру... Це була не «липа»!.. Справжня ручна робота!.. Я розбирався в стилях! Хай йому дідько! Справді, чудово!.. Жодної підробленої розетки!.. Це нагадувало величезний салон, лише без людей... Вони квапливо проходили повз мене, прямуючи до своєї сумної роботи. І ніхто нічого не розглядав... Лише я збудив спогад!.. І запах гнилизни...

Звідси я бачив увесь двір з водограєм, тут мені було зручно... А більшого мені й не потрібно було... Навіть усі шибки були старовинними... крихітні кольорові квадратики, фіолетові, темно-зелені, рожеві... Тут мене ніхто не турбував, люди не звертали на мене уваги... Вони йшли у своїх справах... Я вже обдумував свій день... І тут я помітив свого знайомого! Сходами підіймався бородань величезного зросту... Він важко дихав, тримаючись за поручні... Це був торговий аґент, а проте хороший хлопець... справжній веселун. Я не бачив його відтоді, як пішов від Ґорложа... Він продавав ланцюжки... На сходовому майданчику він мене впізнав... І мимохідь заговорив зі мною... Він розповів про себе, а потім запитав, що нового відбулося у мене за цей рік... Я перерахував йому всі новини... У нього не було часу мене слухати, він збирався у відпустку... Одразу після полудня... Його дуже тішила ця перспектива... Він попрощався зі мною досить швидко... І побіг нагору, перестрибуючи через чотири сходинки... Він поспішав повернути своєму господареві скриньку зі зразками... У нього ще залишався час, щоб заскочити на вокзал д'Орсе та сісти в потяг на Дордонь... Він їхав на тиждень і побажав мені удачі. Я теж побажав йому добре розважитися...

Але все ж своєю розповіддю про село цей довгань зіпсував мені настрій... Раптом я втратив самовладання. Ох! У мене сьогодні нічого не вийде! Я був у цьому абсолютно впевнений!.. Я міг тепер думати лише про пустощі, великі простори і про село! Хай йому дідько! Він деморалізував мене... У мене раптово з'явилося пристрасне бажання побачити зелень, дерева, квітники... Я не міг більше стриматися... Це вабило мене! Хай йому дідько!.. Я сказав собі: «Я зараз же піду і все куплю на обід!..» І думав далі: «А потім з'їжджу в Бютт-Шомон!.. Але спочатку треба звільнитися! До сьомої години я повернусь... У мене буде весь вечір вільний!» Вирішено!..

Я кинувся до найближчої крамниці... до Рампоне... Я дуже поспішав... на вулиці Етьєн-Марсель... зразкова м'ясна крамниця... ще краща, ніж у Каркуа... Чудовий товар... Я взяв шинки на 14 су... того сорту, що любив мій батько, і до того ж зовсім без жиру... Салат я купив поруч на ринку... Сири теж... Мені позичили навіть посудину.

І ось я, не поспішаючи, попрямував Севастопольським бульваром, вулицею Риволі... Я вже ні про що не думав! Було так душно, що я ледве волочив ноги... тримався попід арками... йшов уздовж вітрин... Я сказав собі: «Треба сходити в Булонський ліс!..» Я йшов ще досить довго... Але нарешті стало геть нестерпно... біля огорожі Тюїльрі я звернув... І зайшов у сад... там знову юрмився клятий натовп... не одразу навіть вдалося знайти місце на траві... особливо у затінку... Це було досить складно...

Мене злегка затисли, я втік униз до великого басейну... Тут було дуже свіжо і дуже приємно... Але зараз же з'явилася ціла орда з усіх чотирнадцяти навколишніх кварталів, щільна маса багряно-червоних, хрипучих, лискучих, спітнілих людей... Будинки викидали з себе всю погань просто на широкі галявини, всіх консьєржок, мешканців, зацькованих сильною спекою, блощицями та кропив'яною лихоманкою... Вони юрмилися, сміючись та штовхаючись... Нові юрби, крикливі й загрозливі, сунули з боку музею Інвалідів.

Аби захистити рододендрони та газони з маргаритками, спробували закрити ґрати... але навала все змела, все спустошила, понівечила та зламала огорожу... Це було сильніше, ніж обвал, справжня кавалькада серед

руїн... Чулися хрипкі огидні крики, всім хотілося, щоб гроза, нарешті, вибухнула над площею Злагоди!.. Але з неба не впало ні краплинки, й усі кинулися в басейн, і купчилися там, голяка, в самих лише трусах... Вони порозпліскували всю воду, не залишивши ні краплини...

А я лежав на схилі, порослому травою, мені насправді особливо не було на що особливо нарікати... Загалом, я був у безпеці... Ліворуч у мене були продукти, я тримав їх під пахвою... Я чув тупіт табунів, що шаленіли біля квітників... Підходили все нові й нові... Ціла когорта спраглих... Розгорілася битва за право вилизати дно ставка... Вони висмоктали з бруду весь намул, разом з хробаками... Вони переорали, спустошили й подірявили все довкола. У всьому Тюїльрі не залишилося жодної невитоптаної травинки... Це було більше, ніж просто величезне жахіття, на чотири кілометри навколо все перетворилося в подовбаний кратер, ревучу безодню, наповнену п'яницями...

На самому дні цього пекла, серед палаючого вугілля сім'ї намагалися знайти свої кусні... Цілі шматки м'яса, задні частини, нирки випорскували просто на середину вулиці Рояль та високо в хмари... Всюди ширився нещадний запах сечі від нутрощів та підгнилої печінки... Вдихаючи повітря, можна було їсти за компанію... Вийти звідтіля було неможливо... Дорогу перегороджували три нездоланні вали. Вздовж усіх терас висотою з семиповерховий будинок були нагромаджені дитячі візки...

Гнилий вітерець у вечірніх сутінках розносив легку мелодію... чудовисько зі ста тисячами ширінок насідало на мучеників, і у нього в животі буркотіла музика... Я випив дві пляшки пива, цілком на шару, просто поцупив... потім ще дві... і ще дві... всього дванадцять. Ось так!.. Я витратив усі сто су... в мене більше не було ні сантима... Я вицмулив цілий літр білого... Ну й діла!.. І ще цілу пляшку шипучки... Я збирався помінятися з сім'єю на лавці!.. Ох!.. Виміняв у них камамбер... зовсім свіжий... на мій вершковий сирок!.. Увага!.. Я обміняв скибочку шинки на пляшку червоного!.. Якраз те, що потрібно... І в цей момент з'явилася сторожа!.. Ох!.. Нахабство!.. Дурний жарт!.. Ми ж нікого не чіпали!.. Вони одразу ж ганебно змилися... хитаючись... зменшуючись... Відлетіли з поривом вітру! Втекли... Зникли за

статуями!.. Натовп підвівся! Кратер забурчав, загудів, заклекотав... Залпи порожніх пивних пляшок долітали до самої площі Зірки!..

Я розділив свій салат на дві частини, і ми зжерли його просто так, сирим... Жартую з дівчатками... П'ю все, що трапляється під руку... Але досить вже пійла!.. це більше не тамує спраги... лише в горлі дере... Все обпікає, повітря, чиїсь цицьки. Якщо поворухнуся, лише спробую встати, точно виблюю... це вже напевне! Зрушитися з місця абсолютно неможливо... Мої повіки склеплюються... погляд гасне... У повітрі лине ніжний приспів... «Я знаю, яка ви гарна...»

Бам! Ка! ра! клак! клак! Це ліхтар, велика біла куля вибухає вгорі від удару каменюки! Дівулі схоплюються! Дико лементують! Це вуркагани з того кутка, жартівники, брудні свині, по той бік канави... Їм потрібна повна темрява!.. От! наволоч!.. Я падаю на якогось хлопа... Він тлустий, як кріт!.. Хропе! Свинтус!.. Але нічого!.. Я зручно влаштувався!.. Він присипляє мене своїм хропінням!.. Заколисує!.. Я думав, у мене ще залишився камамбер... А це вершковий сирок... Він тут!.. Я весь час тримаю його біля серця... Не треба було залишати його в коробці!.. в коробці... Ми тут... Ми залишаємось... Здається, подув вітерець... Сирне серце спить... Здається, вже дуже пізно!.. Зовсім пізно!.. Як і з сиром!.. Надто пізно.

* * *

Я хропів... Нікому не заважав... Лежав на дні канави... Притиснувся до самої стінки...

Якийсь йолоп бреде собі у темряві... Спотикається об мого сусіда й падає просто на мене... навалюється... Я розплющив очі. І влупив щосили... Поглянув у далину... та помітив на горизонті циферблат... Це годинник вокзалу д'Орсе... величезний... Перша ночі! Ох! Боже мій! Хай йому біс! Я спробував вивільнитися! Треба бігти... Обабіч мене дві дами, вони затисли мене... Я їх відштовхнув... Навколо все хропло й сопіло... Мені потрібно виборсатися... швидше... Я підняв свій чудовий піджак... Але я не зміг знайти комірця... Тим гірше! Я мав повернутися до вечері! Трясця його матері! Це моє

кляте невезіння! І ще ця спека! і потім, я був надто приголомшений, я був не при собі! Мені було страшно, і я ще не протверезів!.. Нализався! Бражних!

Ах! я, принаймні, пам'ятаю дорогу... Я пішов вулицею Сент-Оноре... вулиця Сен-Рок, що ліворуч... вулиця Ґомбу... тепер прямо. Я підійшов до ґрат Пасажу... Вони ще не були зачинені через спеку... Всі були там... групами, в розстебнутих сорочках, усі сусіди перед крамницями... Вийшли подихати... Вони перемовлялися, сидячи на стільцях... біля дверей... У мене ще не минуло сп'яніння... Я йшов, помітно похитуючись... Ці люди були здивовані. Зі мною ніколи ще не траплялося, щоб я був п'яний!.. Вони мене ще таким не бачили... Вони дивляться з подивом!.. «Скажи-но, Фердінане, ти знайшов роботу?.. Святкуєш, чи що?.. Вирішив влаштувати свято?.. Зустрівся з хмарою?.. Наскочив на циклон?» Знову різні дурниці... Візьйо, що закривав свій заклад, спеціально гукнув мене... Підійшов ближче й сказав: «Слухай, Фердінане, твоя мати вже щонайменше разів з двадцять після сьомої години питала, чи не бачили тебе? Їй-богу! Вона влаштує жахливий скандал!.. Де ж ти був?..»

Я подибав до нашої крамниці. Вона була ще не зачинена... Ортанз чекала мене в коридорчику... Вона, мабуть, зумисно затрималася...

«Ах! якби ви бачили вашу маму! в якому вона стані! На неї шкода дивитися! Це просто страшно! З шести годин вона вже не знаходить собі місця!.. Здається, в саду Тюїльрі була бійка! вона була впевнена, що ви там!.. вона вийшла сьогодні вдень, коли вперше почула шум... На вулиці Вів'єн вона побачила навіженого коня! Вона повернулася зі спотвореним обличчям! Страшенно схвильована!.. Я ще не бачила її в такому стані!..» Поки Ортанз розповідала, вона сама розхвилювалася... Витирала своє спітніле обличчя великим брудним фартухом, від цього все воно було вимащене чимось зеленим, жовтим та чорним... Перестрибуючи через сходинки, я піднявся нагору, у свою кімнату... Мати лежала на ліжку, дуже схвильована, в своїй нічній короткій сорочці без ґудзиків... її спідниці були задерті до стегон... Вона прикладала до ноги вологий рушничок, краплі скапували просто на підлогу...

«А! — підскочила вона, — нарешті!» Вона думала, що мене вже порубано на шматки...

«Твій батько сам не свій! Ой! бідолаха! Він ходив у комісаріат! Де ж ти був?..»

Саме в цю мить я почув, як батько вийшов з убиральні. Він тихенько піднявся сходами, застібаючи підтяжки... Він поправив свою пов'язку на фурункулах... Спочатку він мені нічого не сказав... навіть удав, що не помічає мене... Підійшов до своєї машинки... Й узявся друкувати одним пальцем... Він сопів, як тюлень... Здохнути можна... від цієї задухи... Він підвівся... зняв із цвяха махровий рушник... І змочив собі голову водою з крана... Його сили вичерпалися!.. Він повернувся... Подивився на мене... зизим оком... Зиркнув і на матір, розпластану на ліжку... «Ану прикрийся, Клеманс!..» — сказав він їй зі злістю... Клята нога. Зараз знову починається!.. Він подавав їй знаки! Йому здалося, що я дивився, як вона задерла свої спідниці... Від хвилювання вона нічого не розуміла... Вона не винна... Він простер руки до неба... Він уже був у нестямі! У неї відкритий увесь живіт... Нарешті вона опустила спідниці... І трохи змінила позу... Повернулась на матраці... Я хотів був сказати хоч слово... хоч що-небудь, щоб швидше пройшло збентеження... Хоча б про спеку... Було чути, як нявчать коти... Там, далеко, на скляному даху... Вони бігали все швидше й швидше... Перестрибуючи провалля між високих труб...

Нас обдуває свіжим повітрям... справжній зефір!

— Слава Богу! Здається, посвіжішало!.. — одразу зазначила мати. — Ну й добре! Господи! Але досить пізно! Бачиш, Оґюсте, моя нога давала відчути, що піде дощ!.. Я не могла помилитися!.. Біль завжди той самий... Стріляє в сідницю... Певний знак, це абсолютно точно... Ти чуєш, Оґюсте, буде дощ!..

— Ой! Та помовч хоч трохи! Дай мені попрацювати! Чорт забирай! Ти не можеш припинити своєї балаканини!

— Але ж, Оґюсте! Вже майже друга година! Поглянь, любий! а ми ще й не лягли!

— Знаю! Чортів смердючий бордель! До сраки! Я чудово знаю, що вже друга ночі! Та хіба я в цьому винен?.. Буде й третя година! Господи! А потім четверта! А

потім тридцять шоста! А потім знову дванадцята! Чортів бордель!.. Цей клятий сраний бордель, від якого мені хочеться блювати день і ніч!.. Це нестерпно, зрештою!..

Тут він завдав по своїй машинці жахливого удару, одразу по всіх літерах, натискаючи на всю клавіатуру... Й обернувся з побуряковілим обличчям до мене... Він націлився просто на мене. «А! — сказав він мені дуже голосно, він горлав щосили, декламуючи: — Ви всі мені остогидли! Чуєте мене?.. Зрозуміло? А ти, брудний вилупку! безсоромний гультяю! Де ти знову вештався? З восьмої години ранку? Га? Не хочеш відповісти? Скажи! Скажи, будь такий ласкавий!..»

Спершу я нічого не відповів... Та нараз я згадав, що пішов за закупами... справді, я ж нічого не приніс! Ах! хай йому біс! Яка необачність!..

Я думав тепер лише про шинку!.. Я вже все забув... Тепер я усвідомив, як низько впав! Хай йому біс! «А гроші твоєї матері?.. А її продукти?.. Га? Га! Га!» Він тріумфував!.. «Бачиш, Клеманс!.. Ось результат!.. Ти бачиш, що наробила... З цим пропадющим недоумком! Твоя сліпота... Даєш зброю цьому бандитові! Твоя непростима довірливість!.. Твоя ідіотська легковірність!.. Ти знову дала йому гроші!.. Довірити свій гаманець йому?.. Віддати йому все!.. То віддай йому весь будинок!.. Аякже!.. Ах! Ах! я ж це передбачав!.. Він нагадить прямо тобі в руку! Ах! Ах! Він усе з нас випив! Він нас буквально пожирає!.. Від нього смердить алкоголем! Він п'яний! Підчепив сифіліс! Трипер! Він принесе нам і холеру! Тоді ти, нарешті, будеш задоволена!.. Ах! І ти пожнеш-таки плоди! ти сама, чуєш мене?.. Ти хотіла такого сина?.. Ну й отримуй його!.. Ти сама!.. Чорт мене забирай тисячу разів!..»

Він знову хапнув повітря!.. Його розпирало! він весь роздувався!.. він розірвав на собі спереду сорочку... й оголив груди...

«Чорт мене забирай! Та він же негідник від голови до п'ят! він ні перед чим не зупиниться!.. Ти мала б знати про це!.. І не довіряти йому нічого!.. Ні сантима! Жодного су!.. Ти присягалася мені в цьому п'ятнадцять разів! двадцять разів! Сто тисяч разів!.. І знову все спочатку! Ох! ти невиправна!»

Він підскочив зі свого стільця... Навмисне підійшов, щоб викрикувати образи просто мені в обличчя...

Перейшов через усю кімнату... Його слина полетіла прямісінько мені в пику, а він ще більше роздувався... Почав уже по-справжньому лютувати!.. Я бачив його очі зовсім близько... Вони кумедно стрибали... й тремтіли в орбітах... Між нами вибухнув справжній шквал. Він так гучно бекав від люті, що мало не затопив мене бризками своєї слини! Він загородив мені світло... Я був приголомшений... Він так метушився, що зірвав пов'язку з шиї і почав пританцьовувати... Підійшов до мене збоку... та вчепився в мене... я грубо відштовхнув його й ухилився... Я теж був налаштований рішуче... Я не хотів, щоб він до мене торкався, цей брудний тип... На мить він закляк...

— Ага! отже так! — сказав він мені... — О! Дивися! я за себе не відповідаю!

— Давай! — сказав я йому... Я відчував, як у мені все підіймається.

— От! Засранець! Ти смієш мені заперечувати? Шмаркатий сутенер! Покидьок! Погляньте, яке нахабство! Яка ницість! Ти хочеш до нас добратися? Га? Ти насправді цього хочеш? Скажи-но скоріше!.. Маленький боягузе! Волоцюго!.. — Він виплюнув це мені в обличчя... І знову взявся голосити: — Чорт забирай всю цю гидоту! Що ми наробили, моя бідолашна жінко, коли зачали такого гада? — збоченого, як тридцять шість шибениць!.. Розпусник! Покидьок! Нероба! Усе! Він — наша найбільша напасть! Ні на що не здатний! Тільки грабувати нас! Дерти з нас три шкури! Зараза! Нещадно обдирати нас!.. Ото й уся його дяка! За життя, сповнене жертв! Два життя, сповнені страждань! Ми старі ідіоти! Весь час пикою у лайні! Весь час!.. Скажи-но ще раз! скажи, отруйна почваро! Скажи ж! Зізнайся зараз же, ти хочеш, щоб ми здохли!.. здохли від горя! від злиднів! щоб я міг це почути, перш ніж ти мене прикінчиш! Скажи, мерзенний неробо!

Тоді моя мати підвелася й, накульгуючи, пошкандибала до нас, вона хотіла стати між нами...

— Оґюсте! Оґюсте! Послухай мене! Послухай, благаю! Оґюсте! Ти доведеш себе до повного виснаження! Подумай про мене, Оґюсте! Подумай про нас! Ти остаточно зляжеш! Фердінане! Іди, мій хлопчику! йди на вулицю! Не стій тут!..

Я не зрушив з місця. А він знову сів...

Він витер піт і далі бурчав!.. Надрукував кілька літер на друкарській машинці... І знову почав бекати... Повернувся до мене і тицьнув пальцем у мій бік... Він намагався зобразити урочистість...

— От! Слухай! Сьогодні нарешті я можу зізнатися в цьому!.. Як я про це шкодую! Що мені забракло снаги! Як я винен, що як слід не вишколив тебе! Господи Боже мій! Таки не вишколив! Коли ще було можна! у дванадцять років, ти чуєш! Саме в дванадцять років і не пізніше потрібно було схопити тебе й укоськати! О, так! Але не пізніше! Та мені забракло снаги!.. Потрібно було замкнути тебе у виправному закладі... Ось! Тільки тоді я б тебе укоськав!.. І з нами не було б того, що зараз!.. Тепер уже запізно!.. Ми в полоні власної долі! Надто пізно! Ти чуєш мене, Клеманс? Надто пізно! Цей негідник невиліковний!.. Твоя мати завадила мені! Тепер доведеться розплачуватися, голубко!

Він вказував мені на те, як вона зі стогонами шкандибає по кімнаті.

— Це твоя мати! Так, це твоя мати! Ти б не докотився до цього сьогодні, якби вона послухала мене... Ох! Ні, чорт забирай! Ні! Ох! чорт мене забирай!..

Він знову накинувся на клавіатуру... ударами обох кулаків... Ледь не розбив усе до решти.

— Ти чуєш мене, Клеманс? Ти мене чуєш? Я тобі вже достатньо про це говорив!.. Я тебе попереджав? Знав, що рано чи пізно це станеться!

Він розійшовся ще більше... Його знову охопив гнів... Він весь роздувся... і голова, й очі... Вони вилізли у нього з орбіт... А вона вже ледве трималася на своїй нозі, шкутильгаючи й спотикаючись. Їй знову довелося вилізти на ліжко... Вона скорчилась... У неї знову задерлися всі спідниці... Стегна і низ живота оголилися... Вона скорчилась від болю... Й стала потихеньку масажувати себе, зігнувшись удвоє...

— Ох! ну що це таке! Прикрийся! Прикрийся, це ж бридко!..

— Ох! я прошу тебе! Я тебе прошу! Благаю тебе, Оґюсте! Ти нас усіх зробиш хворими!.. — Вона не могла більше... Ні про що не думала...

— Хворими? Хворими?.. — це вразило його, як грім! Магічне слово!.. — Ох! Добре! Боже мій, це вже занад-

то! — він розреготався... — Та це одкровення... — він знову втяг у себе повітря... Та це ж він! ти хіба не бачиш цього, моя наївна?.. це ж маленький вуркаган... Та зрозумій нарешті, Боже мій, що це він, це мале поріддя пекла робить нас усіх тут хворими! Мерзенний гад! Це ж він хоче нашої смерти! Відтоді, як він у нас з'явився! Він хоче, щоб ми вирушили на цвинтар! Він цього хоче!.. Ми йому заважаємо! Він навіть більше не приховує цього!.. Він хоче, щоб старі передохли!.. Це очевидно! Це ж абсолютно ясно! Ще й якомога раніше! Це неймовірно! Але він поспішає! Наші нещасні чотири су! Наша убога їжа, на яку він зазіхає! Значить, ти нічого не бачиш? Але це так! Так! Він добре знає, що робить, цей мерзотник! Він це розуміє, малий негідник! падлюка! Шпана! Він усе чудово бачить! Бачить, як ми гинемо! Він настільки ж зіпсований, наскільки злий! Тільки я можу тобі це сказати! Я ж це бачу, якщо ти не помічаєш! Дарма, що це й мій син!..

Ним знову затіпало, він сіпався всім своїм тілом, був у нестямі... Він стис кулаки... Його стілець скрипів і пританцьовував... Він уесь зіщулився, приготувавшись до стрибка... І знову почав вигукувати мені просто в обличчя нові образи... щораз нові... Я теж відчув, як у мені щось підіймається... А ще спека... Я схопився за голову обома руками... Раптом я зрозумів, наскільки це все смішно!.. Я вже нічого не помічав... Я зробив лише один стрибок... Я підняв його громіздку важунну машинку... Я підняв її у повітря. І гуп!.. Раз!.. Я кинув її йому прямо в пику! Він не встиг закритися!.. І гепнувся від удару, все полетіло шкереберть!.. Стіл, чоловічок, стілець, все покотилося до біса... Розсипалося на підлозі... розкотилося... Мене теж захопив цей танок... Я спіткнувся й навально напав на нього... Я вже не міг втриматися... Мені потрібно було прикінчити цю наволоч! гуп! Він знов упав... Я готовий був розквасити йому пику... Я більше не хотів його чути!.. Розірву йому пащеку... Я звалив його додолу... Він заволав... забекав... Ось так! Я вп'явся в його гладку шию... І став коліньми згори... Я заплутався в його пов'язках, мої руки виявилися зв'язаними. Я стиснув його. Він знову захрипів... засмикав ногами... Я навалився на нього... Він був огидний... Почулося якесь кавкання... Я місив його згори... Душив його... присівши... вп'явшись у його тіло... Своїми руками... Його слина... Я вчепився... і вискуб ве-

ликий жмут вусів... він укусив мене, гад!.. Я заліз йому в ніздрі... Я був весь у чомусь клейкому... мої руки заковзали... Він крутнувся... Вислизнув з моїх пальців... І міцно схопив мене за горло... Я стис його сильніше. Він відбивався... Я відштовхнув його, й він гепнувся своєю макітрою об кахлі... Потім розм'як... Став геть млявим... Весь розплився піді мною... Почав смоктати мій мізинець... А потім перестав... Чорт забирай! У цей момент я підвів голову... Й побачив обличчя моєї матері якраз на рівні свого... Вона дивилася на мене, і її очі стали удвічі більшими... Вона розплющила очі так широко, що я запитав себе, де я!.. Я відпустив його... Ще одна голова з'явилася над сходинками!.. в кутку сходів... Це Ортанз! Точно! Це вона! Вона несамовито закричала... «Пробі! Рятуйте!» — волала вона... Потім теж на мене вирячилась... Я облишив мого старого... Один стрибок... І я на Ортанз!.. Зараз я задушу її! Подивлюсь, як вона буде дриґати ногами! вона вирвалася... Я забруднив їй пику... Затис їй рота долонями... Гній з фурункулів, кров — усе це розмазалося й стікало з неї... Вона захрипіла сильніше, ніж батько... Я вчепився в неї... Вона забилася в конвульсіях... Але вона міцна... Я хотів їй теж стиснути горло... Дивно... Ніби якийсь таємничий світ, що б'ється в моїх руках... Життя!.. Треба його гарненько відчути... Я б'ю її потилицею об поручні... Лунає стук... У неї на волоссі з'явилася кров... Вона волає! Я заткнув їй рота! Пхнув їй великим пальцем в око... Я її погано вхопив... Вона дряпається... вислизає... І тікає... У неї ще є сили... Вона скотилася по сходах... Я чув, як вона репетувала зовні... вона всіх сполошила... Вона лементувала... «Вбивають! Убивають!»... Я чув це, шум... Масова навала... тупіт у крамниці, гуркіт на сходах унизу... На всіх поверхах стовпотворіння... Усюди люди... Чую своє ім'я... Ось вони!.. Вони ще на другому... Я глянув... З'явився Візьйо! Він вийшов першим... Стрибнув від сходів... І застиг там, суворий та рішучий... Він націлив на мене револьвер... Просто в груди... Решта виродків обійшли мене ззаду й оточили, вони галасували і ганили мене... Викрикували погрози, образи... Старий усе ще був без тями... Він так і валявся... Цівка крови струменіла у нього з голови... У мене більше не залишилося гніву... Все стало байдуже... Візьйо нахилився й помацав його пульс, батько хрокнув і захрипів...

Решта скотиняк знову почали штурхати мене, вони сильніші за мене... Поводяться вкрай грубо... виштовхують мене на сходи... Навіть не слухають мою матір... Замикають мене в кімнатці внизу... Я покірно приймаю всі удари, що сиплються на мене... Більше не чиню опору... Удари зусібіч... особливо болючі копняки по яйцях... Я більше нічим не можу відповісти... Візьйо найлютіший!.. Я отримую від нього удар черевиком просто в живіт... Перечіпляюся... згинаюсь... І стою так, притулившись до стіни... Вони розходяться... На прощання плюють мені в пику... І замикають на ключ.

Щойно вони пішли і я залишився сам, у мене почалися судоми. Руки... ноги... обличчя... та зсередини, скрізь... Огидне смикання... Справжня кишкова вакханалія... Здавалося, що все перевертається і розлітається на шматки... Все труситься, як під час землетрусу, тіло тремтить, зуби цокотять... Сили полишають мене!.. У мене судомить отвір у дупі... Я наклав у штани... моє серце так калатає, що я не чую... що там відбувається... У мене тремтять коліна... Я лягаю на підлогу... Я більше не знаю, що там коїться... Мені страшно... Хочеться кричати... Все-таки я його не прикінчив? чорт забирай! Мені це байдуже, але отвір у дупі то відкривається, то закривається... Судоми... Це жахливо...

Я знову думаю про батька... З мене струменить холодний піт... Я ковтаю його... У мене кров... Він виривався, покидьок!.. Я не так сильно натис... Ніколи не думав, що він такий слабкий і кволий... Дивно... Стискати було зовсім легко... Уявляю, як я виглядав із стисненими руками, весь у слині... бо він мене смоктав... Я вже негоден угамувати тремтіння... Трясуся всім тілом... стиснутись ось так! У мене щось дрижить у горлі... Починаю стогнати! Відчув нарешті всі удари та стусани цих скотиняк... Відчуваю нестерпний жах!.. Найбільше болить у мене дірка в дупі... Її вивертає та скручує... Просто жахливі судоми.

* * *

Зачинений у кімнатці, розпластаний на плитках підлоги, я ще довго тремтів, а коли підвівся, то весь час натикався на стіни... Як у тісній шафі... Я дрижав, як кастаньєти... Ніколи не думав, що в мені може бушува-

ти такий шторм... Важко було уявити такі поштовхи... Я шкутильгав, як ланґуста... Тремтіння йшло звідкись із-середини... «Я прикінчив його!» — повторював я собі... Я дедалі більше бажав цього, та раптом почув кроки... голоси людей... Гуркіт ліжка, яке підіймають нагору...

«Звичайно! Вони його переносять...» Але через хвилину я почув його голос... Його!.. Він щойно пролунав! — «Я, напевне, розвалив йому голову! Зараз він здохне!..» — думав я... Але було ще гірше!.. Він лежав на моєму ліжку... Я чув скрип пружин... Я геть перестав хоть щось розуміти. Відчув напад нудоти... я виблював... Без жодних зусиль з мого боку... Це принесло мені величезне полегшення... Я виблював усе... Мною знову почало тіпати... Від цього я так сильно дриґав ногами, що втратив будь-яку орієнтацію... Я перестав відчувати власне тіло... Я виблював макарони... І знову почав блювати, від цього мені ставало набагато краще... все ніби віддалялося... Я заблював підлогу всім, чим міг... Сам намагався викликати у себе спазми... Зігнувся навпіл, щоб вичавити із себе все, що можна, — і слиз, і піну... Все це текло... й розливалося попід двері... Я виблював хавчик щонайменше днів за вісім, і після цього у мене почався пронос... Мені не хотілося нікого гукати, щоб мене випустили... Я кинувся до глечика, що стояв біля каміна... І насрав прямо в нього... А потім не зміг утримати рівноваги... Голова надто паморочилося... Я знову заточився, впав і все розлив на плитки підлоги... Мене знову пронесло... Смердюча суміш розтеклася підлогою...

Там, напевне, почули моє вовтузіння... Двері прочинилися... До кімнати зазирнули... І знову замкнули на ключ... Десь хвилин через десять прийшов дядько Едуар... сам-самісінький... Я був без штанів... і далі лежав просто в лайні... Дядька це не злякало... «Вдягайся! — сказав він мені... — І спускайся вниз, я заберу тебе із собою!..» Йому довелося подати мені руку, аби я підвівся... Я навіть не міг застебнутися, так мною тіпало... Нарешті я зробив те, що він сказав... пройшов попереду нього... ні на сходах, ні в крамниці більше нікого не було. Всі пішли... Певно, розійшлися по домівках... Вони мали про що розповісти...

На годиннику над вітражем було чверть на п'яту... Вже світало...

Біля виходу з Пасажу ми розбудили сторожа, щоб він відкрив нам ґрати... «Ви його забираєте?» — запитав він дядька.

— Так! Він ночуватиме у мене!.. — Ну добре! Хай щастить! Будьте здорові, дорогий пане! У вас рідкісний екземпляр! — сказав він і зачинив за нами замок на два оберти.

Сторож повернувся у свою нору. Але й здалеку було чути: «О! Маєте справу з добрим фруктом! Дуже ранній!»

Ми пройшли з дядьком вулицею Пірамід... Перетнули Тюїльрі... Коли дійшли до Королівського мосту, я все ще дригонів... Вітер з річки не надто зігрівав, і тоді, не зупиняючись, дядько Едуар розповів мені, як його викликали... Здається, це була Ортанз... Він уже спав... Його квартира була аж ніяк не близько... далі, ніж Інваліди, за Військовою школою... на вулиці Конвенту, перед вулицею Вожирар... Я не насмілювався розпитувати його про деталі... Йшли ми дуже швидко... А я ніяк не міг зігрітись... І весь час цокотів зубами.

«Твоєму батькові вже ліпше! — сказав він мені нарешті... — Але він, звичайно, пролежить два-три дні... Він не піде у свою контору... Приходив доктор Капрон...» Це було все, що він мені сказав.

Ми пройшли вулицею Бак і попрямували до Марсового поля... Його хата була аж у чорта на рогах... Нарешті ми дійшли... Ось тут!.. Він показав мені своє житло, маленький будиночок у глибині саду... На другому поверсі була його спальня... Я не наважувався поскаржитися на втому, але ноги мене вже не тримали... Я вхопився за поручні. Вже зовсім розвиднілося... Нагорі в мене знову почався напад жахливої нудоти! Він сам відвів мене до вбиральні... Я довго блював... Коли я повернувся, він дістав розкладачку із стінної шафи... Зняв матрац зі свого ліжка та прилаштував мене в іншій кімнаті... Він дав мені ще й ковдру... Я впав на неї... Він роздягнув мене... Я виплюнув ще цілий потік слизу... Нарешті я заснув... Усю ніч мене мучили кошмари... Я постійно прокидався.

* * *

Яким чином дядькові Едуару вдалося все владнати, щоб мій батько більше не чіплявся і зовсім залишив мене у спокої... Я цього так ніколи й не дізнався... Думаю, що він,

напевне, дав йому зрозуміти, що такий дисциплінарний захід, як відправка мене до в'язниці Рокетт, не приведе до бажаних результатів... Я не сидів би там усе життя!.. А міг одразу ж утекти... навмисне, щоб прийти та добити його... і вже цього разу остаточно звести з ним порахунки... Зрештою, він якимось чином погодився!.. Він не сповідався переді мною... А я його особливо не розпитував...

Квартира дядька була розташована в чудовому місці, веселому та затишному... Вулиці Вожирар та Моблан були всі в садах... І тут, і там виднілися пасма маленьких гайків та городів... Фасади і вікна обвивав плющ... У кожного була своя маленька ділянка між будинками з редискою, салатом і навіть помідорами... та виноградом! Це нагадувало мені салат-латук... Він не приніс мені щастя! Я відчував жахливу слабкість, як після хвороби. Але в певному сенсі і деяке полегшення. У будинку дядька Едуара я перестав почуватися зацькованим!

Я знову міг вільно дихати!..

Його кімнату прикрашали цілі серії листівок, пришпилених віялом, фрески та гірлянди... «Король керма»... «Король педалей» та «Герой авіації»... Він усюди купував їх... Він хотів, щоб вони повністю затулили стіну замість шпалер... але поки до цього було ще далеко... Полан в маленькій хутряній шапочці... Руж'є з гачкуватим носом, Пті-Бретон, металеві литки, смугаста майка!.. Бородань Фарман... Сантос-Дюмон... Фахівець з Ейфелевої вежі граф Ламбер... Високий розчарований Латам... Мак Намара — «Чорна пантера»... товстозадий Сем Ланґфорд!..[1] І ще сотня інших знаменитостей... особливо боксерів!..

---

[1] Тут — перекручене прізвище Луї Полена, Луї Полен (1883-1963) — французький пілот; Руж'є — французький автогонщик; Люсьєн Мазан на прізвисько Пті-Бретон — французький велосипедист, двічі переможець велогонки Турде-Франс; Анрі Фарман (1874-1958) — французький автогонщик і авіатор-рекордсмен (перший політ по замкненому колу 1 км, перший політ з пасажиром, перший переліт з одного міста в інше); Альберто Сантос-Дюмон (1873-1932) — французький піонер аеронавтики бразильського походження; граф Шарль де Ламбер (1865-1944) — французький пілот (перший політ на літаку в Парижі); Юбер Латам (1883-1912) — французький пілот; Реджинальд Мак Намара — австралійський велосипедист; Сем Ланґфорд (1880-1956) — афроамериканський боксер, багаторазовий чемпіон світу.

Життя було зовсім незлецьке... Влаштувались ми непогано... мій дядько, повертаючись після роботи та походів з приводу своєї помпи, розповідав мені про спортивні події... Він зважував шанси всіх... Знав усі слабинки, звички та пригоди чемпіонів... Ми снідали на цераті та разом готували їжу... детально обговорюючи шанси всіх фаворитів...

У неділю ми збиралися... так, щоб до десятої бути у великій Ґалереї Машин[1], де починалося фантастичне видовище... Ми приходили заздалегідь... І спостерігали згори... Нудьгувати не доводилося... Дядько Едуар працював увесь тиждень... крутився як білка в колесі... Йому так і не вдалося все владнати з помпою... У нього ще були якісь неприємності через патенти... Він ніяк не міг до кінця втямити, в чому там була штука... Це було пов'язано з Америкою... Та хай який був у нього настрій, він ніколи не виголошув промов... ніколи не розводився про свої почуття... Цю якість я в ньому дуже цінував... Він дав мені тимчасовий притулок. Я жив у сусідній кімнаті. Подальша моя доля була не ясна. Мій батько не бажав мене бачити... Він продовжував верзти нісенітниці... Наприклад, йому хотілося, щоб я пішов до війська... Але я ще не досяг потрібного віку... Я дізнавався про це випадково... Дядько не любив говорити на цю тему... Йому більше було до вподоби говорити про спорт, про свою помпу, про бокс, про інструменти... про що завгодно... А нагальні теми були йому неприємні... та й мені теж.

Проте, коли мова заходила про мою матір, він ставав трохи говіркішим... Дещо розповідав мені... Вона вже зовсім не могла ходити... Я не мав особливого бажання її бачити... Що б це змінило?.. Вона завжди говорила те саме... Минав час... Тиждень, два... три... Так не могло тривати вічно... Я не міг залишитися тут назавжди... хай би який був добрий мій дядько... Але як жити далі? Продовжувати висіти у нього на шиї?.. Це було несерйозно... Я спробував сказати про це... «Потім буде видно! — відповідав він... — Це не горить... Він сам розбереться в усьому...»

---

[1] *Галерея Машин* — споруда на Марсовому полі, збудована, як і Ейфелева вежа, до Всесвітньої виставки 1889 року, 1909 року була розібрана. У цій великій прямокутній споруді проводилися різні заходи, вона також використовувалася як велодром.

Він навчив мене голитися... У нього був спеціальний станок, модернізований і легкий, який розбирався на сотні деталей... Та тільки він був таким ламким, що заміна леза вимагала спеціальної підготовки... Ця маленька чутлива бритва стала новим джерелом патентів, цілих двадцять штук за один станок, пояснив він мені.

Я накривав на стіл та ходив на закупи... І жив так у невизначеності та неробстві ще півтора місяця... безтурботно, як жінка... Ніколи ще мені так не доводилося жити... Я мив посуд. Ганчірок було повно!.. До того ж я міг гуляти, де хотів... Просто так. Чудово!.. Без жодної мети!.. Просто гуляти... Дядько Едуар повторював мені щодня, перед тим як піти: «Піди погуляй! Іди, Фердінане! Нічим не переймайся!.. Можеш іти куди заманеться!.. Якщо у тебе є якесь улюблене місце, піди туди! Іди ж бо! У Люксембурзький сад, якщо хочеш!.. О! Якби я не був такий зайнятий... я теж сходив би подивитися, як грають у м'яч[1]... Я люблю цю гру... Поки світить сонце...

Ти нічого не помічаєш, зовсім як твій батько!..» А потім, на мить замислившись, він додавав: «Можеш особливо не поспішати додому... Я прийду сьогодні ввечері пізніше...» Ще він давав мені трохи грошей. То 30 су, то 2 франки... «Сходи в кіно... коли гулятимеш Бульварами... Я бачу, ти любиш цікаві історії...»

Він був такий великодушний... а я висів у нього на шиї, це починало здаватися мені непристойним... Але я не наважувався занадто протестувати. Боявся, що він образиться... З часу останніх подій я став побоюватися наслідків... Я вирішив зачекати ще трохи, поки все владнається само собою... Щоб уникнути зайвих витрат, я прав свої шкарпетки сам, коли його не було... Його кімнати були розташовані не анфіладою, а окремо, на однаковій відстані. Третя, біля сходів, була найцікавіша, вона нагадувала маленький салон... але майже порожній... стіл посередині, два стільці та одна картина на стіні... Величезна репродукція картини «Анжелюс» Мілле[2]... Ніколи ще я не бачив такої великої картини!.. Ціле панно... «Чудово, еге

---

[1] *Гра в м'яч* — мається на увазі же-де-пом, прообраз сучасного тенісу.

[2] *Жан-Франсуа Мілле (1814-1875)* — французький художник, один із засновників Барбізонської школи.

ж, Фердінане?» — запитував мене дядько Едуар щораз, коли проходив повз неї на кухню. Іноді він на мить зупинявся й мовчки дивився на неї... Перед «Анжелюсом» не прийнято було говорити... Це був не «Король керма»!.. Не для балаканини!

Гадаю, в глибині душі дядько вважав, що мені піде на користь споглядання такого твору мистецтва... Це мало ошляхетнити мою натуру... І можливо, трохи пом'якшити... Але він ніколи нічого не нав'язував мені... Був дуже делікатний... Він не говорив про це, ось так... Варто пам'ятати, що дядько Едуар був не лише механіком... Він був украй чутливий, інакше не скажеш. І я відчував дедалі більшу незручність... Через те, що сидів, як баран, і жер його харчі... Людиноподібна мавпа... Хай йому біс!.. Годі...

Я ризикнув ще раз запитати його, чи не час мені знову взятися до діла... почати читати оголошення.

— Залишайся тут! — сказав він мені... — Тобі погано? Ти від чого-небудь страждаєш, мій зуаве? Сходи погуляй! Тобі стане краще!.. Не втручайся ні в що!.. Ти знову пошиєшся в дурні!.. Я сам знайду тобі роботу! Я посилено займаюся цим! Дай мені спокійно довести справу до кінця! І не пхай сюди свого носа! Ти достатньо вже наламав дров! Можеш тільки все зіпсувати... Ти ще не отямився! До того ж я домовився з твоїми батьком і матір'ю... Іди ще погуляй... Це не триватиме вічно! Пройдися набережними до Сюрен! Покатайся на пароплаві! Зміни обстановку! Що може бути ліпшим за прогулянку на облавку судна! Спустися в Медон[1], якщо хочеш! Розвійся!.. Через декілька днів я повідомлю тебе... Матиму для тебе приємну звістку!.. Я це відчуваю!.. Я в цьому просто впевнений!.. Але не треба квапитись!.. Маю надію, що пишатимусь тобою!..

— Так, дядьку!..

* * *

Такі люди, як Роже-Марен Куртіаль де Перейр, трапляються не щодня... Маю визнати, що тоді я був ще надто молодий, аби оцінити його по-справжньому.

---

[1] *Медон* — містечко під Парижем. Саме тут Селін провів останні роки свого життя.

Дядькові Едуару якось пощастило з ним познайомитись у «Майстротроні», улюбленому часописі (двадцять п'ять сторінок) дрібних аматорів-винахідників Паризького регіону... Він там був, як завжди, з приводу патенту на найкращий, найнадійніший, найкомпактніший, найгнучкіший герметичний велосипедний насос...

Варто одразу ж сказати, що Куртіаль де Перейр цілковито відрізнявся від інших дрібних винахідників... Він був на голову вище всіх отих телепнів, що передплачували цей часопис... То була юрба невдах... О! ні! Він, Куртіаль Роже-Марен, був геть інакшим! Він був справжнім метром!.. До нього приходили проконсультуватися не лише сусіди... Люди приїжджали звідусіль: з департаменту Сена, з департаменту Сена-і-Уаза, з провінції, з колоній... з-за кордону!..

Цікаво, що в глибині душі Куртіаль відчував лише зневагу та не надто приховану відразу... до всіх цих дрібних аматорів, що товпляться біля науки, всіх цих старанних кустарів, сновидних закрійників та торговців кімнатними шплінтами... До всіх цих недоумкуватих службовців, яких звідусіль витурювали й усюди гнобили, тихих, старанних творців... «вічного двигуна»... квадратури кола... та «магнетичного крана»... До всього цього затхлого болота докучливих балакунів... дослідників Місяця!..

Варто було йому на кого-небудь з них перевести погляд чи прислухатися, й тоді годі було відкараскатися... В інтересах справи він був змушений люб'язно усміхатися... Це була його рутина, його додатковий заробіток... Проте все це було нудно й дискомфортно... Якби йому принаймні не треба було говорити!.. Але він мусив їх підбадьорювати! лестити їм! І потихеньку намагався спровадити... в кожному випадку все залежало від характеру... а ще збирати з них внески!.. першим до нього прожогом кидався який-небудь жовчний, зацькований вар'ят... З тих, що боялися спізнитися!.. Зі своєї діри... з майстерні... з омнібуса... з якогось піддашшя... такі на п'ять хвилин раніше за інших вривалися в редакцію «Майстротрону»... і як божевільний, що зірвався з ланцюга, кидалися на письмовий стіл де Перейра... задихалися... і дико тряслися... бризкаючи слиною... вони впивалися в Куртіаля... з приводу своїх

«сонячних млинів»... сполук «малих флюїдів»... пересування Кордильєр... зміщення орбіт комет... доти, доки їх не полишали останні сили... й вони не захлиналися власною слиною... Куртіаль де Перейр, відповідальний секретар, взірцевий працівник, власник і головний натхненник «Майстротрону», завжди й на все мав готову відповідь, він ніколи не був збентеженим, нерішучим чи приголомшеним!.. Упевненість у собі, абсолютна компетентність та невичерпний оптимізм робили його практично невразливим для будь-яких вибриків і будь-яких ідіотизмів... Він ні з ким ніколи не вступав у суперечки, а відразу ж обривав їх і перехоплював ініціативу... Всі його слова, рішення та контракти були раз і назавжди остаточними для всіх!.. Варто було лише кому-небудь затнутися про їхню зміну, як він увесь буряковів... Починав шкребти свій фальшивий комірець... І бризкати слиною... До речі, з одного боку йому бракувало трьох кутніх зубів... Всі його рішення, навіть у заплутаних, сумнівних та суперечливих випадках, були незаперечними істинами в останній інстанції та підлягали негайному виконанню... Достатньо було одного його слова... Його авторитет був непохитний... Заперечень не бувало!

Найменша незгода викликала таку бурхливу реакцію з його боку, що на його співрозмовника було шкода дивитися!.. Тієї ж миті він був розчавлений, знищений, порубаний на шматки, стертий на порох!.. Це нагадувало виверження вулкана!.. У бідного нахаби іскри сипалися з очей!.. У гніві Куртіаль ставав настільки страшним, що був здатний найнеприборканішого маніяка зробити ручним та слухняним.

Куртіаль був невисокий на зріст, проте рухливий і доволі кремезний. Він сам говорив про свій вік кілька разів на день... Йому вже було за п'ятдесят... Завдяки фізичним вправам з гантелями і булавами, перекладиною і трапецією він підтримував добру форму... Тренувався регулярно й особливо перед сніданком, у задньому приміщенні редакції свого часопису між двома перегородками він обладнав собі справжній гімнастичний зал. Там було дуже тісно... Все ж він примудрявся займатися на снарядах... На турніку... з дивовижною легкістю... Переваги малого зросту дозволяли йому наочно проде-

монструвати своє чудове здоров'я... коли він, приміром, робив ривок з переворотом на кільцях... він гримів у кімнатці, як дзвін! Бум! Бум! Лунали удари! Я ніколи не бачив, щоб він навіть у найнестерпнішу спеку хоч раз зняв штани, рединґот або комірець... Завжди манжети та незмінна краватка.

У Куртіаля де Перейра були особливі причини підтримувати себе в чудовій формі. Йому потрібно було зберігати фізичну силу й гнучкість. Він безперечно цього потребував... Окрім того, що він був винахідником та журналістом, він часто підіймався на повітряних кулях... Він давав вистави... Особливо по неділях, у свята... Це майже завжди проходило гладко, але іноді траплялися скандали та неприємності... Але й це ще не все!.. З його способом життя він мав бути готовим до будь-яких несподіванок... Він завжди пам'ятав про це! Такою була його натура!.. Він пояснив мені своє кредо...

«М'язи без розуму, Фердінане, навіть коню не потрібні! А розум без м'язів — як електрика без батарей! Ти не знаєш, куди її подіти! І просто розпорошуєш! Це марнотратство... Розслабленість!..» Він був переконаний у цьому. І навіть написав на цю тему кілька докладних праць: «Людський акумулятор і його підтримка». Він став «культуристом» задовго до того, як з'явилося це слово. Він прагнув урізноманітнити життя... «Я не хочу закінчити в паперах!» — казав він мені.

Він любив повітряні кулі й був аеронавтом майже з народження, в ранній юності прочитав Сюркуфа та Барбізе[1]... коли здійснював перші навчальні підйоми... Ні спортивних досягнень! ні перельотів! ані запаморочливих змагань! Ні! нічого, що б'є на ефект! Нічого карколомного, незвичайного! Він відчував огиду до повітряних маскарадів!.. Тільки показові польоти! навчальні підйоми!.. Виключно з науковою метою!.. Таким було його тверде правило. Журналу це приносило користь, оскільки вдало доповнювало його діяльність. Після кожного підйому в нього з'являлися нові передплатники. Для підйому в гондолі він мав спеціальний однострій,

---

[1] *Едуар Сюркуф (1862—1938)* — французький аеронавт, інженер і промисловець. Барбізе — скорше за все вигаданий Селіном діяч.

як капітан він мав безперечне право на три нашивки «офіційно дипломованого повітроплавця». Він уже втратив лік своїм медалям. На його вихідному костюмі вони утворювали справжній панцир... Йому самому було начхати на це, особливим хвальком він не був, але для аудиторії це мало значення, то був відповідний декор.

Куртіаль де Перейр ніколи не зупинявся в пошуках того, що «набагато легше за повітря». Він уже подумував про гелій! На тридцять п'ять років наперед! Це не мало! А його «Завзятий», його особиста велика повітряна куля, між виходами відпочивав у підвалі тієї ж контори на Галері Монпасьє, 18. Він діставав його лише по п'ятницях перед обідом, щоб підготувати обладнання, порихтувати тканину. З незліченними пересторогами зморщена оболонка та мотузки розкладалися в крихітному гімнастичному залі, й шовк надимався на протягах.

* * *

Куртіаль де Перейр ні на мить не припиняв щось робити, уявляти, задумувати, розв'язувати, припускати... Його геніальність цілісінький день не давала спокою його голові... Це не припинялося навіть уночі... Йому доводилося витримувати натиск нескінченного потоку ідей... Завжди бути напоготові... Це було ні з чим не зрівнянною мукою... Замість того щоб, як усі, поринути в сон, він постійно перебував у владі химер та нав'язливих ідей!.. Брр!.. Навіть думка про сон кудись тікала!.. справді, заснути було неможливо... Він би остаточно втратив сон, якби вчасно не збунтувався проти постійного напливу осянь та свого власного завзяття... Це приборкання власного генія коштувало йому більшої праці та надлюдських зусиль, ніж вся інша робота!.. Він часто говорив мені про це!..

А коли після тривалого опору він відчував себе зломленим та переповненим власним натхненням, коли у нього починало двоїтися й троїтися в очах... і він став чути дивні голоси... у нього залишався один спосіб послабити цю отруту, щоб знову заспокоїтися й повернути собі добрий гумор, він мав здійснити підйом на повітряній кулі! Тож він робив подорож до хмар! Якби

він мав більше вільного часу, то підіймався б набагато частіше, мало не щодня, але це годі було поєднати з випуском часопису... Він міг віддаватися повітряній кулі лише в неділю... І навіть це було вже занадто часто, «Майстротрон» повністю заволодів ним, він мав постійно там чергувати! Це не жарти... Винахідники аж ніяк не прості диваки... З ними треба бути завжди напоготові... Він рішуче займався всім цим, ніщо не здатне було остудити його запал або послабити увагу... ні запаморочливі ґрандіозні проблеми, ні найдрібніші й незначніші... Він кривився, але перетравлював усе... Від «порошкового сиру», «синтетичного лазуриту», «автоматичного клапана», «азотової легені» до «гнучкого кораблика», «кави з молоком у піґулках» і «кілометрової ресори», що замінює пальне... Жодне з прогресивних нововведень у найрізноманітніших галузях не ввійшло в практичне життя без того, щоб Куртіаль неодноразово не продемонстрував його, підкреслюючи переваги та безжально виявляючи ганебні непередбачені вади й недоробки.

Усе це, звичайно, викликало жахливу заздрість, нещадну ненависть та жорстоку озлобленість... Але, здавалося, він був нечутливим до таких дрібниць.

Жодна технічна революція, оскільки часопис був у його руках, не могла вважатися такою, що відбулася, або навпаки, доки він не визнає її такою, доки широко не висвітлить це питання на сторінках «Майстротрона». З цього можна зробити висновок про його реальний авторитет. Було конче необхідно забезпечити всі капітальні винаходи його вагомим коментарем... Він надавав їм, так би мовити, «дозвіл»! Прийняти або відкинути. Якщо Куртіаль на першій сторінці заявляв, що ідея не варта уваги! Ой-ой-ой! сміховинна! дика! цинічно хибна... все було ясно! Після цього справу згортали!.. Проект зникав. Якщо ж, навпаки, він оголошував його вартим уваги... то визнання було не за горами... збігалися всі передплатники...

Таким чином у бюро під арками з видом на сади Куртіаль де Перейр, завдяки своїм абсолютно відданим 220 позаштатним співробітникам, що поширювали часопис «Майстротрон» у всьому світі, іноді найнесподіванішим чином впливав на розвиток прикладних наук.

Він командував, скеровував, примножував національні, європейські, світові нововведення, сприяв великому процесу ферментації й добору дрібних винахідників!..

Звичайно, це давалося нелегко, він мусив нападати, захищатися, відбивати підлі випади. Він міг звеличити та знищити одним несподіваним словом, своїм пером, маніфестом, визнанням. Одного разу, це було в Тулоні 1891 року, він, разом з іншими, спровокував народні заворушення серією своїх бесід про «Телуричну орієнтацію та пам'ять ластівок»... Він володів досконало, і це справді так, усіма журналістськими жанрами, організацією конференцій, прозою, віршами, а іноді, щоб заінтриґувати, був здатний і на каламбур... «Все для підвищення освітнього рівня родини та для просвіти мас» — такий був головний девіз усієї його діяльности.

«Майстротрон», Полеміка, Винаходи, Повітряна Куля становили спектр його інтересів, утім, це було написано на всіх стінах його контори... на головному фасаді, на вітрині... Не помітити цього було неможливо! Ще зовсім недавно надзвичайно заплутані кулуарні контроверзи, найпалкіші, найпідступніші теорії, фізичні, хімічні, електротермічні, сільськогосподарські, немов гусінь, розплющувалися під натиском Куртіаля, їх більше не було... Він їх висміював, завиграшки випускав з них повітря... Одразу ж оголював їхній кістяк... Це був рентґенівський розум... Йому потрібно було всього годину зусиль та шаленої напруги, щоб раз і назавжди розібратися в найзаплутаніших та найхитромудріших теоріях, підганяючи їх до «Майстротрона», всупереч усім найнесприятливішим обставинам та найскандальнішим передплатникам. Це була магія, якою він володів досконало, магія, що поєднує у собі вміння давати неспростовні пояснення, будувати найбезглуздіші гіпотези та наводити найвитонченіші арґументи... Заради перемоги в суперечці він був здатний протягнути в маленьке вушко голки справжню блискавку, змусити її діяти, як кресало, а гуркіт грому зробити мелодійним, як звуки флейти. Його доля, покликання та нещастя — запихати всесвіт у пляшки, закривати корком, а потім розпродувати юрмиську... Чому! і як!.. Пізніше, коли я жив у нього, то сам був наляканий тим, що мені вдавалося почути за день, протягом двадцяти чотирьох годин... А це

були лише уривки та натяки... Для Куртіаля не існувало нічого незбагненного, в ньому вживалися дух варварства та руйнування і гострий розум, що схоплює все з півслова... «Майстротрон»: винахідливість, відкриття, плідність, просвіта!.. Такий був підзаголовок часопису. У Куртіаля працювали під знаком Великого Фламмаріона[1], його портрет з автографом займав середину вітрини, на нього посилалися, як на Господа Бога, в будь-якій суперечці, з будь-якого приводу і без нього! Це була вища інстанція, добрий геній, звірялися лише з Учителем і ще трохи з Распаєм[2].

Куртіаль присвятив дванадцять книг чистому синтезу Астрономічних Відкриттів та чотири книги — генію Распая, «природним зціленням».

Це було так ґрандіозно, що якось дядько Едуар вирішив сам піти в «Майстротрон», щоб спробувати напитати роботу. Була ще одна причина, він хотів проконсультуватися з приводу своєї велосипедної помпи... Він знав де Перейра віддавна, з часів його сімдесят другого підручника, найчитанішого та найпоширенішого в світі, того, який найбільше посприяв його славі та широкій популярності: «Обладнання велосипеда, його аксесуари та нікелеві деталі, для будь-якого клімату планети за ціною 17 франків 95 сантимів». Невелика за обсягом праця в той час, про який я говорю, продавалася у Бердуйона та Малларме, технічних видавців, у їхній книгарні на набережній Оґюстен... Славу та загальне захоплення, викликані появою цього жалюгідного тривіального твору, в наші дні важко зрозуміти... Проте близько 1900 року «Обладнання велосипеда» Куртіаля Марена де Перейра було для новоспеченого велосипедиста чимось на кшталт катехізису, «путівника», «джерела знань»... Та Куртіаль був доволі самокритичний, він намагався не звертати уваги на такі дрібниці! Його зростаюча по-

---

[1] *Каміль Фламмаріон (1842—1925)* — французький астроном і письменник, великий популяризатор науки, брат Ернеста Фламмаріона, засновника одноіменного видавництва. Селін запозичив чимало рис Фламмаріона для свого персонажа Куртіаля де Перейра.

[2] *Франсуа-Венсан Распай (1794—1878)* — французький хімік, ботанік, фізіолог, медик, революціонер.

пулярність, безперечно, принесла йому збільшення потоку листів, нові візити, нових нав'язливих відвідувачів, нові неприємні обов'язки, загострення полеміки... Й дуже мало радощів!.. Приїжджали проконсультуватися з Ґрінвіча та Вальпараїсо, з Коломбо та Бланкенберґа, консультувалися з приводу різних проблем сідла, «підйомного» або «м'якого», про зношення підшипників, про мастило на деталях... про оптимальне дозування речовин, що мали запобігти іржавінню керма... Що стосується самої слави, то його не дуже влаштовувала та, яку приніс йому велосипед... Він уже тридцять років поширював по світу плоди своїх праць, уклав багато інших підручників, набагато значущіших та корисніших, ширшого діапазону. Протягом свого життя він пояснив практично все... Найабстрактніші, найскладніші теорії, непогамовні фантазії фізиків та хіміків, про зародження «радіополярности»... Зоряну фотографію... Все — так чи так — він уже потрактував, про все написав. Він відчував сильне розчарування, пригніченість та неприємне здивування, коли бачив, що його звеличують, обожнюють та оточують славою з приводу повітряної камери та тонкощів «подвійної шестерні»!.. Почнімо з того, що сам він відчував жах перед велосипедом... Ніколи його не вивчав, ніколи на нього не сідав... А з механікою було ще гірше... Він не зміг би розібрати навіть колесо або ланцюг!.. Руки у нього росли далебі не з того місця, хоча він виявляв спритність на перекладині чи на трапеції... Він був незграбний, як тридцять шість свиней... Забиваючи цвях, він розплющував собі принаймні два нігті та перетворював на кашу свій великий палець, варто було йому взятися за молоток, одразу ж починалася кривава бійня. Я вже не кажу про плоскогубці, він би обов'язково вирвав шматок стіни... стелі... цілу кімнату... Навколо не залишилося б нічого... Він не мав ні крихти терпіння... його розум працював надто швидко, але надто абстрактно, він був надто інтенсивний та глибокий... варто було йому зіткнутися з опором матерії, у нього починалися судоми... Все йшло коту під хвіст... Це лише в теорії він добре залагоджував проблеми... На практиці він непогано володів гантелями в задній кімнаті... та ще у неділю міг піднятися в ґондолу й наказати «віддати кінці», а потім приземлитися «клубочком»...

якщо ж він починав лагодити щось власними руками, це закінчувалося трагедією. Варто було йому взяти якусь річ, як він одразу ж упускав її або ж пхав її собі в око... Неможливо бути досконалим у всьому! Це слід розуміти... Але серед усіх його творів був один, що викликав у нього особливу гордість... його слабина... Достатньо було легкого натяку, як він увесь починав вібрувати... Потрібно було частіше в розмові до цього повертатися, щоб заслужити його прихильність. Дослідження в галузі «синтезу» були, безперечно, головним його досягненням, запаморочливим успіхом... «Повне зібрання творів Оґюста Конта, наведене суворим форматом «позитивної» молитви в двадцяти двох рядках акровірша»!

Цим незвичайним витвором він майже миттєво прославився на всю Америку... Латинську... як сміливий новатор. Уже за кілька місяців Уругвайська академія зібралася на пленарне засідання й одностайно обрала його «Bolversatore Savantissimo» зі статусом «довічного члена»... До того ж місто Монтевідео через місяць проголосило його «Citadinis Eternatis Amicissimus». Куртіаль сподівався, що такі титули та тріумф принесуть йому іншу славу, піднесенішу... й він зможе розгорнути масштабну діяльність... Очолити рух глибокого філософського спрямування... «Друзі Чистого Розуму»... Та дзузьки! Дідька лисого! Вперше у своєму житті він потрапив пальцем у небо! Він цілковито прорахувався... Велике ім'я Оґюста Конта вирушило до антипода, але не перетнуло моря назад! Воно навічно залишилося на Ла Платі. Воно вже не повернулося в рідну домівку. Воно так і залишилося в американців, і все-таки протягом декількох місяців він намагався зробити неможливе... У «Майстротроні» він не шкодував місця, намагаючись надати своїй «молитві» привабливого французького присмаку, він переробив її на ребус, вивернув, як камізельку, засіяв крихітним насінням лестощів... зробив войовничою... в стилі Корнеля... агресивною і, нарешті, запопадливою... Марна праця!

Навіть погрудця Оґюста Конта, спершу встановлене на найвиднішому місці, ліворуч від великого Фламмаріона, не подобалося клієнтам, його довелося прибрати. Він прорахувався. Передплатники невдоволено пирхали. Наскільки безперечною здавалася їм по-

пулярність самого Фламмаріона, настільки ж викликав у них огиду Оґюст. Він відштовхував їх від вітрини... У буквальному сенсі! Інакше не скажеш!

Іноді вечорами, коли його охоплювала туга, Куртіаль виголошував дивні промови...

«Одного разу, Фердінане, я поїду геть... Поїду під три чорти, ось побачиш! Я поїду дуже далеко... Зовсім один... На свої власні кошти!.. Побачиш!..»

Після цього він ніби замислювався... Я не хотів йому надокучати. Такий настрій повертався до нього час від часу... І це мене дуже інтриґувало...

* * *

Перш ніж я потрапив до Перейра, мій дядько робив усе можливе, аби мене десь прилаштувати, він буквально вергав гори, задіяв увесь свій блат і всіх знайомих... У кожній фірмі, в яку він заходив, він говорив про мене у похвальному тоні... та результату було катма... Звичайно, він охоче утримував мене й надавав житло у своїй квартирі на вулиці Конвенту, але зрештою він був небагатий... це не могло тривати вічно! Бути тягарем для нього було неправильно... Окрім того, я створював незручності в його квартирі... помешкання було не надто просторе... Я прикидався, що сплю, щораз, як він приводив додому якусь чергову мальвіну... й ступав навшпиньки... хай там як, але я йому заважав.

До того ж від природи він був надзвичайно сором'язливим. А ще, ніхто б і не повірив, але він досить часто бував збентеженим. Так і з Куртіалем, після багатьох місяців знайомства він ще не почувався з ним невимушено. Він щиро захоплювався ним і не наважувався ні про що просити... Дядько Едуар не одразу зважився розповісти йому мою історію... і водночас йому аж пекло... Він почувався відповідальним за те, що я опинився на бобах... без жодного заняття...

Зрештою він таки наважився... Ніби жартома, між іншим. Він мимохідь поцікавився... Чи йому часом не потрібна в його бюро винахідників або в його аеростанції секретар-початківець?.. Дядько Едуар не мав ілюзій щодо моїх здібностей. Він добре усвідомлював, що на сидячій роботі я почувався б зовсім кепсько. Він на все

дивився реально. Найкраще мені пасувала робота «на вулиці», що вимагає певної кмітливости, дотепности й спритности. У Куртіаля з його купою проблематичних справ я мав шанс прилаштуватися... Так він уважав.

Куртіаль фарбував собі волосся й вуса в ебеново-чорний колір, а борідку залишав сивою... Все це стирчало «по-котячому», брови були здиблені, кошлаті, агресивні, як у диявола, особливо ліва. У глибині очниць світилися крихітні зіниці маленьких, завжди неспокійних очок, які щораз завмирали, коли він вигадував чергову хитрість. Сміючись, він сильно тряс животом, різко бив себе по стегнах, потім на хвильку застигав у роздумах... ніби в захопленні від власної витівки...

Саме Куртіаль де Перейр отримав другий у Франції дозвіл на перегоновий автомобіль. Його диплом, обрамований золотою рамкою, і фото молодика за кермом монстра з втулками висіло у нас над бюро. Це захоплення закінчилося трагічно... Він часто мені про це розповідав: «Мені пощастило, — вважав він, — послухай! Ми прибули в Буа ле Дюк... чудове прогорання пального!.. Мені не хотілося зменшувати швидкости... І тут я помітив учительку, що дерлася на насип... Вона розмахувала парасолькою... Намагалася привернути мою увагу... Вона прочитала всі мої твори. Я не хотів бути нечемним... І пригальмував біля школи... Тут мене оточили та засипали компліментами!.. Я втамував спрагу... І збирався знову зупинитися лише в Шартрі, до якого було ще вісімнадцять кілометрів... Там був останній контрольний пункт... Я запросив дівчину... Сказав їй: «Сідайте, панночко... сідайте поруч зі мною! Займайте місце!» Вона завагалася, ця лялечка, трохи кокетуючи... Я наполягав... Вона таки сіла... Ми рушили... Із самого ранку на кожному контролі, особливо в Бретані, був один лише сидр... Машина сильно вібрувала, але чудово йшла... Я не наважувався зменшити швидкість... І в той же час мені було несила терпіти!.. Нарешті я не витримав!.. І пригальмував... Помітивши кущ, я зупинив машину і вистрибнув. Я залишив кралю в авто! Й гукнув їй здалеку: «Зачекайте мене! Я повернуся за секунду!..» Щойно я розстебнув ширінку, як відчув, що мене, розумієш! щось убило! Мене підхопило! Й пошпурило, як соломинку... віднесло ураганом! Бах! Неймовірно!

Нечуваний вибух!.. Усі дерева, вся трава навколо були зірвані, скошені, здуті вихором! Повітря спалахнуло! Я опинився в глибині кратера майже без тями... Обмацав себе!.. Зібрався на силі!.. Видерся на дорогу!.. Все зникло! Машина? Вакуум, мій друже! Вакуум! Машини не було! Випарувалася!.. Разбита блискавкою! Справді! Колеса, шасі... були обпалені, як гілля дуба чи смолистої сосни... Весь кузов... Ти не повіриш! Я поплентався по околицях від купини до купини! всюди порпався! нишпорив! Кілька уламків тут, там!.. кілька гілочок... Шматочок віяла, пряжка від пояса! Одна із затичок резервуара... Шпильки для волосся! Це все! Один зуб, належність якого так і залишилася нез'ясованою!.. Офіційне розслідування нічого не дало!.. нічого не прояснило!.. чого й слід було чекати... Причини цього ґрандіозного вибуху назавжди залишилися в таємниці... Через два тижні за п'ятсот метрів від того місця, в ставку, після тривалого зондування виявили ступню цієї дівчини, наполовину обгризену щурами.

Зі свого боку, я, особливо не вдаючись у подробиці, з усіх численних гіпотез, які пояснюють причину займання, що призвело до жахливого вибуху, міг сприйняти всерйоз лише одну... Непомітний зсув однієї з плавких деталей... Легко здогадатися! Як від трясанини та послідовних ривків тонкий металевий стержень, фарбований суриком, почав тремтіти, і на якусь секунду! десяту частку секунди!.. потрапив під цівку пального... В одну мить усе злетіло в повітря!.. Чудова гримуча суміш! Справжня граната... От така, мій любий друже, була тоді ненадійність системи. Через багато років після катастрофи я повернувся на це місце... Там досі пахне горілим!.. Проте на тій критичній стадії автомобільної справи траплялося безліч подібних фантастичних вибухів майже такої ж потужности! Перетворення на пил! Повне розсіювання! Колосальна вибухова хвиля!.. Їх можна порівняти лише з раптовим вибухом рідкого повітря... Ба більше!.. Я маю щодо цього свою думку!.. Насправді, це банально! Абсолютно зрозуміло... Від початку до кінця!.. Жодних сумнівів! Жодної загадки! Розгадка криється в причинах самої трагедії!.. В цьому не хочуть зізнатися! Сьогодні це вже не має особливого значення! Таких деталей більше не використовують!

Давним-давно! І чудово! Перед нами стоять інші проблеми... В тисячу разів актуальніші! Як усе це далеко, мій друже! Ніхто більше не працює із суриком!..

Куртіаль ніколи не носив целулоїдного комірця... У нього був свій метод робити тривкими, незабрудненими та непромокальними фальшиві комірці зі звичайного полотна... За допомогою якогось особливого лаку, який наносився двома чи трьома шарами... Він тримався щонайменше... шість місяців... захищаючи від брудних пальців, пилу і випарів. Це був чудовий продукт на основі чистої целюлози. Фальшивий комірець не зношувався два роки. Виключно заради кокетства він фарбував його щомісяця! Це надавало йому відтінок, навіть блиск перлів та старовинної слонової кістки. Але, на противагу тому, що було написано в інструкції, на цьому комірці було чітко видно всі відбитки пальців... Вони утворювали великі плями, які накладалися одна на одну! Цей винахід ще не був досконалим. Час від часу він сам зізнавався в цьому. Назви для цього дива ще не існувало. Він залишав за собою право придумати її свого часу.

Щодо зросту, то Куртіаль де Перейр зайвини далебі не мав! Йому не можна було втрачати жодного дюйма... Він носив дуже високі підбори, проте зі взуттям були складнощі... Незмінні перетинки з бежевого драпу та маленькі перламутрові ґудзички... Лише в нього, як і в мене, сильно пітніли ноги... Від нього жахливо смерділо, особливо в суботу... У неділю вранці він займався своїм туалетом, я був у курсі. Серед тижня у нього не було ні хвилини. Я знав про це... Дружини його я ніколи не бачив, він розповідав мені про її справи та звички. Вони жили в Монтрету... А щодо ніг, то це стосувалося не лише його... Це було напастю того часу... Коли приходили винахідники, вони обливалися потом і ставало важко вислуховувати їх до кінця навіть з дверима, відчиненими навстіж у великий сад Пале... Дихати було неможливо... Я починав відчувати огиду до своїх власних ніг.

Офіс «Майстротрона» важко було перевершити за рівнем безладу, абсолютного хаосу та неймовірної плутанини... З порога приміщення до самої стелі, на всіх щаблях та виступах, на всіх меблях, стільцях, шафах і під ними всуціль було навалено паперів, брошур, своєчасно непоширених, переплутаних, розірваних, без

обкладинок, усі твори Куртіаля лежали тут купою, цілі піраміди, гори... В цьому огидному звалищі змішалися словники, наукові трактати, мапи, олеографічні копії. Крізь них прокладали дорогу як доведеться, навпомацки... запорпуючись у сміття... що здіймалося хисткими горами. І все це раптом завалювалося! Суцільний кавардак! Плани, начерки розліталися, як від вибуху! десять тисяч кілограмів летіло вам просто в пику!.. Справжні лавини залежаного паперового мотлоху здіймалися стовпом пилу... шалений вулкан відходів... Щораз виникала загроза прориву дамби, коли хотіли продати якусь брошурку за сто су...

Проте він цим не переймався... Він не вважав це надто жахливим і не відчував ані найменшого бажання змінити стан речей... Аж ніяк! Він чудово почувався в цьому запаморочливому хаосі... Він завиграшки знаходив потрібну йому книжку... Витягав її впевненим рухом руки... з будь-якої купи... Перевертав усі обкладинки, порпався у величезній горі й точно діставав потрібну книжечку... Щоразу це здавалося дивом... Він помилявся дуже рідко... У нього було відчуття безладу... Він співчував усім, у кого його не було... Весь порядок повинен бути в думках! У матерії все навпаки!.. Щораз, коли я намагався сказати йому, що неможливо розібратися в цьому хаосі, в цьому вертепі, він улаштовував скандал і сварив мене... Він не давав мені спуску... Його позиція була непохитна... «Звичайно, Фердінане, я не вимагаю від вас неможливого! Ніколи у вас не було справжнього інстинкту, цікавости, бажання розібратися... Тут! хай би що там говорили! книжок достатньо!.. Вас ніколи не цікавило питання, мій бідний друже, як виглядає мозок?.. Апарат, яким ви думаєте? Га? Авжеж, ні! це вас зовсім не цікавить... Вам більше до вподоби позирати на дівчат? Отже, ви не знаєте! Ви легко можете переконатися, що безлад, мій друже, то чудова сутність самого вашого життя! Всієї вашої фізичної та метафізичної сутности! Але це не ваша душа, Фердінане! Мільйони, трильйони складок... ідуть у глибини, в сірі, витончені, підводні, вислизаючі, невловні... Безмежні! Ось гармонія, Фердінане! Воля природи! Втеча у невизначене! І ніщо інше! Впорядкуйте, Фердінане, ваші убогі думки! Почніть з цього! Не з декількох манірних, розважливих, неґативних, грубих підмін, а з самої

суті, я хочу сказати! чи будете ви тоді кидатися на мозок, виправляти його, калічити, підпорядковувати якимсь тупим правилам? кроїти геометричним ножем? наново переробляти його за правилами вашої нахабної глупоти?.. Подавати його шматочками? як королівський пиріг? з прикрасою-бобом посередині? Га? Я запитую вас. Без недомовок? Чи було б це правильно? Естетично? Вас, Фердінане, я впевнений, пригнічує помилка! З вами відбувається те саме, що й з усіма! Одностайне прагнення до небуття! На суто інстинктивному рівні! Популярні думки! Все тією ж ціною, Фердінане!.. Я боюся, що ти назавжди залишишся в цьому сміттєвому відрі розуму! Тим гірше для тебе! Ти бовдур, Фердінане! короткозорий! сліпець! глухман! тупак!.. Ти оскверняєш увесь мій божественний безлад своїми хибними розумуваннями... У Гармонії, Фердінане, єдина радість світу! Єдине звільнення! Єдина правда!.. Гармонія! Знайти Гармонію! Ось... Ця контора перебуває в Гар-мо-ні-ї!.. Ти чуєш мене, Фердінане? як мозок, не більше! У порядку! В повному порядку! Вслухайся в мої слова! Вдивися в цю річ! Звикай до гармонії! І Гармонія знайде вас! Ви знайдете все, що так довго шукали на дорогах світу... І навіть більше! Безліч інших речей! Фердінане! Мозок, Фердінане! в ньому ви знайдете все! Так! «Майстротрон» — це мозок! Це цілком ясно? Це не те, чого ти хотів? Ти й тобі подібні?.. Безглузде нагромадження клітин! Барикада брошур! Величезне смертоносне підприємство! Некрополь чартистів! Так! ніколи! Тут все рухається! Все шумить! Ти скаржишся! Все гороїжиться, ворушиться! Ледь торкніться до цього! Ризикніть — хоч одним пальцем! Усе збуриться! Тієї ж миті затремтить! Заструмує! Розквітне! Стане ще величнішим! Я не чиню насильства над життям! Я приймаю життя таким, яким воно є! Займатися канібалізмом, Фердінане? Ніколи!.. Щосили намагатися підвести життя до власної концепції длубатися в лайні? Хух! Усе хитається? Все руйнується? Еге! Тим краще! Я не хочу більше рахувати зірки! 1! 2! 3! 4! 5! Я не думаю, що мені все дозволено! Право звужувати! виправляти! спотворювати! обтесувати! переробляти!.. Га?.. З чого я це взяв? З вічности? З природи речей? Це неприродно, мій хлопчику! Це не природа! Це підлий виверт!.. Я залишаюся у згоді з Усесвітом! Я залишаю світ таким, яким

знайшов!.. Ніколи не поліпшуватиму його! Ні!.. Всесвіт сам по собі! Я його розумію! І він мене розуміє! він зі мною, коли мені треба! коли він мені більше не потрібний, я відпускаю його! Ось як усе відбувається!.. Це питання космогонії! Але я не маю встановлювати іншого порядку! Тоді як у тобі істинного порядку немає! Його нема..!..»

Він геть розлютився, так ніби був неправий...

* * *

Малі праці Куртіаля було перекладено на безліч мов, їх продавали навіть в Африці. Один з його кореспондентів був негром, він керував Султанатом у Верхній Убанга Шарі-Чад. У цього молодика була пристрасть до різного роду підйомних пристроїв. Це була його мрія, манія!.. Йому вислали всю відповідну документацію... Він ніколи не бачив їх насправді. Куртіаль 1893 року опублікував дослідження «Про вертикальну тягу». Він вивчив усі деталі та численні тонкощі, гідравлічні, балістичні, «електрорегенеруючі»... Це була цінна ґрунтовна розвідка, яка, однак, займала в його доробку скромне і незначне місце. Адже його знання охоплювало, певна річ, усі галузі...

Щоправда, офіційні особи ним гребували і дивилися на нього зверхньо, але навіть старому педантові годі було обійтися без його посібників. Вони входили до навчальних програм більшости шкіл. Неможливо було уявити щось зручніше, простіше й дохідливіше, це було саме те, чого всі потребували! Це запам'ятовувалося і забувалося без жодного напруження. Говорили, що за, приблизними підрахунками, лише у Франції щонайменше одна сім'я з чотирьох мала на своїй книжковій полиці одну «Сімейну астрономію», «Господарювання без бідности» або «Виробництво іонів»... А одна з дванадцяти — «Поезію у кольорах», «Сад на даху» та «Вирощування курей удома». І це лише практичні посібники... У нього була ще серія, праці (в численних виданнях) вже по-справжньому класичні: «Індустанське одкровення», «Історія подорожей до полюса від Мопертюї до Шарко». Величезна кількість! Було що почитати й довгими зимовими вечорами, чимало кілограмів оповідей...

Усі коментували, зачитували до дірок, переписували, критикували, висміювали, обкрадали його знаменитих «Лікаря для себе», «Справжню мову трав» та «Електрику без лампочок»... Кожна із цих книжок була новим, блискучим, ретельним, ґрунтовним і водночас спрощеним викладом насправді складних, заплутаних, ба навіть небезпечних напрямів науки, які без Куртіаля залишилися б недоступними широкому загалу, надто претензійними й герметичними, і без перебільшення можна сказати, що вони залишилися б невикористаними...

* * *

Поступово, завдяки тому, що я жив з Куртіалем пліч-о-пліч, я повністю осягнув його натуру... Він був далекий від досконалости, навіть бував доволі жалюгідним, дріб'язковим, заздрісним і потайним... Тепер, заради справедливости, треба нарешті визнати, що з його боку було жахливою помилкою так завантажувати себе роботою! Цілий рік крутитися як проклятий, відбиваючись від справжньої банди маніяків, передплатників «Майстротрона»...

Він проводив жахливі години в цілковитій спустошеності... в потоках ідіотизму... Йому повсякчас доводилося боротися, нападати, відбивати удари, тамувати свої емоції, щоб справити на передплатників гарне враження і щоб вони йшли щасливими з бажанням повернутися...

Спершу Куртіаль не збирався брати мене на службу, не хотів цього... Він вважав мене трохи зависоким, завеликим і, взагалі, надто громіздким для його контори. Вона вже була настільки забита, що там майже неможливо було пересуватися... Але водночас я недорого коштував. Мені надавали лише «пансіон», тобто харчування й житло... Мої батьки були згодні. Мені не потрібні гроші, — твердили вони моєму дядькові... Вони мені не підуть на користь... Але найголовніше, я більше не мусив повертатися до них... Це була одностайна думка нашої родини, а також сусідів і знайомих... Я міг робити що завгодно! Нехай мені дадуть якусь роботу! байдуже де і яку! Головне — не залишати мене без діла! і щоб я перебував на достатній відстані. Одного чудового дня,

судячи з моїх задатків, я міг підпалити Пасаж! Такою була загальна думка...

Ще існував варіант з армією... Для мого батька це було найкраще... Та я поки не досяг призовного віку... Мені бракувало щонайменше вісімнадцять місяців... Тут і нагодився де Перейр зі своїм «Майстротроном», це було саме те, що потрібно, справжній рятівний промінь сонця серед пітьми!..

Але Куртіаль довго вагався й ухилявся... Він радився зі своєю дружиною! Вона не заперечувала... Власне, їй було абсолютно байдуже, вона ніколи не заходила в Ґалерею, а завжди була в Монтрету у своєму будинку. Аж поки він нарешті зважився, я розмовляв з ним наодинці разів із десять... Він надто багато говорив... завжди без упину... А я вмів дуже добре слухати... Мій батько!.. Англія!.. Я скрізь слухав... Відтоді у мене це в крові!.. Мені це не завдавало жодного клопоту! Мені не потрібно було відповідати! Саме цим я його й причарував... Своїм стуленим писком... Якось увечері він, нарешті, сказав мені:

— Отже, мій хлопчику! я змусив вас чекати досить довго, але тепер я все обміркував, ви залишитесь у мене! гадаю, що ми знайдемо спільну мову... Тільки не потрібно ні про що мене просити!.. О! ні! ні крихти! Ні краплі! О! Ні гроша. Можете не розраховувати на це! Тобто не розраховувати ніколи! Мені й так неймовірно сутужно, я ледь зводжу кінці з кінцями! Зазнаю витрат на періодиці, плачу видавцеві! Я змучений! розбитий! втомлений! Ви чуєте мене? У мене канючать день і ніч! А непередбачений набір у друкарні? Нові витрати? Саме в цей момент? Про це не може бути й мови!.. Це не промисловість! І не торгівля! Чи якась прибуткова монополія! О, зовсім ні! Всього лише жалюгідне суденце на вітрі думки!.. А скільки ураганів, мій друже, скільки ураганів!..

Ви сідаєте в наш човен? Добре. Я вас приймаю! Я вас беру! Справу вирішено! Піднімайтеся на облавок! Але попереджаю вас. У трюмі — ні дублона! Нічого в руках! У кишенях порожньо! Не засмучуйтеся! Не впадайте у відчай!.. Ви будете готувати сніданок! будете спати на антресолях, я сам раніше там спав... у «туніському» кабінеті... Заправляйте вашу софу... Там можна чудово

жити... Там вам буде цілком спокійно! Ох! щасливчик!.. Ви ще оціните це якось увечері! Яке житло! Який спокій! Пале-Рояль ваш, починаючи з дев'ятої години!.. Ви будете щасливі, Фердінане!.. Тепер слухайте! Мені самому! Байдуже — дощ, грім чи ураган! Треба теліпатися до Монтрету! Це важкий обов'язок! Мене чекають! І повірте мені, що це часто буває огидно! я дійшов до того, що ладен кинутися під колеса, коли дивлюся на локомотив!.. О! я стримуюся! Все заради моєї дружини! І трохи заради моїх есе! Зрештою! Все ж! Я не можу сказати нічого іншого! Вона багато натерпілася! І вона чарівна! Якось ви побачите її, пані де Перейр! Вона клопочеться своїм садом!.. Це все — лише заради неї! У неї не так багато радости в житті! Сад та ще будинок! і потім трохи я! я забуваю про себе! О! Це смішно! Ну, годі базікати! Вирішено! Так, гаразд, Фердінане! По руках! згода? Як чоловік з чоловіком! Добре! Вдень ви будете робити наші справи! Вам не доведеться нудьгувати! Не бійтеся, Фердінане, я хочу серйозно зайнятися вами, скеровувати вас, озброїти, закласти у вас знання... Без заробітної плати! Звичайно! Так! Формально так! Але духовно! О! Ви не уявляєте, Фердінане, що ви здобуваєте? Ні! ні! ні! Коли-небудь ви покинете мене, Фердінане, так... Його голос став сумним... Ви залишите мене... Ви будете багаті! Так! багаті! Кажу вам!..

Він не давав мені сказати жодного слова, я так і стояв із роззявленим ротом...

— Ви розумієте мене, справжнє багатство не в гаманці!.. Фердінане! ні! У гаманці нічого немає! Нічого!..

Я теж так думав...

— А поки спершу давайте помріємо! Я дам вам знання! Сенс існування! Це справжній капітал у наших справах! Справжній дар!.. Я допущу вас до паперів, до всіх паперів!.. Відповідальний секретар... Відповідальний за матеріальну частину. Га? Це, здається, вам найбільше пасує... Вам подобається? Не претензійно?.. Підійде?

Звичайно, мені це підходило... Мені підходило все... Але відповідальний за матеріальну частину — це було аж ніяк не почесно... Це була важка робота!.. У цьому я відразу переконався... З ручним візком я мусив виконувати всю роботу з достави... Всі походи до видавця... До того ж я відповідав за всі несправності повітряної кулі... Я мав

знаходити всі потрібні інструменти, барометри, розпірки, різні дрібні деталі та інші брязкальця... Я лагодив усі діри оболонки... Лагодив нитками і клеєм. Я зав'язував наново всі вузли на канатах та мотузочках... такелаж постійно рвався... «Завзятий», ця повітряна куля, священний балон, був оточений загальною пошаною, навіть коли лежав у глибині підвалу, обсипаний нафталіном... та міріади хробачків жирували в його складках... На щастя, у щурів каучук викликав відразу... лише зовсім маленькі мишки гризли тканину. Я знаходив у «Завзятому» діри й найменші лакуни та лагодив їх, зашиваючи через край, все залежало від розміру дірок... Потроху він рвався всюди, я церував його годинами, це скінчилося тим, що мене повністю поглинуло це заняття.

У кімнатчині, що правила за гімнастичний зал, було трохи просторіше... До того ж не можна було, щоб мене бачили... відвідувачі контори...

Одного разу, це було передбачено нашою урочистою угодою, я теж мав піднятися в цій штуці на висоту трьохсот метрів... Якось у неділю... Як помічник... Тоді мій титул зміниться... Він говорив мені про це, гадаю, щоб я більше старався... Він був досить хитрий... Зиркав на мене своїми маленькими поросячими очицями... Я бачив його наскрізь... Він брехав за двох!.. Він заздалегідь вирішив обдурити мене!.. Але все-таки харчів у задній кімнаті контори цілком вистачало... Не можна сказати, щоб я був дуже нещасний... Я йому справді був потрібен! Господар є господар!

Я вовтузився зі своїм церуванням, а він заходив до мене близько четвертої.

— Фердінане! Я закриваю контору... Якщо прийдуть... і запитають про мене... скажи, що я вийшов п'ять хвилин тому, що я поспішав! Я скоро повернуся!

Я знав, куди він іде. Він ходив у «Заколот», маленький бар у Пасажі Віладо, на розі вулиці Радзивілл, аби дізнатися результати перегонів... Завжди в той самий час... Він нічого мені про це не говорив... Але я все одно знав... Якщо він вигравав, то насвистував мелодію машіші[1]... Це бувало не часто... Якщо ж пролітав, то був

---

[1] *Машіші*, також бразильське танґо — бразильський танець і мелодія африканського походження.

роздратований та всюди плювався... Ходив звіритися на іподром. Тягав за собою газетку прогнозів. Позначав своїх «конячок» блакитним кольором... Це був перший ґандж, що я в нього відкрив.

* * *

Його певна нерішучість щодо того, щоб увести мене в курс справи, була пов'язана з кінними перегонами... Він боявся, що я буду про це бовкати... розпатякаю всюди, що він грає у Венсенн... і це дійде до передплатників. Він зізнався мені в цьому трохи згодом... Він страшенно програвав, йому не дуже таланило, хоча він постійно збільшував ставки, але все було марно, він більше не бачив їх, як своїх вух... У Мезон-Альфор, Сен-Клу, Шантії... Скрізь було те саме... Справжня безодня... На це йшли всі гроші за передплату!.. А гроші від повітряної кулі спливали в Отей... Кінні перегони влітали в копієчку! Лонґшан! Ла Порт! Аркей-Кашан! І гоп! І гоп! Ля-ля! Мчимо чвалом! Я бачив, як каса тане, а чому — здогадатися було неважко... Маленькі монетки летіли на жокеїв! рись! галоп! за місце! за перемогу! За всі можливі види!.. Щоб хоч якось розплатитися з видавцем, ми перейшли на квасолю... Мого раґу вистачало нам на тиждень, і ми їли його в бюро із серветкою на колінах... Це було геть не смішно!.. Коли він програвав, то ніколи не зізнавався в цьому... Тільки ставав злим, похмурим і агресивним щодо мене... він зловживав своєю владою.

Після двомісячного випробувального терміну він зрозумів, що я ніколи не влаштувався б у іншому місці... Робота в «Майстротроні» була якраз для мене, саме те, що мені потрібно, а в іншому місці та в іншій обстановці я був би абсолютно нестерпним... Це було написано мені на роду... Коли він вигравав, то нічого не відкладав у касу, а ставав ще мерзеннішим, здавалося, що він мстить за себе. Він був ладен повіситися за одне су... Завжди потайний та брехливий, як десяток жіночих бюстгальтерів... Він розповідав мені такі моторошні небилиці, що вночі я згадував їх... І переказував їх сам собі знову, настільки вони були жорсткі... непристойні! І довгі! Я навіть прокидався і схоплювався від цього. Іноді вони були спеціально так закручені й придумані,

щоб мені стало зле... Але коли він повертався з провінції після влаштованої там сенсації, успішної справи... наслухавшись компліментів... коли «Завзятий» не надто рвався... тоді у нього з'являлися чудові харчі... Він смітив грішми... Приносив нам купу їжі через двері задньої кімнати... цілими кошиками... Протягом тижня ми так набивали собі черево, що аж тріщали підтяжки... Я намагався скористатися цим, оскільки потім наставав справжній голод!.. Ми жерли соус з часником, зеленню, оцтом та яйцями... готували телятину з грибами... корнішони... сардини... цибуля... а потім приблизно протягом цілого кварталу була одна хлібна юшка без картоплі... Йому було легше, він жер ще раз увечері в Монтрету, зі своєю половиною! Він не худнув... інша справа — я!

Голод змушував мене викручуватися... переважно за рахунок передплатників... Регулярних надходжень фінансів не було... Одні збитки... Він дуже страждав від усієї цієї бухгалтерії... Він мав показувати її своїй дружині. Цей контроль приводив його в розпач... Дратував понад міру... Він пітнів годинами... Були лише хвости та нулі...

Але все ж була одна сфера, де він мене ніколи не дурив, не розчаровував, не залякував і не зраджував, жодного разу! Це була моя освіта, моє наукове навчання. Тут він ніколи не вагався, ніколи, навіть на мить не виявив незадоволення!.. Він був вірний собі! Коли я його слухав, він був щасливий і від задоволення аж сяяв... Я знав, що він був ладен присвятити мені годину, дві й більше, іноді цілі дні, тільки щоб розтлумачити мені якусь річ... Усе, що можна було зрозуміти, до чого можна було дійти, що можна було второпати стосовно напрямку вітрів, руху Місяця, потужности калориферів, дозрівання огірків та віддзеркалення веселки... Так! Він справді був одержимий дидактичною пристрастю. Він хотів би викладати мені всі предмети разом і до того ж час від часу робити мені капості! Він не міг собі в цьому відмовити — ні в першому, ні в другому! Я довго думав про все у задній кімнаті контори, коли лагодив його мотлох... Це було в ньому від народження, ця людина розтрачувала себе... Він повинен був кидатися, від одного до іншого, і справді до кінця. З ним не було нудно! О! цього не скажеш! Моя цікавість підштовхувала мене принагідно сходити до нього додому... Він часто розпо-

відав мені про свою стару, але ніколи її не показував. А вона ніколи не приходила в бюро, вона не любила «Майстротрона». Мабуть, мала на це свої причини.

* * *

Коли моя мати впевнилася, що я надійно прилаштований і відразу звідти не піду, що у де Перейра я маю стабільне заняття, вона сама прийшла в Пале-Рояль, щоб занести мені білизну... Власне, це був лише привід... аби подивитися, що це за дім... Вона була напрочуд цікава й хотіла все бачити, все знати... який цей «Майстротрон»?.. Як я живу? Чи достатньо їм?

Від нашої крамниці це було не так уже й далеко... Щонайбільше чверть години пішки... Незважаючи на це, вона задихалася від утоми... Вона була геть виснажена... Я помітив це ще здалеку... в кінці Ґалереї. Я розмовляв з передплатниками. Вона спиралася на вітрини і зупинялася, задихаючись... відпочивала що двадцять метрів... Уже понад три місяці ми не бачилися... Мені здалося, що вона страшенно схудла і ніби аж потемніла й пожовкла, її повіки й щоки зморщилися, багато зморшок з'явилося під очима. У неї був справді хворий вигляд... Як тільки вона віддала мені мої шкарпетки, кальсони і носові хустинки, то відразу ж заговорила про батька, хоч я її ні про що не запитував... Він усе життя буде страждати, зразу ж проридала вона, від наслідків мого нападу. Його вже двічі чи тричі привозили з контори на машині... Він ледь тримався на ногах... Він увесь час був близький до непритомности... Він просив її сказати, що охоче пробачає мені, але більше не хоче зі мною говорити... ще дуже довго... поки я не піду в армію... поки не зміняться мої манери та настрої... Загалом, не раніше, ніж повернуся з військової служби...

Куртіаль де Перейр саме повертався з обходу, а можливо, із «Заколоту». Він, мабуть, програв менше, ніж зазвичай... Коли він підійшов, то нараз став украй люб'язним, привітним, лагідним, наскільки це можливо... «Щасливий бачити вас тут...» А, з приводу мене? Вселяє надію! Він тут же почав сипати похвалами, щоб зачарувати мою матір, і навіть побажав, аби вона піднялася нагору трохи з ним побалакати... в його особистий

кабінет... на «туніське» горище... Їй було важко дертися за ним нагору... Сходи були круті, всіяні сміттям і папірцями, що ковзали під ногами. Він надзвичайно пишався своїм «туніським» кабінетом, йому хотілося всім його показати... Це був ансамбль, витриманий у стилі «гіпербезлад», з комодами «Алькасар»... До якого ще входили мавританський кавник... марокканські пуфи, килим з вигадливим візерунком, такий ворсистий, що ввібрав у себе не менше тонни пилу... Його ніколи не піднімали... І навіть не намагалися чистити... Окрім того гори друкованої продукції, каскади коректур, купи свинцевих літер та останніх верстok робили будь-які спроби в цьому напрямку сміховинними... І навіть, варто зауважити, вельми небезпечними... Будь-яке порушення рівноваги було дуже ризикованим... Усе мало залишатися в спокої та якомога менше зрушуватися з місця... Ще краще, очевидно, було порозкидати всюди нові папери для підстилки. Це принаймні трохи урізноманітнило б інтер'єр...

Я чув, як вони розмовляли... Куртіаль відверто заявив їй, що відкрив у мене блискучі здібності до журналістики, які в «Майстротроні» принесуть визнання... Репортажі!.. Я досягну багато чого, тут немає жодного сумніву... вона може повертатися й спокійно спати... відтепер моє майбутнє ґарантоване. Я стану господарем своєї долі, щойно набуду всі основні знання. Слід лише набратися терпіння... Поступово він укладе в мене все, що потрібно... Але все це буде поступово!.. Ох! Ох! Він не терпів будь-якого поспіху! Грубих ривків!.. Не потрібно жодного насильства! Не потрібно поспішати з розв'язкою! Халтура — то ідіотизм! Тоді як я, судячи з його слів, завжди виявляв найпалкіший потяг до знання!.. Ба більше, я набув спритности. Чудово виконував дрібні доручення, які він мені давав... Успішно давав з ним раду... Поступово я стану хвацьким, як мавпа! Швидким! Кмітливим! Працьовитим! скромним! Просто диво! Його вже годі було зупинити... Вперше у своєму житті моя бідолашна мати чула, що про її сина таке кажуть... Вона не могла оговтатися... Насамкінець, прощаючись, він наполіг, щоб вона взяла книжечку з бланками передплати, які вона, безперечно, могла легко поширити серед своїх друзів... та знайомих... Вона обіцяла все, що він хотів. Дивилася на нього, приголом-

шена... Куртіаль не носив сорочки, лише лакований комірець під фланелевим жилетом, який завжди був трохи ширший комірця, він купував його на кілька розмірів більше, ніж потрібно, все разом це утворювало великі складки й було доволі засмальцьоване... Взимку він одягав їх по два, один поверх іншого... Влітку, навіть у сильну спеку, він носив великий рединґот, лакований комірець трохи меншого розміру та нацуплював канотьє. Він дуже дбав про нього... Це був унікальний екземпляр, справжній шедевр, майже сомбреро, подарунок з Південної Америки, з рідкісної тканини! Неповторний... Він просто був безцінним!.. З першого червня до п'ятнадцятого вересня він носив його на голові, не знімаючи майже ніколи. Тільки в крайньому випадку: він боявся, що його вкрадуть!.. Так, по неділях, під час польотів він дуже хвилювався... Проте був таки змушений поміняти його на високий кашкет з нашивками... Він був частиною однострою... Свій скарб він довіряв мені... Але щойно він торкався землі, зістрибував, як заєць, і скакав по борознах, його першим вигуком було: «Гей, мій капелюх! Фердінане! Моя панама! Заради Бога!..»

Моя мати одразу ж зауважила товщину фланелевої камізельки та вишуканість чудового капелюха... Він дав їй помацати плетіння, аби вона оцінила... Вона на мить завмерла в захопленні: «О! ц-ц-ц! О! ц-ц-ц!.. Ох! Ну так! Чудово бачу! Такої соломи більше не роблять!..» вона просто увійшла в екстаз...

Усе це разом повернуло довіру доброї матері... та здалося їй чудовою ознакою... Вона особливо полюбляла камізельки з фланелі. Це служило доказом серйозности намірів, а також того, що її не обманюють. Після зворушливого прощання вона потихеньку вирушила в дорогу... Я думаю, що вперше за своє життя вона була відносно спокійна щодо мого майбутнього і моєї долі.

* * *

Це було цілковитою правдою, що я повністю віддавався роботі!.. Я мав чим зайнятися... з ранку до вечора... Крім «вантажів» та друкарні, був ще «Завзятий» у підвалі, нескінченні лагодження, наші голуби, якими я

мав займатися двічі, тричі на день... Ці маленькі створіння перебували весь тиждень в кімнаті служниці, на горішньому поверсі попід дерев'яними балками... Вони несамовито туркотіли... Не втихаючи ні на секунду. Вони працювали по неділях, під час польотів, їх піднімали в кошику... Куртіаль відкривав кришку на висоті двісті-триста метрів... Це був чудовий «випуск», з «посланнями»!.. Вони вилітали всі, гарячково тріпочучи крилами... У напрямку до Пале-Роялю!.. Шлях туди був вільний... Вони ніколи не загулювали дорогою, оскільки не любили села й тривалих прогулянок... Завжди поверталися звичним шляхом... Вони дуже вподобали своє горище... і «Тру!.. Рру!.. та Трууу!!.. Рруу!..» Їм більше нічого не було потрібно. Це ніколи не припинялося... Вони завжди поверталися раніше за нас. Ніколи не зустрічав я голубів, які так мало любили подорожі й так кохалися у спокої... Я ніколи не зачиняв їх... Ніколи у них не виникало бажання зробити коло над садом... поглянути на інших пташок... на товстих сірих бурчунів, які пустували на галявині... навколо басейну... на статуях!.. На Демулені!.. На Тоторі! Яким влаштовували добрячий макіяж!.. Анітрохи! Вони спілкувалися лише один з одним... Їм було добре в комірчині, де вони ледве могли рухатися, звалені в купу у своїй клітці... Через корм вони обходилися недешево... Зерна було потрібно величезна кількість, голуби були ненажерами... Просто ненаситні! ніколи б не подумав! Температура у них була завжди підвищена, сорок два градуси та кілька десятих... Я ретельно збирав їхній послід... Робив із нього маленькі купки вздовж стін та залишав на просушування... Це трохи компенсувало нам витрати на їхній харч... Оскільки це було чудовим добривом... Разів зо два на місяць, коли набирався цілий лантух, Куртіаль відвозив його, добриво було йому потрібне для власних сільськогосподарських культур... на пагорбі в Монтрету. Там він мав чудовий будинок та великий експериментальний сад... кращого ферменту годі було шукати.

Я чудово порозумівся з голубами, вони трохи нагадували мені Джонкінда... Я навчив їх виробляти різні штуки... Вони мене знали... Звичайно, вони їли з руки... Але я домігся набагато більшого, вони могли втриматися, всі дванадцять, сидячи на ручці мітли... Я домігся

того, що коли я піднімався й спускався з ними з горища, жоден із них не рухався і не намагався злетіти... Це були справжні домонтари. Коли їх запихали в кошики, щоб їхати, вони ставали жахливо сумними. Переставали туркотіти. Ховали голови в пір'я. Їх це дуже гнітило.

* * *

Минуло ще два місяці... Потроху Куртіаль перейнявся до мене довірою. Він нарешті переконався, що ми створені одне для одного... Зі мною було вигідно мати справу, я не був вибагливий у їжі, не вимагав грошей, не стежив за часом роботи... Ніколи не дорікав йому!.. Коли у мене був вільний вечір і мене залишали у спокої після сьомої години, я був задоволений своєю долею...

З того моменту, коли він ішов на потяг, щоб їхати додому, я ставав єдиним господарем усієї контори й часопису... Я сам приймав винахідників... Підбадьорював їх, а потім вирушав до вулиці Рамбюто з візком та цілою купою часописів і журнальних паперів. На початку тижня я мав забирати останню коректуру, гранки, виготовлені кліше та ілюстрації. А ще були голуби, «Завзятий» та інші справи, ні секунди перепочинку... А він вирушав у свою діру. Говорив, що у нього термінова робота! Гм! Неоземлеробство!.. Так і казав, без жартів... Але я все одно думав, що це брехня... Іноді він не повертався, і його не було днів два, три... Я особливо не переймався... Дозволяв собі трохи розслабитися, це мені було потрібно... Я годував птахів нагорі під дахом, а потім просто посеред вітрини вішав записку «Сьогодні зачинено»... І спокійно вмощувався на лавці під деревами поблизу... Звідти спостерігав за будинком, за алеями та відвідувачами... Я спостерігав, як навколо весь час вештається та сама банда голодранців, маніяків та божевільних, орда скандалістів, докучливих передплатників... Вони натикалися на напис, торгали за ручку і відвалювали, а я був дуже задоволений.

Його повернення з «роботи» нагадувало секрет полішинеля, на нього було смішно дивитися... Він позирав на мене з цікавістю, щоб переконатися, чи я часом чогось не запідозрив.

— Я затримався, ти знаєш, дослід дійшов до такої стадії... Я думав, що ніколи не розберуся з цим...

— А! Шкода! — говорив я. — Сподіваюся, ви задоволені?..

Мало-помалу, слово за слово, він вибовкував усе, щодня він розповідав мені нові подробиці про початок своєї справи... То було дуже нелегко! Як він поступово здолав усі труднощі й небезпечні завдання... Щоб усе влаштувати, до того ж усі ці випадковості, клопоти, приниження... Зрештою, він мене повністю ввів у курс справи, що важко було собі навіть уявити, якщо взяти до уваги його паскудний характер, страшну недовірливість та незліченні прикрощі... Ця людина не любила скаржитися... У нього траплялися поразки та зриви! І справді, в це важко повірити!.. Далеко не завжди була ідилія, спілкування та дружба з винахідниками!.. до цього було далеко, як до неба!.. О! ні! Часом траплялися справжні дикуни, геть осатанілі, які вибухали, як динаміт, якщо їм більше нічого було заперечити... Очевидно, всім догодити було неможливо! Диявольське кодло! З ними не засумуєш! Це я добре уявляв!.. Він, до речі, наводив мені приклади справді жахливої людської підлости! До чого лише можна дійти...

У 1884 році він отримав замовлення від видавців «Епохи» Бопуаля і Брандона, з набережної Урсулинок, на загальноосвітній підручник за підготовчою програмою... Робота невелика, але відповідальна, не дуже складна, але доволі насичена! І дуже специфічна... «Домашня астрономія» і ще «Гравітація. Сила тяжіння. Пояснення для родини». Він, звичайно, повністю поринув у роботу... Він узявся до неї відразу... Хоча міг би просто до призначеного терміну подати короткий опис, підготовлений абияк, запозичений з іноземних журналів... насмикати, не вникаючи, різних цитат... Прибрехати! Нашвидкуруч! Вибудувати ще одну нову космогонію, в тисячу разів жалюгіднішу, ніж усі попередні, абсолютно нереальну й безглузду... Нікому не потрібну!.. Але вже наперед можна було припустити, що Куртіаль такими речами не займається. Він мав сумління! Вже до початку роботи його найбільше хвилювали відчутні результати... Він хотів, щоб його читач сам міг скласти своє власне уявлення виходячи з власного досвіду... щодо речей найбільш відносних, хай то зірки чи сила тяжіння... Щоб він сам наново відкрив для себе за-

кони... Він хотів таким чином схилити читача, який завжди був вкрай ледачий, до справ суто практичних, а не просто тішити його постійними лестощами... Він додав до книги маленьку інструкцію для побудови «Родинного телескопа»...

Кілька шматочків картону замінювали камеру-обскуру... гра дзеркал низької якости... звичайний об'єктив... Кілька дротиків для з'єднання... і трубка, в яку все це поміщалося... Це мало обійтися, якщо йти строго за приписами, у 17 франків 62 сантими (повний кошторис)... За цю суму (плюс цікавий та украй пізнавальний монтаж) можна було отримати у себе вдома не лише можливість безпосередньо споглядати основні сузір'я, а й фото насамперед зірок нашої півкулі... «всі зоряні спостереження — в колі родини»... Такий був девіз... Понад двадцять п'ять тисяч осіб після виходу підручника взялися негайно споруджувати у себе цей чудовий мініатюрний апарат для фотографування зірок...

Як зараз чую докладну оповідь де Перейра про всі нещастя, що звалилися на нього... Нехтування з боку визнаних авторитетів... їхня огидна упередженість... Як усе це було важко, бридко, нестерпно... Скільки він отримав пасквілів, погроз... Образ... Тисячі загрозливих послань... Юридичних попереджень... Він мусив переховуватися, ховатися в своєму власному домі!.. Він жив тоді на вулиці Монж... А потім від переслідувань, що все посилювалися, він утік до Монтрету, так багато було ненаситних божевільних, які розчарувалися в телескопі... Драма тривала цілих шість місяців... але цим усе не скінчилося!.. деякі найзлісніші маніяки, в'їдливіші, ніж інші, користувалися вихідними... Вони приїжджали в Монтрету разом зі своїми родинами лише заради того, щоб дати патронові копняка в дупу... Він цілий рік не міг нікого приймати... Справа із «зоряним фотографуванням» була лише невеликим прикладом з безлічі інших! прикладом того, що може вихлюпнути з глибини мас, якщо спробувати їх просвітити, виховати або звільнити...

«Послухай, Фердінане, можна сказати, що я постраждав за Науку... Більше, ніж Фламмаріон, це вже точно! більше, ніж Распай! більше, ніж Монгольф'є! Я зробив усе, що міг! І навіть більше!» Він повторював мені це

дуже часто... А я нічого не відповідав... Він уважно вдивлявся в мене... з недовірою... Йому хотілося бачити мою реакцію... Тоді він знову починав свою балаканину... водночас копирсаючись у своєму архіві... Він витягав звідти навмання цілий стос паперів... і замислено розбирав їх... Потім, схаменувшись, показував їх мені.

«Я вже багато думав про це!.. І думаю знову й знов... Звичайно, я, можливо, надто переймаюся власними образами! Надто поглинутий своїми спогадами!.. Можливо, я не зовсім справедливий... Боже праведний! Іноді я все-таки мав слушність!.. Запевняю тебе! Але найбільше мені шкода... того, що я розгубив дорогою... звичайно, ненавмисне! ненавмисне! Найзворушливіші і, можливо, найпотаємніші, найніжніші спогади... Далеко не всі не визнавали мене!.. Людська підлість має межі! Так! Окремі піднесені душі, які ще є в цьому світі, зуміли оцінити мою безмежну щирість! Ось! Ось! Ще одне!..» Він витягував навмання листи, мемуари, цілі томи своїх спостережень... «Зараз прочитаю тобі одне з них!»

«Шановний Куртіаль, любий учителю та великий пророче! Тільки завдяки вам і вашому чудовому та точному телескопу (родинному) я зміг розгледіти вчора о 2:00 зі свого власного балкона весь Місяць в його повному обсязі, гори, річки та навіть, я думаю, ліс... Можливо, навіть озеро! Я сподіваюся побачити також з моїми дітьми наступного тижня Сатурн, як це виділено (курсивом) у вашому «зоряному календарі», та потім «Бельгофор» в останні дні осени, як ви самі про це написали на сторінці 242... Завжди з вами тілом, серцем та розумом тут і в зірках!

Наново народжений».

Він завжди зберігав у своїх бузково-фіолетових теках усю цю захоплену балаканину. Всі інші загрозливі, невдячні, мерзенні листи він спалював одразу. У всякому разі, він намагався дотримуватись узвичаєного порядку... «Скільки отрути в цьому диму!» — вигукував він щоразу, спалюючи чергову гидоту... Наскільки б зменшилось у світі зла, якби всі так чинили! Думаю, що захоплені листи він писав собі сам... Щоб показувати їх відвідувачам... Але він ніколи мені в цьому так і не зізнався... Іноді траплялися ексцеси... Він не відчував

повного схвалення з мого боку. Він розумів, що я вірю аж ніяк не всьому. І ні сіло ні впало раптом починав горлати на мене... Я йшов годувати голубів або спускався до «Завзятого»...

Окрім цього, я ходив робити за нього ставки в «Заколот», на розі Пасажу Радзивілл. Його більше влаштовувало, щоб це робив я, оскільки в очах клієнтів це могло йому зашкодити... На Картуша та Лісістрату завжди у Венсенн, перша в галопі... І гоп! ля-ля!..

«Скажеш, що це твої монети!..» Він був винен усім букмекерам. Йому зовсім не хотілося, щоб його зайвий раз бачили... У типа, який найчастіше приймав ставки, була кумедна кличка, його звали Нещодавно... У нього була звичка затинатися і нечітко вимовляти виграшні номери... Я думаю, він робив це зумисно, щоб збити всіх з пантелику... Пізніше він усе оскаржував... Перестрибував через номер... Я весь час примушував його писати... І все-одно ми постійно програвали...

Я приносив йому «Еко де Тюрф» або «Шанс»... Коли програші були великими, він навіть мав нахабство одного разу влаштувати мені невеличку сцену... Винахідників він більше не приймав... Випроваджував їх усіх разом з їхніми макетами та графіками... «Забирайтесь, можете цим підтертися! Ваші креслення недосконалі!.. Просто голова розколюється!.. Від них тхне машинним мастилом і маргарином! Які ідеї? нові? чхав я на них з високої вежі!.. Вам не соромно? По-вашому, в цьому немає нічого страшного? Ви наважилися прийти з цим до мене? Я і так завалений нісенітницею! Забирайтеся звідси! Їй-богу! Дармоїди! Недолугі душею! і тілом!..»

Відвідувач поквапно плигав назад до дверей і вилітав зі своїм сувоєм. Куртіаль був ситий ними по горло! Йому хотілося відволіктися... Він відводив душу на мені, він не знав, з чим до мене ще присікатися... Тобі на все начхати, еге ж? Тобі все одно, що слухати! Тобі, власне, просто нічого робити... Але, ти розумієш, я — це зовсім інша річ... О! Це як подивитися!.. У мене купа турбот... Постійних! Невідкладних! Так! Вони ніколи не полишають мене! Ніколи! Навіть тоді, коли я не даю взнаки! коли я балакаю з тобою про те про се! я зацькований! загнаний у кут!.. мене гнітить якесь загадкове проклят-

тя!.. О! Атож! Не сумнівайся в цьому! Це тебе дивує? Що ти думаєш з цього приводу?

Він витріщався на мене, ніби ніколи не бачив... пригладжував свої вуса й вищипував з них лупу... Весь заглиблений у це заняття, він продовжував мене шпиняти...

— Тобі все одно, як жити! Нащо тобі це все? тобі абсолютно начхати на будь-які наслідки, які можуть мати наші найнезначніші вчинки та найнесподіваніші думки!.. Ти не переймаєшся цим і на копійку!.. Ти геть непробивний, еге ж? ізольований! скутий у глибині своєї душі... Ти не йдеш на контакт ні з чим... Ні з чим, еге ж? Так! Пити! Спати! У себе нагорі... абсолютний спокій!.. Укритися з головою на софі!.. Ось твоя мета... Розпухнути від добробуту... Земля продовжує обертатися... Як? Чому? Незрозуміле диво! Її обертання... надзвичайно таємниче... непередбачуване... в небі, серед сліпучих комет... цілком невідомих... від одного оберта до іншого... та кожна секунда — це результат і прелюдія до нескінченної низки інших чудес... що настануть через тисячі!.. Фердінане! мільйони! мільярди трильйонів років... А ти? що ти робиш тут, посеред цієї космогонічної гонитви? великого зоряного скупчення? Га? Ти жереш! Ковтаєш! Хропеш! Витріщаєшся!.. Так! Салат! Швейцарський сир! Мудрість! Ріпа! Усе! Ти купаєшся у власному багні! валяєшся! Качаєшся в ньому! Здоровий! Бадьорий! Тобі нічого не треба! Ти проходиш під зірками... як під травневим дощем... Що ж! Ти просто дивовижний, Фердінане! ти справді гадаєш, що це триватиме вічно?..

Я промовчав... Я ніколи не думав ні про Місяць, ні про зорі, ні про нього!.. Та все-таки про дещо я думав! І він це чудово розумів, клятий пройдисвіт!..

— Принагідно зазирни туди, в шухлядку. Тільки потім поклади їх на місце. Я отримав щонайменше сотні таких листів. Я хотів би їх позбутися!.. Послухай, розсортуй їх!.. Ти ж любиш порядок!.. Отримаєш задоволення!..

Я добре знав, чого він хоче... Він хотів далі дурити...

— Ти знайдеш ключ на лічильнику... Я відлучуся ненадовго! Ти сам зачиниш контору... Ти залишишся тут, щоб відповідати відвідувачам... — він аж сяяв... — Скажи, що я поїхав! далеко!.. Дуже далеко!.. В експеди-

цію!.. В Сенеґал!.. В Пернамбуку!.. до Мексики!.. Куди хочеш!.. Чорт забирай!.. годі з мене!.. Мене нудить, коли я бачу, як вони з'являються з глибини саду... Варто мені помітити їх, як мені стає зле!.. Мені байдуже!.. Говори їм усе, що хочеш... Скажи їм, що я на Місяці!.. Що не варто мене чекати... Тепер відчини мені підвал! Притримай ляду! Але не опусти її мені на голову, як минулого разу!.. Це напевно було зумисно!..

Я нічого не відповів на його слова... Він заліз у отвір. Спустився на дві, три сходинки... Трохи почекав і додав:

— Ти не злий, Фердінане... Твій батько помилявся щодо цього... Ти не поганий... Ти ніякий, ніякий, ось так!.. Прото-плазматичний! Якого ти місяця, Фердінане? Якого місяця ти народився, я хотів запитати?.. Лютий? Вересень? Березень?

— Лютий, Учителю!..

— Я ладен був побитися об заклад! Лютий! Сатурн! Ким ти хочеш стати? Бідолашний дурнику! Але це ж безглуздо! Опустиш ляду! Але коли я повністю спущуся! До самого низу, чуєш! не раніше! Щоб я не віддавив собі великого пальця! Ця драбина жахливо хитається! Вона не закріплена на середині!.. Я повинен постійно її лагодити! Давай!.. — Він знову заволав з глибини підвалу... — Дайте мені спокій! Зануди! П'яниці! Ти чуєш, мене ні для кого немає! я усамітнююся! я цілком усамітнююся!.. Я у від'їзді, можливо, дві години... можливо, два дні!.. Але я не хочу, щоб мене турбували! Не хвилюйся! Може, я вже ніколи знову не піднімуся! Ти нічого не знаєш! якщо тебе запитають!.. Я в глибокій медитації!.. Вловив?..

— Так, Учителю!

— Повна! Вичерпна!.. Фердінане! Абсолютна ізоляція!

— Так! Учителю...

З усієї сили я зачинив згори ляду, здійнявши хмару пилу! Вона грюкнула, як гармата... Я накидав газет, аби її замаскувати, і ляди не було видно... А тоді піднявся годувати голубів... Я довгенько залишався нагорі... Коли я спустився знову, він був ще у підвалі, я запитав себе, чи часом чогось не сталося!.. Почекав ще трохи... Півгодини... три чверті години... а потім вирішив, що час закінчувати цю комедію... Тоді я підняв ляду й зазирнув

досередини... Не помітивши його, я почав галасувати!.. Загримів лядою об підлогу... Йому довелося відповісти... Це змусило його вийти з небуття... Він увесь час прохропів під підвальним віконцем у складках «Завзятого» серед шовку та великих пухирів оболонки... Мені теж потрібно було працювати... Я вигнав його... Він піднявся до рівня підлоги... І виліз, протираючи свої баньки... обтрушуючи рединґот... Цілковито приголомшений, він заліз у контору...

— Я засліплений, Фердінане! Це чудово... Чудово... Це справжня феєрія...

Він увесь аж спух і навіть більше не розбазікував, він заспокоївся... й, поклацуючи язиком, вийшов з контори... Злегка погойдуючись після сну, він прошкував, як краб, по діагоналі... У напрямку до павільйону Режанс!.. То була кав'ярня, що виглядала як фаянсовий вольєр, з красивими трюмо, в той час воно стояло серед занедбаного квітника... Він сідав поближче... за столик біля дверей... Я з крамниці добре його бачив... Для початку вливав у себе абсент... За ним зручно було спостерігати... У нас на вітрині весь час стояв дуже гарний телескоп... Екземпляр, що залишився після великого конкурсу... Може Сатурна через нього й не було видно, зате я чудово бачив самого де Перейра, як він цмулить своє пійло. Потім він пускав навздогін вермут... Я визначав це за кольором... А зразу після цього випивав свій знаменитий «суворий ґроґ», наостанок.

* * *

Після вже згаданого нещасного випадку Куртіаль урочисто заприсягся більше ніколи ні за які гроші не сідати за кермо на автоперегонах... Годі з цим! Назавжди! Він дотримав свого слова... навіть тепер, через двадцять років, його треба було благати, аби він погодився просто вести машину під час найбезневинніших прогулянок... або цілковито безпечних демонстрацій. Він відчував себе набагато спокійніше у своїй кулі на сильному вітрі...

Усі його твори про «механіку» були зібрані в книгах... Зрештою, він більш-менш регулярно публікував протягом року два дослідження (з розрахунками) з еволюції моторів та два підручники з малюнками в додатках.

Один з цих невеликих опусів став із самого початку приводом для найзапекліших суперечок та навіть кількох скандалів! І зовсім не з його вини! Всім відомо, що винні були якісь підозрілі пройдисвіти, які перекрутили його думки з метою наживи! Йому це було геть невластиво! Чого варта сама назва:

«Автомобіль за 322 франки 25. Інструкція зі складання. Зроби сам: чотири місця, два відкидні сидіння, кузов, плетений з лози, 22 км на годину, 7 швидкостей і 2 задні ходи». Виключно з окремих деталей! Куплених де завгодно! підібраних за смаком клієнта! Згідно з його схильностями! відповідно до моди й сезону!.. Це невелике дослідження справило фурор... між 1902 і 1905 роками... Цей підручник містив не лише плани, але й усі креслення в масштабі один до двохсот тисяч. Фотографії, довідки, перерізи... все було бездоганне та вивірене.

Насамперед треба було, не гаючи жодної секунди протистояти небезпеці «серійного виробництва», яке вже зароджувалося. Де Перейр, незважаючи на його культ прогресу, завжди відчував огиду до стандартної продукції... Він з самого початку оголосив себе її непримиренним ворогом... У ній він вбачав причини неминучого здрібніння людської особистости та смерти ремесла...

Під час цієї битви за саморобний автомобіль Куртіаль був уже майже знаменитий у середовищі новаторів завдяки своїм оригінальним та вкрай сміливим дослідженням «багатоцільового шале», гнучкого, розтяжного житла, придатного для будь-яких родин! і будь-якого клімату!.. «Будинок для себе», повністю розбірний, надувний (звичайно ж, транспортабельний), який, за бажанням, можна миттєво зменшити на одну або дві кімнати у залежно від потреб, дітей, гостей, відпусток, залежно від будь-яких бажань та смаків кожного... «Старий будинок — це той, що більше не змінюється!.. Купуйте новий! Зробіть його гнучким! Не будуйте! Збирайте! Будівництво — це смерть! Будують лише могили! Купуйте живий будинок! «Багатоцільове шале» змінюється разом з життям!..»

Такими були тон і манера викладу в маніфесті, написаного цілком ним самим напередодні виставки

«Архітектура майбутнього» в липні 1898 року в Ґалереї Машин. Його опус про конструкцію будинку блискавично викликав надзвичайне хвилювання серед майбутніх пенсіонерів, батьків родин із мізерними статками, молодят без даху над головою та колоніальних чиновників. Його замордували проханнями з усіх кінців Франції, з-за кордону та з домініонів... Саме його шале, поставлене сторч, з рухомим дахом, 2492 цвяхами, 3 дверима, 24 прольотами, 5 вікнами, 42 шарнірами, дерев'яними або тканинними перегородками, залежно від пори року, зайняло перше місце в розряді «поза класифікацією»... неперевершене... Шале можна було спорудити потрібних розмірів за допомогою двох людей на будь-якій ділянці за 17 хвилин і чотири секунди!.. Швидкість зношування не мала особливого значення... вік будівлі був майже необмеженим!.. Тільки надмірна опірність могла призвести до руйнівних наслідків! Тож потрібно було, щоб будинок грав, ворушився, як справжній організм! гойдався! навіть угинався під поривами вітру! урагану, бурі, під натиском грози! Щойно він починав чинити опір — о, безмежна дурість! — природним наслідком було руйнування!.. Чого ще можна було очікувати від конструкції? масивної? гальванічної? зцементованої? Щоб вона протистояла стихіям? Та ніколи! Вона неминуче рано чи пізно буде повністю зметена й знищена... Щоб у цьому переконатися, достатньо пройтись одним із наших чудових та родючих сіл! Чи не всипана наша чудова земля з півночі до півдня сумними руїнами! Колись величні будівлі! Горді замки! окраса наших нив, що з вами сталося? Лише порох!»

«Але «багатоцільове шале» — пружне! воно пристосовується, розтягується і стискається у разі необхідности, за законом живих сил природи!..» «Воно дуже гнучке, але не руйнується».

Того дня, коли пройшла презентація його стенду, після проїзду президента Фелікса Фора, численних промов та компліментів, юрба змела всі перегородки й охорону! Збожеволівши, вона увірвалася в стіни «шале», і диво тієї ж секунди було розірване, роздерте на шматки, повністю проковтнуте! Товчія була такою всеохопною, такою ненаситною, що матерія в ній буквально розчинилася!.. Унікальний екземпляр навіть не був зруйнова-

ний, у звичайному розумінні цього слова, він був просто всмоктаний, поглинуЗтий, зжертий на місці... До вечора закриття від нього не залишилося й сліду: ні крихти, ні цвяха, ні нитки... Дивовижна споруда розсмокталося, як псевдофурункул! Куртіаль, коли розповідав про це й через п'ятнадцять років, не міг не засмутитися...

«Я міг би цим серйозно зайнятися... Гадаю, що це була та галузь, в якій, скажу без зайвої скромности, я розумівся найкраще. Я міг, не побоюючись жодних перевірок, встановити з точністю «до сантима» кошторис монтажу на ділянці... Але мною заволоділи інші проекти, ґрандіозніші... Я так і не знайшов часу, щоб відновити розрахунки за «індексом опору»... Але загалом, незважаючи на кінцеву катастрофу, можна вважати, що моя демонстрація відбулася!.. Моя сміливість дозволила деяким школам та молодим ентузіастам заявити про себе!.. несподівано розкритися! й таким чином знайти своє покликання... У цьому, безперечно, була моя заслуга! Власне, я і не мав іншої мети! Окрім визнання! Я нічого більше не просив, Фердінане! Нічого більше так пристрасно не бажав! Нічого ніколи не вимагав від влади! Я повернувся до моїх досліджень... Без інтриг! Без викрутасів! Так слухай... минуло кілька місяців... І вгадайно, що я отримав? Майже одне за іншим? З одного боку, «Нішан», і майже через тиждень — «Академічні Пальми»... Я насправді був ображений! За кого вони мене мали? Чому не тютюновий кіоск? Я хотів відіслати всі ці дешеві цяцьки міністрові! Хотів попередити Фламмаріона! «Не беріть цього близько до серця! А ті цяцькі візьміть! Візьміть! — відповів він. — У мене вони теж є! «Тут я змирився! Але все ж вони мене просто брудно підкупили!.. Мерзенні негідники! Мої плани були розпродані за мізерними цінами, списані, запозичені, ти чуєш, за допомогою тисяч мерзенних вивертів! І абсолютно бездарно... Офіційними архітекторами... пихатими, нахабними та безсоромними... я написав про них Фламмаріонові... Щоб відшкодувати мені збитки в цій грі, вони повинні були дати мені принаймні орденську стрічку!.. У цій грі честолюбств, я хотів сказати!.. Ти розумієш мене, Фердінане! Він цілком був згоден зі мною, але порадив мені промовчати, не вплутуватися в нові скандали... йому це було б просто неприємно... Я

повинен був потерпіти ще трохи... момент був не надто вдалий... Загалом, я був його учнем... я не мав цього забувати... Ох! Я ні про що не шкодую, можеш мені повірити! Правда, деякі деталі мене досі засмучують! Але це все! Абсолютно!.. Сумний урок... І нічого більше... Я іноді міркую про це, час від часу...»

Я знав, у які моменти його опосідала архітектурна ностальгія, це зазвичай бувало за містом... Під час підйому, коли він задирав ногу, щоб лізти в гондолу... Його раптово охоплювали спогади... Можливо, цієї миті він трохи дрейфив, і це змушувало його розмовляти... Він дивився вдалину на краєвид... У великому передмісті, особливо перед земельними ділянками, хатинами та куренями з дощок, він зм'якшувався... Ставав схвильованим... халупки, кривобокі, потріскані, криві, гніздилися на краю поля за дорогою й тонули в багні... «Ти бачиш усе це, Фердінане? — виголошував він, — ти бачиш всю цю гидоту?» Він робив широкий жест... Ніби обіймаючи видноколо... І весь той хаос жалюгідних споруд, церкву, курники, пральню та школу... Всі ті зламані халупи, старі, сірі, лілові, кольору резеди... Всі ті купи будівельного сміття...

— Добре, га? Це достить бридко?.. Так, тут є і моя вина! Це я! Це я відповідальний за все! Ти можеш сказати це мені, Фердінане! Ти чуєш мене? Мені!

— О!— говорив я, ніби дивуючись... Я знав, що це був його коронний номер... Він сідав верхи на облавок... І встрибував у плетений кошик... Якщо вітер дув не надто сильно... він залишався у своїй панамі... Він волів надягати її... він зав'язував її широкою стрічкою під підборіддям... Зате я надягав його кашкет... «Віддати кінці!» Спочатку ми зсувалися на міліметр, спершу дуже тихо... а потім трохи швидше... Потрібно було докласти зусиль, щоб пройти над дахом... Він ніколи не скидав піску... Однак все-таки треба було підійматися... Ми ніколи не надували повну кулю... Балон з газом коштував тринадцять франків...

* * *

Через деякий час після події з «Будинку для себе», знищеного божевільним натовпом, Куртіаль де Перейр вирішив різко змінити всю свою тактику... «Спочатку—

капітал...» — казав він!.. Така була його нова максима: «Менше ризику! Головне — впевненість!..» Він склав програму дій цілком виходячи з цих передумов, «Фундаментальні реформи!..» Все цілком розумно й зрозуміло...

Мова йшла про те, щоб за будь-яку ціну поліпшити насамперед саме становище винахідників... О! він виходив з того, що у світі досліджень завжди було достатньо ідей! Їх завжди було навіть надто багато! Тоді як капітал, навпаки, всіх винахідників завжди уникав! Боягузливий! вкрай обережний!.. Всі біди ставалися через брак фінансових засобів... недовіру капіталу... вкрай рідкісні кредити!.. Але все це легко залагодити!.. Достатньо втрутитися і змінити цей стан справ якоюсь вдалою ініціативою... Ці міркування стали підставою для негайного заснування в самій Ґалереї Монпасьє, за туніським кабінетом, між ванною та коридором, «Куточка фінансиста»... Маленький, дуже специфічний куточок, умебльований вкрай просто: шафа, етажерка, два стільці та, щоб вивищитися над буднями, дуже красивий бюст де Лессепса[1] на середній полиці, а також теки з документами, незліченні теки...

За новим статутом будь-який винахідник за п'ятдесят два франки (уся сума вноситься авансом) мав право на три публікації своїх проектів у нашому часописі, абсолютно «ad libitum», навіть найнеймовірнішої нісенітниці, найзапаморочливішого марення та найбезглуздішої брехні... Все це так чи інакше заповнювало цілі дві колонки в «Майстротроні», плюс десять хвилин особистої консультативної бесіди з директором Куртіалем... Нарешті, щоб зробити цей задум ще привабливішим, учасник одержував олеографічний диплом як «член-депозитор Дослідницького Центру «Еврика» з фінансування, вивчення, розгляду та оцінки особливо корисних та прогресивних відкриттів у науці та промисловості!..»

Розкошелити когось на п'ятдесят монет завжди було непросто!..... Адже навіть якщо наговорити сім мішків гречаної вовни... справа просувалася туго... А всі відвід-

---

[1] *Фердінан де Лессепс* — французький дипломат і підприємець, автор проекту і організатор будівництва Суецького каналу.

увачі, навіть найненормальніші, починали хвилюватися і намагалися ухилитися, коли мова заходила про гроші... Навіть перебуваючи в цілковито неадекватному стані, вони відчували, що їх хочуть нагріти... І свої грошики вони вже ніколи не побачать... «Підготовка досьє» — так умовно називався наш виверт...

Відтоді, відповідно до договору, Куртіаль брав на себе всі основні дрібні та великі заходи, походи, зустрічі... обговорення... збори... попередні дискусії та робив усе, що було потрібно, аби залучити, задобрити, переконати, надихнути чи заспокоїти членів консорціуму... Все це, природно, у встановлений час!.. Усерйоз!.. Без жодного поспіху!.. Метушні!.. Грубощів!.. Такого ми намагалися уникати... Різкість усе псує! Надмірна квапливість зводить нанівець усі плани!.. Найпідніші справи визрівають дуже повільно!.. Ми рішуче виступали й посилено боролися проти будь-яких виявів руйнівного волюнтаризму чи істерії!.. «Вкладник, як справжній птах, швидко відлітає геть, та коли йдеться про гроші, він стає черепахою».

Щоб винахідник якомога менше заважав перемовинам, завжди таким делікатним, слід було усунути всі перешкоди... він сам одразу мав повернутися додому... Й обов'язково чекати, посмоктуючи люльку... Та не перейматися своєю справою... Якщо його винахід матиме підтримку, його відразу повідомлять та посвятять у всі деталі... Проте винахідник дуже рідко сидів спокійно у своїй норі!.. Не минало й тижня, як він знову приходив... аби довідатись про новини... І принести нам нові проекти... або доповнення до старих... Додаткові креслення... Окремі частини... Він повертався знову й знову, марно було висловлювати невдоволення, він приходив дедалі частіше... настирливий, заклопотаний та вічно незадоволений... Коли ж до нього починало потроху доходити, він здіймав галас... з ним траплявся більш-менш серйозний напад... Після цього його вже не бачили... Траплялися й не зовсім телепні... але їх було дуже мало... Вони мали намір влаштувати нам бучу законними способами, поскаржитися до комісаріату, якщо їхні гроші не повернуть... Куртіаль знав їх усіх. З їхнім наближенням він намагався здиміти. Він помічав їх здалеку, коли вони виходили з іншого боку аркади... Просто неймовірно,

наскільки у нього було набите око на різних вар'ятах... Рідко кому вдавалося його заскочити... Він ховався у задній кімнаті та розмахував там своїми гантелями, а ще частіше зникав у погребі... Там було спокійніше... Він нікого не хотів бачити... І черговий йолоп, який бажав отримати свій внесок назад, міг скільки завгодно волати та бризкати слиною, все було марно...

— Займися ним! Фердінане! Займись ним гарненько! — радив мені цей пройдисвіт. — Займися ним! поки я помізкую!.. Я надто добре знаю все, що він скаже! Це справжній зануда! Щоразу на нього йде не менше двох годин!.. Через нього я весь час ніяк не можу зосередитися! Чортзна-що! Най би його шляк трафив! Ти маєш знищити цю напасть! Убий його! Прошу тебе, Фердінане! Він не повинен більше гуляти світом!.. прибий його на місці! Спали! Розвій його прах за вітром! Мені на це просто начхати! Але, заради Бога, нізащо, ти чуєш, не пропускай його до мене! Скажи, що я в Сингапурі! в Коломбо! у Гесперид! Що я відновлюю береги каналу на перетині Суеца й Панами! Байдуже що! Всі засоби добрі, аби лиш не бачити його знову!.. згляньсяся наді мною, Фердінане!..

Отже, саме я з кам'яним виразом обличчя мав приймати всі удари на себе... У мене була своя власна система... Як і «Будинок для себе», я перевершував співбесідників у гнучкості... Я зовсім не пручався... Зіщулювався під натиском люті... ба більше... Я вражав недоумка-відвідувача силою своєї ненависти до огидного де Перейра... вмить знищував його... завдяки набору найжорстокіших образ!.. Тут я був на висоті!.. Я змішував його з лайном! таврував! поливав брудом! Цю огидну скотину! Нечуване лайно! Ще в двадцять разів! у сто разів! у тисячу разів гірше, ніж він сам міг уявити!..

Заради його внутрішнього задоволення я волав на все горло і робив з Куртіаля якийсь горщик з огидним, текучим, пластиковим гівном... Це було незрівнянно!.. Я цілком віддавався цьому... Я тупав майже по ляді за компанію з черговим психом... Силою свого обурення, щирістю та руйнівним натхненням я перевершував їх усіх! Мене неможливо було втримати... Я впадав у транс... Це було щось неймовірне... Я весь смикався, проклинаючи його... Неможливо було передати, в який пароксизм

я впадав у своїй безмежній люті... У мене це було від батька... і веселенького минулого... У люті мені не було рівних!.. Найбожевільніші та найнесамовитіші маніяки губилися, коли я брався за справу... хоч я і був молодий... Вони йшли геть приголомшені... прибиті силою моєї ненависти... моєю нестримною злістю та жадобою помсти, яку я виношував у собі... Вони йшли від мене у сльозах, довіряючи мені самому покінчити з ненависним Куртіалем, з цим гівном... гадючником пороків... облити його лайном, набагато липкішим, ніж у надрах вбиралень! Виразка на тілі суспільства! Потрібно розмазати це лайно по стіні... звити з нього мотузки... зняти з нього стружку... покласти його замість підстилки у нужнику, між асенізаційною бочкою та канавою... Запхати його туди раз і назавжди... щоб йому вічно срали на голову!..

Щойно відвідувач забирався геть і відходив на безпечну відстань... Куртіаль підповзав до ляди... Він ледь її піднімав... І боязко визирав звідти... Потім вилазив нагору...

— Фердінане! Ти щойно врятував мені життя... О! Так! Життя!.. Це факт! я все чув! Ох! Саме цього я й побоювався! Ця горила розчленувала б мене! Тут, просто на місці! Розумієш?..

Потім він раптом замислився... Після всього, що я видав, він відчував певне занепокоєння... Ґрандіозна сцена з отим типом...

— Але я... Фердінане! Принаймні, зізнайся мені відразу, чи не впав я настільки у твоїх очах? Ти можеш мені сказати? Ти можеш бути відвертим зі мною, еге ж? Я все вислухаю, якщо хочеш! Ну ж бо!.. Ці комедії, сподіваюся, нічого не зачіпають у твоїх почуттях? Це було б жахливо! Ти зберіг свою повагу до мене? Ти ж знаєш, ти завжди можеш на мене цілком покластися! Присягаюся! Ти мені віриш? Ти вже почав мені довіряти, еге ж? Скажи мені, почав чи ні?

— Так! Так, звичайно... Я думаю... Я думаю, що якраз починаю...

— Тоді послухай мене, мій любий Фердінане!.. Під час цієї божевільної сцени... я багато про що передумав... поки цей бридкий тип... викрикував свою гидоту... Я сказав собі: бідолашний Куртіаль! цей лемент!

Усі ці крики, плітки і просторікування жорстоко калічать твою долю... Й не приносять жодної користи твоїй справі! Якщо я кажу «справа»! Розумієш! То мова йде не про гроші! Я маю на увазі щось значно дорожче й крихкіше! Величезне нематеріальне багатство! Найзаповітніша Мета! Віднайдення вічної теми! Тієї, що має нас усіх окрилити... Спробуй-но здогадатися, Фердінане! Швидше! Час іде! Хвилина! Година! В моєму віці це вже ціла Вічність! Ось побачиш! Усе так і буде, Фердінане! так і буде! — Його очі зволожувалися... — Послухай ще, Фердінане! Я сподіваюся, що колись ти зрозумієш все... Так!.. Ти реально оціниш мене, коли мене вже не буде з тобою і я не зможу нічого сказати на свій захист!.. Саме тобі, Фердінане! тобі відкриється істина!.. І ти захистиш моє добре ім'я від паплюження!.. Саме ти! Я розраховую на це, Фердінане! Вірю в тебе! Якщо звідусіль лунатимуть голоси: «Куртіаль був негідником, найгіршим з покидьків! фальсифікаторів! Такого мерзотника, як він, ще треба пошукати...» Як ти на це відповіси, Фердінане? Тільки так... Чуєш? — «Куртіаль зробив лише одну помилку! Але вона виявилася фатальною! Він думав, що світові, аби змінитися, потрібен розум... Світ змінився... Це факт! Але розуму в ньому не додалося...» І це все, що ти скажеш! Тільки це! Нічого більше! Не треба додавати нічого!!! Це звичайна річ, Фердінане! Звичайна річ! Щось зовсім нікчемне легко вмістити у величезному... Але як звести величезне до мізерного? Ох! У цьому причина всіх бід! Фердінане! І ні в чому іншому! Всіх наших бід!..

Після кожного такого стресу його охоплювала дуже зворушлива турбота щодо мене. Він не хотів, щоб у мене псувався настрій...

— Ну, Фердінане! Йди погуляй! — говорив він мені тоді... — Сходи до Лувру! Це тобі піде на користь! Пройдись Бульварами! Ти ж любиш Макса Ліндера[1]. Тут ще не вивітрився дух того мамонта! Ходімо звідси! Швидше! Зачиняй будинок! Повісь табличку! Ходімо зі мною в «Три мушкетери»!.. Я пригощу тебе кількома

---

[1] *Макс Ліндер (1883—1925)* — відомий французький актор-комік, один з найпопулярніших «королів сміху» часів німого кіно.

шкаликами! Візьми гроші з лівої шухляди. Я піду окремо... Через коридори... Зайди в «Заколот»... Якщо побачиш цього Нещодавно!.. Дізнайся, чи є новини?.. Ти ж ставив на Шехерезаду (а твої ставки на Віолончель?) Га? Але це лише ти сам! Ти нічого не знаєш про мене!.. Чуєш?..

* * *

Дедалі частіше він казав мені про те, що розмірковує над Великим рішенням... Він переховувався в підвалі, певна річ, лише для того, щоб розмірковувати, цілими годинами... Він брав із собою грубу книжку та велику свічку... Очевидно, він заборгував усім букмекерам нашого кварталу, не лише отому Нещодавно із «Заколоту», але ще і в «Трьох Мушкетерах» та навіть у кнайпі на вулиці Блан-Манто... А там сидів справжній головоріз... Він не дозволяв, щоб його турбували... Мені це не завжди подобалося... Я мав напружувати всю свою фантазію, аби відповідати всім приблукалим до нас психам... нахабним передплатникам, жалюгідним витріщакам та небезпечним маніякам... Вони буквально засипали мене лайками... Я викликав вогонь на себе... Вони дорікали мені усім... ця несамовита банда пришелепків... великі фахівці зламаних речей... Вони сунули без кінця... Постійно входили та виходили... Дзвінок ледь витримував... Він дзвенів без упину... А мене це відволікало від ремонту «Завзятого»... Куртіаль зі своїми вигадками постійно займав увесь підвал... Тоді як ремонт «Завзятого», що лежав у підвалі, входив до моїх безпосередніх обов'язків!.. На довершення всього, мені довелося б відповідати, якби він скрутив собі в'язи... Там усе висіло на волосині!.. Його система могла полетіти під три чорти... Зрештою я не витримав і сказав, що далі так тривати не може... я більше в це не граю!.. Що відтепер умиваю руки... Справа могла скінчитися катастрофою!.. Це було цілком очевидно... Але він навіть не слухав! Його це анітрохи не хвилювало... Він ховався дедалі частіше. Коли він був у підвалі, то волів ні з ким не говорити!.. Навіть світильник йому заважав... Він дійшов до того, що гасив його, аби глибше поринути у роздуми.

Врешті я виказав йому все, що думав... Він так мене розлютив, що я більше не стримувався... хай іде в дупу! Там йому буде набагато зручніше розмірковувати!.. Тоді він розхвилювався!.

— Фердінане!— сказав він мені. — Як ти можеш зі мною так розмовляти? Зі мною?! Ти, Фердінане! Схаменися! В ім'я Господа Бога! зглянься на мене! Можеш вважати мене брехуном! Удавом! Вампіром! Останнім йолопом! Якщо я скажу неправду! Ти ж намагався, Фердінане, вбити свого батька, чи не так? Уже? Еге ж! Це факт! Це не вигадка? Якась фантасмагорія? Це ж по-справжньому! Який жах!.. Діяння, яке не вкладається в голові! Це правда! Еге ж! Щира правда! Ти ж не станеш заперечувати? Я нічого не вигадую! Ну й що ж тепер? Чого ти хочеш? Скажи мені? Вбити й мене? Очевидно, так! Ось! Це не смішно! При першій слушній нагоді! Підстерегти!.. Дочекатися зручного моменту!.. Втертися до мене в довіру... І вбити, знищити!.. Ліквідувати мене!.. Ось твоя мета!.. Про що я думав? Ех! Справді, Фердінане, така твоя натура! Твоя доля темніша за Ереб!.. Ти всіх ненавидиш, Фердінане! хоча і не даєш цього взнаки! Ти зачаївся! Скільки злости, Фердінане! у вигинах твоєї душі! Що приховується в мороці! Я ще не все знаю!.. Вона наростає! Знищує все!.. Смерть!.. Так! Мені! Якому ти зобов'язаний більше, ніж життям! більше, ніж хлібом! більше, ніж повітрям! Або навіть сонцем! Думкою! О! Цю мету ти плекаєш? Чи не правда? День і ніч! Ти плазував!.. Усіма способами... Найрізноманітнішими!.. Завжди несподівано!.. Неприборканість... Ніжність... Пристрасть... Усе! В тобі не залишилося нічого людського! Я бачу перед собою чудовисько! Це сталося! ти знаєш, куди ти йдеш? Якби я лише міг передбачити! А, ну так!.. Відгуків про тебе мені вистачає... Хитрий... відлюдькуватий!.. І ось нарешті ти знову наочно демонструєш усі свої злочинні нахили. Ще й які нахили!.. Ниці інстинкти! О! О! Це у тебе в крові, друже! Каїнова печать! Тавро злочинця... Вроджене!.. Вроджена збоченість!.. Але ти зараз у мене! Гаразд! Мій друже! Гаразд! Перед тобою — не боягуз! Може, ти вважаєш мене недоноском, якого запросто можна тероризувати? Е ні! Ні! Я завжди дивився небезпеці прямо у вічі! Сам цього хотів! І я піду до кін-

ця! прикінчи мене, якщо зможеш! Ну ж бо! Я чекаю! Я твердо стою на ногах! Зважуйся! Поглянь на мене! Я кидаю тобі виклик, Фердінане! Чуєш мене? Ти мене дратуєш! Я говорю це при здоровому глузді та абсолютно свідомо! Подивися Людині просто у вічі! Я багато разів ризикував!.. І того дня, коли ти тут з'явився! Я не злякався! Тож давай! Бий! Я відкрито прийму удар! Нумо, швидше!..

Я не перебивав його... дивився вдалину... на дерева... сад... галявину... годувальниць... пташок, що пурхають з лавки на лавку, на водяні брижі... під поривами вітерцю... Це було приємніше, ніж сперечатися з ним!.. Мені не хотілося навіть дивитися на нього... Його мова була набагато менш приваблива... Я ледь втримався від того, щоб не запхнути прес-пап'є йому в горлянку... Таке велетенське, громіздке... у мене аж руки свербіли... Воно важило не менше трьох кілограмів... Мені було так гидко... Але я стримувався... Намагаючись зберегти власну гідність.... А він усе базікав, цей педик!..

— Сьогоднішні молодики мають схильність до вбивства! Але це, Фердінане, я таки знаю, зазвичай кінчається на бульварі Араґо![1] На ешафоті, мій друже! На ешафоті! Нещасний! О Господи! А винним був би я!..

Я вже не витримував такої кількости слів... і відчував, як у мені здіймається злість... Вона переповнювала мене!..

— Учителю! Гей, Учителю! Ідіть до сраки! — сказав я йому нарешті. — Заткніться! І забирайтеся звідси! Я вас не вб'ю! Я просто зніму з вас штани! Я вам зроблю татуювання на дупі!.. Це мені завиграшки... Я заткну вам дірку в сраці! Щоб не смерділо! Ось що з вами буде! Обіцяю вам! Якщо ви тільки скажете ще хоч одне криве слово!

Я спробував схопити його... Але він виявився спритним... Притьмом кинувся в задню кімнату... Таки відчув, що це серйозно! Мені урвався терпець... Він зачинився у своїй кімнатці... й вовтузився там зі своїми брусами...

---

[1] *Бульвар Араґо* — паризький бульвар в районі Монпарнасу, з 1909 до 1939 років тут відбувалися публічні страти.

Наразі я мав від нього спокій... Він був досить далеко... Згодом він знову вийшов... пройшов через контору... Лівим коридором... і втік до міста... Він навіть не піднімався у свій кабінет... Нарешті я міг спокійно попрацювати...

Це було не так просто — лагодити, зашивати, латати стару оболонку, стуляти докупи подірявлені шматки... Важка праця... Особливо якщо врахувати, що для освітлення мені доводилося користуватися ацетиленом... Прямо там, у підвалі, а це було вкрай небезпечно... поруч з горючими сполуками... Там усе було просякнуте бензином... Він скрапував звідусіль... Я вже уявляв собі, як перетворюся на живий смолоскип!.. Оболонка «Завзятого» загалом виглядала як решето... Все нові й нові діри! Нові подерті місця! Вони з'являлися під час кожного підйому і спуску! Під час приземлення на зоране поле... з боків... В анфіладах мансард, особливо при сильному північному вітрі!.. Всюди від кулі залишалися великі та малі обривки: в лісах, на гілках, між дзвіницями та фортечними мурами... Ця куля зносила димарі з будинків! кілограми черепиці та флюгери з дахів! Але найжахливіші пошкодження та розриви траплялися під час зіткнення з телеграфними стовпами!.. При цьому вона часто розривалася навпіл... Треба віддати належне де Перейру, він справді дуже ризикував під час своїх підйомів. Кожний підйом здавався просто фантастикою... через мінімальне наповнення кулі він тримався просто якимось дивом... і все задля економії!.. Але ще більше мене лякали спуски з усіма його причандалами, які трималися на шмарклях... На щастя, він пристосувався! майстерности йому було не позичати. Коли я з ним познайомився, на його рахунку було вже 1422 підйоми! І це не враховуючи підйомів на прив'язаних кулях... Непоганий результат! У нього був повний комплект медалей, дипломів та свідоцтв... Він знав усі тонкощі, проте його приземлення мене завжди приголомшували... Маю визнати, що те, як він падав на ноги, було просто чудово! Щойно гондола торкалася землі... як він увесь групувався... точно вловлював момент... І вискакував, як управний жокей... завжди загорнутий у своє покривало, він рідко забивався... Не відривав собі навіть жодного ґудзика... Не втрачав ні секунди... Він ки-

дався вперед... Біг по борознах... не обертаючись... Він прямував до «Завзятого»... Гучно сурмлячи в маленький ріжок, який носив на перев'язі... Крос тривав доти, доки вся ця плутанина остаточно не приземлялася... Як зараз бачу його під час цього спринту... У своєму рединґоті та панамі він виглядав просто незрівнянно... Треба сказати, що мої автопластичні шви... більш-менш трималися в повітрі... Але ж він не сам їх робив... Йому б забракло терпіння, він би все лише зіпсував... Зрештою, оте звичайнісіньке церування вимагало справжньої майстерности! Незважаючи на незліченні хитрощі та мою невичерпну винахідливість, я деколи зовсім впадав у відчай від цієї чортової оболонки... Вона ледве трималася... Уже шістнадцять років, як її діставали за будь-якої погоди, за будь-яких обставин, навіть під час ураганів, на ній була латка на латці... Кожне наповнення повітрям перетворювалося на справжню драму!.. Під час спуску було ще гірше... Якщо бракувало цілої смуги, я вилучав її зі старої шкури «Архімеда»... Від нього залишилися лише шматки та великі клапті в стінній шафі у підвалі... Це була прив'язна куля, з якою він починав, вона була величезного розміру... Двадцять років він брав на ній участь у ярмарках... Я докладав усіх зусиль, щоб ретельно склеїти все, що можна... А коли «Завзятий» після команди «Віддати кінці» здіймався над натовпом, я пізнавав мої латки в повітрі... Я бачив, як вони теліпаються, збираючись у складки... Та мені було не до сміху.

Окрім того були ще й підготовчі роботи... Ця штука з підйомами аж ніяк не відбувалася сама по собі!.. Нічого подібного... Все це заздалегідь ретельно готувалося, обсмоктувалося, обговорювалося протягом декількох місяців... Потрібно було виготовити відповідні листівки та фото. Вся Франція була всіяна різноманітними проспектами... Слід було залучити всіх більш-менш відомих осіб!.. Витримувати брудні лайки всіх існуючих Комітетів, що завжди відзначалися неймовірною скупістю... І на довершення всього ми отримували гору пошти від винахідників з приводу «Завзятого».

Я навчився у Куртіаля офіційному стилю. І давав усьому раду не так уже й погано... Не робив багато помилок... У нас був папір «ad hoc» для ведення перемовин від імени «Паризької секції друзів вільної кулі»...

Ще з кінця зими ми бомбардували запитами мерію! Програми на сезон складалися навесні! Ми ж, загалом, і так знали, що всі наші неділі до свята Всіх Святих зайняті... Телефоном ми набридали президентам усіх Комітетів. Поштою доводилося займатися мені. Я ходив туди в години напливу народу... Сподіваючись змитися, не заплативши! Зазвичай мене ловили в дверях...

Ми посилали запити на всі ярмарки, зібрання та святкування по всій Франції! Всюди! Ми нічим не гребували! Але зазвичай намагалися не надто віддалятися від департаментів Сена і Уаза... та Сена і Марна! Ми ледь не збанкрутіли, перевозячи весь наш крам: різні торби, балони з повітрям, шайби, одне слово, все наше химерне спорядження. Щоб мати хоч якийсь зиск, до вечора ми мали повертатися в Пале-Рояль. Інакше могли зазнати збитків! Куртіаль виставляв ціну, визнану доволі помірною! Зовсім скромну та круглу: двісті двадцять франків... Плюс газ для надування та голуби під час підйому, по два франки штука!.. Висота не обумовлювалась... Нашим найвідомішим та найсерйознішим суперником був капітан Ґі де Розьє, він просив набагато більше! На своєму «Безстрашному» він виробляв ризиковані трюки!.. Піднімався разом зі своїм конем і так і сидів у сідлі нагорі! На обумовленій висоті в чотириста метрів!.. Це коштувало 525 франків, поїздка назад оплачувалася муніципалітетом. Але ще частіше нас випереджали італієць зі своєю донькою: «Калогоні та Петіта»... На них ми натикалися всюди! Вони мали успіх, особливо в гарнізонах! Вони брали набагато більше та виробляли в небі тисячу піруетів... Ще й на довершення всього, починаючи з висоти 620 метрів, вони кидали букети, маленькі парашути та кокарди! Вони просили 835 франків та контракт на два сезони!.. Вони непогано заробляли...

А от Куртіаль зовсім не збирався ні на кого напускати туману! Без зайвих драматичних ефектів! О! Зовсім навпаки! у нього була суто наукова манера, пізнавальна демонстрація: показовий політ з люб'язною промовою напочатку та випусканням голубів наприкінці сеансу... Він завжди сам попереджав про це присутніх, виголошуючи переднє слово: «Пані та панове... Якщо я у моєму віці ще піднімаюся, то це не заради порожніх хвастощів!

Повірте! І не через бажання вразити натовп!.. Погляньте на мої груди! Ви побачите тут блиск усіх найвідоміших та найпрестижніших медалей! Якщо я піднімаюся, пані й панове, то лише заради родинної просвіти! це мета всього мого життя! Все для освіти мас! Ми не прагнемо грати на чиїхось ницих інстинктах! Пробуджувати нездорові пристрасті! Я звертаюся до розуму! Тільки до розуму!» Він повторював це й мені, аби я засвоїв: «Фердінане, запам'ятай назавжди, наші польоти повинні за будь-яку ціну виконувати свою місію! Високо нести стяг «Майстротрону»... В жодному разі ми не повинні опускатися до блазнювання! до маскарадів! повітряних вибриків! навіженого викаблучування! Ні! Ні! Й ще раз ні! ми повинні тримати нашу марку! Звичайно, ми не маємо забувати й про розваги! Нам за це платять! це цілком припустимо! Але все ж, якщо змога, ми повинні прагнути пробудити у цих бовдурів жагу до справжніх знань! Звичайно, виховання необхідне. Але виховувати цих йолопів, яких ти бачиш навколо і які стоять з розявленими ротами! О! Це дуже складно, Фердінане!..»

Ніколи, я певен цього, він не погодився б покинути землю, не пояснивши спершу глядачам у дружній бесіді всі деталі та принципи аеростатики. Щоб заволодіти увагою присутніх, він сідав, балансуючи, на самий край гондоли у своєму незвично прикрашеному рединґоті та панамі й чіплявся рукою за мотузки... Він демонстрував гру клапанів і вентилів, гайдропа[1] і барометрів, закони баласту й сили тяжіння. Потім, захоплений предметом, він переходив до інших сфер, розповідаючи уривками про метеорологію, міражі, вітри та циклони... Він заводив мову про планети і рух зірок... Не забував нічого: Кільця... Близнюки... Сатурн... Юпітер... Арктур і його обриси... Місяць... Бельгофор і його рельєф... Він висловлював судження про все... Про Марс він міг говорити годинами... Знав його дуже добре... Це була його улюблена планета! Він розповідав про всі його канали, їхні русла та течію! Про його флору! Начебто він сам купався там! Він був на «ти» з планетами! Він мав величезний успіх!

---

[1] *Гайдроп* — баластна мотузка, що служить для гальмування руху й пом'якшення удару гондоли під час остаточного приземлення повітряної кулі.

Поки він, розсівшись, бризкав слиною та зачаровував натовп своїм красномовством, я потихеньку робив свої справи... Це був мій невеликий заробіток. Я користувався загальною схвильованістю і збудженням... вклинювався в натовп та пропонував «Майстротрон» по дюжині за два су, неспродані підручники з автографом... пам'ятні медалі з крихітною повітряною кулею, а для тих, які здавалися мені найрозбещенішими... які лапають у натовпі... у мене був невеликий набір цікавеньких картиночок, дуже пікантних... прозорих і переливних... Рідко траплялося, щоб я не розпродавав усе... Трохи талану, і поступово я багатшав на двадцять п'ять монет! На ті часи це була сума! Як тільки я все спихував і збирав урожай, то робив учителю знак... Він перекривав пару... Припиняв свою балаканину... І знову спускався в гондолу... Прив'язував панаму... кріпив свої стрижні, відв'язував останній шкот і потихеньку відчалював. Я тримав найостанніший канат... Це я подавав команду «Віддати кінці»... Він дув у свій ріжок... «Завзятий» здіймався в височінь!.. Ніколи я не бачив, щоб він летів прямо... Із самого початку він ішов убік. З різних причин... Летів якось навскоси... розгойдувався над дахами... Зі своїми численними латками він був схожий на великого різнобарвного арлекіна... Він вибрикував у повітрі, чекаючи, поки подує справжній бриз... він міг підніматися лише на сильному вітрі... В такому стані, як стара спідниця на мотузці, він був небезпечний... Навіть найтемніші польові миші — і ті це бачили... Всі сміялися, дивлячись, як він теліпається серед дахів... Але мені було не до сміху!.. Я побоювався нищівного поштовху! Моторошного! Це був би його останній виверт... Я подавав Куртіалю різні знаки... щоб він зараз же скидав пісок!.. Та він ніколи не квапився... Боявся надто високо підніматися... Але страх тут був цілком зайвий!.. Те, наскільки високо він підніметься, було не так важливо, якщо взяти до уваги стан оболонки!.. найбільше він побоювався, щоб не звалитися просто на село... він був на волосину від цього... він міг врізатися в школу... або сісти на стічну трубу... Приземлитися просто на мерію!.. гепнутися в найближчому ліску. Було цілком достатньо висоти в п'ятдесят чи шістдесят метрів... я розраховував лише на ласку долі... Це був максимум... Найкраще

для Куртіаля в його жалюгідному становищі було б узагалі ніколи не підніматися вище другого поверху... Це ще можна було допустити... А потім починалося справжнє божевілля... Хоча б тому, що ту кляту оболонку практично неможливо було до кінця надути... На один, два балони більше — й куля розповзлася б по швах... Просто вибухнула б, як граната!.. Тільки пролетівши над останньою хатиною та проминувши останню огорожу, він викидав пісок. Нарешті наважувався й витрушував увесь запас... Без баласту його злегка підкидало... метрів на десять... Надходила черга голубів... Він різко відкривав кошик, і пташечки випурхували стрілою... В цей момент я мав підключатися... Це служило сигналом до спуску!.. Мушу сказати, що я мчав зі страшною швидкістю... Я мав розігрувати комедію, щоб розворушити цих бідолах!.. І вони всі прожогом кидалися за кулею... швидко допомагали нам скласти... цю величезну подерту оболонку... і віднести все господарство на вокзал... причепити на лебідку... Але то ще було не все! Найкраще, як свідчив досвід, не дозволити їм усім одразу ж здиміти... і змусити їх ще поштовхатися з нами й прибігти всім натовпом, слід було розіграти катастрофу... Це діяло майже безвідмовно... Інакше ми залишалися в програші... за роботу їм довелося б платити... А без них!.. довелося б усе залишити...

Я починав страшенно лементувати! І звивався, як тхір! Я щодуху кидався просто через вибоїни в напрямку передбачуваного падіння... Я чув його ріжок... «Пожежа!.. Пожежа!.. — репетував я... — Дивіться! Дивіться! Полум'я!.. Зараз вогонь поширюється всюди! Він уже на деревах!..» Тоді вся юрба зривалася з місця... Вони бігли всім натовпом... Слідом за мною! Як тільки Куртіаль помічав мене з усією цією зграєю селюків, він відкривав усі клапани... Повністю спорожняв ту подерту кулю. Вона перетворювалася на купу лахміття. Вона падала, млява, спустошена та смертельно втомлена!.. Куртіаль вискакував із кошика... Підводився на ноги... Ще раз дув у ріжок, щоб усі зібралися... І виголошував нову промову! Селюки боялися, що від цієї штуки загоряться копиці... Вони юрмилися навколо і не давали йому клеїти блазня... Вони стягали все на купу... Але це було лише жалюгідне шмаття!.. Оболонка була настільки подерта

гілками... Це було сумне видовище... цілі кущі стирчали між оболонкою та сіткою... Рятувальники, сяючі, задоволені, тупцяли від хвилювання, садовили Куртіаля, як героя, на свої могутні плечі... та несли його з тріумфом... Вони вирушали до найближчого шинку відсвяткувати та втамувати спрагу! А мені діставалася найбрудніша, найогидніша і найкаторжніша робота... Поки ще не стемніло, діставати з ярів, полів та борозен усі наші причандалля... Збирати такелаж, якорі, блоки, ланцюги та все розкидане приладдя... кілочки в траві за два кілометри, барометр-анероїд... дрібні сап'янові коробочки та дорогі нікельовані деталі... Я називав це «пікніком»!.. Крім того, жартами та обіцянками я мав стримувати від усіляких витівок найнервовіших ґевалів... Ба більше, я мав змусити їх тягти, причому задарма, все це дрантя, ці сімсот кілограмів мотлоху! Цю пошматовану оболонку, і залишки моторошного катафалка! І ще мав устигнути запхати в останній вагон, якраз у момент відправлення потяга! Чорт забирай! Усе це було геть не так просто! А коли я нарешті діставався через вагони до Куртіаля, потяг давно вже був у дорозі, і я знаходив цього типа на сьомому небі, абсолютно незворушного, хитрого, хвалькуватого, він досі щось пояснював та демонстрував аудиторії. Підсумовував минулу пригоду!.. Ґалантно кланяючись брюнетці, що сиділа навпроти, дбаючи про дамські вуха... намагаючись уникати ризикованих натяків... Він усе-таки був досить розкутий, дотепний, п'яний і вигравав своєю медаллю та торсом... Він ще й устиг налигатися, скотиняка! І був у чудовому гуморі! Від частувань! Від червоного вина! У всіх у руках були склянки... Він набивав собі черево канапками... І більше ні чим не переймався... Навіть не цікавився, як у мене справи!.. А я був у кепському гуморі... от я йому зараз усе викажу! відіб'ю у нього охоту жартувати!

— А! Це ти, Фердінане? Це ти?..

— Так, мій любий Жулю Верн!..

— Сідай сюди, хлопче! Розповідай швидше!.. Мій секретар!.. — відрекомендовував він мене... — Ну, скажино мені, у товарному вагоні все гаразд?.. Ти все зібрав?.. Задоволений?..

Я сидів з кам'яним виразом обличчя, я не був задоволений... я нічого не відповідав.

— Щось не так?.. Щось трапилося?..

— Це востаннє! — сказав я рішуче... різко і коротко...

— Як? Чому востаннє? Ти жартуєш? Що таке?

— Оболонку вже неможливо відремонтувати... і я не жартую!

Запала мертва тиша... Час для жартів закінчився... Було чути постукування коліс... кожний шерех... Дзвін стекол ліхтаря... Він намагався розгледіти при тьмяному світлі вираз мого обличчя... Хоча б усмішку... Але я і оком не кліпнув!.. Я залишався абсолютно серйозним...

Стояв на своєму...

— Ти справді так вважаєш, Фердінане? Не перебільшуєш?

— Я сказав вам те, що думаю!.. Я в цьому дещо тямлю...

Я став справжнім експертом по дірах... Я не бажав чути заперечень... Він скоцюрбився в куточку... Розмову закінчено!.. Ми більше не заговорювали один до одного...

Усі інші на полицях, не могли зрозуміти, що ж, власне, сталося... Та-да-дам! Та-да-дам! Стукотіли колеса. Було чути, як олива скрапує з ліхтаря... Всі гойдливі голови... нараз похилилися.

* * *

Якщо у світі й існує якась річ, до якої слід ставитися з надзичайною недовірою, то це далебі вічний двигун!.. На цьому ґарантовано обпечеш собі пальці...

Усіх винахідників можна загалом поділити на декілька категорій за їхніми захопленнями... Є чимало осіб, майже зовсім безпечних... Вони захоплюються «розрядами», наприклад «телуричними», «доцентровими»... Ці хлопці дуже поступливі, вони можуть їсти у вас з руки... із пригорщі... Дрібні господарські винахідники теж не надто настирні... Що ж до всіх отих «тертушок для сиру», «китайсько-фінських каструль», «ложок з подвійною ручкою»... загалом усього, чим послуговуються на кухні... То ці типи люблять пожерти... Це справжні бонвівани... Вдосконалювачі «метро»?.. О, тут уже потрібно бути обережнішим! Але абсолютно божевільні, по-справжньому невгамовні маніяки майже всі схиблені на «вічному двигуні». Ці ладні на все, аби довести

вам, що зробили відкриття!.. Вони знімуть з кожного скальп, хто висловить хоч найменший сумнів... цих людей не можна дражнити...

Я зустрічав у Куртіаля хлопчину з бані, він був справжнім фанатиком... він міг говорити лише про свій «маятник», причому напівпошепки і з несамовитим блиском очей... Відвідував нас і заступник прокурора з провінції... Він спеціально приїжджав з південного сходу, аби лише показати свій циліндр... величезну трубу з ебоніту з відцентровим клапаном та електричним датчиком... На вулиці його можна було запримітити ще здалеку, він ходив боком, як справжній краб... Він нейтралізував тяжіння Меркурія, випромінювання Сонця та «іони», що проходять крізь хмари... Він ніколи — ні вдень ні вночі — не знімав з плечей свого величезного азбестового накомірника, обплетеного дротом та шовком... Це був його хвильовий детектор... Коли він входив у «взаємодію», то здригався... у нього з ніздрів вигулькували бульбашки...

Куртіаль знав їх усіх як облуплених!.. Він знав, як з ними поводитися... З багатьма він був на «ти». Ми сяк-так викручувалися... Але якось йому спало на думку влаштувати між ними «конкурс»!.. Це було цілковите божевілля! Я відразу забив тривогу!.. Я тут же закричав... Усе, що завгодно, тільки не це! — але стримати його було неможливо! Йому терміново були потрібні гроші, ще й готівка!.. Звичайно, наші справи були дуже кепські... Ми заборгували вже принаймні за шість номерів «Майстротрону» друкареві Тапоньє... далі відбріхуватися було неможливо... З іншого боку, польоти не приносили колишніх доходів... Нам страшенно заважали аероплани... Уже 1910 року селюки стали хвилюватися... Вони хотіли бачити самі літаки... Ми ж далі гарячково вели своє листування... Так би мовити, без жодного перепочинку... Ми боролися до кінця... Чіплялися до всіх йолопів... і до архієпископів... і до префектів... і до поштових паній... і до фармацевтів... і до «садових виставок». Тільки навесні 1909 року ми віддрукували понад десять тисяч рекламних листів... І трималися до останнього... Треба сказати, що Куртіаль продовжував грати на кінних перегонах. Він повернувся в «Заколот»... Мабуть, розрахувався з Нещодавно... Я бачив, як вони розмовляли... мій старий шкарбун виграв за одним присідом

в Анжьєні шістсот франків на Морквині та ще двісті шістдесят на Селімені в Шантії... Це його сп'янило... Він ризикував дедалі більшими сумами...

Якось уранці він з'явився в контору геть тепленький... І одразу ж накинувся на мене...

— А! Поглянь-но, Фердінане! Нагода! Ось вона! Це справжня нагода!.. Ось... Ти чуєш мене, десять років!.. Платив лише я!.. вистачить! я набив собі руку! Більше я не схиблю! Дивися!.. — він показував мені «Крокіньоль», нову газетку про перегони, яку він уже всю помалював... синім, червоним та жовтим! Я, довго не думаючи, сказав йому...

— Послухайте, пане де Перейр! Уже двадцять четверте число... В нас у касі чотирнадцять франків... Тапоньє дуже люб'язний... досить терплячий, слід віддати йому належне, але зрештою й він більше не бажає друкувати наш журнал!.. Я хочу одразу ж попередити вас! Ось уже три місяці, як він облаює мене щоразу, коли я приходжу на вулицю Рамбюто... Особисто я більше до нього не піду, навіть з ручним візком!

— Дай мені спокій, Фердінане! Дай мені спокій... Ти мені набридаєш! Ти стомлюєш мене своєю балаканиною... Своїми меркантильними розмовами!.. Іди і передай цьому Тапоньє... Від мене, ти чуєш! Цього разу від мене... Якщо подумати, то цей гад розжирів за мій рахунок!.. Ось уже двадцять років, як я його годую! Він нажив собі цілий статок! урвати! вхопити! І чимало! Колосально! На моєму журналі!.. Я хочу передати цій сволоті ще дещо! Скажи йому! Ти чуєш мене! Скажи йому! Що він може поставити весь свій заклад, всі свої манатки, свою обстанову! своє господарство! посаг своєї дочки! свій новий автомобіль! усе! страховку! поліс! нехай нічого не залишає! велосипед свого сина! Все! затям гарненько! Все на фаворита Брагаманса... Я говорю «фаворита»! В «третьому»! Мезон, у четвер!.. Ось! Саме так, хлопчику!.. Я чітко бачу! 1800 франків за 100 су! Точніше 1887... Усі до решти!.. Затям гарненько! З тим, що я матиму на іншому, це за обидва заїзди становитиме 53498 франків! Ось! Саме так... Брагаманс!.. Мезон! Брагаманс!.. Мезон!..

Він і далі торочив те саме... не слухаючи мене... й вийшов через коридор... Він нагадував сновиду...

Наступного дня я чекав його весь вечір... що він прийде... прийде з п'ятдесятьма трьома тисячами... Минуло п'ять годин... Нарешті він приперся... Я бачив, як він ішов через садок... Не звертаючи уваги ні на кого в конторі... Він пройшов просто до мене... Схопив мене за плечі... І стис мене в своїх обіймах... Він більше не вихвалявся... Він ридав...

— Фердінане! Фердінане! Який я жалюгідний мерзотник! Паскудний негідник... Яка ганьба!.. Я все втратив, Фердінане! Все моє! твоє! мої борги! твої! газ! усе!.. Я винний ще одну ставку Нещодавно!.. палітурникові я винен 1800 франків... У консьєржки в театрі я позичив ще 30 франків... Я винен ще 100 франків сторожеві в Монтрету!.. Я зустріну його сьогодні ввечері... Ти бачиш, до чого я докотився!.. О! Фердінане! Ти був правий! Мені кінець!..

Він журився... катувався... рахував... і знову перераховував усі гроші... Скільки всього він був винен?.. Щоразу виходило все більше... Він знаходив стільки боргів, що я думав, він їх вигадував... Він шукав олівця... І збирався почати все знову... Я рішуче зупинив його... І сказав йому:

— Стривайте! Стривайте, пане Куртіаль! Ідіть заспокойтеся! На що це схоже?.. Якщо прийдуть клієнти! Що вони подумають? Вам ліпше піти відпочити!..

— Фердінане! Твоя правда!.. Ти говориш розумніше, ніж твій учитель! Жалюгідний стариган! Жахіття, Фердінане! Жахіття!..

Він обхопив обіруч свою голову...

— Це неймовірно! Неймовірно!..

Геть знетямлений він пішов відчиняти ляду... І зник... Я знав уже цей його цирк! Завжди було те саме!.. Після його чергового ідіотизму... після жування шмарклів приходили роздуми... «А як же харчування, друже мій! Таки треба буде знайти кредит!..» Але мені ніде не давали в борг!.. Ні пекар!.. ні продавець фруктів... Він, ця скотина, звичайно, думав, що я не зробив жодних припасів... Він дуже помилявся, бо я змушений був вжити свої застережні заходи... Я не будував повітряних замків!.. І мав слушність!.. Зрештою, я виявився спритнішим!.. Я перетрусив усі шухляди й таки протримався місяць... І харчувалися ми не так уже й кепсько... Не

салом із сіллю! А справжнім найкращим м'ясом!.. смаженою картоплею... і конфітюром... «чистий цукор»... Ось яким я був.

Йому не хотілося засмучувати свою дружину... Вона в Монтрету нічого не знала.

* * *

Дядько Едуар повернувся з провінції, ми його давно не бачили, він заскочив у суботу ввечері... Прийшов розповісти мені новини про моїх батьків і про дім... Їхнє невезіння тривало!.. Батько, незважаючи на всі зусилля, так і не зміг піти з «Коксінелі»... А це була його остання надія... У «Конніванс-Енсанді», навіть якби він добре друкував на машинці, він був не потрібен. Вони вирішили, що він занадто старий для молодшого службовця... ще й занадто сором'язливий для роботи з людьми... Отож, йому довелося викинути це з голови... чіплятися за своє місце... та привітно всміхатися до Лепрента... Це був важкий удар... Після цього він зовсім перестав спати.

Барон Мефез, керівник відділу страхування життя, дізнався про його пошуки роботи... Він завжди відчував огиду до мого батька і постійно діймав його... Він спеціально змушував його підніматися на шостий поверх лише для того, щоб ще раз повторити йому, яким йолопом він його вважає... і що той переплутав усі адреси... Звичайно, це була неправда...

Розмовляючи зі мною, дядько Едуар... вагався... а можливо, всерйоз гадав... що моїм старим принесе задоволення на хвилину побачити мене... З моїм батьком усе владналося... У них і так досить неприємностей... Вони вже багато вистраждали... Давалася взнаки його природна доброта... Але на одну думу про це у мене розливалася жовч... До горла підступала нудота... Зі мною вже не можна було експериментувати...

— Давай! Давай! Давай, дядечку!.. У мене є співчуття!.. У мене все це є... Та варто мені повернутися в Пасаж... Я тобі можу в цьому зізнатися... Я не протримаюся там і десяти хвилин! Я підпалю все це кубло!.. — Мені зовсім не хотілося знову випробовувати долю!..

— Гаразд! Гаразд! Добре, що сказав, я бачу, що ти думаєш з цього приводу!..

Він більше не затинався про це... Напевно, він їм усе передав... Мова про це більше не заходила... про моє повернення в родину.

З Куртіалем усе було ясно... Сумніватися не доводилося... весь день тривала клята плутанина... та нескінченні підколи... Він викидав усе нові й нові коники... та брехав за чотирьох свиней. Тільки над вечір мені давали спокій... Коли він ішов, я міг робити все, що заманеться... Моє життя було в моєму цілковитому розпорядженні!.. До десятої години ранку, коли він приїздив з Монтрету, я був господарем... Я цінував це! Після годівлі голубів я був абсолютно вільний... Мені щораз вдавалося трохи підзаробити на продажу... старих «Майстротронів»... Це було доволі важко... Частина грошей ішла мені... Вони у мене залишалися... Під час польотів я теж трохи заробляв... Це ніколи не перевищувало чотирьох або п'яти франків... але для мене такі гроші були справжнім Ельдорадо!..

Цьому старому крокодилові, звичайно, кортіло дізнатися, де я зберігаю свої монетки!.. свій маленький запас!.. Він міг мене вистежити! Я був напоготові... У мене була добра школа... Ця маленька сума ніколи не покидала мого гаманця та зручного місця під манишкою... Довіри між нами не було... Зате я знав усі його сховки... у нього їх було три... один був під підлогою... інший — за лічильником (одна цеглина виступала) і, нарешті, останній — просто в голові Гіппократа! Я тягав у нього звідусіль... Він ніколи не перераховував... Зрештою у нього закралася підозра... Але йому не варто було особливо обурюватися... Він не платив мені ні шеляга... До того ж я його годував!.. зовсім не погано... ще й досить ситно... Він відчував, що йому нічого сказати...

Увечері я не готував їжі, а йшов один в «Кафе-автомат» на розі Риволі... І навстоячки трохи перекушував... мені це завжди подобалося... Але так не вельми наїсися... Потім я просто тинявся. Робив коло через Монмартр... Пошта... вулиця Етьєн-Марсель... І зупинявся біля статуї на площі Перемоги, щоб викурити сиґарету... Це було величне перехрестя... Воно дуже мені подобалося... Там було дуже спокійно і добре думалось... Я більше ніколи не був такий щасливий, як тоді у «Майстротроні»... Я не будував планів на майбутнє... Сьогодення не здавалося

мені надто поганим... Я повертався лише близько десятої години...

У мене було ще багато роботи... Постійне зашивання «Завзятого»... запізнілі бандеролі та писанина для провінції... А потім, ближче до одинадцятої години, я знову виходив через аркаду... Це був цікавий час... У нашій окрузі було повно повій... всі курви, за двадцять монет... та навіть ще дешевше. Біля кожного третього-четвертого стовпа стояла дівка з одним чи двома клієнтами... Вони мене знали... Вони часто були ласкаві до мене... Під час облав я пускав їх до контори... Вони ховалися серед тек і сиділи, ковтаючи пил... перечікували, поки поліцаї не відійдуть подалі... Ми весело кохалися в «Куточку вкладника»... У мене було право на будь-яку дупу... і все завдяки моїм очам, бо в критичні хвилини я добре бачив усі підходи з антресолів... Коли я помічав, як підкрадаються шпики... Вони всі втікали крізь маленькі двері... Я був наче вождь племені! Зберігав цілковите мовчання... Це було незадовго до півночі, коли очікували поліцая... У хаосі другого поверху в мене часто ховалася ціла дюжина дівчаток... Лампу гасили... Не можна було й пискнути... На плитах лунали глухі кроки... Було страшно... Вони зіщулювалися, як миші, по кутках... Потім наставало розслаблення... Найбільше мені подобалися історії... Вони знали все про Ґалереї... все, що там затівалося, всі спекуляції... під арками... в комірках... в задніх приміщеннях крамниць... Я дізнався все про торгівлю, про всіх, кого жарили в дупу... про всіх викиднів... усіх рогоносців в окрузі... Ось так одного разу, між одинадцятою годиною та північчю, я дізнався все про де Перейра, про те, як цей поганець ходив задля бичування в «Етруську браму», що на алеї навпроти... майже біля виходу з «Француза»... що він любив суворі катування... було чути, як він реве за оксамитовими фіранками... кожного разу це коштувало йому 25 монет... дорого!.. ще б пак!.. Нерідко траплялося, що він замовляв три сеанси поспіль!..

Я теж ревів, коли слухав про такі вибрики!.. Я зрозумів тепер, чому у нього ніколи не було авансу... адже через оті «сеанси» та кінні перегони грошей завжди не вистачало!.. Дивуватися було нічому!..

Найкраще за всіх розповідала Віолетта, вже немолода дівчина з півночі, завжди із зачіскою, потрійний

шиньйон з довгими шпильками «метеликами», вся руда, їй, мабуть, вже було під сорок... Завжди в короткій чорній обтислій спідниці, з крихітним рожевим фартушком та у високих черевиках на шнурівці з каблуками «котушками»... Мене вона любила... Всі реготали до гикавки, коли її слухали, — так чудово вона імітувала інших... У неї завжди були новини... А ще вона хотіла, щоб я її трахав... вона називала мене своїм «трахкалом»... Вона весь час говорила про Руан! Вона прожила там у тому самому будинку дванадцять років, майже не виходячи з дому... Коли ми спускалися в погріб, я запалював свічку... Вона пришивала мені ґудзики... Я ненавидів це заняття!.. Вони у мене часто відскакували від напруги, коли я штовхав ручний візок... Я міг пришивати що завгодно... лише не ґудзики... ніколи!.. Я не терпів їх... Вона хотіла купити мені шкарпетки... Вона взагалі хотіла, щоб я став чепуруном... Я вже давно їх не носив... де Перейр теж, якщо бути об'єктивним... Коли вона йшла з Пале-Роялю, то підіймалася на Вілетт... усю довгу дорогу бігцем... Там були п'ятигодинні клієнти... Там вона ще непогано заробляла... Вона не хотіла сидіти на одному місці... Час від часу, незважаючи ні на що, вона проводила місяць у лікарні... Вона надсилала мені звідти листівки... Вона дуже швидко поверталася! Я пізнавав цокання її підборів по плитах... У нас з нею були чудові стосунки майже два роки... до від'їзду з Ґалерей... Під кінець вона стала ревнивою. У неї почався клімакс... І зіпсувався характер...

* * *

У сезон овочів ми набивали собі кендюхи... Я готував овочевий жардиньєр зі скибочками сала... З Монтрету Куртіаль привозив салат і квасолю цілими кошиками!.. А також моркву і ріпу, пучками та оберемками, і навіть горох...

Куртіаль дуже любив страви з «підливою». Я вивчив усе це за кулінарною книгою... Опанував всілякі раґу та страви, які можна згодом розігріти. Це було дуже зручно... Я цим ще довго користувався. У нас в гімнастичній залі позаду контори була потужна переносна піч «Сульфідор», на очищеному газі, щоправда, трохи ви-

бухонебезпечна...Взимку я готував печеню з овочами... Я сам купував м'ясо, маргарин і сир... А випивку кожен мав діставати по черзі...

Віолетта полюбляла перекусити вночі... Вона обожнювала холодну телятину з хлібом... Але все це коштувало доволі дорого... А грошей і так бракувало!

Даремно я заспокоював себе... Найгіршого уникнути не вдалося... Довелося братися за підготовку до «Конкурсу на Вічний двигун». Він мав зразу вирішити всі наші проблеми... Ми розраховували на негайну віддачу. Ярмарок мав відбутися на мосту!.. Двадцять п'ять франків за вхід та право взяти участь у випробуваннях... Перша премія в дванадцять тисяч монет присуджувалася «Великим журі з найавторитетніших світових знаменитостей»! Була ще одна премія, заохочувальна грамота... і 4350 франків, конкурс було задумано з розмахом!..

Охочі взяти участь з'явилися відразу!.. Цілий потік!.. Наплив!.. Справжня навала!.. Креслення!.. Плани!.. Надзвичайно детальні дослідження!.. Дисертації з ескізами... Ми харчувалися все краще! Але радіти було ще зарано! О! звичайно!.. Я не сумнівався, що ми ще пошкодуємо про цю затію!.. Я не чекав нічого доброго від майбутнього... і тоді буде не до сміху!.. Нам ще дорого доведеться заплатити за купюри, що опинилися у нас в руках!.. Ці дві... три... можливо, й п'ять тисяч... райдужні мрії!.. Я не сумнівався, що все це знову обернеться для нас наймерзеннішим чином... і довго чекати не доведеться.

Макетів цього можливого двигуна було повно, на будь-який смак... були представлені всі існуючі тенденції. Помпи, динамічні маховики, космо-земні патрубки, балансири для якорів... калометрічні маятники та відбивачі радіохвиль... Можна було тицьнути навмання пальцем і точно знайти саме те, що треба... Під кінець другого тижня почали з'являтися навіжені передплатники! вони самі! особисто!.. Хотіли дізнатися всі новини... З початком «Конкурсу» їхнє життя зупинилося. Вони взяли в облогу нашу хату... І юрмилися перед дверима... Куртіаль вийшов на поріг та виголосив довгу промову... Він повідомив їм, що захід відкладається на місяць... І пояснив це тим, що один із наших вкладників, під час

прогулянки на Лазурному Березі, зламав собі плечову кістку... але скоро він одужає... і він приїде та привезе нам гроші... Все вже готово... лише невелика затримка... Непогано придумано... Вони пішли... але були страшенно розлючені... Вони обчистили нашу вітрину... Бризкали жовчю всюди... навіть найсолідніші з них... схожі на пуголовків... Насправді це була мерзенна зграя дуже небезпечних маніяків, яких Куртіаль, на свою голову, розворушив... Тепер він це зрозумів... Та замість того щоб визнати власну помилку, він зривав зло на мені...

Після обіду, чекаючи, поки я проціджу бульйон, він вичавлював у себе на обличчі вугрі, вони виходили, як черв'ячки, потім він розтирав їх між брудними, гострими нігтями... Замість носа у нього був якийсь маленький качан цвітної капусти... зморщений, потрісканий... червивий... Ще й окрім усього він, здається, збільшувався... Я звернув на це його увагу.

Сьорбаючи бульйон, ми чекали, коли знову з'являться гарячково збуджені маніяки і почнуть ображати нас та обсипати погрозами... битися в судомах... та вдавати із себе казна-що... А тим часом Куртіаль брався за мене... Він усіляко намагався мене принизити... Напевне, це давало йому полегшу... Він міг заскочити мене зненацька... «Колись, Фердінане, мені потрібно буде пояснити тобі деякі основні траєкторії... та головні еліпси... Ти зовсім не знаєш великих Близнюків!.. ба навіть Ведмедицю! а це найпростіше!.. Я помітив це сьогодні вранці, коли ти говорив з тим шмаркачем... На тебе було шкода дивитися!.. Хто б міг подумати!.. А якщо одного разу хтось із наших відвідувачів прийде і запитає тебе, наприклад, про Зодіак?.. його вигляд?.. Або про Стрільця?..

Що ти зможеш відповісти? Нічого?! або майже нічого?! У кожному разі, не так уже й багато... І ми будемо дискредитовані, Фердінане! Адже нам протегує сам Фламмаріон!.. Так! Так і буде! Це не лізе ні в які ворота! Твоє невігластво! Що таке небо? Діра!.. Порожнє місце для тебе, Фердінане! І не більше! Ось! Що таке небо для Фердінана!» Тут він хапався за голову руками... І починав розгойдуватися з боку в бік, не відпускаючи її... так ніби ця новина була настільки болюча для нього... що він не може цього стерпіти!.. Він так зітхав, що мені ставало недобре.

«Але спершу про найголовніше! — раптом різко говорив він до мене... — Чуєш, передай-но мені двадцять тек! Будь-яких! Давай! Я хочу переглянути їх зараз же... Завтра вранці я зроблю висновок! Потрібно колись починати, хай йому чорт! Нехай мене не надто турбують! Повісь на двері табличку! «Засідання комітету з премій»!.. Я буду на другому поверсі, ти чуєш?.. Погода хороша, ти можеш прогулятися до цього Тапоньє-Бараньє!.. Запитай у нього, як там з нашим рекламним додатком... Іди повз «Заколот». Але не заходь! Щоб тебе не засікли! Тільки зазирни в маленьку залу, чи не видно Нещодавно?.. Якщо він уже пішов, запитай у хлопчика, але тільки від себе!.. Ти чуєш? Я тут ні до чого!.. Скільки взяла Сиберія в неділю в «четвертому» в Драг? Коли підеш, намагайся не йти повз кав'ярню! прослизни вулицею Далайрак!.. І головне, нехай мене не турбують! Мене немає тут ні для кого! Я хочу попрацювати в тиші й спокої!..» Він підіймався нагору і замикався у своєму «туніському» кабінеті. Він був ситий. І я був упевнений, що він задасть хропака... А у мене були ще адреси комітетів... треба було покінчити з цими дрібницями... Я полишав контору і розташовувався під деревами навпроти... Гарненько сховавшись за кіоском. У друкаря мені було нічого робити... Я заздалегідь знав, що він мені скаже... Я мав важливіші справи. Цілий рулон, дві тисячі етикеток, які потрібно заклеїти, для наступного номера, якщо друкар його не візьме!.. Хоча це було не ґарантовано!.. Минулої п'ятниці завдяки «Конкурсу» йому вдалося повернути частину боргу... Але ми були винні йому набагато більше! За трьома рахунками!.. і ще за газ за два місяці... та надто за перевезення...

Поки я перебував у своєму сховку, то бачив, як здалеку підійшла ціла вервечка відвідувачів... Усі вони кинулися до контори... Вони юрмилися перед вітриною... і люто торгали двері!.. Я забрав із собою дверну ручку... Вони хотіли все рознести... штовхалися... обмінювалися обуреними репліками... Вони стояли дуже довго... та гули попід дверима... На відстані в чотириста-п'ятсот метрів я чув дзижчання... Я не ворушився... не витикався... А то вони звалилися б на мене, як смерч!.. І роздерли б на шматки!.. До семи годин вечора з'являлися все нові конкурсанти... А той виродок нагорі, у своєму

барлозі, напевне, все ще хропів... Якщо він, звичайно, ще не здимів... через бічні двері на вулицю...

Зрештою, поспішати було нікуди... і я міг трохи поміркувати... Минуло вже кілька років, як я пішов від Берлопа... А малий Андре... Цей огидний шмаркач, напевне, вже виріс!.. Він, мабуть, знову гарує десь в інших господарів... Швидше за все, він уже покинув стрічки... а ми часто забредали сюди удвох... Сиділи на лавці ліворуч від басейну... в очікуванні полуденного пострілу гармати... У той час ми обоє ще були учнями, але це було вже давно... Чорт забирай! Як швидко дорослішають хлопчаки! Я озирнувся в сподіванні побачити малого Андре... Хтось казав мені, що він більше не працює у Берлопа... А служить у «Санта»... Він перейшов у розряд «юнаків»... Часом мені здавалося, що я бачу його під арками... Але ні!.. Це був не він!.. Можливо, він змінив зачіску?.. Я хочу сказати, у нього волосся вже не стирчить їжачком, як тоді... Може, й тітки його вже немає?.. Він весь час бігав кудись після обіду!.. Розважитися... Напевно, я його більше ніколи не побачу... він зник назовсім... тілом і душею, про нього тепер можна лише розповідати... О! це жахливо... Навіть у молодості, коли вперше помічаєш... як втрачаєш близьких людей... друзів, яких більше ніколи не побачиш... ніколи... які зникають, як сон... і все... нічого не залишається... колинебудь і ти так зникнеш... коли-небудь, хай не дуже скоро... Але обов'язково... розчинишся в цьому нескінченному потоці речей, людей... днів... перетворень, які на жодну секунду не зупиняються... І ти не побачиш більше навіть усіх цих паскуд, усіх цих ґаволовів, увесь цей набрід, що нудьгує під арками у своїх пенсне з парасольками та цуциками на повідку... Вони вже віддаляються... Розчиняються у сні разом з іншими... всі... вони зараз зникнуть... Це було нестерпно сумно... Ба більше, просто підло!.. У чому винні ці люди, що біжать уздовж вітрин?.. У мені здіймалось непереборне бажання... я ледь стримувався, щоб не вистрибнути зі свого сховку... і не стати перед ними... змусивши їх здригнутися... Схопити їх за одяг... шалена думка... щоб зупинити їх... щоб вони не йшли!.. Щоб вони так і застигли там!.. раз і назавжди!.. І щоб більше не бачити, як вони йдуть геть!

* * *

Через два чи три дні Куртіаля викликали в камісаріат... Поліцай спеціально зайшов за ним... Таке траплялося доволі часто... Це трохи дратувало... Але завжди все владнувалося... З такої нагоди я особливо ретельно чистив його щіткою... Він вивертав манжети на другий бік... І йшов виправдовуватися... Його довго не було... А повертався він завжди на піднесенні... Він їх присоромлював... Він знав усі закони... усі найменші виверти, всі процедурні заморочки... Та цього разу справа була серйозна!.. Наші вар'яти з «Вічного двигуна» вже дістали всіх комісарів... Комісар з вулиці Фран-Буржуа одержував по дванадцять скарг за день!.. а інший, з відділка на вулиці Шуазель, уже втратив будь-який терпець... Він погрожував обшуком... Із січня там сидів новий комісар... а старого, який був таким поблажливим, перевели в Ліон... Новий був просто лайном... Він попередив Куртіаля, що коли ми і надалі будемо займатися нашими махінаціями з «Конкурсом», він видасть ордер на обшук!.. Він вочевидь хотів вислужитися... Він прибув сюди чортзна з якої діри!.. Його переповнювала жага діяльности!.. Це саме він збивав з пантелику нашого друкаря! він тільки й думав, як би нас сприкрити!.. Телефон більше не працював. Його відключили, я мав сходити на пошту... Він мовчав уже три місяці... Винахідники-скаржники мусили з'являтися особисто... Листування ми більше не вели... Ми отримували занадто багато пошти!.. Ці юридичні чвари остаточно витріпали наші нерви... Ми лише витягали купюри з конвертів... А інше викидали... Нам було не до них!.. Ми були налякані не на жарт!..

Куртіаль виявився безсилий... Комісар з Шуазель став у нього поперек горла, це був справжній ультиматум!.. Він повернувся мертвотно-блідим...

— Ніколи ще!.. Ти чуєш мене, Фердінане! Ніколи!.. Ось уже тридцять п'ять років, як я працюю для науки!.. як я буквально розпинав себе! Саме так... заради просвіти... і виховання мас... Ніколи ще не поводилися зі мною так, як цей покидьок!.. Мені просто бракує слів! Так! цей шмаркач!.. Ця жалюгідна нікчема!.. За кого він мене має, цей блазень?.. За схибленого при-

дурка? Торговця контрамарками? Яке нахабство! Яка безсоромність! Обшук! Торочить те саме, як заїжджена платівка! «Обшук» і все! Ну і нехай він приходить, цей недоумок! Що він знайде? О! Видно, що він новачок! Він ще не має досвіду в цій сфері! Провінціал! Я тобі кажу! Одразу видно, що селюк! Але цей горопаха марно старається! У нього далебі розігралася уява! Уява! О! Це йому обійдеться дорожче, ніж мені... О, так! Чорт забирай! А той, з вулиці Абукір! Він теж хотів прийти! З обшуком! Ну прийшов, подивився! Вони перевернули весь будинок! Ці брудні огидні скотиняки... Тільки все переворушили та здиміли... Veni! Vidi! Vici! Стадо брудних нікчемних виродків! Минуло вже два роки! А! я досі з відразою згадую це! і що ж знайшов цей йолоп... Якісь папірці та старий тиньк... Він увесь був у смітті! Мокра курка! Бідолаха!.. Вони порпалися скрізь! Але не змогли зрозуміти жодного слова... Нікчемні таргани. О! засранці! Жалюгідні смердючі недотепи!.. Віслюки-законники... Гнойові жуки, я ж їх добре знаю!..

Він показував мені кудись нагору, на незліченні купи... поклади... Це нагадувало справжні льодовики, скелі із загрозливими виступами! Вони були такі хитрі!.. Було б дуже дивно, якби комісар з Шуазель дав собі раду з цими горами! Цими навислими лавинами...

— Обшук! Обшук! Затям мої слова! Бідолаха! Бідний гамен! Жалюгідна нещасна личинка!..

Хоч він і гороїжився, проте ці погрози таки непокоїли його... Він був дуже схвильований!.. Наступного дня він спеціально пішов до цього молодика... Спробував переконати його в тому, що той помиляється щодо нього... Абсолютно! Цілком!.. Його просто облили брудом!.. Це було питанням честі... Йому не давали спокою образи цього шмаркача... Він навіть закинув гантелі... Він був у сум'ятті... Щось бурмотів, сидячи на стільці... Він міг говорити лише про цей обшук... Навіть забув про мою наукову освіту!.. Не хотів нікого приймати! Казав, що тепер уже немає сенсу! Я постійно вивішував маленьку табличку «Засідання комітету».

Саме тоді, коли почалися розмови «про обшуки», він знову почав міркувати про майбутнє... Він запевняв, що тоне... й страждає... «О! Фердінане! — звертався він до мене, поки шукав теки, щоб віднести їх в інше міс-

це... — Ти знаєш, що мені насправді потрібно!.. Ще один день втрачено! зламаний! витрачений! цілком зіпсований! викреслений із життя!.. Проведений в ідіотській біганині!.. Мені необхідно зібратися!.. По-справжньому... Остаточно!.. Відволіктися від усього!.. Ти розумієш?.. Зовнішнє життя заважає мені!.. Воно мене вимотує!.. знесилює!.. Шматує на клапті!.. Всі мої великі задуми залишаються невтіленими, Фердінане! Я не знаю, що робити!.. Ось! невтіленими! Я в сум'ятті... Це жорстоко! Ти мене розумієш? Це важко передати! Це як політ, Фердінане! Я підіймаюся!.. Проникаю крізь нескінченність! перескакую!.. Вже проходжу крізь якісь хмари... От-от я побачу... І знову хмари... Мене сліпить блискавка!.. Весь час хмари... Я боюся!.. Я нічого не бачу!.. Ні, Фердінане!.. Я не бачу нічого! Хоч я і був близько... Я не можу зібратися, Фердінане!.. Я занадто розпорошуюся!»

Він чухав потилицю... пощипував вуса!.. у нього тремтіли руки... Більше він не відчиняв дверей нікому! Навіть маніякам «Вічного двигуна»... Оскільки у нас весь час було зачинено, вони таки зневірилися!.. І ненадовго дали нам спокій... Обшуку не було... Але напруга залишалася...

Тепер Куртіаль де Перейр побоювався всього, навіть свого «туніського» кабінету! Навіть своєї власної тіні! Його антресолі були занадто відкриті та легкодоступні!.. В будь-який момент вони могли прийти і вчепитися в нього... Він не хотів більше ризикувати!.. Він полотнів від одного виду клієнта!.. Заледве тримався на ногах! Він справді був вражений тим, що трапилося!.. Він хотів до свого льоху... Він ховався там усе частіше!.. Там було трохи спокійніше!.. А я тяг на собі весь журнал... Нічого цікавого! я запозичував цілі сторінки з його підручників... Робив вирізки... Місцями трохи поновлював матеріал... Заголовки я трохи переробляв... Я непогано давав цьому раду за допомогою ножиць, ґумки і клею. Відводив багато місця для листів читачів... Викидав лайки... І залишав одні захоплення... Крім того, я складав списки передплатників... Я намагався подати наш заклад у найвигіднішому світлі... Чотири хвости з нулів на кінці!.. Поміщав фотографії Куртіаля у формі, всього обвішаного медалями... та великого Фламмаріона, що збирає троянди у своєму саду... Цей контраст приємно

тішив око... Коли приходили винахідники... напосідали з питаннями та відривали мене від роботи... я знайшов хорошу відмовку...

«Він у міністра! — випалював я. — Той приходив за ним учора ввечері... Це, напевне, для експертизи...» Вони не дуже вірили... Але все ж стояли якийсь час у роздумах... А я тим часом тікав у гімнастичний зал... «Я подивлюся, чи він не повернувся!..»

Тільки мене й бачили.

* * *

Біда ніколи не ходить сама!.. «Завзятий» дедалі більше розвалювався, розповзався і обростав латками... Він так продірявився й зносився, що просто розлазився на нитки!..

Настала осінь, подули вітри! «Завзятий» гойдався від поривів та обвисав у момент підйому, замість того щоб зринути вгору... На водень і метан пішла купа грошей... І тільки якщо його дуже довго накачували, він робив невеликий ривок... Двома або трьома різкими стрибками йому вдавалося перелетіти через найближчі кущі... Потім він зносив огорожу й падав у фруктовий сад... Потім ще один ривок... він відскакував рикошетом від церкви... Зривав флюґер... І летів до села... Сильний вітер відносив його просто на тополі... Де Перейр більше не витримував паузи... Він випускав голубів... І гучно сурмив у ріжок... Він просто заглушав мене... Я мав підбирати ці жалюгідні обривки на берегах Сени й Уази, в Шампані та навіть у Йонні! Він проорав своєю дупою всі бурякові поля Північного Заходу... Колись чудова ґондола з індійського очерету зовсім втратила вигляд... На плато Оржмон куля пролежала добрі дві години у величезній баюрі гноївки! Яка так чудово ширила свої запахи!.. Усі вуйки в окрузі просто хапались за животи від реготу... Коли «Завзятий» нарешті склали, він страшенно смердів екскрементами... а Куртіаль теж був по вуха в лайні, тож нас не пустили в купе... І ми змушені були їхати в причепі разом з інструментами, спорядженням та гвинтами.

Але й після повернення в Пале-Рояль це ще не скінчилося!.. Наш чудовий аеростат навіть у глибині підвалу

смердів так потужно, що нам довелося спалити за літо щонайменше десять каструль бензойної смоли, сандалу та евкаліпту... цілі стоси вірменського паперу[1]!.. Інакше нас би витурили! Вже були скарги... Але це було ще півбіди... Зрештою, то були звичайні труднощі нашого ремесла... Найсильнішого й фатального удару нам завдала конкуренція з боку літаків... Саме так... Вони відбили у нас всю клієнтуру... Навіть наші найвірніші комітети... ті, що нам повністю довіряли і завжди приймали нас... Перон, Брів-ла-Вілен, наприклад! Карантан-сюр-Луан... Мезе... Цілковито віддані Куртіалю тихі комітети... що знали його вже 35 років... і де йому завжди довіряли... Всі вони раптом під різними приводами стали уникати нас!.. викручуватися! брехати! Це був кінець! Страшно було подумати!.. Особливо починаючи з травня і червня-липня 1911 року справи пішли гірше нікуди... Якийсь Кандемар Жульєн — якби лише він один! — зі своєю «Бабкою» відбив у нас понад двадцять клієнтів!..

І це незважаючи на те, що ми пішли на нечувані знижки... Ми змушені були їхати все далі... Возили з собою водень... помпу... барометр... Ми їздили в Нюї-сюр-Сомм за 125 франків! Включно з газом! Окрім дорожніх витрат!.. Направду, це було вже занадто! найбрудніші містечка... та зубожілі субпрефектури не бажали бачити нічого, крім біпланів... Вільбура Райта[2] з компанією!..

Куртіаль чудово розумів, що це боротьба не на життя, а на смерть... Він вирішив дати відсіч... Зробити неможливе. Протягом двох місяців він опублікував у своєму журнальчику один за одним чотири підручники і дванадцять статей, в яких доводив, що літаки ніколи не літатимуть!.. Він називав це хибним прогресом!.. Протиприродним захопленням! збоченням техніки!.. Він вважав, що це жахливе сп'яніння минеться! А він, Куртіаль де Перейр, який має тридцятидворічний досвід, умиває руки! До статтей додавалися світлини!..

---

[1] *Вірменський папір* — різновид ароматичного паперу, який спалюють для маскування неприємних запахів насамперед у вбиральні. Виготовляється у Франції з 1885 року до сьогодні.

[2] *Вільбур Райт* — брат Орвілла Райта. Брати Райт — американські авіаконструктори, пілоти, піонери авіації.

Але він запізнився! Читачі були вже надто захоплені!.. їх накрила зростаюча популярність! У відповідь на свої памфлети і викривальні промови він отримав лише образи, град грубих лайок і погроз... Винахідницька публіка вже не йшла за де Перейром!.. Такою була гірка правда... Але він уперся... Й не бажав відступати!.. Ба навіть пішов у наступ!.. Так, у найкритичніший момент він заснував товариство «Перо на вітрі»!.. На захист повітряної кулі, набагато легшої за повітря! Виставки! Демонстрації! Конференції! Свята! Розваги! Громадські слухання в «Майстротроні». Але у нього не знайшлося й десятка прихильників! Усе попахувало жахливим провалом! Я знову взявся за латання... Я стільки вже запозичив зі старого прив'язного аеростата «Архімед», що не залишилося більше жодного придатного клаптя!.. Одні зогнилі обривки!.. І «Завзятий» був не набагато кращими... Самі нитки! Скрізь світилися діри... Я бачив усе, і мені довелося за це дорого заплатити!

У неділю в Понтуаз відбувся наш останній повітряний підйом. Все-таки він вирішив ризикнути... Куртіаль не говорив нічого певного!.. Як могли, ми підрихтували нашого нещасного напівпокійника, зібрали нитки на кутках, вивернули оболонку навиворіт... Трохи зміцнили целофановими смужками... каучуком, дротом та законопатили клоччям! Але незважаючи на все це, перед мерією сталося неминуче, відбувся заключний напад! Хоч ми і закачали в нього майже цілий газометр... Він втрачав значно більше, ніж брав у себе... Це був ендосмос[1], Перейр одразу ж поставив діагноз... А потім, як і слід було очікувати, він повністю луснув... з жахливим шумом! Усюди став ширитися огидний запах... Люди намагалися врятуватися від газу... Почалася паніка! загальне сум'яття!.. А потім величезна оболонка звалилася просто на жандармів!.. Вони заплуталися в складках і почали задихатися... Дриґали ногами... Вони нагадували пацюків... Після тригодинних зусиль звільнили наймолодшого!.. Інші були непритомні... Нашій популярності настав кінець! Усі накинулися на нас... Хлопчаки почали дражнитись!..

---

[1] *Ендосмос* — явище всмоктування менш щільної рідини більш щільною через розташовану між ними оболонку.

Але нам таки вдалося все це зібрати... світ не без добрих людей... На щастя, недалеко від святкового саду був великий шлюз!.. Ми переговорили з господарем баржі... І він дозволив нам на ній розміститися... Баржа спускалася до Парижа... Весь наш мотлох запхали в глибину трюму...

Подорож пройшла добре... На неї витратили близько трьох днів... Увечері ми прибули до Порт Англе... повітроплаванню настав кінець!.. Ми непогано збавили час на облавку цієї шаланди... То були добрі люди, фламандці з півночі... дуже люб'язні... Вони весь час пили каву... від чого не могли спати, і чудово грали на акордеоні... Як зараз бачу білизну, що сохла на мотузку, напнутому через всю баржу... Білизна була найяскравіших барв... суничного, шафранного, зеленого, помаранчевого кольору... На будь-який смак... Я навчив їхніх дітиськ робити паперові кораблики... Вони їх ніколи не бачили.

* * *

Щойно господиня, пані де Перейр, довідалася про фатальну новину, вона притьмом примчала в контору... Я ніколи її раніше не бачив... усі одинадцять місяців, що там перебував... Мала статися справжня катастрофа, аби вона наважилася завдати собі такого клопоту... Їй було добре і в Монтрету.

Спершу через її незвичайну ходу я було подумав, що це «винахідниця», яка з'явилася, щоб оповісти нам про свою «систему»... Вона була в стані сильного збудження... Смикнула за двері різко й обурено, насилу знаходила слова, а капелюх на її макітрі зовсім з'їхав набік. На ній була густа вуаль... Її обличчя я не бачив. Пам'ятаю чорну оксамитову спідницю з важкими складками та ліловий вишитий корсаж у стилі «болеро»... він був усіяний перлинами того ж кольору... Ще парасолька з переливчастого шовку... Я добре запам'ятав, як вона виглядала.

Після короткого вступу я посадовив її у великий фотель для відвідувачів... Порадив їй набратися терпіння й трохи зачекати Вчителя... Але вона одразу ж у мене вчепилася!..

«А! так це ви, Фердінане?.. Я не помиляюся? О! Тоді ви знаєте, в чому річ?.. Тепер це справді кінець? Мій полішинель!.. Він їй-бо дійшов до ручки!.. Він нічого не хоче робити, чи не так?..» Вона вперла стиснуті кулаки собі в боки! І розвалилася в кріслі! Вона зверталася до мене доволі грубо!..

— Він не хоче й пальцем поворухнути!.. Він перепрацював?.. Він гадає, що ми можемо спокійно жити!.. На що? На ренту? О! Голодранець! О! Телепень, худоба! Клятий покидьок! Де він зараз?

Вона оглянула заднє приміщення контори...

— Його там немає, шановна пані!.. Він пішов до міністра!..

— Ах! до міністра! То що ви кажете? До міністра! — вона розреготалася! — О! Мій хлопчику! О! Скажіть комусь іншому!.. Не мені!.. Я знаю його краще, ніж ви, цю мавпу! до міністра! О! ні! Радше до борделю! Це може бути! В божевільню! В богодільню! Так! Це будь ласка! Байдуже куди! У Венсенн! У Сен-Клу! Все може бути! Але до міністра! О! ні!

Вона тицьнула мені під ніс свою парасольку...

— Ви співучасник, Фердінане! Послухайте! Ви — співучасник! Ось! Чуєте мене? Ви всі скінчите у в'язниці!.. Ось до чого це призведе!.. Всі ці ваші вибрики!.. ваші підступи!.. мерзенні махінації!..

Вона знову впала в крісло, спершись ліктями на коліна, вона більше не стримувалася... після спалаху гніву, знеможена... крізь ридання вона забурмотіла щось нерозбірливе!.. І виклала мені все!..

— Знаєте, я ж розумію!.. Я не хотіла приходити! Я завжди знала, що мені буде погано!.. Я чудово знаю, що він невиправний!.. Ось уже тридцять років, як я його терплю!..

У Монтрету їй було спокійніше... вона могла стежити за собою. Вона почувалася слабкою... Не любила виходити з дому... Хіба що раніше... Раніше! Зразу після весілля вона з де Перейром багато подорожувала... Тепер вона більше не любила змін... Їй був до вподоби лише свій інтер'єр... Особливо через хвороби... Якщо вона переохолоджувалася або потрапляла під дощ, то потім мучилася кілька місяців... Нещадний ревматизм, а потім ще й жорстокий бронхіт, справжній катар...

Недуги дощкуляли їй всю зиму та весь минулий рік... Коли мова зайшла про справи, вона детально пояснила, що їхній будинок ще потрібно оплатити... Треба ще чотирнадцять років економії... Вона намагалась здобути мою довіру, вдаючись до ніжностей...

— Мій маленький Фердінане! Мій хлопчику! Пожалійте стару добру жінку!.. Я могла б бути вашою бабусею, не забувайте цього! Скажіть мені, будь ласка! Скажіть мені, прошу вас! чи справді він утратив «Завзятого»? Куртіалю не можна вірити... В його оповідях ніколи достоту не знаєш, де правда... Як йому довіряти? він завжди стільки брехав!.. Він так зледащів... Але ви, Фердінане! Ви ж бачите, в якому я стані!.. Ви розумієте моє горе!.. Ви не станете розповідати мені байки! Ви знаєте, я зовсім стара!.. У мене великий життєвий досвід!.. Я все можу зрозуміти!.. Мені потрібно лише, щоб мені пояснили...

Я був змушений їй усе повторити... Заприсягтися своєї власною головою, що цей «Завзятий» пропав, розвалився, прогнив, як зовні, так і зсередини! У всій його оболонці не залишилося жодної цілої нитки!.. І каркас, і гондола... це лише брудне клоччя... Жалюгідні уламки... абсолютно невідновні!..

Поки я все це говорив, вона все більше засмучувалася! Зате тепер вона мені довіряла, переконалася, що я її не дурю... Знову повернулася до своєї сповіді!.. І все докладно мені розповіла... З дня їхнього весілля... Коли вона була ще акушеркою, дипломованою за першим розрядом!.. Як вона допомагала Куртіалю готуватися до польотів... Через нього і його кулю вона відмовилася від власної кар'єри! Тільки щоб не залишати його на жодну секунду!.. Вони здійснили на повітряній кулі свою весільну подорож!.. Перелітали з одного ярмарку на інший!.. Тоді вона ще підіймалася разом зі своїм чоловіком... Вони добралися так до Берґамо в Італії... Навіть до Феррари... і до Трентино побіля Везувію... Мірою того як вона виливала мені свою душу, я починав розуміти, що ця жінка напевно захоче зберегти «Завзятий»!.. і ярмарки теж!.. Усе це мало існувати далі!.. до того ж для цього був хороший привід, абсолютно безперечний... Плата за будинок!.. Будиночок у Монтрету... Вони повинні були ще виплатити залишки

боргу за шість місяців за векселями... Куртіаль більше не приносив грошей... Вони вже затримали виплату земельного податку на два з половиною місяці... Вона говорила про цю ганьбу тремтливим голосом... Це навело мене на думку, що плату за нашу контору він теж затримує!.. А за газ?.. А телефон!.. Про це й годі говорити!.. Цього разу, напевне, матимемо клопіт з друкарем... Було очевидно, що це прокляте поріддя Тапоньє зуміє владнати справу на свою користь! він накладе арешт на наш заклад... Одержить його задарма!.. Справу було вирішено!.. він був наймерзеннішим з усіх!.. Ми добряче влипли!.. Я знову відчув увесь трагізм свого становища, всю лавину негараздів, що невтримно накочувалась на мене... Все було перекреслено — наше майбутнє і наші мрії!.. Ілюзій більше не залишалося!.. Стара лялька щось там хрипіла у свою вуаль!.. врешті позіхнула й вмостилася трохи зручніше!.. Зняла капелюшок!.. Я впізнав її з портрета та опису де Перейра... Але все-таки був подивований... Він розповідав мені про її вуса... які вона не хотіла видаляти... Виявилося, він не жартував!.. Вони почали рости одразу після операції... Їй видалили одним махом обидва яєчники і матку!.. Спочатку думали, що це апендицит... але, коли розкрили очеревину, то виявили величезну фіброму... Її оперував сам Пеан...

До того, як її так покалічили, вона була дуже вродливою жінкою, ця Ірен де Перейр, привабливою, симпатичною, чарівною і все таке!.. Та після хірургічного втручання, а особливо через чотири або п'ять років, у неї стали виразно проступати чоловічі риси!.. У неї росли справжні вуса й навіть щось на кшталт бороди!.. Все це тепер було залито сльозами! Через макіяж краплі стали кольоровими! Тепер вона пудрилася... накладала білила... і рум'яна значно більше, ніж колись! Коли вона збиралася вийти в місто, то робила собі вії одаліски!.. Вона знову нацупила свій чималенький капелюшок з квітами гортензії... він гойдався, як у шторм... І пристукнула по ньому зверху... й знову встромила свої довгі шпильки... та зав'язала вуаль. Тут я помітив, що вона порпається у своїх спідницях... Нарешті вона добула велетенську люльку... Про це він мене теж попереджав...

— Вам не заважатиме, якщо я запалю? — запитала вона...

— Ні, шановна пані, ні, лише потрібно пильнувати за попелом! через папери на підлозі! Все це може легко спалахнути! Хи! Хи!.. — я лише хотів трішки розрядити обстановку...

— А ви не палите, Фердінане?

— Ні! Знаєте, я обходжуся без цього. Я недостатньо уважний. Боюся перетворитися на смолоскип! Хи! Хи!..

Вона почала випускати клуби диму... поплювуючи на підлогу! То туди, то сюди!.. Вона трохи заспокоїлася!.. Знову накинула свою вуаль! І лише злегка піднімала куточок мізинцем! Докуривши люльку до кінця, вона знову дістала кисет... Я вже подумав, що вона збирається набити її!..

— Скажіть-но, Фердінане, — звернулась вона до мене... Раптом їй ніби щось спало на думку й вона враз випросталась... — Ви справді впевнені, що він не ховається нагорі?..

Я боявся здатися надто категоричним... Це було делікатне запитання!.. Я хотів уникнути конфронтації...

— О! — не чекаючи відповіді, вона підхопилася, — Фердінане! Ви мені брешете! Ви такий самий брехун, як і він!..

Вона більше не бажала нічого слухати... Відштовхнула мене з дороги... застрибнула на маленькі гвинтові сходи і як фурія притьмом кинулась нагору... Той був вочевидь не готовий... Вона заскочила його зовсім зненацька!.. Я прислухався... Одразу ж почалася справжня баталія!.. Вона дала йому добрячої прочуханки! Спочатку кілька ляпасів! а потім крики...

«Подивіться на цього сатира!.. Цього брудного пришелепка!.. Цього покидька!.. Ось як він збавляє час!.. Я підозрювала, що тут займаються якимось паскудством! Добре, що я прийшла!..» Вона, мабуть, застукала його, коли він перебирав листівки... вельми непристойні... в альбомі, ті самі, що я продавав по неділях!.. Він часто так розважався після обіду...

Він марно намагався виправдатися! Вона не слухала його відповідей! «Порнограф! Ганчірка! Брудний тип! Покидьок!..» Так вона його обзивала!..

Я піднявся і ризикнув зазирнути за поручні!.. Коли слова вичерпалися, вона знову накинулася на нього... Він упав на софу... Така вона була здорова і дужа!

«Проси пробачення! Проси пробачення, холеро! Проси прощення у твоєї жертви!» Він намагався легенько відбиватися... Вона схопила його за манишку, але тканина була міцна, вона порізала собі обидві долоні... Руки всі у крові... але вона все одно не відпускала його...

«Не подобається? еге ж? не подобається? — кричала вона й лупцювала далі... — Ага! Не подобається! Скажи, засранець! Ти не любиш, коли я лютую!» Вона вже видерлася на нього! Й підстрибувала у нього на череві! «Ой! Ой! Ой! — він задихався, — я ж задихнуся, коняко! Я здохну! Ти мене задушиш!..» Тоді нарешті вона його відпустила, у нього з носа сильно юшила кров... Вона швидко спустилася... Й підскочила до крана...

«Фердінане! Фердінане! Уявіть собі, ось уже тиждень, ви чуєте! Уже цілих вісім днів я його чекаю! І за вісім днів він жодного разу не з'явився!.. він вирішив доконати мене! я вся висохла!.. Йому наплювати!.. Він надіслав мені поштівку: «Куля вийшла з ладу. Всі живі!» Ось! І це все!.. Я запитую його, що він збирається робити? «Відчепись!» — відповів він мені!.. Це просто крах!.. А він навіть палець об палець не вдарив! Пан зник! Де він? Що робить?.. Банк Бенуатон напосідає на мене з термінами платежів!.. Я нічого не знаю!.. Вони телефонують по десять разів на день... Пекар постійно ходить за мною!.. Газ відключили!.. Завтра відключать воду!.. А пан загуляв!.. Я вже не маю сил!.. А цей клятий невдаха!.. Цей мерзенний збоченець!.. Цей недоумок!.. Це огидне поріддя! Ця мавпа!.. Ні, я воліла б, чуєш, Фердінане! жити зі справжньою мавпою!.. Її хоч можна зрозуміти!.. І вона б мене розуміла! Я б принаймні знала, що мене чекає! А з цим божевільним ось уже цілих тридцять п'ять років, варто мені лише відвернутися, як відбувається казна-що! П'яниця! Брехун! Бабій! Злодій! Ось хто він!.. Ви не уявляєте, як я ненавиджу цього негідника!.. Де він? Це питання я задаю собі по п'ятдесят разів за день... У той час, як я пнуся зі шкіри! Відмовляю собі у всьому заради нього!.. Весь час намагаюся віддати борги... економлю на всьому... А пан розважається! Смітить грішми! Направо й наліво... І ще й обдаровує всіх своїх брудних шльондр! моїми грошима! Тими, що я зекономила, відмовляючи собі у всьому! На що це все йде? На задоволення найниціших бажань! Я це чудово

знаю! Хоч він і переховується!.. У Венсенні!.. У Парі-мютюель! В Енґ'єн, на вулиці Блондель!.. на бульварі Барбес, і ще бозна-де... Йому все байдуже, варто лише розгулятися! Підійде будь-яке кубло!.. Йому все підходить! Головне — побільше бруду! Він шикує! Поки я пнуся зі шкіри!.. Щоб заощадити кожне су! Навіть на покоївці!.. Я роблю все сама! І це незважаючи на моє здоров'я!.. Надриваюся! мию підлоги! все! Незважаючи на температуру й ревматизм!.. Я ледь тримаюся на ногах! Я вбиваю себе! І що ж? Це ще не все? А коли нас виженуть... Де ми будемо спати? Можеш ти сказати? Волоцюго! Говори, брудна тварюко! Покидьок! Бандит! — вона кричала йому знизу!.. — В одному дуже затишному містечку! Ти пам'ятаєш ці адреси? Ти маєш пригадати їх!.. Він ходив туди до одруження!.. Під мости!.. Фердінане! Там мені й треба було його залишити... Це було б найліпше! Ти спаскудив моє життя! Своїми паразитами! Своєю коростою! Він цілком заслуговував цього! Він знайшов би там своє щастя! О! Я відправлю тебе в Сен-Луї! Пан бажає вдовольняти свої пристрасті! Він ненормальний, Фердінане! Наймерзенніший покидьок, якого годі собі уявити! Його нічим не напоумити! Ні гідністю!.. Ні розумом! Ні добрим ставленням!.. Нічим!.. Це людина, яка все життя тільки збиткується наді мною, він обдурив мене, сплюндрував усе моє існування!.. Ох! він чистенький! Добренький! Ох! Ну, я вже знаю! Була нагода в цьому переконатися! Я була справжньою дурепою, Фердінане! Просто смішно! Якийсь дурний, безглуздий фарс!.. Послухайте, йому вже п'ятдесят п'ять років! Скоро буде п'ятдесят шість! У квітні! І чим же він займається, цей старий блазень? Він нас розоряє! Він вирішив довести нас до жебрацької торби! Йому байдуже! Пан відпустив усі гальма! Загруз у розпусті! Цілком занепав! Пустився берега! А я його виловлюю! Я докладаю зусиль! знесилююся!.. А панові на це абсолютно начхати! Пан не бажає ні в чому собі відмовляти!.. Я рятую його! Сплачую його борги! Тільки я, чи не так, Арлекіне? А він закинув навіть свою кулю! У нього не залишилося хоробрости ні на гріш!.. Знаєте, що він робить на Північному вокзалі? Замість того, щоб повертатися додому?.. Може, ви й про це знаєте? Де розтрачує він свої сили? В туалеті, Фердінане! Так! Усі

це бачили! І впізнали тебе, мій любчику!.. Бачили, як він займався онанізмом... Його вже ловили і в залі! І в коридорах! Там він демонстрував! Свої органи!.. Свої брудні причандали!.. Маленьким дівчаткам! Просто чудово, нічого не скажеш! Маленьким дітям! О! так, були скарги! Хіба ні? Так, скотиняко! Тебе вже давно помітили! Просто на вокзалі, Фердінане! Серед людей, які всі нас знають! До мене прийшли й розповіли про це!.. І хто мені це сказав? Ти, звісно, не станеш заперечувати? Ти не зможеш сказати, що це був хтось інший!.. Цьому кнурові вистачить нахабства! Так, це був сам комісар, мій друже! Він спеціально приходив учора ввечері... Щоб розповісти, до чого ти докотився!.. У нього були докази й навіть фото!.. Бачиш, ти стаєш відомим! О! Це почалося не вчора! Він прихопив усі твої папери! Хіба ні? Ти вже знаєш це!.. Тому ти й не приходив?.. Ти знав, що тебе чекає?.. А він тебе попереджав!.. Тепер ще діти! Маленькі!.. Це просто страшно!.. Гра! Пияцтво! Брехні!.. Гульвіса! Виродок! Жінки! Всі пороки! Неповнолітні? Брудний покидьок!.. Я про все це, звичайно, знала! Вже досить настраждалася від цього! Я дорого заплатила за своє знання! Але тепер ще й дівчатка!.. Це просто неймовірно!» Вона здалеку свердлила його поглядом... Він стояв на сходинках... гвинтових сходів... І робив мені змовницькі знаки, щоб я не дратував її... й стояв зовсім спокійно... Мовляв, це минеться... лише слід не рухатися!.. Й справді, вона поступово заспокоювалася...

Знову гепнулася в крісло... Й злегка обмахувалася розгорнутою газетою... переводила дух... сякалася... Нарешті й ми з Куртіалем змогли вставити кілька слів!.. І потім навіть виголосили невеличку промову, намагаючись пояснити їй, як і чому стався цей крах... Про дівчаток більше не згадували... говорили лише про кулю... Це трохи змінювало справу... Ми розповіли... що в оболонці справді не залишилося жодної живої нитки... Він намагався говорити їй компліменти...

«О, моя Ірен! Фердінане! Ви, звичайно, самі бачите, яка вона чудова!.. Вона чудова дружина!.. Піднесена натура! Я зобов'язаний їй усім, Фердінане! всім! Це абсолютно очевидно! Я готовий кричати про це на кожному кроці!.. Я ніколи ні на секунду не міг засумніватися в її

коханні до мене! В її відданості! Готовності до самопожертви! Ні!.. Вона просто одержима! звичайно, надзвичайно збудлива! Це від сильного кохання! Вона дуже імпульсивна! Але зовсім не злостива! зовсім ні! зовсім ні! вона втілення доброти!.. Хоч до рани прикладай. Просто дуже запальна! Правда, моя люба Ірен?..» Він підсунувся й спробував її обійняти!..

«Облиш мене! Облиш мене, мерзотнику!..»

Він не тримав на неї зла... Лише хотів, аби вона все зрозуміла. Але вона впиралася у своїй злості!.. Він говорив їй, що випробував неможливе!.. вже додано десять тисяч шматків... усе перешито... підкладено підбійки всіх кольорів і розмірів, але «Завзятий» уже годі відремонтувати... він увесь стовбурчиться, як гармошка... міль пожерла всі пройми... пацюки прогризли клапани... і він більше не тримається в повітрі! ні прямо, ні криво! Його неможливо використовувати навіть як віхоть! навіть як ганчірку! навіть як підтирачку для дупи!.. Він більше ні на що не годився!.. Та вона по-справжньому не вірила нам!.. Даремно ми перераховували всі деталі... просили її не засмучуватися! Пнулися із шкіри! Божилися! Запевняли! перебільшували! Там, де це було можливо!.. Вона була непохитна!.. Не вірила нам!.. Ми показали їй листи, які засвідчували всі наші невдачі... вони приходили звідусіль!.. Нас більше ніде не хотіли бачити... навіть безкоштовно і з доброчинною метою. Нам скрізь відмовляли... ще й часом не дуже ввічливо... Літальні апарати, які були важчі за повітря, завойовували все! міста!.. порти... ярмарки!.. І так було насправді!.. Повітряні кулі вийшли з ужитку... навіть у найдальшому закутку, в Бретані!.. А з департаменту Фіністер нам так прямо й написали у відповідь на нашу пропозицію приїхати:

«Пане, з вашим мотлохом вам місце в музеї, а у нас в Кралок-сюр-Іль його немає! Я дивуюся, чому вам ще дозволяють виходити! Цвинтарний доглядач нехтує своїми обов'язками! Наша молодь тут не збиткується над небіжчиками! Вона хоче розважатися! Спробуйте затямити це раз і назавжди!.. Якщо маєте вуха!..

Жоель Балаве, насмішник місцевий та бретонський».

Вона перебрала всі теки, але це не надто на неї вплинуло... Нарешті вона ледь полагіднішала... Й побажала вийти... Ми повели її в сад... Посадовили між нами на лавці... Цього разу вона говорила цілком розумно... Але й далі наполягала, що «Завзятий», попри все, можна ще підрихтувати... і він прислужиться... під час двох чи трьох свят у провінції... Цього б вистачило, щоб задобрити архітектора... Вони отримали б нову відстрочку... й будинок був би врятований... треба діяти!.. ще нічого не втрачено!.. Вона залишалася при своїй думці... Й більше нічого не хотіла розуміти... Ми знову набили їй люльку... Куртіаль сидів поруч і жував тютюн. Він завжди жував сиґарети.

Перехожі озиралися на нас... вони були заінтриґовані... особливо товстухою... Схоже, вона довіряла мені більше, ніж своєму чоловікові... А я тим часом далі просторікував про трагічні обставини... Намагався пояснити їй, які перешкоди виникли на нашому шляху... І як ми марно силкувалися їх подолати. Вона слухала мене з недовірою, їй здавалося, що я задурюю їй голову... Вона знову почала скиглити...

— Але у вас немає навіть бажання! Я чудово це бачу! ні в того, ні в того! Тоді я сама! я візьмуся за це!.. Сама підіймуся на кулі! Ви побачите, як я полечу! Я підіймуся на 1200 метрів! Якщо їм хочеться чогось незвичайного! На 1500 метрів! На 2000! Все одно, на скільки! Як скажуть! Я їм покажу!..

— Ти помиляєшся, моя куріпочко, — перебив її де Перейр... — ти страшенно помиляєшся!.. З такою оболонкою, як наша, ти не піднімешся й на двадцять метрів!.. Навіть на один! Ти впадеш у канаву! І навіть до цього не дійде! Вони не запросять тебе, незважаючи ні на що! Навіть капітан з його «Другом хмар» і конем! з усім його базаром та гамором! Цей Растоні зі своєю донькою! Разом з трапецією й букетами... Навіть вони більше нікому не потрібні!.. Їм скрізь відмовляють! Скрізь те саме! Справа не в нас, Ірен! Такий час!.. Це кінець!.. І не лише для «Завзятого»!..

Але даремно він говорив, присягався й божився... вона була незворушною... Й сперечалася з дедалі більшим запалом...

— Це ви! ви самі дозволяєте себе перемогти! Мода на аероплани? Вона мине вже наступного року!.. Ви шу-

каєте відмовок, бо вже наклали повні штани!.. Так би й сказали! Замість того, щоб виправдовуватися! Якби у вас вистачило сміливости... скажіть це прямо... замість того, щоб вішати мені на вуха локшину... ви б побільше працювали!.. це все балачки! А як же бути з будинком? Як ми його оплатимо? Чим? І так вже три місяці прострочено! Плюс дві кредитні відстрочки!.. Хіба ми це можемо оплатити твоїм жалюгідним журнальчиком?.. Він напевне приносить одні збитки!.. А повістки!.. Я в цьому абсолютно впевнена... ти думаєш, я цього не знаю?.. Значить, ти все кидаєш? Це вже вирішено, чи не так? Свиняче рило!.. Ти вже назавжди розпрощався з усім! Цілий будинок!.. вісімнадцять років економії!.. Викуплений по камінчику... По сантиметру!.. Ділянка, яку роками впорядковували! Ти віддаєш усе це в заставу!.. Все кидаєш!.. Тобі на все наплювати!.. Тремтиш від страху... — вона затрясла своєю головою... — Річ не в кулі!.. Я знаю!.. То що? Кінчити своє життя під мостом? Ти вільний!.. Вільний! Брудний ідіоте, скотиняко! Тобі навіть не соромно за свою поведінку!.. Ти повернешся назад, мерзенний волоцюго, до таких самих шахраїв!.. Туди, звідки я тебе витягла!.. О! Так!.. А у мене, Фердінане, ви знаєте, була родина!.. Він понівечив усе моє життя!.. Зіпсував мій характер! Розлучив мене з моїми близькими!.. Кровопивець! Обідранець! А моє здоров'я!.. Він зжер мене, знищив!.. Щоб закінчити безчестям!.. Ну ж бо! О! Чоловікам не звикати! Дивовижно! Не вкладається в голові! Вісімнадцять років економії! поневірянь... негараздів!.. усі мої жертви...

Коли Де Перейр почув, з якою пристрастю його проклинають... то втратив усе своє нахабство!.. Він уже більше не козирився!.. І теж заплакав!.. залився слізьми... Й кинувся в її обійми!.. Він благав у неї прощення!.. Її люлька впала!.. Вони стали гарячково обійматися... У всіх на очах!.. І досить довго... Але навіть у його обіймах вона не вмовкала... Й продовжувала в тому ж дусі...

— Я хочу полагодити його, Куртіалю! Я хочу його полагодити! Я відчуваю, що можу це зробити! я певна, що він ще витримає! переконана в цьому! я ладна побитися об заклад!.. Поглянь на нашого «Архімеда». Він протримався сорок років!.. Подумай, адже він ще міг би літати!..

— Але це ж був лише «прив'язний»... Послухай, моя любонько... Це зовсім інша річ!..

— Я полечу сама!.. Кажу тобі!.. Я полечу! Якщо ви не хочете!..

Вона вперто стояла на своєму... Перебирала всі можливі варіанти... Будь-якими засобами вона хотіла вибратися з лайна.

— Я хочу допомогти тобі! Ти це добре знаєш, Куртіалю!..

— Ну так! Я добре це знаю, моє коханнячко!.. Річ не в цьому!..

— Мені нічого не треба... Ти знаєш, що я ладна навіть приймати пологи, якби це могло нам допомогти!.. Я б узялася й за це... Якби могла! О! Я б не стала сидіти склавши руки!.. Навіть у Монтрету! Боже мій!.. Я готова працювати навіть у Коломб, як помічниця моєї наступниці!.. Я ладна на все!.. Тільки щоб нас не виселили!.. Ти бачиш, яка я!.. Проте я у всіх уже питала... І в мене вже не ті руки... А ще моє обличчя!.. це було б жахливо! Я дуже змінилася... Так усі говорять... Мені потрібно трохи привести себе до ладу... Не знаю!.. Поголитися!.. Я не хочу вискубувати волосся!..

Вона знову підняла вуаль... Це справді було видовище! Ось так, серед біла дня... із засохлою пудрою! Рум'янами на вилицях та фіолетовими тінями на повіках! і з пишними вусами, навіть невеликими бакенбардами! А брови ще густіші, ніж у Куртіаля!.. Як у людожера! Звичайно, вона лякала всіх породіль своєю волохатою мармизою! Вона мала ґрунтовно привести себе до ладу, змінити все обличчя... Вона мала над чим працювати!..

Ми ще довго так сиділи, поруч, у садку, розповідали різні історії, втішали одне одного... Непомітно опустилася ніч... Раптом вона знову розридалася й так сильно, що сильніше годі було й уявити!.. То була вершина розпачу!..

— Фердінане! — благала вона мене... — Принаймні ви не покинете нас? Погляньте! До чого ми дійшли!.. Я знаю вас недовго! Але я вже переконалася, що ви розважливі, мій хлопчику! Га?.. До того ж все одно все владнається!.. Ви мене не переконаєте!.. Загалом, усе це тимчасово!.. Бувало й гірше, знаєте! Так довго тривати

не може!.. Треба лише взятися за справу всім гуртом!.. Дружно! Спочатку я повинна все оглянути!.. Я хочу сама у всьому переконатися!..

Вона знову підвелася... Й повернулася в контору... Запалила два підсвічники... Ми не втручалися... нехай собі робить, що хоче... Вона оглянула вхід до льоху... Спустилась... і залишилася одна в підвалі!.. Перерила там увесь мотлох... розгорнула оболонку... витягла всі обривки!.. прогнилі! пошматовані!.. Я був у конторі зовсім один, коли вона нарешті піднялася нагору... Вона справді не мала що сказати... Вона наче була повністю прибита горем... Сиділа в кріслі, мов паралізована, цілком розбита... ослабла... знеможена... Її капелюшок збився назад... На каргу добряче подіяло те, що вона побачила... Я думав, що вона буде мовчати... і їй вже більше нічого сказати... та вона знову розійшлася!.. Знову взялася за своє!.. За якихось чверть години!.. Але спершу вона почала нарікати... І говорила зі мною зовсім тихо... як уві сні!..

— Звичайно! Фердінане!.. Я сама бачу... Так... Правда... Ви мали слушність! Авжеж!.. Ви дуже добрі, Фердінане, що не покидаєте нас зараз. Нас, двох людей похилого віку... Га? Ви не залишите нас?.. Так одразу? Га? Фердінане? Не кваптесь... Хоча б ще декілька днів... декілька тижнів... Ви згодні, еге ж?.. Ні? Скажіть, Фердінане!..

— Ну так, пані!.. Ну, звичайно, так!..

* * *

Наступного ранку, коли Куртіаль десь близько одинадцятої повернувся з Монтрету, він був усе ще дуже збентежений...

— Ну як, Фердінане? Нічого нового?..

— О! Ні! — відповідав я... — Нічого надзвичайного... — А потім запитав своєю чергою: — Так що, все владналося?..

— Що владналося?.. — він прикинувся дурником... — А, ви маєте на увазі вчорашнє? — він витер з чола піт і перейшов у наступ. — О! Послухайте мене, Фердінане! Ви що? Сприйняли ці плітки за чисту монету, так?.. Звичайно, це моя дружина!.. Я її дуже поважаю... Ми

завжди з нею жили душа в душу... Гаразд!.. Але все ж слід визнати очевидне... при всій шляхетності її натури у неї є купа недоліків!.. Вона максималістка!.. І дуже владолюбна!.. Ви вловлюєте, Фердінане?.. Вона просто одержима!.. Це справжній вулкан!.. Динаміт!.. На будь-яку невдачу вона реагує, як вихор!.. Мене вона іноді лякає!.. Не встигнеш підхопитися! Не маєш часу оговтатися!.. А вона вже налетіла!.. Меле якісь дурниці!.. Якщо знаєш про це, то не надто переймаєшся!.. Все це так само швидко минає, як гроза!.. Кажу тобі, Фердінане!.. За тридцять років життя... звичайно, у нас було багато складнощів... Але жодного справжнього скандалу!.. В усіх пар бувають сварки... Маю сказати, що зараз у нас важкий період!.. Це справді так... Але зрештою було ще й не таке... найстрашніше позаду!.. Це ще не кінець!.. Тож бачити нас цілком зубожілими!.. В повному прольоті! Безхатьками! Жебраками!.. Без гроша за пазухою! Це все виплід хворої уяви... Я категорично протестую! Бідна моя голубка! Я б найменше хотів, щоб з нею сталося щось подібне!.. Але з цією справою вже все з'ясовано!.. Просто сидячи вдома, вона сама створює собі химери! Цілими днями зовсім одна!.. Вона багато думає!.. І це впливає на неї... Її починають опановувати нав'язливі ідеї!.. Вона надмірно збуджується!.. Хоча й сама того не помічає!.. Починає бачити й чути те, чого насправді не існує!.. Зрештою, вона стала особливо схильною до таких фантазій після своєї операції!.. Надмірна збудливість!.. Тільки й усього... Іноді вона трохи марить!.. О! Так! Кілька разів вона навіть подивувала мене... Справжні галюцинації... Вона така безпосередня... Так само і з цими скаргами!.. Боже мій! Ти ж одразу здогадався?.. Моментально збагнув?.. Це навіть не смішно!.. Це комічно!.. Все це вона вже й мені торочила!.. Ось чому я нічого не заперечував!.. Я дав їй закінчити!.. Ти ж бачив, що у мене був не дуже здивований вигляд?.. Ти звернув увагу? Я вдавав, що вважаю її нормальною...

— Так і треба поводитись! Не варто її лякати! Не треба!..

— Так! Так! Я це збагнув одразу...

— А! Ну я так і подумав!.. Фердінан не повірив їй... він не такий наївний!.. Він мусив здогадатися... Головне,

щоб вона не запила, нещасне моє кохання!.. Ні! Тільки не це!.. Вона дуже поміркована жінка! Лише тютюн... У певному сенсі її можна навіть назвати пуританкою!.. Це все операція так вплинула на неї!.. О! Це була зовсім інша жінка!.. О! Якби ти бачив її тоді!.. Раніше!..

Він почав шарудіти в купі папірців... — Я хотів показати тобі її світлину в молоді роки! Збільшене фото з Турина!.. Я натрапив на нього тиждень тому... Ти б просто не впізнав її!.. Нічого спільного!.. Раніше, повір мені, до того, як її прооперували... Це було справжнє диво!.. Постава!.. Рум'янець, як у троянди!.. Втілення вроди!.. А скільки чару, мій друже!.. А голос!.. Драматичне сопрано!.. І після скальпеля все — гоп!.. І геть!.. Це неймовірно! Тепер її годі впізнати! Це навіть створювало певні незручності... Особливо під час подорожей!.. Насамперед в Іспанії та Італії!.. Де всі чоловіки такі бабії!.. Я добре пам'ятаю, в той час я був досить похмурим і підозріливим... Казився через якісь дурниці... І сто разів був за міліметр від дуелі!.. Він знову поринув у роздуми... Я не переривав його мовчання... Потім він далі взявся розбазікувати...

— Послухай, Фердінане! Це не головне!.. Поговорімо тепер про серйозні речі!.. Ти ходив до друкаря?.. І ще, послухай уважно!.. Я понишпорив на віллі... в секретері виявилося дещо таке, що може нам стати у пригоді!.. Якщо приїде моя дружина... і буде питати... Ти нічого не бачив!.. і нічого не знаєш!.. Це лише невеликий подарунок! Брелок і браслет... Але все із щирого золота!.. Абсолютно точно! Це перевірено! 18 каратів!.. Ось печатка «Кредиту»... Можна спробувати!.. Ти сходиш до Сорселле на вулицю Ґранж-Бательєр... І поцікавишся, скільки він за це дасть? Мовляв, це для мене... Невелика послуга!.. Ти ж знаєш, де це?.. На п'ятому, під'їзд «А». Постарайся, щоб тебе не бачила консьєржка!.. За скільки він їх у мене купить?.. Це буде для нас ніби аванс!.. Якщо він скаже «ні»... Ти сходиш до Ротембура... вулиця Юшетт... Не показуй йому папір!.. А запитай, чи він візьме? Просто так... І тоді вже прийду я сам... Він жахливий пройдисвіт!..

* * *

Комісар з Бонз-Анфан зі своїми підлими замашками виявився добрячою сволотою. Власне кажучи, саме через нього на нас таки подали до суду. Через нього втрутилася й прокуратура... Звичайно, все це тривало недовго... Але достатньо, щоб нас це остаточно доконало... Поліцаїв був повен дім... Обшук за формою... Що вони могли з нас узяти?.. Пішли незадоволені... Достатніх підстав для звинувачення не знайшлося... Шахрайство доведено не було... Вони намагалися нас заплутати... Але у нас було алібі... Ми завиграшки виправдалися. Куртіаль витяг з текстів тільки те, що було на нашу користь... Останнім часом вони щодня викликали його в «Орфевр»...[1]

Суддя занудьгував уже через п'ять хвилин після того, як Куртіаль почав виправдовуватись... і протестувати... Із самого початку він сказав йому: — Перш ніж ви почнете промову на свій захист, віддайте гроші передплатникам... Оця ваша історія — відверте зловживання довірою, справжнісіньке типове шахрайство... Почувши такі слова, старий шкарбун підстрибнув на місці... Він захищався до останнього, відчайдушно, не відступаючи ні на крок... — Що віддати? Мене гнітить зла доля! Мене роздирають на шматки просто заради задоволення! Мене катують! Нищать! Руйнують! Топчуть ногами! Мене намагаються принизити всіма можливими способами! А тепер? Що він ще хоче? Що від мене ще потрібно? Витрусити з мене мої останні гроші?.. Якісь неіснуючі викупи! Це просто нечувано! Це справжнє осине гніздо, їй-бо! Клоака! Я більше в цьому не сумніваюся! Яка жахлива підступність! Тут і янгол би став негідником від усього цього!.. А я зовсім не такий піднесений! Я захищаюсь, але все це викликає у мене огиду!.. Заявляю про це привселюдно!.. Я все сказав цій маріонетці! Цій мавпі! Пройдисвіту! Суддівському виродку! Все моє життя, пане, покладено на вівтар служіння науці! Істині! Розуму! Завдяки особистій відвазі!.. Я здійснив 1287 польотів!.. Моє життя було сповнене ризику! Нещадної боротьби!.. Проти трьох стихій... А тепер ця

[1] На набережній Ке д'Орфевр у Парижі розташована судова поліція.

шмарката компанія? О! О! Невігластво! Балакучий нікчема!.. Так!.. За просвітництво! За моє виховання родин! І маю отак закінчити!.. Ох! Я зацькований зграями гієн!.. Змушений вдаватися до принизливих вивертів!.. Фламмаріон може все це підтвердити! Він ще прийде! «Та замовкніть уже, де Перейре!..» — Як сміє переривати мене цей невіглас та ще й так неввічливо, цей жалюгідний шмаркач!.. — Замовкніть! Я достатньо вас слухав... Ви відволіклися від нашої теми... Ваш конкурс на «Вічний двигун»... у мене на руках усі докази!.. Це просто ґрандіозний обман... І таке вже не вперше... Просто найвідвертіший... Найостанніший!.. Найнахабніший з усіх!.. Непогано задумано, еге ж! Цинічна пастка для простаків! Вам загрожує стаття 222! Пане де Перейр!.. Ваші виправдання нічого не варті!.. Ви краще б зізналися... Перечитайте ваш проспект... Усі ваші оголошення!.. Феноменальне нахабство!.. Цей конкурс не має ні крихти порядности!.. Виправдань цьому годі шукати... Повна безконтрольність!.. О! Ви вмієте замітати сліди!.. Напускати туману!.. Ви заздалегідь свідомо створили такі умови, які роблять доведення практично неможливим!.. Оце гарно!.. Чудово, досконале шахрайство!.. Шахрайство чистої води!.. Грабіж серед білого дня!.. Ви звичайнісінький шахрай, де Перейре!.. Високі ідеали Науки! Ви живете тільки за рахунок обдурених ентузіастів! Безкорисливих дослідників!.. Ви нахабно браконьєрствуєте на заповідній території Пошуку!.. Ви шакал, де Перейре! Огидна істота! Ви ховаєтеся в густу тінь! У нетрі! Будь-яке світло спонукає вас до втечі! Але я проллю його, де Перейре, на ваші мерзенні справи! Ось він, цей небезпечний суб'єкт! Огидний! Підлий покруч! Мутант! Я щодня спроваджую в Ренжі[1] цілі зграї значно дрібніших гадів!..

«Але вічний рух — це гуманістичний ідеал! — заперечив я цьому грубіяну... — Ще Мікеланджело! Арістотель... і Леонардо да Вінчі!..»

«Як ви можете судити про це? — різко відповів він мені... — Ви вважаєте себе вічним... А треба бути справді вічним, чуєте мене, щоб оцінити результати вашо-

---

[1] *Ренжі* — від Френ-ле-Ренжі, сьогодні Френ — містечко за 12 км на південь від Парижа, відоме своєю в'язницею.

го конкурсу... Так!!! О! Цього разу я зловив вас... Еге ж?.. Вічність!.. Отже, ви вічні?.. Зовсім просто!.. Ясно!.. Навіть здоровий глузд проти вас!.. Коли ви влаштовували цей конкурс, то задумали ніколи не доводити його до кінця!.. О! це саме так!.. Проти цього годі заперечити!.. так грабувати всіх цих нещасних! Ану ж бо, підпишіться тут, унизу!»

Він простяг мені свою ручку!.. От сволота! Це було справжнє нахабство! Я навіть зойкнути не встиг!.. А він уже підсунув мені свій папірець!.. Ні, ви бачили таке?.. О? Мене неначе в лайні викачали!.. Я, звичайно, навідріз відмовився... Звісно, це була пастка!.. Підла засідка! Я не посоромився сказати йому про це... Він не наполягав на своєму!.. І я вийшов з високо піднятою головою!..

— Відкладемо до завтра, де Перейре!.. — сказав він мені в коридорі. — Ви нічого не втрачаєте від очікування...

«Ви вважаєте себе вічним?» Ні, яка самовпевненість! Яке фантастичне нахабство!.. Дикуни завжди вважають себе дуже хитрими, тому що у них є м'язи, трохи вовни і величезна паща... І це справді так! Я знаю, що кажу! Це просто нечувані слова!.. Щось неймовірне! Хай йому біс! Ну й видав! Але мене не так просто збити з пантелику, сину мій! Тут має бути щось серйозніше! Ніж такі безглузді пастки! Дурнуваті пришелепки!.. Їхнє огидне нахабство лише зміцнює мою рішучість! Я стоятиму на своєму! І нехай буде, що буде! Хай мені не дають пити! Так! Позбавлять даху над головою! Теплого ліжка! Нехай мене запроторять до в'язниці! Як завгодно катують! Мені абсолютно байдуже! У мене чисте сумління... І цього мені цілком достатньо! Це головне!.. Фердінане! Це мій дороговказ!..

Я все це вже знав!.. Подібними фразами батько протуркотів мені всі вуха... Звичайно, не можна сказати, що в той час совість мала якийсь особливий вплив!.. Тож на цьому справа ще не закінчилась... У прокуратурі всерйоз подумували запроторити його за ґрати... Водночас фішка з вічністю вважалася досить спритним вивертом... Це можна було інтерпретувати як завгодно... тож ми скористалися відстрочкою!.. випрали тканину... той старий мотлох з підвалу... І навіть обривки кулі... Господиня спеціально приїхала з Монтрету... Вона хотіла все взяти в свої руки й керувати на власний розсуд,

особливо продажем цієї мізерії... Того, що залишалося у нас від кулі... Ми перетягли все на своєму горбу і за допомогою ручного візка... Багато чого ми продали в Тампль... і навіть в Карро... знайшлося чимало любителів, які вельми цінували механічні уламки... в суботу на «блошиному ринку» ми продавали оптом цілі стоси книжок... а особливо залишки «Завзятого»... Інструменти... барометр і канати... Цей мотлох за кілька заходів перетворився майже на чотири сотні монет... То було приємно!.. таким чином ми мали можливість заплатити частину боргу й трохи задобрити друкаря... Та ще й внести в «Кредит Бенуатон» половину платні за їхню халупу!

Але право на існування наших бідних голубів тепер було поставлено під сумнів... Їх і так не надто перегодовували ось уже кілька місяців... іноді давали їсти тільки раз на два дні... але і це було дуже недешево!.. Зерно завжди надто дороге, навіть коли його закуповувати оптом... А якщо їх продати... Вони б напевно прилетіли назад, я ж це знав... Вони б ніколи не звикли б до нових господарів... це були славні маленькі створіння, віддані й вірні... абсолютно домашні... Вони чекали мене на горищі... Варто було їм почути, як я підіймаюся сходами... вони починали туркотіти сильніше!.. Куртіаль подейкував про те, щоб зварити їх у чавунній каструлі... Він не хотів віддавати їх першому-ліпшому... Але навіть убити їх я волів сам! Я думав про спосіб... якби я був на їхньому місці... Ніж мені не підійшов би... ні!.. І я не хотів би, щоб мене задушили, випатрали... і розтяли на чотири частини!.. Мені нелегко було зважитися!.. Я знав їх надто добре... Але відступати було нікуди... Слід було діяти... Ми не мали зерна вже два тижні... Отже, до четвертої години я піднявся... Голуби подумали, що я приніс пожерти... Вони цілком мені довіряли... і дуже мелодійно туркотіли... Я сказав їм: «Давайте! Збирайтеся, туркотуни! Ярмарок триває! Ми поїдемо в машині!..» Вони чудово розуміли, що я кажу... Я широко прочинив дверцята їхнього пречудового кошика з індійської тростини... Вони кинулися відразу всі... Я ретельно закрив засувку... Через ручки пропустив мотузки... І зав'язав їх вздовж і в поперек... Таким чином все було готово... Спочатку я залишив їх у коридорі. І ненадовго спустився вниз. Я нічого не сказав Куртіалю... Чекав, поки

він піде перехилити шкалик... Мені довелося чекати до обіду... Віолетта застала мене на звичайному місці... Я сказав їй: «Зайди-но пізніше, кралечко... Я маю йти...» Але вона не пішла і почала комизитися...

— Я хочу тобі щось сказати, Фердінане! — торочила вона...

— Йди собі! — повторив я...

Нарешті я піднявся до моїх пташок... Я спустив їх з горища. Поставив кошик на голову... і пішов, балансуючи. Я попрямував на вулицю Монпасьє... Перетнув площу Карусель... Дійшов до набережної Вольтера й роззирнувся... Навколо нікого не було... На березі внизу, на сходинках... я знайшов величезну каменюку... Я прив'язав її до мого згортка... А потім ще раз роззирнувся... Я обіруч розгойдав згорток і кинув його у воду... Так далеко, як тільки міг... Шуму було небагато... Я зробив це цілком механічно...

Наступного ранку я сам розповів про все Куртіалю... Я не викручувався... Не ходив околяса... Він не мав що відповісти... Але і його люба пані теж, а вона якраз була в конторі... По моєму обличчю вони чудово бачили, що зараз мене краще не чіпати.

* * *

Якби нам дали спокій, ми б, напевне, й самі виплуталися з цієї афери!.. Ми навіть обійшлись би без сторонньої допомоги!.. Варто сказати, що «Майстротрон» добре тримався на плаву... Нас читали чимало людей... Багато хто й досі згадує, яким цікавим був цей часопис! Сповнений ентузіазму!.. Від першого до останнього рядка! Завжди в курсі всіх новинок і клопотів винахідників!

Тобто в цьому плані не було жодних проблем... Ніхто ніколи його так і не замінив... Але пристрасть Куртіаля до кінних перегонів остаточно вибивала у нас ґрунт з-під ніг... Я не сумнівався, що він знову почне грати... Марно він заперечував це... Я бачив, як від наших передплатників надійшло три п'ятифранкові мандати! І гоп! Якби я не вжив застережних заходів й одразу ж не сховав їх, вони миттєво зникли б! Промайнули б, як блискавка! Він був справжнім штукарем!.. Ще б пак, якщо весь час витрачати, жоден банк не встоїть! Навіть банк Перу!.. Де ж він

все-таки витрачав наші грошики?.. Він уже не ходив до «Заколоту»... Напевне, змінив букмекера? Я сказав собі: «Все одно дізнаюся де!..» І тут раптом знову виявилася та скарга в поліцію!.. Все почалося спочатку... Його знову викликали в префектуру!.. Цей поліцай із «Бонз-Анфан» не хотів полишати свою кістку! Він перейшов у наступ! Учепився в нас мертвою хваткою! І вочевидь збирався нас знищити!.. Він знайшов нових жертв... відомого конкурсу. Не полінувався для цього понишпорити у кварталі Ґобелен... Він усіляко налаштовував наших клієнтів проти нас! Розбурхував їх! Змушував писати нові скарги!.. Далі так жити було неможливо!.. Треба було вдаватися до термінових заходів!.. Спробувати якось позбутися його!.. Ми все обдумали... й дійшли висновку: для вирішення конфлікту... необхідно... це найголовніше!.. розділити всіх зануд на дві групи!.. З одного боку... ті, що брали участь суто формально!.. меланхоліки, невдахи!.. З цими йолопами все було дуже просто — їм можна не повертати нічого!.. А з іншого боку, ті, що галасували й не припиняли бздіти... Вони були небезпечні... Їх слід було задобрити й заспокоїти якомога швидше!.. Заговорити зуби!.. Звичайно, все не повертати!.. Це було просто неможливо!.. Та й навіщо?.. Але все ж впихнути їм «премію»... наприклад, один або два п'ятифранкові папірці... Таким чином, вони втратять не все!.. І можливо, оцінять прихильність до них долі?.. Коли зайшла мова про те, хто буде вести ці милі бесіди, Куртіаль одразу зблід... І якось весь знітився... Він не міг іти сам... Це було просто неймовірно!.. Його вивертало на одну думку, що йому доведеться принижуватися... А як же його авторитет?.. Це вадить його гідності в очах винахідників... Скорше за все, саме я мав піти до них з доброю звісткою!.. У мене жодного авторитету не було, і самолюбство моє не могло постраждати... Але мене це теж мало тішило! Я заздалегідь відчував огиду! Я б, звичайно, відмовився, але це був би остаточний крах!.. Якби всі опустили руки, часопис припинив би своє існування!.. Все покотилося б під три чорти!.. А потім шукай місце в нічліжці!..

Справді потрібно було опинитися у безвиході, щоб узятися за таку гидку роботу...

Зрештою я зосередився і був готовий до всього. Я кілька разів повторив подумки все... все, що я мав каза-

ти... всю цю гидоту... Про причини невдачі... починаючи з попередніх випробувань!.. Всьому виною були дуже серйозні організаційні розбіжності серед науковців, суперечностей виявилося надто багато... Але все знову буде організовано наступного року... Нарешті, все це не так просто! У цьому місці я смакував бійку! Тримайся, малий!.. Спочатку я мав повернути їм усі їхні плани, моделі, креслення та іншу нісенітницю!.. а також вибачитися...

Я починав здалеку... цікавився, чи не отримали ще вони нашого листа?.. З повідомленням про мій візит?.. Ні?.. Вони навіть трохи підстрибували від нетерпіння... Передчуваючи свою перемогу!.. Якщо вони в момент моєї появи жерли, мене запрошували до столу! Якщо вони були разом з родиною, моя місія перед такою кількістю людей ставала справою вельми делікатною!.. Я намагався бути якомога тактовнішим! Вони всі у своїй уяві будували повітряні замки!.. Це було неприємно... Але доводилося їх переконувати... Заради цього, власне, я і приходив... Я намагався пояснити, в чому річ!.. Коли, нарешті, до них починало доходити, апетит у них пропадав... Вони підводили голову й сиділи, як загіпнотизовані, із застиглим поглядом... Я стежив за ножами... Супову тарілку я тримав у руках як метальну зброю!.. Притискався спиною до стіни!.. Готуючись до можливого нападу!.. І продовжував викладати свої аргументи... При першому хоч трохи підозрілому рухові я сам здіймав бучу!.. Цілився телепневі прямо в довбешку... Проте в більшості випадків моя рішуча поведінка мене рятувала... Й змушувала любителів гострих відчуттів замислитись... Загалом, це закінчувалося не так уже й погано... слинявими вітаннями... і хором п'яних відрижок і зітхань... особливо коли я діставав оті два п'ятифранкові папірці!..

Проте одного разу, незважаючи на всю обережність та набутий мною досвід, мені довелося дуже скрутно... Це було, як пригадую, на вулиці Шарон, у будинку 72, який існує й досі... Цей тип був слюсарем, він майстрував у своїй кімнаті... Не на третьому, а на четвертому поверсі... Знайомство з ним мені дорого коштувало... головним його заняттям було виготовлення відмичок для злодіїв... Він запропонував на конкурс вічних двигунів

млинок у вигляді динамо-машини зі змінною індукцією... Таким чином, вона накопичувала енергію грози... Це не повинно було припинятися... від однієї грози до наступної...

Отже, я увійшов, поспитав про господаря внизу й хотів довідатися, де його знайти... «Він на четвертому!..» Я піднявся й постукав... Уже була зима. Мені все це добряче остогидло... І я одразу йому все й виклав! Цей тип навіть не відповів... Я не відразу його розгледів... Це був справжній атлет!.. Не встиг я закінчити свою промову... Як він, не зронивши ні слова!.. Бух! Врізав мені!.. Сволота!.. Я врізався у шафу!.. відлетів убік... і впав навзнак... він був страшнішим за розлюченого бика!.. Я полетів сторчака... перерахувавши сходинки з четвертого поверху... Мене підібрали на тротуарі... На мені не було живого місця... Я був увесь закривавлений.. Мене відвезли на візнику! Скориставшись тим, що я був без свідомости, мені обчистили кишені... Зникли навіть два п'ятифранкові папірці!..

Після цієї сутички я став набагато обережнішим... Намагався входити в кімнату не одразу... А вступати у перемовини на нейтральній території... Для запитів з провінції у нас була інша системи... Ми стверджували, що грошики вислано в листі... що вони не запізняться... просто помилилися адресою... департаментом... ім'ям... ще чим-небудь!.. у метушні конкурсу... Зрештою їм набридало листуватися з нами... Можна було збанкрутувати на поштових марках...

З тими, хто не тямив себе від люті, все було дуже просто... Потрібно було встигнути перестрибнути через балюстраду, перш ніж вони випустять вам кишки!.. Але з лагідними, зацькованими, сором'язливими, тими, що одразу ж починають думати про самогубство... з ними було набагато складніше!.. Крах ілюзій ставав для них надто важким ударом!.. Вони не могли витримати такого горя!.. Тикалися носом у тарілку та починали жалібно скімлити... вони нічого не хотіли слухати... Їхні очі провалювалися, на лобі виступав піт... Обличчя тремтіло... Дивитися на це було нестерпно... Це були пришелепкуваті... Траплялися й такі, для яких це був кінець... Вони сідали, знову підводилися... витирали обличчя... не йняли віри власним вухам, що їхня машина погано функ-

ціонує... Їм потрібно було тихенько повторювати це й пхати їхні креслення в руки... Горе переповнювало їх! Вони не хотіли більше жити!.. дихати!.. Вони буквально розвалювалися на шматки!..

Мені набридало найбільше, що я мав постійно сюсюкати з ними. Я засвоїв безліч втішних фраз... «De Profundis»!.. Надія!.. Внаслідок моїх візитів я іноді набував знайомих... Я налагоджував зв'язки... в районі Сен-Мар утворилася вже ціла група... вони палко зацікавилися нашими дослідженнями... та оцінили мої зусилля... Від Порт Вільмонбль до Венсенн таких було дуже багато!.. тонких знавців магічних планів і зовсім не злопам'ятних... І в західному передмісті теж... Одразу за Порт Кліньянкур, де зараз живуть португальці, у бараці, оббитому бляхою, я познайомився з двома винахідниками, які з волосся, сірників та трьох скрипкових струн на еластичній основі спорудили маленьку самокомпенсувальну систему, яка, здається, справді працювала!.. На гігрометричній енергії!.. Все трималося на наперстку!.. Це був єдиний справжній «вічний двигун», який я бачив у дії.

Жінки серед винахідників траплялися рідко... Але з однією я таки познайомився... Вона працювала рахівником на залізниці. На дозвіллі вона розщеплювала воду Сени за допомогою англійської шпильки. Вона носила пневматичний апарат та котушку Румкорфа[1] в рибальському сачку. А крім цього, кишеньковий ліхтарик і пікриновий елемент. Вона поповнювала запаси пального просто з річки... Вона робила свої досліди на рівні Пон-Марі, вгору за течією від «місця для прання»... Її цікавив гідроліз!.. Вона була нічогенькою... Правда, нею тіпало, і вона була трохи косилкою... Я сказав їй, що я з журналу... Спершу вона, як і інші, звісно, подумала, що їй дістався великий виграш, і наполягла, щоб я залишився... Вона хотіла подарувати мені троянди!.. Даремно я намагався щось пояснити їй... Вона нічого не розуміла... Їй захотілося сфотографувати мене!.. У неї був апарат, який діяв лише на інфрачервоному випромінюванні...

---

[1] *Котушка Румкорфа* — пристрій для одержання імпульсів високої напруги, розроблений німецьким винахідником Генріхом Румкорфом (1803—1877).

Тому їй довелося закрити вікна... Я приходив до неї ще разів зо два... Вона вважала мене надзвичайно привабливим... І хотіла, щоб я негайно з нею одружився. Вона ще довго писала мені, надсилаючи рекомендовані листи... Її звали панна Ламбрісс... Жульєтта...

Я взяв у неї якось сто франків... та потім ще п'ятдесят... Але таке траплялося надзвичайно рідко!..

* * *

Жан Марен Куртіаль де Перейр більше не піжонився... Він дуже спохмурнів... Побоювався шаленців з конкурсу... від яких отримував анонімні листи, аж ніяк не у віршах!.. Найзлісніші та найупертіші погрожували прийти... й добряче провчити його!.. Раз і назавжди!.. щоб він більше ніколи не зміг нікого обдурити!.. То були мстиві натури... Під рединґот, поверх фланелевого жилета, він одягав кольчугу із загартованого алюмінію... Ще один патент «Майстротрону», що залежався в нас — кольчуга «суперлегка й непроникна». Але щоб його цілковито заспокоїти, цього було далебі замало... Варто було йому помітити вдалині якогось волоцюгу з похмурим обличчям... Який мав не занадто задоволений вигляд... Котрий ішов у нашому напрямку і щось бурмотів, він одразу ж звалював у підвал!.. Не чекаючи розв'язки...

— Відкрий мені ляду, Фердінане! Давай, швидше! Ось ще один! Це точно!.. Скажи, що я поїхав! ще позавчора! і більше не повернуся!.. В Канаду! Я залишуся там на все літо! Я там полюю на ласицю! На соболя! Соколине полювання! Скажи, що я не хочу його бачити. Навіть за все золото Трансваалю! Ось! Хай він забирається!.. Випарується!.. Зникне!.. Влаштуй йому добру прочуханку! Цьому вайлу! щоб його розірвало!.. Господи Боже мій!..

Щільно зачинившись у підвалі, він трохи заспокоювався. Тепер там було порожньо, звідти прибрали залишки повітряної кулі й інструментів... Він міг вільно розгулювати... Уздовж і впоперек, як завгодно!.. Місця було достатньо... Він міг знову зайнятися гімнастикою!.. Крім того, в кутку між шафами та ящиками він обладнав собі неприступний «бункер», щоб у разі напа-

ду... його не змогли виявити... Він сидів там годинами... Принаймні, мені він більше не набридав... Мене цілком влаштовувало, що він туди зникав... Мені вистачало товстухи, яка вже не виходила з контори... Тепер мені набридала вона... Вона хотіла організувати все на власний розсуд... і журнал, і передплатників...

О другій годині дня вона приїжджала з Монтрету... Вся вирядженa, в капелюшку з гортензіями, з вуаллю, парасолькою та люлькою в зубах! Тут було не до сміху! вона чекала відвідувачів... Коли ті приходили й натрапляли на неї... Це було для них справжнім потрясінням...

— Сідайте! — говорила вона... — Я пані де Перейр! Я в курсі всіх ваших проблем! Можете нічого мені не пояснювати! Ну кажіть же! Я вас слухаю! Але стисло! У мене немає жодної зайвої секунди! мене чекають на випробуваннях...

Така була в неї тактика... Майже всі лякалися... Грубі інтонації, потужний голос! Хриплий і владний, який годі було перекричати... після хвилинної запинки... Вони затримувалися перед матусею... Вона трохи підіймала вуаль... Вони помічали вуса, мальовничу фізіономію, очі одаліски... Вона хмурила брови й питала: «Ну що, це все?..» Вони боягузливо відступали... задкували... й швиденько забиралися геть!.. «Я скоро повернуся, пані!.. Я скоро повернуся!..»

Одного разу вдень під час такої аудієнції... Вона допивала компот з фруктів... було близько четвертої... такий у неї був режим... Вона вже допивала... було на денці... Я навіть пам'ятаю той день, це був четвер... було дуже жарко... Аудієнція добігала кінця... Пані вже встигла позбутися цілої ватаги йолопів, різних ґевалів з конкурсу... Прохачів, базікал, пришелепків... з якими вона легко дала раду... І тут увійшов кюре... Одне це нас уже вразило... Ми були знайомі з деякими з них... Всі вони були дуже відданими передплатниками... та люб'язними кореспондентами...

«Сідайте, пане кюре...» Вона зразу змінила свій тон. Він влаштувався у великому фотелі... Я уважно оглянув його, раніше цього чолов'яги я ніколи не бачив... Він, безперечно, був новачком. На перший погляд, він здавався доволі розумним... Навіть можна сказати, обережним... Абсолютно спокійним... Чемним... він мав із

собою парасольку... Хоча була чудова погода... Він поставив парасолю в куток... і, покашлюючи, сів... Він був трохи тілистим... але в межах норми... Ми якось звикли до справжніх диваків... Майже всі наші передплатники мали тик або ж корчили гримаси... тоді як цей здавався дуже сумирним... Та нараз він розтулив свого рота й заговорив... Мені раптом сяйнуло... Що це за фрукт!.. Він спеціально прийшов поговорити з нами про конкурс... Він читає наш «Майстротрон», не пропускаючи жодного номера... Ось уже кілька років поспіль... «Я багато подорожую! Дуже багато!..» — він говорив недоладно... Сенс його слів важко було вловити... якісь шматки перекручених фраз... з вигадливими зворотами... суцільні обривки... Нарешті ми таки второпали, що йому не подобався наш «Вічний двигун»!.. Він не бажав навіть говорити про це! О! ні! Від цього він аж буряковів!.. Він думав геть про інше!.. І був повністю цим захоплений!.. Ми мали підтримати його!.. або ми беремося, або ні!.. Або ж ми проти нього!.. Він нас одразу попередив! Про всі можливі наслідки! І жодного вічного двигуна! Це ж несерйозно! Порожня балаканина!.. Дурниця!.. Тоді як його задум — то зовсім інша річ!.. Нарешті ми почали розуміти, до чого він хилить... з усієї цієї балаканини... плутанини... переливання з пустого в порожнє... Йшлося про підводні скарби! Шляхетна ідея!.. Систематичний порятунок суден, що зазнали аварії!.. Всіх галеонів «Армади», які затонули в океанах з прадавніх часів!.. Усе, що блищить... усе, що встеляло та вистилає дно морів! Ось! Ось що було метою його життя! його пропозицією!.. Ось про що він прийшов говорити з нами!.. Він хотів, щоб ми взялися за це... не гаючи ні хвилини!.. Організували конкурс! всесвітнє змагання... На найкращий спосіб! Найнадійніший! І найефективніший!.. Порятунок скарбів... Він пропонував нам усі свої кошти, всі свої статки, він ставив на карту все... Це мало слугувати надійною ґарантією, щоб покрити всі початкові витрати... Звичайно, ми з пані були насторожі... Але він далі наполягав на своєму... Його ідеєю був «Водолазний дзвін», який сягав би фантастичних глибин! наприклад 1800 метрів!.. І був би здатен проникати в ями... добувати різні предмети... розтинати залізо... спеціальним «відсмоктуванням» розкривати

сейфи... Він з легкістю уявляв собі все це... А ми за допомогою часопису мали залучити охочих до змагання... Таким було наше завдання!.. Діяти треба було рішуче! Він увесь аж тремтів від нетерпіння, так йому хотілося швидше взятися до випробувань!.. Не вислухавши навіть жодного заперечення... або сумніву!.. Гуп! Просто так, на стіл... Він виклав пачку банкнот... Там було шість тисяч франків!.. Не встиг він і оком кліпнути!.. Як вони вже були в мене в гаманці... Матуся Куртіаль аж присвиснула!.. Не можна було втрачати нагоди!.. Я взявся до справи негайно.

— Пане кюре, прошу вас, зачекайте! Одну секунду... Секундочку! Я сходжу за директором... Я приведу його через хвилину!..

Я зістрибнув у підвал... І гукнув старого... Почув його хропіння! І натрапив просто на його сховок... Почав його трясти... Він заволав! Він вирішив, що прийшли його заарештовувати... Він сильно затинався... Й тремтів усім тілом...

— Ходімо!— сказав я йому. — На повітря! Не час непритомніти!

Біля підвального вікна при денному світлі я показав йому гроші... Йому одразу ж відібрало мову! Хай йому біс!.. Двома словами я пояснив, у чому річ... Він ще раз глипнув на гроші... Перевірив їх на світло... Кожну банкноту... І швидко отямився! Він обтрушувався, обнюхуючи при цьому папірці... Я почистив його! Струсив з нього солому... Він причепурив свої вуса... збадьорився! й піднявся нагору... Він постав у блискучій формі... У нього на язиці вже була готова промова... претензійна... й пихата!.. Він одразу ж вразив кюре своєю ерудицією в питанні занурень! Знанням історії, починаючи з Людовіка XIII до наших днів! Дат, імен наших попередників та мучеників!.. А також бібліографічних джерел... і досліджень у галузі мистецтв та ремесел!.. Це була справжня феєрія... Кюре був просто вражений. Він так і підстрибував у кріслі від радости й задоволення... Це було саме те, що йому потрібно!.. Тоді він, знетямлений від щастя, запропонував нам ще, незалежно від свого попереднього дару... Ми в нього навіть нічого не просили! Він пообіцяв нам ще двісті сотень! ні більше ні менше! Він хотів оплатити всі витрати з проведення

конкурсу! Він не хотів бути дріб'язковим і займатися попередніми підрахунками!.. Складати кошторис!.. Без зайвої тяганини, без шахрайства!.. ми все підписали... про все домовились!.. Коли вже він зовсім здружився з нами, то дістав зі своєї сутани величезну мапу морського дна... Щоб ми одразу ж могли подивитися, де лежать усі скарби!.. Де ховаються всі ці феноменальні багатства!.. Уже більше двадцяти століть...

Ми зачинили нашу хату... Розклали пергамент між стільцями та столом... Цей дивовижний твір називався «Мапа скарбів»... Від одного погляду на неї справді голова йшла обертом... Особливо якщо взяти до уваги той момент, коли з'явився цей Спаситель!.. у такий скрутний для нас час! Він не жартував з нами, цей кюре!.. на мапі справді було зазначено всі гроші, заховані під водою... Заперечувати це було неможливо! І навіть близько від берегів... з позначенням довготи... Можна було чудово собі уявити: якщо знайти дзвін, який спускається хоча б на шістсот метрів, то справу буде зроблено! Ми були впевнені в цьому, як і наш предтеча... Ми збиралися забрати всі скарби «Армади»!.. Треба було лише нахилитися, щоб підібрати їх... Цього разу не було місця для сумнівів... Усього за три морські милі від Лісабона за гирлом Тежу... лежали колосальні поклади!.. Найзручніше було почати саме звідти!.. А якби ми відважилися і знайшли хоч якусь техніку... Тоді справу можна було б поставити на широку ногу!.. Ми сміливо могли розраховувати на скарби «Саар Озімпут», які поглинула Перська затока за дві тисячі років до Різдва Христового. Розсипи унікального коштовного каміння! Прикраси! Чудові смарагди!.. Одне слово, не менш ніж на мільярди... Точне місце цієї кораблетрощі на мапі у кюре було позначено дуже чітко... Протягом століть уже сотні разів проводилися зондування, і розташування було встановлено точно... Помилка була виключена!.. Залишалося лише вирішити проблему пальників... безпечного постачання кисню... І найголовніше, під час підйому скарбів «Саара» виключити можливість найменшого ризику... Ми міркували над цим цілий день... А тут ще «несподівані» нюанси в перському законодавстві змусили нас на мить здригнутися... Але у нас були й інші можливі цілі, розташовані буквально під носом,

привабливі й легкодоступні... в найбезпечніших морях!.. абсолютно вільних від акул! Слід було ретельно обмірkувати занурення! Щоб уникнути трагедій...

Усі моря земної кулі буквально завалені неторканими скарбами та галеонами, вщерть забитими діамантами... На мапі майже не було проток, бухт, заток або гирл, які не приховували б якогось спокусливого витвору!.. що його зовсім не складно добути з глибини в декілька сотень метрів!.. Усі скарби Голконди! Ґалери! Фрегати! Каравели! Які просто тріщать від рубінів та здоровенних діамантів! від потрійних дублонів... а береги Мексики в цьому сенсі здавалися просто непристойними!.. Конкістадори буквально засипали їх золотими зливками і коштовним камінням... Якщо вже на те пішло, то реально було починати з 1200 метрів... діамантів тут було як піску!.. Наприклад, хоча б у районі Азорських островів... «Чорний чужинець», що затонув у минулому столітті, зі змішаним вантажем з Трансвааля віз більше, ніж на мільярд... лише він один (за підрахунками найобережніших експертів...). Він лежав на скелях на глибині 1382 метри... і вже зогнив від часу... Залишалося лише обшукати все довкола!..

Наш кюре знав ще й інші місця, приголомшливий вибір... Усі затонулі кораблі, які можна було підняти... все, що з легкістю можна було спустошити... Кілька сотень, їй-богу... Він поцяткував усю свою мапу... позначаючи їхнє місцезнаходження... Тут були вказані найважливіші місця... з точністю до десятої частки міліметра... вони були позначені чорним, зеленим або червоним кольором, залежно від важливости скарбів... Такі маленькі хрестики...

Інше було лише справою техніки! спритности! й винахідливости!.. Ми мали показати все, на що здатні!.. Але за цим справа не стане, чорт забирай!.. Де Перейр, просто так, у лихоманці, щоб не розхолоджуватися, схопив своє перо, стос паперу, лінійку, ґумку, прес-папьє і тут-таки склав, акомпануючи собі вголос, справжню прокламацію!.. Це було зворушливо!.. Щиро!.. І водночас серйозно й відверто!.. Ось як він працював!.. Він виклав усю проблему до найменших деталей!.. Менш ніж за п'ять хвилин! На нього зійшло натхнення! Це була першокласна работа! «Не потрібно нічого відкла-

дати на завтра! треба, щоб ця стаття з'явилася одразу ж... Це буде спеціальний номер!» Таким було його розпорядження... Кюре був щасливий!.. Він сяяв... Він уже зовсім не міг говорити...

Я кинувся на вулицю Рамбюто... І забрав із собою всі гроші... товстусі я залишив всього п'ятдесят франків... Хай йому грець!.. я мав доволі справ!.. Якби я їх залишив у касі, то ніколи більше їх не побачив... Старий уже накинув на них оком!.. Він мав ще розрахуватися з Нещодавно... Напевно, він уже зробив ставку!.. Це було сильніше за нього... Тому краще було, аби ці скарби зберігалися у мене... Менше ризику!.. Витрачати будемо потроху... та обійдемося без скачок... Я був у цьому впевнений!.. Я сам контролюватиму витрати... Передовсім — Тапоньє! «Спеціальний номер»!.. Друкар мало не помер від подиву... Коли він побачив мої гроші, він не повірив своїм очам... Проте він устиг їх добре розгледіти! і зблизька! і проти світла!.. готівка!.. Він був просто ошелешений!.. Навіть не знав, що мені сказати... Я віддав йому шістсот франків для погашення старих боргів та ще плюс двісті за номер і за конкурс!.. Тут він заворушився... Через два дні ми отримали всі примірники... Запечатані, заклеєні, все як годиться!.. Я відвіз їх на ручному візку на найближчу пошту разом з Куртіалем та його пані!..

Коли кюре вже збирався йти, ми попросили його написати адресу, ім'я, вулицю, тощо.... але він навідріз відмовився!.. Він хотів залишитись анонімним!.. Це нас заінтриґувало... Звичайно, він був дивний (але не більше, ніж усі інші)... Це був кремезний чоловічок з чистим, голеним і добрим обличчям, приблизно того ж віку, що й Куртіаль... але зовсім лисий... Сповнений ентузіазму, він раз по раз вибухав беканням!.. Ним так тіпало, що він ніяк не міг усидіти на своєму стільці!.. Він був оптимістом... Безперечно, дивакуватим... Але врешті він довів, що у нього сила грошей!.. Він був справжнім вкладником!.. Першим, якого ми бачили у своєму житті... Він мав право бути дещо дивним...

Повертаючись додому з поштамту, ми котили наш візок якраз попри відділок на вулиці Бонз-Анфан... Я сказав старому: «Зачекайте хвилинку!.. Я хочу їм дещо повідомити!.. Про те, що у нас усе гаразд!» Мені спало

на думку піти й викласти їм, що у нас повно грошей!.. Я штовхнув двері та заскочив досередини... Ці поліцаї одразу ж упізнали мене...

— Ну що, крутію? — запитав мене той, що за пультом... — Чого ти приперся?.. За ґрати закортіло?..

— Ні, — сказав я йому... — Ні, пане!.. В'язниця не для мене! я просто проходив тут і вирішив показати вам дзвінку монету... — Я витяг свої банкноти... І став розмахувати ними у них перед носом... — Ось, дивіться... І не вкрадені... Я просто прийшов вас попередити, що це ще для одного конкурсу... «Водолазний дзвін»!..

— Водолазний! Водолазний!.. — передражнювали вони мене... — Подивимося, як ти полізеш під воду!.. Та ти знущаєшся з нас, еге ж! Брудний маленький шмаркатий злодійчук!..

Я поквапився вийти... Я не бажав провокувати скандал... На вулиці ми посмішкувалися з них!.. І разом з нашим ручним візком кинулися бігти чвалом... Ми перевели подих аж на вулиці Божоле!..

* * *

Безперечно, такий конкурс, присвячений підйому скарбів, мав привабити цілі юрби охочих... Ми брали собі 16 відсотків з того, що буде піднято на поверхню!.. Це не було забагато! Адже лише від однієї «Армади» нам припадало, за найгрубішими підрахунками, приблизно три мільйони... Цього було цілком достатньо!..

Варто сказати, що наша мила товстуха не була впевнена, що все піде гладко... Вона весь час принюхувалася... Й не надто довіряла цій затії... Проте втручатися не наважувалася... Загалом, це було справжнє диво!.. Вона намагалася триматися осторонь... Її хвилювали лише купюри...

А старий Куртіаль усім серцем купався у щасті, що звалилося на нього!.. Він вкладав у цю справу всю душу... Йому вже ввижалися пригорщі смарагдів та діаманти, купою звалені на піщаному березі... Гірки золотого піску, зливки... Всі скарби інків, що були повантажені на ґалери... «Ми спустошувачі морських безодень!» — волав він на весь будинок... стрибав... і шаленів серед паперів... А потім раптом завмирав на

місці, ляснувши себе по довбешці... «Хвилинку! Моя куріпочко! Все це ще не розподілено!..» І знову починав креслити червоним чорнилом на чотирьох шпальтах!.. у всьому, що стосувалося поділу, він був суворий!.. І жахливо педантичний!.. він передбачав усі можливі ускладнення... Без жартів! Складаючи протокол, він був надзвичайно уважним!

— О! Я бачу, що ти думаєш, моя пампушко, ти їх ще не знаєш!.. Ти не знаєш, на що вони здатні?.. Я ж маю з ними справу щодня і знаю, що у них в голові... Я бачив цих «меценатів»... і винахідників... Я дивлюся на них уже сорок років!.. Тепер я між двох вогнів!.. О! Скажу прямо!.. О! Я не хочу, щоб мене зжерли! знищили! заскочили зненацька!.. Тепер, коли все тільки починається!.. Саме зараз! О! Тільки не це! О! Ні! Боже мій!.. Прокляття! Перо — в руку, Фердінане! Швидко! А в іншу — терези! І на коліна — карабін! Ось вам Куртіаль!.. Тепер все гаразд!.. Справедливість! Повага! Кмітливість!.. Я бачив, що вони витворяють, ці винахідники! Вам я можу про це сказати... Чудасія та й годі! Ви не повірите! І так було протягом усього мого довгого життя! Я вже все це знаю! І абсолютно точно! І ніколи вони з цього нічого не мали! Хіба славу! Менше, ніж пшик!.. Геній просто гниє, ось що він має!.. Ось щира правда! Він не продається! Він накопичується. Він — «Gratis pro Deo»[1]. Він дешевший за сірники... Але якщо ви такий добрий! У вас губки сердечком! І в напливі шляхетних почуттів ви підносите подарунок! О! Ну так! Ви, звичайно, повірили, моє серденько, в цю ідилію! Ви просто хвалите дослідника!.. Перев'язуєте рани мученика... Ви приходите зовсім безневинний з маленькою сардинкою... та нараз мученик підстрибує на двадцять метрів! Це образа!.. Все не так! Все не так! Все перевернулося! Все валиться! Блискавка! І розчиняються ворота пекла!.. Мученик стає шакалом! Вампіром! кровопивцею! Це бійня?! Різанина! Жорстокий обман! Усе підлаштовано, щоб виманити у вас купюри!.. вас розпинають! ганьблять! Пощади немає! душа гине. Це зо-

---

[1] *Gratis pro Deo* — (досл.) безкоштовно за любов до Бога. Іронічний латинський вислів про дешевизну того, що і так непотрібне.

лото, мій друже! Це золото!.. Тут потрібно бути дуже уважним! Усе гаразд! Усе гаразд, приятелю! Порпатися на морському дні? Але за сто неправильно розподілених франків — я добре знаю цих суб'єктів! — вони здатні пустити шкереберть цілий світ!.. О! так! Я знаю цих пінчерів... Що є, то є! я не перебільшую! Тому ж бо я й сиджу тут!.. До наших паперів! До наших паперів! Фердінане! Увага до дрібниць! Бездоганні рукописи! Завірені! Підписані! Доправлені до полудня! До нотаріуса Ван-Крока на вулицю Блан-Манто! Чудовий документ! У трьох примірниках... Спершу наша частина! Причому виділена великими літерами! Закинути тут нічого не можна! Олеографія! Жодних прихованих аргументів! Жодних прихованих каменів! О! Ніколи! О! Кюре-благодійнику! скоро ти матимеш, у чому зануритися на дно! О! Свята простота, він навіть не уявляє собі!.. Дзвони!.. Не мине й місяця, як мені приноситимуть їх по три, чотири за день! Та що там!.. По дюжині! Які завгодно!.. 600 метрів?.. 1200?.. 1800? Але не будемо поспішати!.. Здіймати галас... Випереджати події... Зачекаємо!.. Слід зберігати витримку!.. щоб не втрапити потім у халепу!.. Дочекаємося дня випробувань, так!.. Але я вже написав, якщо мені не зраджує пам'ять, кілька статей на цю тему... О! Звичайно! Я міг би навіть згадати точні дати... Тоді ми ще не були одружені!.. Це було близько 84-го або 86-го... Якраз перед конгресом в Амстердамі... Під час виставки підводних човнів... Можливо, я зможу зробити свій внесок у цю справу... Вони, безперечно, десь тут... Я все тоді пояснив... це було в «Додатку»... Стій! Пригадав! У журналі «Світ навиворіт»... Я так і бачу його, цей дзвін!.. Він буквально стоїть у мене перед очима!.. Ось він, закріплений на потрійних болтах... і з подвійними перегородками!.. Верх феромагнітний!.. Ось він занурюється!.. Нарізні подушки по всьому колу баласту!.. Ось!.. Заклепки з іридієвої-бронзи... Найкращий матеріал для глибинних робіт!.. Жодного сліду іржі навіть після багатьох років, проведених у морі!.. Оброблені хлоридом соди! Додатковий гальванопластичний вантаж з відцентровою віссю!.. Розрахунки найелементарніші!.. Доступні й дитині! Освітлення радіодифузне за допомогою прожектора Валадона!.. Трохи сміливости й наполегливости!.. Та що вже там!.. Над цим не варто сушити

собі голову!.. Замість кліщів — кругові захвати... ось це, можливо, найцікавіше!.. Я встановлю цю штуковину із зовнішнього боку!.. Установлю на «23-25»... це чудовий калібр... Клапани із заднім важелем для більшої безпеки!.. Єдиний ланцюг передач!.. Виробництва «Роттердам і Дуртекс», кожна ланка завтовшки три сантиметри... Якщо їм потрібно ще міцніше... для цілковитого спокою... максимум ґарантії! То нехай візьмуть шовковий трос, переплетений міддю та коноплею «28-34»! Ти бачиш!.. Усе підраховано! Жодних сумнівів! Канат закріплено... А ілюмінатори?.. А! — На мить він завагався... — На їхньому місці я б не надто довіряв цим ущільнювачам... відомої марки «Тромблон-Пармезан»... Їх зазвичай використовують на субмаринах! Але чорта з два! Чорта з два!.. Нам же всього не говорять! У міністерстві, звичайно, божаться в їхній надійності... Але в мене є своя думка!.. Я завжди так вважав... Середній тиск вони ще витримають... До десяти кілограмів на квадратний метр це ще можливо!.. Але починаючи з двадцяти?.. Це просто тонкий папір, друже мій!.. Крізь нього пропливають риби... Мене тут не переагітуєш... Зрештою, я впевнений, що вони теж так думають... я не можу їх переконати! Не варто навіть цитувати мою статтю! О! Ні!.. О! Потім, можливо! Я її все-таки процитую!.. Деякі уривки, зрештою, це мій обов'язок... чи не так, люба Ірен? Як ти вважаєш? А ти, Фердінане? Я мушу виступити? Це дуже важливо!.. Тепер або ніколи!.. Я тут! І я президент! Я повинен сказати їм про свої сумніви! І не через десять років! А сьогодні! Вони ж також не порожнє місце!.. Ну годі, досить уже слів!.. Звісно, це дуже гарно — роздавати поради, гратися в старійшин, в Академію, корчити із себе великого розумника!.. Але цього недостатньо!.. Ні!.. Я завжди за все платив сам!.. Тут!.. Там!.. Де завгодно!.. Скрізь! Ірен свідок!.. Я ніколи не ухилявся від небезпеки! Ніколи!.. З якої речі? Через цю штуковину? Та я сам спущуся в ній!.. Мені до цього не звикати... І саме зараз!.. Це моє право! Вирішено!.. Можна сказати, що це просто необхідно... Моя присутність, мій досвід і мій авторитет! У цьому жодних сумнівів!

— О! — підскочила тут стара, ніби її хто вкусив за дупу. — О! Ні... О! Звичайно, ні!.. Я скорше сама переріжу мотузку! Запросто! З мене годі! Ніколи, ти чуєш!

Ніколи я не дозволю тобі спуститися! Тобі ще не набридло клеїти дурня? Ніколи, та ще й у їхньому кориті! Ти все ж таки не риба?.. Облиш їх, хай ці психи самі плавають! Це їхня справа! А не твоя!.. Аж ніяк не твоя!..

— Психи! Психи! Логіки в тебе ні на гріш! Геть мороки забила! Ти сама набридала мені, щоб я піднімався в повітря! Хіба не так, хай йому грець? Ти ж не могла жити без повітряної кулі? Втрачала самовладання! Просто божеволіла! «Завзятий»! «Завзятий»! Тільки це я і чув... А я ж не птах!..

— Птах! Птах! Ти знущаєшся з мене? Ти хочеш зі мною посваритися?.. Давай! Я бачу, чого ти хочеш, мерзотнику!.. Я знаю, чого ти хочеш! Хочеш утекти! Знову кудись податися!..

— Куди це? На дно моря?

— На дно моря?.. На дно моря?.. Боже мій!..

— О! Залиш мене! Дай мені спокій, Ірен! Що ти хочеш від мене? Ти намагаєшся все зіпсувати! Своїми ідіотськими вибриками!.. Своїми невгамовними нападами!.. Залиш мене, дай мені подумати!.. Зараз не дуже вдалий час! Фердінане! Наглянь за конторою! І не відволікайте мене!..

Тепер знову розпоряджався він... До нього знову повернулася впевненість... блиск... і навіть нахабство... Цілими днями він насвистував улюблену мелодію «Соле міо»...

— Так! Мабуть, я піду! Подихаю свіжим повітрям... Скажи, малий, у тебе залишилося ще сто франків?.. Я заплачу за телефон... Я сходжу сам! Пора його знову підключити... Тобі так не здається?.. Хіба він нам не потрібен?..

Він ще постояв на порозі... в нерішучості... Кинув погляд на Ґалереї... І побіг ліворуч, скорше за все, в «Заколот»... Якби він пішов праворуч, то тоді, напевно, у «Вази» до своєї повії... Як тільки життя входить у нормальне русло, люди одразу прагнуть брудних розваг...

* * *

Коли справа дійшла до продажу числа журналу з умовами конкурсу, почалася справжня оргія... Вишикувалася нескінченна черга... Будинок був буквально в облозі... Передплатники стояли навіть після дев'ятої вечора й

вимагали свій примірник... Ярмарок тривав цілісінький день!.. Контора тряслася під натиском цікавих, двері не зачинялися ні на секунду!.. Де Перейр звертався до людей з промовами!.. Видирався на стіл... Розмахував руками... Я весь час кудись гасав... задовбував друкаря... мотався взад-вперед... з візком... Автомобіль був занадто великий для Монмартра... Поступово я перевіз усі зшиті примірники...

Товстуха готувала бандеролі... Щоб відправити в провінцію... Там їх теж чекали!.. Всюди тільки й мови було, що про конкурс на «Глибинний дзвін»... Це стало подією!..

Дядько Едуар теж, звичайно, почув про це! Він зайшов у Ґалереї... Увійшов через маленькі двері... І був дуже щасливий, що наш журнальчик знову набирає силу!.. Він так хвилювався... боявся побачити мене знову на дні... в пошуках нового прихистку!.. А ми, виявляється, раптом піднялися, все так добре обернулося!.. Нам усміхнулося щастя! Неймовірний успіх!..

Надія відшукати скарби діє магічно! З цим ніщо не зрівняється!.. Увечері після моєї біганини я повертався в контору, щоб знову взялися готувати пакети... і так до одинадцятої години вечора... А Віолетта мене попереджала...

— Ти занадто стараєшся! Дурнику! Тобі ніхто не подякує! Якщо ти здихатимеш... хто за тобою доглянe?.. У всякому разі, точно не твій старий! Замов мені склянку мохіто, малий!.. Я заспіваю тобі «Дівчину з Мостаганема»... Побачиш, тобі сподобається!..

Під час співу вона задирала спідницю спереду і ззаду... А оскільки панталонів вона не носила, виходив справжній танець живота... Вона витанцьовувала прямо на вітрі... на самій середині Ґалерей... Підходили інші кралі... майже завжди з трьома або чотирма клієнтами кожна... А ще жебраки, статеві каліки, витрішаки... «Давай, Мелізо! не сци мимо!» Вона добряче трусила своєю дупою... скуйовджуючи свій горбок!.. Інші плескали в долоні, це було справжнє божевілля, туніський танець... це видовище завжди приваблювало юрбу цікавих. Я купував їй мохіто... Закінчувалося все в «Заколоті»...

Віолетта винаймала куток неподалік, за найбільшими стовпами, в Орлеанській ґалереї... Їй вистачало двох

хвилин, щоб змусити клієнта кінчити... Коли їй траплявся черговий йолоп, то вона вела його в «Пелікан», що був за два кроки... Навпроти Луврa... Її кімнатка коштувала два франки... Вона обожнювала сухий перно... І часто співала на замовлення:

Наче з східних казок...
Ти до мене прибіг...
Зовсім голий задок...
Під животиком — ріг...

мене це мало збуджувало... Вона клеїлась до мене... починала нескінченні балачки... Був лише один спосіб змусити її піти...

— Заходь! — казав я їй... — Заходь, дівчинко! Допоможеш мені запаковувати.

— Зачекай, я повинна облизати ще одного... Зачекай мене, мій голубе... Я маю відпрацювати вечір...

Розраховувати на її допомогу було марною справою!.. Вона одразу вигадувала якісь відмовки... і блискавично змивалася. Крім пришивання ґудзиків, що було її справжньою манією, я не міг її залучити до жодної роботи... За мить її мов корова язиком злизала... Просто дивина.

* * *

Не минуло й тижня, як проекти посипалися градом... по сотні за день. Ad libitum[1], такою була умова... Але це нікого не обходило... Ніхто не хотів себе нічим обмежувати!.. Разом з тим з першого погляду було очевидно, що тексти і відомості були вкрай цінні... Наші видатні дослідники заворушилися...

Балістичні пропозиції були скорше екстраваґантними! Але там траплялися непогані деталі!.. Звідти можна було дещо запозичити... Переважно, якщо ми отримували маленькі папірці, крихітного формату, то майже напевно на них були креслення якої-небудь ґрандіозної машини, глибинного дзвону, розміром з Оперу... А на величезних планах, разів у 18 більших за формат

[1] *Ad libitum* — для вільного використання *(лат.)*.

октав[1], зазвичай мова йшла про маленькі двадцятисантиметрові зонди.

Чого лише не було серед цього карнавалу!.. Всілякі системи, химерні фантазії та пристосування для пошуку скарбів... Деякі запропоновані агрегати мали форму слона!.. Інші радше нагадували гіпопотама... Ну а більша частина, чого й слід було очікувати, мала форму риб... Деякі мали людську подобу... У вигляді справжніх людей з обличчями... Один апарат, за словами винахідника, був точною копією його господині з вражаючою схожістю та очима, що світяться на 800 метрів... які, обертаючись, повинні були приваблювати всю фауну... з морських глибин...

З кожною новою поштою кількість незвичайних рішень невблаганно зростала!.. Залишалося лише дочекатися нашого кюре... Він обіцяв прийти в останній четвер місяця!.. Так ми домовлялися... Ми чекали з нетерпінням... Він мав принести десять тисяч франків... Це був наш аванс!.. Це дозволило б нам одразу ж оплатити декілька термінових боргів за квартал, повернути телефон! І помістити чудові фотографії в номер!.. Повністю присвячений «Дзвону»... Про нас уже подейкувала велика преса у зв'язку з порятунком підводних човнів, а не лише затонулих скарбів... Це було якраз через рік після катастрофи «Фарфаде»[2]. ... Пристрасті ще не вляглися... Перед нами відкривався шлях до національного визнання!..

Проте всі ці перспективи абсолютно не надихали товстуху!.. Вигляд у неї був радше невдоволений! Спочатку, перш ніж будувати якісь плани, їй хотілося побачити кюре... Вона чекала його в цей четвер з особливим нетерпінням... Питала мене по десять разів на годину, чи не бачу я його?.. наприкінці Ґалерей? А наш господар?.. Куди ж він запропастився?.. Знову загуляв?.. Він не в підвалі?.. Ні?.. Його немає із самого

---

[1] *Октав* — одна восьма аркуша, приблизно 20 см заввишки. Тобто аркуш, більший у 18 разів, матиме висоту 3 м 60 см.

[2] Французький підводний човен «Фарфаде» затонув 1905 року в Середземному морі. Причиною катастрофи називали занурення з нещільно зачиненим люком.

ранку... Нас усі запитують про нього! Ми починали хвилюватися... Я сказав старій: «Зачекайте мене! Я збігаю в «Заколот»... Туди й назад...» Я помітив цього пана, який не поспішаючи прогулювався садом... Він поглядав на годувальниць... І зовсім не поспішав... І ще насвистував, скотина... В руках у нього було повно пляшок... Я навіть підстрибнув на місці... І підійшов до нього...

— Ну! Фердінане! Що таке? У тебе дуже знервований вигляд... Що там, горить? Щось не так?.. Він прийшов?..

— Ні! — сказав я йому. — Його ще нема!..

— Ну так скоро прийде!.. — відповів він мені спокійно... — Ось лікерне вино... гірка настоянка... анісова... і бісквіти!.. Я не знаю, що він забажає! Що п'ють кюре?.. Все, я сподіваюся!.. — йому хотілося це відзначити... — Я абсолютно впевнений, Фердінане, що відтепер ми на правильному шляху... О! так! це очевидно... Це вже вимальовується!.. О! Я переглядав сьогодні вранці плани!.. Ще одна партія! Потік ідей!.. Щойно пройде основна лавина!.. Я! Я зроблю свій вибір!.. відділю все, з чого можна скористатися... від усього того, що можна забути... Він не зможе сам цього зробити... Я хочу, щоб він надав мені повну свободу дій! Без протекцій! Все буде відкрито обговорюватися!.. А потім, ти розумієш, це ще не все! А ґарантії? Я не можу пускатися в справу навмання! О! Ні!.. Це було б занадто просто! У мене вже не той вік! О! Ні!.. Рахунок у банку! По-перше! Насамперед!.. І двісті білетів на стіл! Скріплюємо підписами! Він і я! я викликаю конструкторів!.. і починаємо! Тоді можна поговорити!.. А поговорити є про що... адже ми не новачки... Тут він трохи замислився...

— Гадаєш, все це його влаштує?..

— О! — сказав я... — Я абсолютно спокійний... Я в цьому цілком упевнений.

Так за розмовою ми дійшли до контори... Почекали ще трохи... Кюре не було! Це ставало таки досить неприємним!.. Пані де Перейр нервово порядкувала в конторі... Аби та не надто нагадувала хлів... Там і без того був жахливий розгардіяш, а як почалася ця штовханина, то й зовсім вільного місця не залишилось!.. Одна величезна купа лайна! Свиня, й та не змогла б відшукати тут своїх малих... огидна подерта верета... від підлоги до

третього поверху... розкидані папірці, розірвані книжки, порохняві підручники, рукописи, нотатки — все це було подерте на серпантин... навколо кружляли цілі хмари конфеті... З усіх цих зім'ятих розірваних аркушів... Ці мерзотники примудрилися розбити навіть нашу чудову статую!.. Знесли голову Фламмаріона! А Гіппократу приклеїли чудові фіолетові вуса з промокального паперу... З неймовірним зусиллям ми видобули з цього хаосу три стільці, стіл і велике крісло. Вигнали всіх клієнтів... Щоб звільнити простір для зустрічі святої людини...

О пів на шосту, запізнившись усього на тридцять хвилин, він таки з'явився... Я помітив, як він перетинає Орлеанскую Ґалерею... Він ніс стару, туго напхану течку... Він увійшов... Привіталися. Поклав течку на стіл... Усе йшло добре! Він витер піт з обличчя... Мабуть, ішов дуже швидко... І ніяк не міг відхекатися... Зав'язалася розмова... Бесіду вів Куртіаль... Стара піднялася в Алькасар... і принесла кілька найкращих папок. У неї був великий вибір! Вона поклала все поруч з його течкою. Він привітно всміхався... Мав цілком задоволений вигляд... Погортав їх пальцем... Відкрив навмання... Здавалося, що він у нерішучості... Ми чекали, не рухаючись... щоб він трохи краще все обміркував... Ми затамували подих... Він перегорнув ще кілька сторінок... а потім все обличчя у нього зморщилося... Це був тик!.. І ще раз! Просто жахлива гримаса! Справжній напад!.. Він відкинув усі ці папери... Жбурнув їх просто у вітрину... Й схопився за свою довбешку... почав обмацувати її, масажувати, чухатися... Він стис її і почав терти собі підборіддя... щоки, товсті складки, ніс, вуха... Це була сатанинська судома!.. Він намагався видряпати собі очі, смикав себе за волосся... А потім раптом різко нахилився... й осів на підлогу... Запхав голову в папери... Почав їх обнюхувати... Він гарчав і важко дихав... Потім схопив цілий оберемок і... фурр!.. підкинув все у повітря! Під стелю! Папери, теки, брошури, плани посипалися зверху дощем... Вони були скрізь... нічого більше не було видно... ще раз... і ще раз... Знову й знову! він щось там радісно вигукував!.. Радів! совав ногами... потім знову почав порпатися... Перед нашими дверима зібралися люди... він вивернув уміст течки... Вихопив інші газети, вирізки, цілі оберемки... І теж порозкидав

їх... Серед усього цього сміття я помітив гроші... Серед паперів!.. Я бачив, як вони влітають... Я кинувся їх підбирати... це було не так важко... Та раптом з'явилися два ґевали... Відтіснили натовп... Плечем вони вибили наші двері... Ввійшли досередини... стрибнули на кюре... Схопили його, повалили, притисли до землі і зв'язали... Бідолаха задихався й хрипів під столом... «Поліція!» — гаркнули вони до нас... Витягли його з-під стола за ногу, куди він уже встиг заповзти... І всілися на нащасного верхи.

— Ви давно його знаєте? — запитали вони у нас...

Це були інспектори... Найлютіший показав нам свою картку... Ми одразу відповіли, що ми тут ні при чому!.. Абсолютно! Кюре весь час дриґав ногами... Цей йолоп продовжував відбиватися... Він зміг зіп'ястись на коліна... Він скімлив... І скаржився нам... «Вибачте! Даруйте!.. — просив він. — Це все для моїх бідолах... Для моїх сліпих... Для моїх маленьких глухих і німих...» Він благав, аби його відпустили...

«Заткнись! Тебе ні про що не питають!.. Він геть здурів, цей пришелепкуватий!..» І той, що показав нам свою картку, так лунко зацідив йому кулаком, що кюре тільки кавкнув... І гепнувся на долівку! Більше він не говорив!.. Вони одразу ж наділи на нього кайданки... Почекали ще трохи... перепочили... Й стусанами поставили на ноги. Але то було ще не все. Куртіаль ще мав підписати протокол, а потім ще один папірець... у кількох місцях... Один з поліцаїв, не такий суворий, трохи розповів нам про божевілля цього типа... Він справді був кюре... ще й навіть шанованим каноніком!.. Пан канонік Флері!.. Так його звали... Це був у нього не перший заскок... і не перший привід... Він уже нагрів усіх членів своєї родини... на тисячі й тисячі франків... Своїх кузин... тіток... маленьких сестер із Сен-Венсан-де-Поль... Він довів усіх... Церковних старост з єпархії... церковного сторожа та навіть стареньку, що здавала стільці напрокат... якій він заборгував щонайменше дві тисячі франків... І все це через авантюри, що не мали ні сенсу, ні мети... Тепер він тягав з каси пожертв... Його ловили вже двічі... Коли зламали двері до його кімнати, то там знайшлися й усі грошенята... Але все розкрилося занадто пізно... Тепер його збира-

лися замкнути... Єпископ Лібурнський вимагав, щоб його інтернували...

Під нашими арками зібрався натовп роззяв... Вони з насолодою спостерігали за подіями, намагаючись нічого не проґавити... Вони коментували події... Й страшенно галасували... Вони помітили купюри, розкидані по будинку... Але я, звичайно, теж їх бачив... і не втрачав холоднокровности... Мені вдалося врятувати вже чотири і монету в 50 франків... А ті аж вили від нетерплячки! А! Ага! О! Ого! Ці гади бачили, як я орудую перед вітриною!.. Поліціянти повели нашого кюре на вихід і запхали в екіпаж... Він усе ще чинив опір... Їм довелося зайти ззаду, щоб закинути його в фіакр... Він упирався з останніх сил... Йому зовсім не хотілося їхати...

«Мої бідолахи! Мої нещасні бідолахи...» — волав він без упину. Нарешті з великими труднощами екіпаж рушив...

Вони таки затягли його досередини... Його довелося прив'язати до лавки мотузками... Але він все одно не міг усидіти на місці... Посилав нам поцілунки рукою... За що вони так над ним збиткувалися?.. Кучер не міг рушити через людей, що стояли перед конем... Усі хотіли зазирнути всередину... Витягти його звідти... Зрештою за допомогою інших поліцаїв таки вдалося звільнити дорогу. Тоді всі ці телепні кинулися до контори... Вони нічого не розуміли! Й не переставали глузувати з нас...

Мамусі від такої кількости образ урвався терпець... Вона хотіла припинити все це негайно... Не роздумуючи... Вона підскочила до дверей... Відчинила, вийшла назовні й загорлала на них...

— Ну що, — кричала вона, — чого вам треба?.. Банда виродків! Свинячі рила! Брудні шмаркачі! Давайте, валіть звідси! недоноски! Бидло! Чого ви шкіритесь? Ви що, родичі цього пришелепка?..

Сказано було рішуче... Але на них все одно не подіяло. Образ сипалося все більше... мекання лише посилилося... Вони плювали на скло... Кидали каміння... Все могло скінчитися доволі кепсько... Треба було терміново тікати... Через задні двері... та якомога швидше!..

* * *

Після такого Трафальґара[1] ми вже не знали, як нам бути... Як позбутися навіжених. Наш конкурс на «Глибинний дзвін» одразу перетворився для нас на ще брутальнішу кориду, ніж «Вічний двигун»... Зранку до вечора нас тримали в облозі... А часто навіть посеред ночі вони приходили й будили всіх своїм несамовитим лементом. Дефіляди витріщак з вилупленими баньками били себе в груди і роздувалися, сповнені впевненості та неспростовних доказів... Дивитися на це було просто смішно... Їхня кількість усе зростала!.. Вони вже перекрили рух... Справжня сарабанда[2] несамовитих!..

У контору їх набивалося так багато, вони так галасували, розвалившись на стільцях та порпаючись у паперах, що неможливо було навіть зайти, аби щось взяти... Всі вони неодмінно хотіли залишитися ще хоч на мить і розповісти нам про якісь невисловлені деталі...

Якби ж ми їм були хоч щось винні! Якби вони внесли аванс, частину суми за передплату, тоді ще можна було б зрозуміти, чому вони невдоволені, чому скандалять та галасують!.. Але це був зовсім інший випадок!.. Безпрецедентний! Ми їм справді нічого не були винні! це було найголовніше! Вони мали б це зрозуміти!.. Ми діяли не з користи! А просто зі спортивного інтересу!.. Це ж абсолютно зрозуміло!.. Ми були повністю квити... Та дзузьки!.. Навпаки! Вони бешкетували із задоволення, тільки щоб нам понабридати!.. Й вимагали від нас ще в тисячу разів більше! Вони поводились у тисячу разів огидніше! хрипіли! бризкали слиною! Як ніколи досі, так, буцімто ми їх обібрали до нитки!.. Справжні чорти!.. Кожний брехав, немов на Біржі, на захист свого непотребу!.. А потім ще всі гуртом!.. Рейвах був просто страхітливий!..

Ніхто не хотів більше чекати!.. Уже за хвилину мала бути створена їхня найбезглуздіша система! й жодною

---

[1] Трафальґар, тобто Трафальґарська битва — морська битва, внаслідок якої Іспанія і Франція зазнали нищівної поразки від англійського флоту й остаточно втратили першість на морі, а наймогутнішою морською державою стала Велика Британія.

[2] *Сарабанда* — старовинний народний іспанський танець.

секундою пізніше! Вона негайно мала диміти!.. І діяти!.. Їм нетерпеливилося спуститись на морське дно!.. За своїм скарбом!.. Кожному кортіло бути першим! У таких «умовах» ми працювали! Вони розмахували нашими папірцями!.. Їм уже не раз було сказано, що їхні вибрики нам осточортіли... цей шарварок нам обрид!.. Як загалом уся ця чортова нісенітниця!.. Куртіаль навіть спеціально видерся на гвинтові сходи, щоб сказати їм усю правду... він щосили волав над натовпом... для більшої виразности на ньому був кашкет... Я свідок, він нічого не приховував... Чудес більше не буде!.. Він їм сказав прямим текстом, що наш вкладник зник! Із цим покінчено... Про це можна забути... Мільйонів у нас тепер не більше, ніж у дупі!.. Пояснив їм також, що нашого спонсора замкнула поліція... Так, саме його, кюре... І він ніколи звідти вже не вийде! На нього натягли гамівну сорочку, і весь наш бізнес провалився, як сіль у воду... «У воду!.. У воду!..» Почувши ці слова, вони аж затремтіли від захвату... Й підхопили всі хором: «У воду! Куртіаль! у воду! у воду!..» Їх ставало все більше, вони приносили щораз нові плани... Варто було з ними заговорити, як їхні пики розпливалися в дурнуватій усмішці... Справа не рухалася... Вони твердо стояли на своєму... Всі вони знали, що за віру треба страждати! Віра зрушує гори й осушує моря... У них була фанатична віра... Заради своєї віри вони здатні були на все! вони не сумнівалися, що ми хочемо привласнити собі всі грошенята, не поділившись з ними!.. Тож вони невтомно стояли перед нашими дверима... І стежили за виходом... Вони зручно розташувалися вздовж решіток... І нікуди не поспішали... Їхні переконання були твердіші за крицю!.. Сперечатися було марно... Вони ладні були прибити нас на місці за найменше заперечення... Їхня жорстокість зростала з кожним днем... Найпідліші й найхитріші заходили через задні двері... Проходили через гімнастичний зал... та жестами закликали нас... Пошепки в кутку вони пропонували нам домовитися, збільшити нашу частку... сорок зі ста замість десяти... з першої здобичі... Вони хотіли, щоб ними зайнялися негайно, раніше, ніж іншими... вони вважали нас дуже жадібними... й навіть намагалися нас підкупити... Спокусити всілякими «преміями»!

Куртіаль не хотів більше нікого бачити, будь з ким розмовляти чи когось слухати!.. Він навіть не хотів більше виходити... Побоюючись, що до нього знову причепляться... Він волів залишатися в підвалі.

— А ти! — казав він мені... — Теж іди звідси!.. Врешті вони тебе приб'ють! Іди посидь десь під деревами... потойбіч басейну... Буде ліпше, щоб вони не бачили нас разом... Треба, щоб вони видихлися!.. Нехай собі деруть горло, скільки завгодно... Ця корида десь на тиждень, а то й днів на десять!..

Він помилявся, все це протривало набагато довше...

* * *

На щастя, трохи грошей таки вдалося врятувати... Те, що я поцупив у каноніка... Майже дві тисячі франків... Ми вирішили, що гроші нам знадобляться: як тільки трохи вгамується цей шарварок, однієї вночі ми зірвемося з місця... й перевеземо всі наші матеріали деінде!.. В інший квартал!.. Тут залишатися не було жодної можливости... Відкриємо новий «Майстротрон» на зовсім новому матеріалі, з іншими винахідниками... Про «Дзвони» забудемо... Сума була цілком пристойна, залишалося почекати два-три тижні, перетерпіти всі приниження...

Разом з тим товстусі годі було пояснити, що їй краще було б залишатися у себе в Монтрету... Перечекати грозу там!.. Вона не хотіла мене слухати... не вірила в наш крах!.. А я вже добре знав цю публіку... Вона їх дратувала своїми манерами, люлькою, вуаллю... пересуди не вщухали... Ба більше, вона постійно нападала на них... Це могло дуже зле скінчитися... Її могли запросто прибити... У винахідників трапляються такі спалахи гніву та напади, про які вона й не здогадувалася... Ті здатні на все! Звісно, вона б не спасувала й захищалася б, як левиця, але кому потрібні ці трагедії?.. Ми б нічого від цього не виграли!.. Це все одно не врятувало б будинку!.. Нарешті, після потоків сліз і глибоких зітхань, вона погодилася...

Того дня вона не прийшла... Куртіаль дрімав у підвалі... Ми пообідали разом у «Равлику» в Рауля і, їй-богу, досить непогано. Він ні в чому собі не відмовляв... Я не став повертатися до контори... Майже одразу пішов і

влаштувався неподалік, як звикле, на лавці навпроти, за ротондою... Звідти я спостерігав за всіма відвідувачами... У разі необхідности я міг навіть втрутитися... Але цей день видався спокійним... Нічого особливого... Ті самі балакуни, що бризкають слиною, групами вешталися навколо... Це тривало вже з початку минулого тижня... Справді, нічого небувалого!.. Не варто було хвилюватися... звичайний гамір без скандалу... Ба більше, десь після четвертої встановився відносний спокій!.. Вони всілися рядком... І говорили майже пошепки... мабуть, дуже потомилися... Отак сиділи вервечкою уздовж вітрин... Відчувалася втома... Так не могло довго тривати... Я вже почав обмірковувати майбутнє... доведеться-таки нам звідси забиратися... Налагоджувати іншу справу!.. Освоювати нові «підвали»! і новий бізнес!.. У нас були грошенята... Але чи надовго їх вистачить? Подумаєш! Нічого особливого! Теж мені! Не так уже й складно витратити два білети по тисячі франків!.. Підняти часопис!.. І ще заплатити за будиночок!.. правду кажучи, неможливо було зробити обидві справи водночас!.. Загалом, я поринув у свої думки... ще й глибоко поринув... Нараз удалині в завулку Божоле я помітив здоровенного ґевала, який один зчиняв страшенний рейвах! Він звивався всім тілом і жваво жестикулював... Він підійшов, підстрибнув і захитався просто біля наших дверей... Схопився за ручку... Й почав трясти двері як грушу... Він горлав і кликав де Перейра!.. Цей хлоп був старшенно розлючений, просто у нестямі від люті!.. Перш ніж піти, він ще якийсь час лаяв нас... та відповіді не було... Тоді він витяг пензлик і зелену фарбу та пообписував усю нашу вітрину... Напевне, це була лайка!.. Нарешті він пішов... усе ще дуже збуджений... Нічого страшного!.. Бувало й гірше! Я побоювався набагато більшого...

Минула ще година, потім дві... Сонце хилилося до заходу... Вибило шосту... Настав неприємний момент, якого я побоювався найбільше... дуже вдалий час для сутичок і колотнеч... Особливо з нашою клієнтурою... Саме о цій порі всі дрібні службовці, ці надмірно винахідливі маніяки, залишають свої робочі місця... На волі опиняються всі працівники... Додайте до цього різні фабрики, майстерні... Всі вони летять стрімголов, біжать

за омнібусом... ці ремісники, яким не дають спокою віяння Прогресу!.. Вони хочуть устигнути!.. Скористатись рештками дня... Вони пруть, пнуться зі шкури! Це тверезі люди, які п'ють саму воду... Вони біжать, як зебри! Це час великих бійок!.. Щойно я відчував їхнє наближення, у мене починав боліти живіт!.. Замість аперитиву, вони надавали перевагу бедламу, який влаштували в нас!..

Я ще трохи посидів у роздумах... Подумав ще про вечерю... Про те, що я маю розбудити Куртіаля і що він просив у мене п'ятдесят франків. Та раптом я аж підскочив!.. До мене долинув жахливий гуркіт! З боку Орлеанської Ґалереї... Він наближався й ставав гучнішим!.. Це був не просто гуркіт... Все аж тряслося! Це була справжня гроза!.. Під скляним дахом все гримотіло!.. Я схопився! Й кинувся на вулицю Ґомбу, звідки, як мені здавалося, долинав найбільший шум... Я наскочив там на цілу орду не просто розлючених, а одержимих виродків, які ревли на все горло... Їх було десь тисячі дві, не менше, вони юрмились у довгій бічній вуличці!.. А з прилеглих вулиць до них приєднувалися нові... Вони всі купчилися, тіснилися навколо візка, схожого на присадкувату вантажівку... Тої миті, коли я підійшов, вони штурмували подвійні ґрати саду... В єдиному пориві вони вирвали все... Низький візок слугував за таран... Два стовпи, на яких трималася арка... з тесаного каменя... розлетілись як солома!.. Все валилось і падало!.. уламки розліталися навсібіч!.. Видовище було просто страхітливе... Вони так гриміли!.. що земля тремтіла на півтора кілометри!.. Вони заплигували у канави... Треба було бачити це шаленство!.. Вони аж пританцьовували й підстрибували навколо свого катафалка! Абсолютно всі! Я не міг повірити власним очам!.. Вони просто збожеволіли!.. Щонайменше сто п'ятдесят осіб упряглись у візок!.. Решта навіжених лізли і штовхалися, щоб теж зачепитись за дишло... за нижні частини... за осі... Я наблизився до цього шарварку... О! Я одразу ж помітив винахідників!.. Вони майже всі були там!.. Я всіх їх знав!.. Ось де ла Ґрюз, ґарсон з кав'ярні... в м'яких туфлях без підборів!.. І Карвале, кравець... Йому важко бігти. У нього спадають штани!.. ось Бідігль і Жушер, вони займаються винахідництвом разом... Проводять

усі ночі на Центральному ринку... Носять там кошики... Я впізнав Бізонда! Впізнав Ґратьєна, винахідника невидимої пляшки! Каванду... Ланемона з двома парами окулярів... Він винайшов систему опалення ртуттю!.. Я бачив там усіх цих покидьків!.. Вони волали, жадали крови! Вбивства! Ці божевільні були направду розлючені!.. Тоді я видерся на ґрати! І опинився вгорі над натовпом!.. Тут я добре зміг розгледіти на сидінні високого кучерявого типа, ватажка, який їх під'юджував... Я роздивився цю монументальну махину!.. Чавунний панцир... Неймовірна гидота!.. Це був суцільно броньований дзвін, розроблений паном Вердюна!.. Точно!.. Я сто разів бачив його макет! Неймовірний проект!.. Я відразу ж його впізнав! З ілюмінаторами, що світяться! розбіжними пучками світла!.. Це вже вершина! А ось і сам пан Вердюна з оголеними грудьми! Він сидів на своєму апараті, на самій верхівці! І несамовито волав! Збирав навколо себе інших божевільних! нацьковував їх, готуючись кинути в атаку!..

Знаю, він категорично нас попереджав, що все одно побудує свого дзвона, хай би що ми там казали, за свої власні гроші!.. Економно!.. Ми не сприймали його всерйоз... Він не перший напускав туману!.. Ця родина Вердюна були спадковими малярами в Монружі!.. Він притяг із собою всю сім'ю!.. Вони всі там зібралися!.. Й скакали навколо дзвона!.. Всі разом... рука до руки... справжня фарандола[1]... Мати, дідусь та малий... Тягли до нас свою махину... Як і обіцяли...

Я просто відмовлявся в таке вірити!.. Вони штовхали своє чудовисько від самого Монружа!.. Тут зібралися всі божевільні! Дика коаліція!.. Вони впізнали мене... І заволали! Зі страшною люттю... обливали мене помиями!.. І всіляко лаяли мене знизу... Вони почали плювати на мене! Я гукнув до них:

— Стривайте! Послухайте мене! Хвилинку!.. — вони на секунду замовкли... — Ви повинні зрозуміти!

— Спускайся вниз! Гівно!.. Щоб тебе трахнули в дупу раз і назавжди!.. Посадити тебе на палю! пройдисвіте! Свинюко! Недогризок! Де твій старий блазень?.. Ми йому вивернемо кишки!..

---

[1] *Фарандола* — провансальський народний танець.

Вони мене не слухали!.. Не варто було й наполягати... На щастя, мені вдалося втекти!.. Я сховався за кіоском... І на все горло закричав: «На допомогу!..» Але було надто пізно... Навколо все так гриміло... шуміло... деренчало... що мене не було чути... І перед нашими дверима була найсильніша тиснява! Своїми словами я ніби ще більше їх роз'ятрив! Вони розлютилися ще більше!.. Вже дійшли до справжнього пароксизму! Вони розпряглися!.. І почали штовхати свою пекельну машину через алею просто на вітрину!.. Шум подвоївся... одержимі з усієї округи приєдналися до них... На дзвін налягла ціла юрба... «І раз! І два! І гоп! І гоп! Тягни!» Всією масою!.. З усього маху вони штовхнули свою катапульту на скляну вітрину!.. Вона розбилася на друзки!.. Дерев'яна обшивка стін затремтіла! Затріщала! І розвалилася! розлетілася на шматки!.. Посипалося скло! Чудовисько проникає всередину, розгойдується і трощить усе на своєму шляху! «Майстротрон» повністю обвалюється й тоне в потоці будівельного сміття!.. Я встиг розгледіти, як гвинтові сходи, куточок вкладника, «туніські» антресолі... завалились у водоспаді паперів і клубах пилу!.. Здійнялася велетенська біла хмара і вкрила собою всі сади й ґалереї... Юрба почала задихатися!.. Всі вони були у вапні!.. відпльовувалися! Чхали! І все одно продовжували штовхати свій таран... Залізяччя... скло... сипалося зі стелі градом!.. Дзвін підстрибнув! Підлога затріщала, прогнулася, з'явилась тріщина... страшна машинерія похитнулась й захиталася... на краю прірви!.. Потім перехнябилася... Й упала в глибину... Чорт забирай! Це кінець!.. Гуркіт струсив усю округу!.. Пронизливі й злісні крики раптом пролунали серед натовпу!.. Всі сади затягло густим пилом... Нарешті з'явилися поліціянти... Вони навпомацки знайшли місце події... й обгородили стрічкою уламки... Незабаром примчало ще більше поліцаїв! Угледівши їх, заколотники розсіялися... розбіглися проходами ґалерей... Ними аж тіпало від збудження...

Поліціянти очистили від цікавих місце катастрофи!.. Я знав усіх погромників!.. Я міг би тепер всіх закласти! Запросто... Я знав, хто з них найнебезпечніший! найсвавільніший у їхній банді! найзліснішій... найпадлючіший! Я знав, що заводій одержав би років десять! Так! Але я не спраглий до помсти! Це тільки все ускладнило

б! Що вже воно дасть?.. Треба було з'ясувати головне!.. Я кинувся в саму гущу звалища... Підходив до кожної групи... Поліцаї впізнали мене... «Ви не бачили хазяїна? Куртіаля де Перейра?» — запитував я у всіх...

Його ніхто не бачив! Я покинув його опівдні! Раптом я наштовхнувся на комісара... З «Бонз-Анфан»... Того самого виродка, який нас так пісочив... І підійшов до нього... Я повідомив йому про зникнення... Він вислухав мене... Але поставився до цього скептично... «Ви так гадаєте?..» — сказав він мені... Він не дуже мені вірив... «Та я переконаний у цьому!..» Тоді він спустився зі мною краями вирви на саме дно!.. Ми почали шукати удвох... Я кричав!.. Кликав!.. «Куртіаль! Куртіаль!.. Підіймайся. Підіймайся!» Ми кричали разом з агентами... Один раз! Двічі! Десть разів!.. Я обнишпорив усі діри!.. Оглянув їх іще раз!.. «Напевне, він у борделі!» — зауважив хтось, гострий на язик... Ми вже збиралися йти... як раптом я почув голос: «Фердінане! Фердінане! У тебе немає драбини?..»

Це він! він! Точно! Він знайшовся на дні ями... З великими труднощами почав вилазити!.. Вся пика у нього була у вапні... Йому кинули канат... Він зачепився... І його витягли! Вийшов з кратера!.. Цілий та неушкоджений... Він нас заспокоїв!.. Його просто несподівано завалило й щільно затисло між дзвоном і стіною!.. він загубив свого капелюха!.. Саме це вивело його з рівноваги!.. він розлютився... Його рединґот теж постраждав!.. Він ні про що не просив... Повністю відмовився від допомоги... Не захотів іти до відділка... На поліцаїв поглянув зі зневагою... «Панове, я подам позов», — сказав він їм... І не дочекавшись відповіді, переступив через повалену балюстраду, балки й уламки... Коли ми вийшли на вулицю... Він почав розштовхувати натовп... «Дорогу! Дорогу!..» На його рединґоті були обірвані поли... Він був увесь у пилюці... Скуйовджений як горобець... він тікав, обтрушуючись на ходу від пилу... Все швидше й швидше... Тяг мене до виходу з боку Лувра... Він схопив мене за рукав... ним жахливо тіпало... Він більше не козирився...

— Давай! Давай! Швидше, Фердінане! Подивися! Ніхто не йде за нами? Ти впевнений?.. Поспішай, синку!.. Ніколи більше сюди не повернуся! В цю буду... Мерзотна пастка! Це вже точно! Справжнісінька змова!.. Я напишу домовласникові!

* * *

Тепер, коли нашу контору розбили в друзки, я не мав жодного даху над головою... Тож ми за взаємною згодою вирішили, що я також поїду в Монтрету!.. Ми ще зайшли до «Заколоту»... У своєму роздертому рединґоті він не міг їхати потягом!.. Хазяїн з люб'язности позичив йому старий костюм. Ми ще трохи подискутували з двома збудженими типами. Потім виявилося, що й штани де Перейра всі у дірках... Їх треба було хоч трохи зашити... Всі бачили побоїще, чули крики, жахливий шум... всі були дуже заінтриґовані!.. Навіть Нещодавно виявив співчуття... він хотів щось зробити, організувати збір грошей... Я сказав, що не потрібно!.. Мені було б важко прийняти це!.. У нас ще були власні кошти... Він достатньо нажився на старому шкарбуні!.. Тож міг тепер демонструвати свою великодушність!.. Несподівано він заплатив за нас, знову замовив на всіх, а потім навіть ще раз.

Будо досить тепло... Кінець липня... Від того, що ми добряче наковталися пилюки, у нас так пересохло в горлі, що ми врешті видули літрів десять-дванадцять пива. Пересувались зиґзаґами... Було вже зовсім пізно!.. Але ми все ще не оговталися! На Північному вокзалі ми заледве встигли на останній потяг!..

У Монтрету, на щастя, стояла зоряна ніч!.. І навіть трохи проглядав місяць! Можна було розгледіти дорогу... Але щоб куди-небудь не встрягти, особливо там, де починалися пагорби, треба було виявляти надзвичайну обережність!.. Тоді тут не було ні ліхтарів, ні табличок... Навпомацки ми намагалися зорієнтуватися серед хатин... Це могло дуже кепсько скінчитися... Трагічні непорозуміння постійно забирали в Монтрету чотири-п'ять життів на рік... Варто було заблукати... помилитися будинком!.. зайти за ґрати!.. подзвонити не туди, куди треба! Відразу лунав гучний постріл... З револьвера охоронця... або з карабіна... після чого тіло зухвальця розривала на шматки зграя псів... Зграя безжальних лютих хижаків, підібраних лише з дворових собак... агресивних та спеціально видресируваних... Вони накидалися на жертву... Й від нещасного не залишалось нічого... А ще варто згадати, що якраз тоді орудувала банда Бонно,

яка ось уже шість місяців тероризувала північно-західні передмістя Парижа...

Панувала загальна паніка! Боялися буквально кожного... ночами двері не відчиняли навіть власним батькові й матері... Горе тому, хто заблукав!..

Дбайливий господар, добропорядний громадянин, сховавшись за віконницями, цілу ніч чатував на варті, спав лише впівока, стиснувши в руках зброю!..

Хитрий грабіжник чи грізний волоцюга могли наперед вважати себе підстреленими, вбитими, знищеними на місці... Тільки диво могло їх урятувати!.. Непохитна пильність!.. Зловісна смертоносна пітьма...

Дорогою з вокзалу Куртіаль вочевидь хвилювався!.. Він уявляв собі темну дорогу... можливі засідки... Трохи подумавши, він мовив: «Уперед!..» З перших же кроків дорогою він почав гучно насвистувати щось на кшталт тирольської пісні!.. Це був сигнал збору... За цією мелодією нас мали впізнавати на небезпечній ділянці шляху!.. Ми занурилися в ніч... Дорога стала дуже розм'яклою, розбитою, глейкою... Ми нечітко розрізняли в темряві предмети... обриси будиночків... На нас гавкали та кричали з-за кожного паркана, повз який ми проходили... Зграї собак захлиналися від люті... Ми намагалися йти якнайшвидше, але тут почався дощ! Справжня злива! Дорога йшла різко вгору.

— Ми йдемо... — попередив він мене... — на самий край Монтрету! Це тут найвище місце... Ти побачиш, як воно височить над околицями!

Їхній будинок, що називався «Ґавот», стояв у найвищій точці району. Він часто розповідав мені, що їхній будинок вінчає собою навколишній краєвид!.. Зі своєї кімнати він міг споглядати весь Париж... Він почав задихатися!.. Але болотяка на вулиці була ще й не така грузька! А якби була зима?.. Нарешті трохи далі за поворотом я помітив, що попереду ряхтить і переміщається світло... «Це моя дружина! — вигукнув він. — Ти бачиш, вона передає кодом: С... ю... д... и... Один раз униз! Двічі вгору!.. Все правильно!..» Ми далі дерлися вгору... Все швидше... Стомлені й захекані, ми таки добулися на його ділянку... Наша карга з ліхтарем у руках вискочила на ґанок... І одразу ж накинулася на старого... Тут же зчинила сварку... Вона не давала мені

вставити жодного слова... Вже з восьмої години вона сигналила до кожного потяга!.. Вона була страшенно обурена... А потім ще й я тут? Це так несподівано!.. Що я збираюся тут робити?.. Вона чіплялася до нас із запитаннями... І тут лише помітила, що на ньому був чужий одяг!.. Але ми дуже втомилися, щоб вдаватися в подробиці!.. Дідько б її вхопив!.. Ми увійшли в будинок... І виклали їй з ходу все, як було!.. Вона й так сильно хвилювалася через наше запізнення... Припускала, що виникли якісь непередбачувані неприємності... Але ось так, усе відразу, цього вона не могла винести... шарах! Без усякої підготовки!.. Від цього вона ніби ослабла... У неї затремтіло обличчя й навіть вуса... вона не спромоглася вимовити жодного звуку... Нарешті вона розридалася...

— Отже, це цілковитий кінець, Куртіалю?.. Цілковитий кінець, скажи мені?.. — вона гепнулася на стілець... Я думав, вона знепритомніє... Ми обидва були напоготові... вже приготувалися вкладати її на підлогу!.. Я встав, щоб прочинити вікно... Але вона знову оскаженіла!.. схопилася зі стільця... й почала трястися всім тілом!.. Це вона лише збиралася на силі... Відчай був недовгим! Вона знову схопилася на ноги! похитнулася, ледь втримавши рівновагу... Й з розмаху вдарила по столу, покритому цератою...

— Хай йому біс! Це вже занадто! — заволала вона на все горло...

— Занадто! занадто! Ще б пак!.. — він теж схопився, розлючений. Вона бачила, що він став дибки, що їй зразу вдалося вивести його з себе... Що він зараз розкукурікається, як півень.

— О! Це занадто!.. О! Це занадто?.. А я, моя дорогенька, ні про що не шкодую!.. Ні! ні!.. Абсолютно!.. Абсолютно ні про що!..

— О! Ти ні про що не шкодуєш, клятий негіднику!.. Га! Ти абсолютно задоволений?.. А як же будинок? Ти подумав про плату? Вони з'являться в суботу, хлопче!.. Саме в суботу, і ні на день пізніше!.. Є у тебе тисяча двісті франків?.. Може, вони в тебе із собою?.. Що вони обіцяли, ти добре знаєш!.. вони вже врахували наш вексель!.. опівдні вони прийдуть! У тебе є з собою гроші?.. Навіть не о першій! Опівдні!

— Чорт забирай! Чорт забирай! і ще раз чорт забирай! А взагалі!.. Мені начхати на твій будинок!.. Ти можеш пустити його на дрова!.. Останні події звільнили мене від усього!.. Ти мене розумієш?.. Скажи, жалюгідна дурепо?.. Гіркота! Злість! Борги! Опротестовані векселі!.. Мені наплювати на все це! Ти мене чуєш? Мені насрати на все! Так!..

— Насрати! Насрати! Борги! Борги! Ти маєш із собою гроші, говори, негіднику?.. У Фердінана є шість сотень монет на все про все! Я ж це чудово знаю!.. Вони у вас, Фердінане?.. Ви їх не загубили? Але з нас вимагають 1200 франків, а не 600!.. Ти це знаєш?..

— Фе! Фе! Ні кроку назад!.. Гангрена! Ти хочеш плекати гангрену?.. Ампутація!.. Ти розумієш мене, дурна курко? Повна ампутація! Ти, я так відчуваю, видула все біле вино! Я звідси чую! Запах часнику! Так! Що приховати? Послухай, у тебе тхне з рота! Гнилизна! Личинки? Мухи? Геть! Геть гнилу плоть! Ти чуєш мене? Жодних демаршів! Поки я живий! Крах! Зрада! Підлість! О! Ні! ні за що я не відповім злом тим, хто завдає мені болю!.. О! Ніколи!.. Фердінане! Ти мене чуєш?.. Хай буде прикладом те, що ти бачиш! Дивися й спробуй збагнути справжню велич! Фердінане! Ти не часто це бачитимеш на власні очі!

— Але їй-богу! Ти просто п'яний!.. Та ви обидва наґлюкалися! Вони приходять до мене п'яні, ці скотиняки!.. Ще й шпетять мене!

— Велич! Заспокойся, ідіотко! Мій від'їзд? Що ти знаєш про це? ти нічого не знаєш!.. Я поїду далеко! Набагато далі!.. що я говорив!.. Ненавиджу будь-які провокації! Що може бути доброго в старих брудних бурдюках? Га? Ці мерзенні виродки?!.. Що для мене головне? Це шляхетність, дурна курко!.. Ти чуєш мене? Ти, від якої вічно йде кислий дух?.. Ти розумієш це? Скажи, цибулино? Шляхетність! Чуєш мене? Чого вартий твій «Гавот»? До сраки! До сраки його!.. Що він порівняно з шляхетністю? Просвітництвом! Вищою мудрістю!.. А! О! Божевільні ландскнехти!.. Ниці грабіжники!.. Я програв, мій милий Фердінане!.. Не можу повірити власним очам! Це незбагненно!.. Ще вчора я був у зеніті слави! Пересичений прихильністю! Мені лестили! Мене наслідували! За мною бігали! Життя

було святом! Мене запрошували з усіх кінців світу! Ти бачив це? Ти сам це читав!.. І що ж сьогодні?.. Торох! Бабах!!! Усе зникло! Вдарила блискавка!.. І все! Я лише атом!.. Але атом, Фердінане, це все!.. Вигнання, Фердінане!.. Вигнання? — його голос сповнився сумом... — Так! Нехай так! Я вільний! Сама доля розчиняє переді мною двері! Вигнання? Нехай! Для нас двох!.. Мені вже давно все це набридло! Це правда! Мені завдали удару! Згори! Осанна! Повернення немає! Все проти мене!.. Нарешті... Така моя доля... Вже стільки років вона мене гнітила! терзала! виснажувала мене!.. І ось розв'язка!.. Я бачу її справжнє обличчя! Я зневажаю її! Так! Ґвалтую просто в громадському місці!.. Який поворот справи, Фердінане!.. Який спектакль! Я дійшов межі, моя Ірен!.. Люта! Стражденна! Яка вічно репетує! Ти чуєш мене?.. Ми бачили, як сьогодні вдень вони напали на наш незалежний часопис! розтоптали останній осередок розуму! Фердінан свідок! розтоптали! знищили! стерли з лиця землі!.. Я йду! Кидаю все!.. Треба вирватися з цього жахіття!.. О! найтяжча боротьба!.. Пухир луснув! Навсібіч бризкає жовч! У мене всі очі повні нею! Але мій дух не постраждав... Ось вона, справжня винагорода! О! За мою безкомпромісність! Ви мене чуєте? То тепер я маю запобігати перед моїми катами?.. Та нехай мене катують розпеченим залізом! Вогнем! Але цьому не бути! О! Тьху!.. Боги проти мене! Нехай!.. Страждання — це дар Божий! Дар! Ненависть? Ненависть цих стерв'ятників!.. Вигнання... Чи я відмовляюся від нього? Я? Це було б негідно мене!.. Моє останнє випробування? Чудово!.. — він навіть захихотів від цього!.. — Мені послано випробування? Це мені лестить!.. Я цілком задоволений!.. Занадто жорстоко?.. Гм! Гм! Я не певен!.. Така воля Божа!.. Ти хочеш знати, Фердінане, як я збираюся виплутуватися? Можеш собі думати що завгодно!.. Мені байдуже! Послухай, Фердінане! Ось ти все вештаєшся по місту, а ти бачив коли-небудь Пантеон?.. Скажи мені, бідолашний неуку!.. Нічого не помічаєш навколо себе?.. Ти ніколи не бачив «Мислителя»? Він сидить на своєму п'єдесталі... І що ж він робить? Га, Фердінане? Він думає, друже мій! Так! Тільки й усього!.. Він думає! Ну гаразд! Фердінане! Він один... Ось!

І я теж один! Він голий! я теж голий!.. Чим ви можете мені допомогти? Нещасні... — йому було шкода нас обох! — Товстушко!.. Нічим!.. А ти!.. Неборака, замучений ендокринними залозами, пригнічений власним ростом! Просто безхребетний, якщо вже говорити до кінця!.. А моя потороча, що вона може мені дати?.. корисного... марного? Слабке відлуння наших років, які назавжди проминули... Клятви! Важкі випробування! Бляклі зими! Страхи!..

— Як ти мене назвав? Ану повтори! Тільки голосніше, щоб я почула!.. — його останні слова їй не сподобалися... — Ти мене в труну хочеш загнати, покидьку?

Вона терпіти не могла недомовок... Схопила здоровенну вазу й вимагала роз'яснень... Що він, власне, має на увазі?..

— Не слухайте його, Фердінане! Не слухайте його!.. Це просто ще одна брехня! Ні на що інше він не здатний!.. Що ти зробив на кухні?.. Скажи мені зараз же!.. Де моя пастила?.. Ти не знаєш? Він вкрав її у мене!.. А на моєму столику? Сода? Теж не знаєш? Використав для клізми?.. Не заперечуй! А мінеральна вода де Валь? Куди ти її подів?.. У нього нема нічого святого! Я привезла її спеціально, щоб приймати по неділях!..

— Та відчепись ти від мене! Відчепись, дай мені трохи зібратися з думками! Твої постійні напосідання виводять мене із себе! Це нестерпно!.. Яка ти черства, моя крихітко!.. моя добра! моя мила! мій херувимчику!..

Нараз вона зірвала з голови капелюха, потужно висякалася й вчепилася в спинку масивного, важкого стільця...

— Ану відповідай! — повторила вона... — Куди ти дів мою пастилу?..

Він нічого не міг відповісти... Вона підняла стілець... Він це помітив... Кинувся до швейного столика... Обхопив його. Тепер обидва мали все, що потрібно!.. Зараз почнуть з'ясовувати стосунки... Я зачаївся в кутку за каміном...

— Моя любонько! Прошу тебе! Благаю, моє серденько! Вислухай мене! Всього одне слово, перш ніж тебе понесе далі!.. Послухай мене! Тільки нічого не ламай... Я все це продав! Боже мій! Все продав!

— Продав? Продав?.. Як це — все продав?..

— Ну все! Так, усе! Сьогодні вранці! Мені неприємно тобі про це говорити! В «Кредит Лементаль»!.. Панові Рамбону! Ти знаєш його? З юридичного відділу! Не було іншої ради! З цим покінчено! Я все ліквідував! розпродав! Почистив! Ось так! Ти розумієш мене? Тепер ти зрозуміла, моя лангусто? Тобі аж мову відібрало! Це тебе не заспокоює? Завтра, я кажу тобі!.. Завтра вранці вони з'являться сюди!..

— Завтра? Завтра? Завтра вранці?.. — вона повторювала це, як відлуння... Вона ще була в прострації!..

— Так, завтра! Я вже все оформив! Тобі залишається лише підписати доручення!

— А! скотиняко! гидка скотиняко! О! Він вивертає мені кишені, цей пройдисвіт! Я ніколи навіть не думала, що він здатен на таке!.. А я сиджу як тютя з полив'яним носом!..

Тут вона випустила стілець, гепнулася на нього й завмерла, опустивши руки, в повному заціпенінні... Вона лише схлипувала та й годі!.. Насправді вона була не така вже й сильна... Він довів її!.. Вона дивилася через стіл, в інший кінець кімнати, на свого п'яницю, як дивляться на жахливого спрута, на неймовірне чудовисько крізь скло акваріума... Це була якась моторошна мара з іншого світу... Вона не вірила своїм очам... Справді, тут вона була безсила... Тут годі було щось вдіяти!.. Вона відступила, цілком переможена... й дала волю своєму горю... Вона так гірко ридала біля буфета й так сильно билася об нього головою, що посуд сипався на землю... А його більше не хвилювали такі дрібниці... Він далі пояснював переваги укладеної угоди... Й обґрунтовував свою позицію...

— Ну так, Фердінане! Ну? Ти бачиш... Може, тепер ти розумієш, яка з цього користь? Нарешті можеш собі уявити, що таке особиста відвага?.. Вловлюєш? О! Моє рішення глибоко продумане... Воно мудре і, Боженьку мій, зріле... Приклади? Попередники? Їх достатньо, моя пані! Скільки завгодно! З найвідоміших! Марк Аврелій? Відмінно! Як він вчинив, цей старійшина? За дуже схожих обставин? Виснажений! Поганьблений! Зацькований! Знеможений від незліченних змов... ницости... підступности... злодійських убивств... Як він діяв у подібних ситуаціях?.. Він відступав, Фердінане!.. Він

залишав сходи Форуму цим шакалам! Так! На самоті! у вигнанні! він шукав зцілення! Збирався з духом!.. залишався наодинці із собою!.. Жодної душі поруч!.. Він зовсім не шукав товариства скажених собак!.. Ні! Фе!.. Що? Страхітливе зречення?.. А щирий Верніо?[1] У годину різанини, коли стерв'ятники збираються на горах трупів? Коли ті смердять?.. Що робив він, найчистіший з чистих! У чому суть його мудрости?.. У ці непевні хвилини, коли будь-яка брехня коштує життя... Чи мав він намір виправдовуватися? Заперечувати? Пережовувати покидьки?.. Ні! Він сам мусив нести свій хрест!.. На самоті, підносячись над усіма!.. Він відмовлявся від усього!.. Поринав у мовчання!.. Він мовчав! Ось, Фердінане! Я теж мовчатиму, їй-богу!..

Де Перейр був не такого вже високого зросту, тож щоб справити на мене більше враження, він намагався випростатись... Він усе ще був затиснутий між каміном та громіздким буфетом... У нього було мало місця... Він дивився на нас обох... І коли він дивився, йому в голову раптом прийшла якась думка!..

— Чи не могли б ви... — сказав він, — вийти?.. Трохи прогулятися?.. Я хотів би залишитися сам... Тільки на одну хвилину!.. Мені потрібно дещо тут прибрати!.. Будь ласка! Будь ласка! На секунду!..

Пропозиція була абсолютно безглузда, особливо в цей момент! Мамуся на порозі, закутавшись у свою шаль, мала дуже лютий вигляд!

— Ти випроваджуєш нас звідси?.. Ну, ти вже геть глузд утратив!

— Дайте мені хоча б хвилин десять!.. Я більше не прошу! Це необхідно! Вкрай необхідно! Терміново! Будьте такі ласкаві! Дайте мені секунду спокою! На секунду залиште мене самого!.. Не хочете? Це ж зовсім не складно... Сходіть прогуляйтесь по садку! Там набагато краще, ніж у будинку! Давайте! Давайте! Я вас гукну! Гаразд?..

Він дуже наполягав. Тут у нього не було великого підвалу, як у «Майстротроні», щоб розмірковувати скільки

---

[1] П'єр Віктюрньєн Верніо (1753—1793) — французький політичний діяч, революціонер та видатний оратор; очільник партії жирондистів.

заманеться!.. У нього було всього три маленькі кімнатки... Я бачив: якщо я не відведу мамусю, вперту та незговірливу, вони зараз же вчепляться один в одного й почнуть чубитися!.. Вона була надзвичайно сварлива... Тож я став підштовхувати її до коридору...

— Повернемося за п'ять хвилин!.. — сказав я. — Дозвольте мені!.. Дайте йому спокій... Він уже набрид... А я маю з вами поговорити...

Вона хотіла знову взяти свій ліхтар... Час для прогулянок був не найкращий!.. було таки досить прохолодно! Можна сказати, що вона аж пашіла від люті... й не переставала верещати...

— Отаке він мені утяв, оця свиня! Сатир! Остання сволота! І це мені, Фердінане!.. Мені!..

Вона кидалася туди-сюди вздовж паркану... Кілька разів спіткнулася зі своїм ліхтарем... Весь час бурмотіла прокляття... Ми пройшли повз парники. Там вона зупинилася... І досі скиглячи й схлипуючи, вона заходилася мені все показувати... Підняла стінки, щоб я міг добре розглянути паростки... як тут усе росте... «Все це, Фердінане! Все це! Ви мене чуєте! Все це я посадила... Зовсім сама!.. Це не він! О! Ні! Звичайно!..» Мені довелося все оглянути... ріпку... крихітних равликів!.. гарбузи... Вона піднімала всі накривки... всі рами... там був навіть цикорій!.. Ми обійшли кожну грядку... Під кінець вона геть розчулилася... Розповіла, як їй було тяжко під час посухи! Це вона носила воду, цілими глеками... знизу... з-під крана... від самого кінця алеї... Її горе було безмежним... Вона то сідала... то підводилася... Я також мав оглянути велику діжку для дощівки... її завжди не вистачало...

— А! Це правда!.. — підскочила вона... — Ви не знаєте його системи!.. О! Це справді дуже цікаво! Його чудовий винахід!.. Так ви зовсім не в курсі?.. Це ж треба! О! Він ніколи не зробив нічого кращого! А я от, дурепа, була проти! Повірте! Ой лихо! Чого лише я не говорила! Як я заперечувала!.. Все марно! Абсолютно! Він упертий, як тридцять шість тисяч вислюків! Він плюнув мені в пику! Але й за мною справа не стане! Можете в цьому не сумніватися! Навіщо? Щоб зруйнувати мені частину палісадника!.. І ще вісімнадцять рядів моркви! Цілих вісімнадцять!.. Двадцять чотири ряди артишоків!.. Тільки щоб спорудити, і що ж? Ангар!.. І треба було бачити, в

якому стані!.. Свиня не знайшла б там своїх поросят!.. Справжній смітник, повірте мені! Помийна яма! Ось що він спорудив у моєму кутку!..

Ми вирушили в той бік, вона присвітила мені ліхтарем...

То була маленька халупа... Майже повністю вкопана в землю... стирчав лише дах... Всередині під брезентом я розгледів... якісь уламки!.. Це були зламані інструменти... Все було навалено в купу... тут була забута й заіржавіла динамо-машина, перекинутий резервуар... погнуте кермо... циліндричний мотор... Винахід Куртіаля... Я чув про його... «хвильовий генератор»... покликаний сприяти росту рослин... Така була ідея... Йому був присвячений цілий випуск «Майстротрону». «Майбутнє сільського господарства через призму радіотелуризму»... А також три підручники й ціла купа статей (з 24-ма малюнками)... як користуватися установкою... Крім того, для агітації дрібних промисловців було організовано дві конференції в Перре та Жувізі... Але це не розворушило їх... І все-таки, як пояснював де Перейр, за допомогою цього «поляриметра» на коріння рослин слід було спрямовувати телуричне випромінювання, без якого рослини були просто приречені на загибель!.. «Моє підкореневе поливання, — говорив він, — набагато корисніше, ніж будь-яка вода! Електрична злива! Оберіг квасолі!» І як завжди, у нього виходило, що з мінімальними витратами, без особливих зусиль можна було виростити морквину завбільшки з велику ріпу... До ваших послуг були всі гами інфраземного магнетизму!.. Овочі на будь-який смак! У сезон! Поза сезоном!.. Це було просто чудово!..

На біду, всі оті численні турботи, негаразди і неприємності в «Майстротроні» не дозволили йому впровадити свою систему... Конденсатори працювали несинхронно... Потрібно було постійне спостереження... Він міг запускати їх лише на 2-3 години у неділю... Випромінювання було вочевидь недостатньо... Але в інші дні тижня він був надто заклопотаний! Він знемагав від пліток та всіляких конкурентів!.. Пані де Перейр зовсім не вірила у всю цю телуричну нісенітницю...

— Я повторювала це багато разів... але йому як горохом об стіну!.. Правда, це вам знайомо?.. Твоя систе-

ма ніколи не буде діяти! Це просто неможливо, Боже мій! Це буде ще однією дурістю!.. Ти зруйнуєш будинок своїми канавами! І занапастищ усі овочі, які ми виростили! Потоки електрики? Чого ти хочеш?.. Вони не залишаються в землі! Вони йдуть у повітря, йолопе!.. Це ж загальновідомо! Доказ тому — гроза! Поглянь на дороги! Скільки витрачається грошей, щоб прокласти телефонний дріт! А як же громовідводи? Адже держава не дурна! Якби без цього можна було обійтися, то в це не вкладалося б стільки праці!..

Я ладна була стати перед ним на коліна, аби він не розпорпував город!.. «ти дурепа! дурепа!» Як тільки він побачив, що я мала слушність, то почав мене ображати!.. але стояв на своєму!.. Скорше він дав би себе роздерти!.. О! Я вже добре його знаю!.. Претензійний? Самозакоханий? Це про нього! Та павичеві далеко до нього в цьому розумінні! Він нічого не хоче слухати... О! Це ще той фрукт! Я терплю його вже майже тридцять років! О! Я сита по саму зав'язку!.. Просто злости не вистачає... І все марно!.. Він усіх нас продасть!.. за півшеляга. Затямте мої слова!.. Він готовий зняти із себе останню сорочку! І з вас зніме, Фердінане! Продасть усе!.. Коли його раптом опосяде потяг до змін!.. Це вже не людина, а якась торба, повна дурниць! Це в нього від ярмарків! І з віком він стає все божевільнішим! Це неможливо не помітити! Я не дурна! Це справжнє породження пекла!.. Фердінане!.. Він невиліковний! Це безнадійний випадок! Я не можу більше мати з ним справу!.. Зовсім!.. Я сказала йому із самого початку, коли він лише заговорив про свою систему... «Ти, Куртіалю, завжди пхнеш носа не в свою справу! У сільському господарстві ти нічого не тямиш!.. Не більше, ніж у ліфтах або виробництві піаніно!..» Але він же завжди все знає! Це його головна вада... Все знає! Він суне свого носа у всі діри! це людина, яка пхається всюди! Його претензії не мають меж!.. То він одержимий хімією!.. Наступного дня — швейні машини!.. Післязавтра це буде буряк! Постійно щось нове!.. Звичайно, так він нічого не досягне!.. Його справжнє покликання — повітряні кулі! Я завжди на цьому наполягала! Завжди говорила йому: «Куртіалю! Повітряна куля! Куртіалю! Повітряна куля! Це єдине, на що ти здатен! У будь-якій іншій сфері у

тебе будуть самі неприємності! Не варто й намагатися! Твій коник — повітряні підйоми! Тільки на це ми можемо розраховувати! Якщо ти будеш займатися чимось іншим, ти зазнаєш краху! Нас запроторять у буцегарню. Ми закінчимо тим, що будемо робити паперові квіти!..»

Я тисячу разів товкла йому, вбивала в голову, роз'яснювала! І що з того! «Йди під три чорти, стара калошо!» Повітряна куля? Він навіть не хотів про неї чути. Якщо йому щось зайде в голову, переконати його було неможливо! Я вже це знаю! Натерпілась! Пан, бачите, вважав себе ще й «письменником»... Я, мовляв, нічого не тямлю! А він «учений», він «апостол»! Я знаю, хто він такий! Звичайнісінька, пересічна посередність! Грабіжник! Полішинель! Брудний виродок! Крикун!.. Бомж, це я вам кажу! У нього немає ні краплі совісти! він заслуговує на те, щоб померти під парканом! І так буде! Це буде гідним кінцем для нього! так! Ось на що він перетворився!.. Він скрізь все лише псує! Його женуть звідусіль!.. Він гадає, я цього не бачу!.. Він може скільки завгодно бризкати слиною! Мене він не обдурить! Я все розумію!.. Зі мною це так просто не минеться!.. О! Ні! Йому не слід на це розраховувати! О! Господи! О! Я не така простачка!..

Вона знову повернулася до своєї нав'язливої ідеї!.. Знову заговорила про «Завзятого»!.. З перших днів її заміжжя... Почалися підйоми на повітряній кулі... Вже тоді «Завзятий» повністю не надувався... Завжди бракувало газу... Оболонка була заслабка і не надто водонепроникна... Але все одно вони були молоді, й це був чудовий час... По неділях вона піднімалася разом з де Перейром... А на тижні працювала акушеркою... Вона ставила банки, робила кровопускання... надавала дрібні послуги... Вона добре знала самого Пінара[1], який приймав пологи в імператриці... Вона не могла згадувати про нього без хвилювання... Він був всесвітньо відомим акушером... Серед грядок на городі... було досить прохолодно... Небо вже помітно посвітлішало... Я змерз і дибав за нею, човгаючи ногами... Ми підіймалися доріжкою вже всоте... І знову спускалися... Вона знову заго-

---

[1] *Адольф Пінар (1844–1934)* — французький акушер і гінеколог, заклав основи сучасної педіатрії.

ворила про іпотеку!.. У них дуже добрий будинок... Він, мабуть, немало коштував!.. Як я гадаю, чи справді він усе продав?.. Але ж я не міг знати всього... Він був потайливий і багато чого мені не говорив! Я навіть не знав цього пана Рамбона!.. Ніколи його не бачив... А «Кредит Лементаль»? Я теж нічого про це не знав!.. Одне слово, я взагалі нічого достеменно не знав!..

Поступово ми почали розрізняти обриси сусідніх будиночків... Великий пустир... високі труби... фабрику в Аркей між виноградниками і ставком... Від неї йшов сильний дух кориці... Тепер уже стало видно всі навколишні вілли... великі й маленькі... пофарбовані в різні кольори... Це нагадувало стовпотворіння... Вони ніби нападали одна на одну, тіснилися й штовхалися в навколишніх полях!.. Коструба ті, приплюснуті, гордовиті, кривобокі... вони стикалися між собою!.. занедбані!.. хисткі! напівзвалені... перехняблені!.. У цих просочених сечею цеглинах зачаїлася смерть... Всі вони ледве трималися!..

На сусідній ділянці виднілася маленька дерев'яна церква, щось на кшталт Нотр-Даму в зменшеному вигляді, фантазія столяра! У ній він розводив кроликів...

Мамуся говорила навіть з якоюсь гордістю, показуючи мені все це!.. Нарешті вона видихалася... Почала плутатися... їй все набридло. Ось уже принаймні дві години ми тинялися вулицею на сильному холодному вітрі!..

— Годі! Йому наплювати на нас... і нам час послати його до біса з його примхами!.. Я теж вижену його, ось побачиш... Я йому покажу, цьому брудному виродкові!.. Пройдемо тут, Фердінане! Через кухню! Він зловживає нашою добротою, цей жалюгідний блазень... Я можу підхопити запалення легень!..

Вона потяглася до ґанку... У той самий момент, коли вона відчинила двері, раптом з'явився де Перейр, він вийшов нам назустріч... І застиг біля стіни... Так ніби він нас шукав... Він був страшно скуйовджений... І кутався у велику скатертину зі столу!.. Він зробив з неї пелерину, прорізавши дірку для голови, застебнув шпильками й підперезався товстою мотузкою... У такому вигляді він спустився на п'ять сходинок і схопив мене за руку... У нього був дуже зосереджений вигляд... Він був ніби чимось дуже схвильований... Він потяг мене в глиб саду,

до останньої грядки з парниками... нахилився, зірвав редиску й показав мені її, тицьнувши прямо під ніс...

— Ти бачиш? — сказав він... — Придивись гарненько!.. Ти бачиш її?.. Ти бачиш, яка велика?.. А цю цибулю-порей? Ти її бачиш? А ще ось це?

Це був дивний овоч, невідомий мені...

— Ти його бачиш?..

— Так! Так! — відповів я.

— Ходи тепер сюди! Швидше! Швидше!

Він потяг мене в інший кінець саду... Нахилився, став на коліна, поповз та просунув руку за паркан... Він важко дихав... І порпався на сусідній ділянці... Він вирвав ще одну редиску... Дістав її... І показав мені... Він хотів, щоб я їх порівняв... Він тріумфував!.. Редиска сусіда справді була зовсім маленька, крихітна й бліда!.. Її ледь було видно... Він тицьнув мені під ніс обидві редиски... свою й сусідську...

— Порівняй, Фердінане! Порівняй!.. Я не підштовхую тебе! Вирішуй сам!.. Не знаю, що сказала тобі пані де Перейр! Але ти тільки поглянь!.. Порівняй! Зваж!.. Переконайся у всьому сам! Велика! Моя! З телуром! Поглянь! Його без телуру! Крихітна! Порівняй! Ось! Я мовчу, щоб тобі не заважати!.. Тільки висновки!.. висновки, які можна і треба зробити!.. Але ж слід зауважити, що в мене на цьому полі, вкрай несприятливому за своєю структурою, встановлена лише найпростіша допоміжна телурична установка!.. Допоміжна! Я повторюю тобі!.. Невелика модель типу «Вихор»!.. Треба, звичайно, дотримуватись основних умов! Усе коріння має бути здоровим! О! Так! Здоровим! І на вапняній ділянці... якщо це можливо, трохи магнезії... Без цього не обійтися!.. Сам поміркуй... Ти розумієш мене? Ні?.. Ти мене не розумієш! Ти геть як вона!.. Нічого не тямиш!.. Ну так! Ну так! Авжеж! І все-таки, велика редиска! Ти хоч бачиш її? Ось вона, у твоїй долоні! А маленьку теж бачиш?.. Квола! Крихітна!.. Якийсь редисковий недоносок!.. Але ж це теж просто редиска? Адже це неспроста? Послухай, ти мене дивуєш!.. Ну, дуже велика редиска, Фердінане?.. Уяви собі величезну редиску!.. Завбільшки з голову... Уяви, що я її надуваю до таких розмірів за допомогою телуричних випромінювань, я! Ось цю крихітку!.. Ну що? Га? Як справжня

куля!.. Га? І я вирощу так сто тисяч!.. Редисок! Тільки редиска! Щораз об'ємніших... Щороку на власний розсуд!.. П'ятсот тисяч!.. Величезних редисок! Як груші!.. Справжні редискові гарбузи! О! Просто небачені! Я одразу ж усуваю всі маленькі редиски! Очищаю ринок! Монополізую! Захоплюю! Кінець! Більше цього не буде! Всього цього дріб'язку! Дрібничок! Брудного нікчемного городу! Кінець крихітним пучкам! Мізерним партіям! Просто диво, що вони досі існують! Це застаріло!.. Це бездарне розбазарювання та розтринькування коштів! Це ганьба!.. Потрібен величезний редис! Ось моя мета! Майбутнє належить редисці! І саме моїй!.. Хто може мені завадити? Хіба не поживна моя редиска! Феноменально!.. Борошно з редиски на 50% калорійніше за будь-яке інше... «Редисковий хліб» для народу! Це цінніше всієї австралійської пшениці, разом узятої!.. Я проводив аналізи!.. То що ти тепер думаєш? До тебе доходить? Це тобі нічого не говорить? Їй також! Але мені!.. А якщо я займуся редькою... Хоча б редискою, наприклад!.. Я міг би взяти й ріпу!.. Але візьмемо редиску!.. Усі будуть вражені! О! Отже! Я нею займуся!.. Віднині всерйоз!.. всерйоз! Ти чуєш мене?.. Поглянь туди!..

Він вчепився в мене й потяг уперед... на південний бік... Звідти, й справді... було видно весь Париж!.. Місто, як величезна тварина, розкинулося на обрії... Чорне, сіре... все вібрувало... димілося... видавало сумовитий шум і стиха гарчало... воно нагадувало панцир... крани, провали, шпилі, що чіпляються за небо... Але де Перейр ніби не помічав усього цього та правив своєї... Він на щось показував... витягнувшись біля балюстради... Голос його став урочистим... Це було там, унизу... Над засипаними кар'єрами...

— Дивись, Фердінане! Дивись!..

Я з останніх сил витріщав очі... я справді був дуже стомлений... Мені хотілося, щоб він скоріше відчепився від мене...

— Придивись, Фердінане! Далі! Тепер ти бачиш місто? Вдалині! Ти бачиш Париж? Столицю?..

— Так! Так!.. Так!.. Звичайно!..

— Вони там їдять, еге ж?..

— Так! Пане Куртіалю!..

— Щодня, еге ж?..
— Так! Так!.. Так!..
— Ну добре!.. То послухай, що я тобі скажу!..

Настала невелика пауза... Він дивним чином почав розмахувати руками... Потім присів... підібгав свій широкий плащ... І застиг у незвичайній позі... Він знову зібрався кинути комусь виклик?.. Він наперед захихотів... Він був уїдливий... Він когось відштовхував... відсував убік... видіння... примари... Тут він з розмаху вдарив себе по голові... О! Ну так! Боже мій! Нехай так! Він помилявся! О! Випадково! І вже давно! О! Помилка не рахується!.. Він знову гукнув мене!..

— А скажи-но мені, вони їдять, Фердінане?.. вони їдять! Так, так! Вони їдять!.. А я, бідолашний шаленець!.. Що я робив?.. О, марна боротьба! Мене покарано! Вбито!.. Я стікаю кров'ю! Як я міг забути? Я?.. О! О! О! Де є вони самі? У своєму животі, Фердінане! А не у своїй голові! У своєму животі! Вони служать своїм животам! Я звертаюся до їхнього живота, Фердінане!..

Він звертався також і до міста... Всього міста! Того, яке бурчало в тумані...

— Свисти! Свисти, шльондро! хрипи та вий! бурчи! я чую тебе! Ненажери!.. Бездонні роти!.. Все зміниться, Фердінане!.. Ненажери! Кажу тобі!..

Він трохи заспокоївся. І довірливо мені усміхнувся!.. Він усміхнувся й сам до себе...

— О! Звичайно! Присягаюсь тобі!.. О, так! Повір мені! Бог свідок! Ти можеш сказати про це господині! О! Нещасні! О! Усі наші біди позаду! О! Я починаю розуміти! Дух страждає! Над ним знущаються! Мене переслідують! Мене топчуть! На очах у всього Парижа! Гаразд! Добре! Нехай! Хай би вони всі вкрилися коростою!.. Хай їх вразить проказа! Хай вони борсаються в ста тисячах ровів, заповнених гноєм та лайном! Я сам їх туди зіпхну! Нехай собі захлинаються! Нехай агонізують у своїй гангрені! вони на це заслуговують! Якщо ж вони захочуть мене побачити, я вже буду не той!.. Досить розуму! Його слід поховати!.. Звернімося до черева, Фердінане!.. До джерел усіх кольок! Ні, ще далі! До коров'ячого гною! О! Багнюка! Тьху! Але це еврика! Виклик? Я готовий! Чого я досяг? Я, Куртіаль! Лауреат премії Попенкура, Нішана та багатьох інших! 1722 пові-

тряні підйоми! Але за допомогою редиски! З редискою! Так! Ти побачиш! Ти про мене ще почуєш! Це буде зеніт моєї слави! О, моя Ірен! Моя бідолашна ревнивиця!.. Не гаймо жодної секунди!..

Він на мить задумався...

— У цій ріні... На цій піщаній ділянці? Та ніколи! Тут? Тьху! Мої докази готові! Малий масштаб! Досить! Не можна гаяти часу! — він знову радісно захихотів, подумавши про щось!.. Йому здалося це надто смішним!..

— О! леле! Заберіть у мене все це!.. — він показав на свою хатину...

— На село! О! Туди! Так! На село! О! Я вже там! Простір! Ліс!.. Пасовища! Овес! Птахи! Там усе це є!.. І найголовніше, редиска!.. Глянь-но на мене!.. І з випромінюванням на повну потужність!.. Ти чуєш мене, на повну потужність! Справжніми хвилями!.. Ти сам побачиш, Фердінане! Усе! Абсолютно все!.. шаленство хвиль!..

Мамуся вже не трималася на ногах. Вона притулилася до паркана... І злегка похропувала... Я струснув її, аби вона теж зайшла в дім...

— Я зварю вам трохи кави!.. Гадаю, вона ще є!.. — сказала вона... Але ми даремно її шукали... Він усе видув, скотиняка!.. І зжер усі рештки... У шафі більше нічого не було... Ні крихти! Так там же був майже цілий камамбер!.. А нам тепер подихати з голоду?.. Він прикінчив навіть залишки квасолі!.. Прокляття! Тут уже і я розлютився!..

Ми кричали йому, аби він забирався геть... «Я йду на телеграф! — відповів він здалеку... — Я йду на телеграф!..»

І вискочив уже на дорогу... Він тільки прикидався божевільним.

* * *

Цілий день ми дрихли... Наступного дня ми мали забиратися з хати!.. Він справді її продав! Та ще й частину меблів... Аби ми швидше виміталися, покупець дав нам невеличкий аванс... Якби ви бачили, як він трусився, щоб, перш ніж піти, ми не знищили цієї буди!..

Ще до полудня, поки ми їли, він тинявся попри огорожу... Впускати його ми не хотіли. Ми його вже кілька ра-

зів виганяли під різними приводами... Хіба ми не маємо права закінчити столуваня... Хай йому біс! Цей навіжений ніяк не міг встояти на одному місці! На нього було страшно дивитися... Від хвилювання він бгав у руках свого капелюха... І навіть жував його краї... Він щораз брався ходити, схрестивши руки за спиною... Згорблений, насуплений. Він кидався туди-сюди, як звір у клітці! Хоча і був на широкій дорозі!.. Ба більше, кожні п'ять хвилин він кричав нам крізь двері: «Не пошкодьте вбиральню! Я оглядав горщик! Він був ціленький. Обережніше з моїм умивальником! Новий коштує двісті франків!..»

Нараз він не витримав!.. І знову поперся в сад. Зробив три кроки доріжкою... Ми рішуче вийшли і випхали його... Він ще не мав на це права! Таке нечуване нахабство просто обурило Куртіаля!..

«Дім переходить у вашу власність лише о шостій вечора! Чекайте до сутінок! Це чітко обумовлено в нашому договорі... До сутінок». Він мав від чого втратити голову!..

Покупець взявся спостерігати здалеку. Він нарікав дедалі гучніше. Нам навіть довелося зачинити вікно, аби спокійно обговорити наші справи... Куди ми вирушимо? В той бік? Чи в той? Скільки у нас залишалося грошей? У Куртіаля? Та в мене?

Де Перейр зі своїм сільськогосподарським планом та радіотелуричною технікою коштував би нам шалених грошей! Він запевняв, що це не надто дорого... Нарешті починалася справжня справа... Ми мали повірити йому на слово... Він уже нагледів місце для випробувань... Одну галявину в департаменті Сена і Уаза. Найширші можливості... Якщо вірити його словам... Ферму нам віддавали практично задурно... Зрештою, це було вже обговорено з агентством... Цей шахрай обвів нас довкола пальця! Він владнав усі свої справи!.. Він уже телеграфував... І показав нам оголошення в газеті «Еко дю Терруар». Він не приховував свого задоволення, коли побачив наші пики... Товстуха і я не надто зраділи... «Велика ділянка, витягнута на південь. Заняття овочівництвом бажане, але не обов'язкове... Будівля в бездоганному стані...» тощо.

— Сміливіше! Хай йому чорт! А чого ви хотіли від мене? Шале в Булонському лісі?.. В Баґатель?.. То треба

було мене попередити!.. Я знайшов це оголошення! На сторінці про «продаж власности»... — він уже насолоджувався перспективами... Ніби читаючи між рядків... Тепер або ніколи!..

Покупець нашого будинку, поки ми снідали, продовжував галасувати й корчитися біля ґратчатого паркана... На нього було шкода дивитися, очі в нього вилізли з орбіт... І звисали на щоки... Від сильного лементу рот більше не стулявся... Звідти тепер вискакували бульбашки... До шостої покупець можливо й не протримається!.. Жадання було занадто сильним! «Згляньтеся! Змилуйтеся!» — благав він нас...

Куртіаль мав швидше доїсти сир, аби ще заскочити на телеграф і підтвердити свій «вибір». Покупця таки впустили. Нещасний від вдячности почав лизати сходинки!..

Ми вдвох з пані де Перейр заходилися збирати речі... Різний дріб'язок, каструлі, матраци... Все, що не було продано!.. Ми мали прихопити з собою!.. На довершення всього я мав ще потемки пертися до Арок Монпасьє... І роздивитися там, на місці, чи справді нічого не можна врятувати?.. Можливо, мені вдасться виловити нашу копіювальну машину? Вона була нашою гордістю! Абсолютно нова чудова машина, така необхідна нам зараз... А невелика плита «Мірмідор»? Яка працювала на оливі?.. І можливо, ще три або чотири підшивки старих брошур?.. Особливо космогонію, що була видрукувана на цупкому папері сорту «Альфа»! Куртіаль її дуже цінував... Можливо, ці гади не встигли ще все зруйнувати й підірвати?.. Може, там ще щось залишилося під уламками? А мініатюрний альтиметр?.. Подарунок з Південної Америки!.. Куртіаль не переживе, якщо його не вдасться знайти!.. Звісно! Я спробую!.. Вирішено!.. Але найсумнішим було те, що вона також збиралася йти!.. вона не настільки мені довіряла! хотіла переконатися у всьому сама!.. У цьому питанні вона не могла повністю покластися на мене!.. «Я піду з вами, Фердінане! Я піду з вами!..» Вона ще не бачила на власні очі того, що сталося!.. І в неї жевріли якісь надії!.. Певно, вона вважала, що з неї просто посміялися...

Куртіаль повернувся з пошти. Ми з пані де Перейр пішли в кімнату розбирати останні шафи... А йому,

своєю чергою, довелося вести диспут з цим йолопом, який далі продовжував протестувати з приводу нібито порушених нами умов!.. Ледь не силоміць нам вдалося забрати всі наші манатки і прихопити ще кілька рушників... Опинившись у будинку, він геть знахабнів. Аби навчити його пристойної поведінки, ми вирішили знову випхати його за двері! Тоді він так учепився у ґрати, що погнулося пруття... І його затисло... Як щура в мишоловці!.. Ніколи я ще не бачив, щоб людина так страшенно корчилася!.. Це був жахливий покупець!.. Він був настільки навіженим, що навіть не помітив, як ми зі старою пішли... ми сіли на потяг-омнібус...

Коли ми прибули в Париж, уже споночіло... Ми поспішали... В ґалереях Пале ми нікого не зустріли... Всі сусідні крамниці було вже замкнено... На місці нашої хати зяяла одна велика діра... Безодня з хисткими балками... Тільки тепер стара зрозуміла, що сталася справжня катастрофа!.. Від «Майстротрону» нічого не залишилося! Справді!.. Тільки огидна купа сміття... Схилившись над прірвою, ми ретельно оглядали уламки... Нам вдалося розрізнити залишки нашого Алькасара!.. Куточок Вкладника!.. Купа картону і сміття під горою каміння!.. там же був і цей жахливий дзвін! Катапульта!.. Він застряг між фундаментом і підвалом... І затуляв собою всю западину!.. Коли мамуся Куртіаль усе це побачила, вона таки вирішила спуститися вниз... Вона була переконана, що хоч що-небудь удасться врятувати... Я говорив їй, що не варто так ризикувати... Ось-ось все остаточно завалиться! Й розчавить її!.. Та вона наполягала... Вона ступила, балансуючи, на висячу балку... Я тримав її за руку... згори... Мною аж тіпало, коли я дивився, як вона гойдається над безоднею... Вона підв'язала свої спідниці, задерши їх до талії. Зауваживши просвіт між стіною і дзвоном, вона полізла туди... Й зникла в темряві... Я чув, як вона вовтузиться у глибині безодні... Тоді я гукнув її... мені було дуже страшно... Мій голос відлунював, як у ґроті... Вона не відповіла... Приблизно за півгодини вона знову з'явилася в отворі... Й покликала мене на допомогу... Я досить вдало підхопив її за петлі жакета... І став тягти з усіх сил... Нарешті вона виринула на поверхню, вся обліплена сміттям... Вона скидалася на величезний лантух... Я тяг щосили, стоячи на краю... Мені було дуже важко!..

Я помітив, що вона щось волоче за собою... Величезний шмат кулі!.. Шматок «Архімеда»... Гігантський! Червоний клапоть із латок... Я добре знав це лахміття... Я сам ховав його між столом і підвальним вікном... У неї була чудова пам'ять! Вона була дуже щаслива...

— Знаєш, це нам згодиться! — бадьоро сказала вона... — Це ж справжній каучук! Справжній. Серйозно!.. Ти не уявляєш, який він міцний.

— Ну так! Звичайно!.. — я таки добре це знав, адже стільки разів використовував його для латок на оболонці нашого «Завзятого»... Принаймні важив він чимало... Навіть коли його акуратно склали, з нього вийшов здоровенний пакунок... Заввишки з людину та й не меншою вагою... Вона не бажала залишати його там... Хай там як, а вона хотіла забрати його з собою...

— Ну, вже час... — сказав я... А вона таки була при силі: завдала пакунок собі на спину і так з ним і пошкутильгала... Я неквапно йшов за нею до вулиці Радзивілл... Там я сказав їй:

— Ідіть уперед, пані, але не поспішайте! Йдіть потихеньку!.. Зупиняйтеся на кожному розі. Остерігайтеся машин! У вас доволі часу! Я йду за вами!.. Наздожену вас на вулиці Лафаєтт! Я ще маю зайти в «Заколот»... Не треба, щоб вони вас бачили... Я залишив ключ хлопчикові!.. Ключ від горища!.. Мені треба туди зазирнути...

Це був лише привід, щоб ненадовго повернутися назад. Я хотів подивитися під арками, чи нема там Віолетти... Тепер вона отиралася ближче до Колоніальної Ґалереї... Вона помітила мене ще здалеку... Закричала: Гей! Гей!.. І підбігла... Вона бачила мене зі старою, але не наважилася підійти... Я кинувся її розпитувати, й вона розповіла мені подробиці... Про те, що було після нашого від'їзду... Відразу після катастрофи... Все пішло шкереберть! Рейвах не вщухав ні на хвилину!.. Навіть жінкам поліція задавала тисячу запитань!.. Вони цікавилися подробицями нашого життя!.. Чи не продавали ми кокаїн? Чи не грали на кінних перегонах? Чи не займалися гральним бізнесом? Порнографією? Чи не приймали іноземців? Чи не було у нас зброї? Чи ми не пов'язані з анархістами?.. Дівчата просто збожеволіли від страху... Вони не наважувалися тепер і близько підходити до руїн!.. і тинялися біля інших Ґалерей... Найбільше вони

потерпали, що у них заберуть їхні картки!.. Взагалі вони побоювался можливих наслідків!.. Невдоволені були всі... Сусідні крамарі теж захвилювалися... Й ополчилися проти нас. Так, що годі було навіть уявити... Всі вони раптом сповнилися обурення й люті! Навіть направили петицію префектові Сени... З вимогою очистити Пале-Рояль!.. Щоб більше не було місця постійним дебошам! Нас слід було позбавити можливости займатися там справами! Ці макоцвітні недоумки не хотіли, щоб ми й далі їх розбещували!.. Віолетта відчувала до мене симпатію і хотіла, щоб я залишився... Проте вона була переконана, що, якщо ми повернемося на те саме місце, скандали не вщухатимуть, і нас таки запроторять у в'язницю... Ну звісно! Це було очевидно!.. Ми мали звалювати!.. Щоб нас більше тут не бачили!.. Не варто було бавитися з вогнем! Я теж так думав!.. Звалювати — й годі! Але що ж я буду робити? Працювати, але ким?.. Її це мало хвилювало... І я нічого певного сказати не міг... Я сам достоту ще нічого не знав... Буду точно десь на селі... Почувши це, вона відразу ж заявила, що могла б до мене приїхати... особливо під час хвороби!.. Це з нею іноді траплялося! Їй частенько треба було їхати на два-три тижні не тільки через хвороби, але й через легені... Вона харкала кров'ю... На селі кашель припинявся... Це був найефективніший засіб... Вона набирала там по кілограму за день... Так ми й домовилися... Я повинен був написати їй першим, до запитання... Але обставини склалися так, що я не зміг дотримати слова... Я весь час відкладав з листом до наступного тижня... І вже через багато років, проїжджаючи через Пале... під час війни... я не знайшов її серед інших... Я запитував у всіх жінок... Навіть ім'я Віолетта... не говорило їм нічого... Ніхто її не пам'ятав... Усі вони були новенькі...

Тож ми мусили якнайшвидше тікати вже цієї ночі. Нічого не вдієш... Я ледь не розривався на шматки!.. Я хотів ще заскочити в Пасаж Березіна, щоб попередити своїх старих про те, що їду з де Перейром у провінцію... Щоб вони не здіймали ґвалту... і не розшукували мене з поліцією...

Коли я прийшов, мати була внизу в крамниці й намагалася надати своєму ганчір'ю привабливішого вигляду, вона щойно повернулася зі своєю колекцією з Терну...

Мій батько теж спустився... Почув, як ми розмовляємо... Я не бачив його вже два роки. Від газового освітлення всі обличчя стають мертвотно-блідими, а він був просто жахливо блідий!.. Можливо, від здивування він почав так сильно затинатися, що йому довелося замовкнути... Він не міг вимовити жодного слова!.. Він не розумів того, що я говорю. Я їду на село... Він не заперечував... Ні!.. Вони були згодні на все. Аби тільки я знову не сів їм на шию!.. Я мав виплутуватися самотужки! В іншому місці! Як завгодно! Їм було байдуже!.. В Іль-де-Франс або в Конґо... Їх це мало обходило...

Мій батько тонув у своєму старому одязі! Штани взагалі незрозуміло на чому трималися!.. Він так схуд, просто весь зісох, що його великий кашкет теліпався на голові... з'їжджаючи на очі... Він дивився на мене з-під нього, очевидно не вловлюючи сенсу фраз... Даремно я торочив йому, що пов'язую своє майбутнє із сільським господарством... «А! А!» — відповідав він мені... й навіть не був цим здивований!..

— У мене... скажи, Клеманс? У мене таки сильно боліла голова... Сьогодні вдень... Це якось дивно... Адже зовсім не жарко?

Він замислився над цим... Він думав лише про свої хвороби... Його більше не цікавило, йду я чи залишаюся!.. Тут я чи там! Він занадто довго чекав... особливо після жахливого провалу в «Конніванс-Енсанді»... Він уже не міг ні про що думати... Це був страшний удар... У конторі «Коксінель» йому було дуже важко... його самолюбство постійно вражали!.. Ставало дедалі гірше! Він був таким пригніченим, що протягом декількох тижнів зовсім не голився. Почувався цілком спустошеним... Навіть не хотів змінити сорочки...

Коли я прийшов, вони ще не сідали до столу... Вона пояснила мені, що часи скрутні, в крамниці також невесело... й застелила скатертину. Вона накульгувала трохи по-іншому, можливо менше... Як і раніше, мати дуже страждала, але тепер більше через ліву ногу. Вона все схлипувала й стогнала... Варто було їй лише присісти й відволіктися від болю... як повертався з достави батько... Він виглядав охлялим... сильно задихався... Він теж присів до столу... більше не говорив і не лаявся... А лише повільно жував... цибулю-порей... Час від часу в ньо-

го наставало просвітлення, й він трохи повертався до життя... Направду за час мого перебування там це було всього двічі... Просвітлення виражалося в бурчанні... в лайках, які він починав бурмотіти в тарілку, та в глухих хрипах... «Боже мій! Хай вас усіх чорти візьмуть!..» Знову починав своє бурмотіння... Підводився... Виходив із-за столу та йшов погойдуючись!.. Уздовж невеликої перегородки, що відділяла кухню... вона була тонка, як шкоринка... Він бив по ній двічі-тричі... Але більше не міг... задкував... І вилазив на стілець... очі його блукали по плитках на підлозі... внизу... руки теліпалися... Мати тихенько нацуплювала на нього кашкет... та робила мені знаки, щоб я не дивився на нього... Вона вже звикла... Втім, це не могло його бентежити... Він уже нічого не помічав... він зациклився на своєму занадто важкому становищі в конторі... Він переймався лише цим... Уже два чи три місяці він спав лише одну годину на добу... Його голова була забита власними клопотами... інше його не обходило... Навіть на торгівлю йому було тепер начхати... Він не бажав про це навіть чути... Мою матір це цілком влаштовувало... Я не знав, що й сказати... Я буквально остовпів і не наважувався поворухнутись! Я таки спробував трохи розповісти про себе... Так, якусь дещицю... Не все, звичайно!.. Тільки щоб їх трохи розважити й розрядити атмосферу!.. Тут їх обох раптом немов перекосило! Варто було їм лише почути мою балаканину!.. Несподівано це справило протилежний ефект!.. О! Хай йому чорт! Це мене просто спантеличило! Я теж розлютився! До біса! Зрештою!.. Я всім цим був уже ситий по горло! Я вже доволі мовчав! і тоді, й тепер!.. Я ж прийшов не жебрати! Не заради грошей! Або харчів! І нічого у них не просив!.. просто мені не хотілося вдавати співчуття! Бідкатися перед ними!.. Вникати в їхні біди... Я прийшов не для того, щоб мене втішали!.. І не для того, щоб скаржитися... Просто прийшов попрощатися... Хай йому грець! Ото й усього!.. Що їм ще треба?..

Жартома я сказав їм:

— Із села я пришлю вам насіння повійки!.. Ці квіти добре ростимуть на четвертому поверсі... І поплетуться на скляний дах!

Я сказав перше, що спало мені на думку...

— О! Зразу видно, що ти не особливо напружуєшся! Ти не надриваєшся! Чи не пнешся зі шкіри! Щоб виконати роботу вчасно! О! Яка мила безтурботність!..

А! Чорт! Так ніби тільки у них були невдачі, неприємності та важкі випробування. Все, що траплялося зі мною, нічого не важило! Якщо послухати цих гадів, то у всіх своїх нещастях був винен лише я сам... Я відчував страшенну злість на них! Я був просто лайном! Нахабою! Ганьбив їх! У той час як вони були тільки жертвами!.. Годі нас порівнювати! Я не мав права на помилку в моїй такій щасливій юності!.. І тим паче збиватися зі шляху істинного!.. І це я мав постійно вислуховувати! Засвоювати!.. з дня у день... Я нікчема! І ще раз нікчема! Все ясно! Варто було мені лише трохи посидіти за столом — спочатку була квасоля, а потім ементальський сир — і все минуле постало у мене перед очима... Мати ледве стримувала сльози, її голос затремтів... І вона замовкла... Це було дуже великодушно з її боку... Я б із задоволенням попросив у них пробачення за всі мої помилки, забаганки, неймовірні збочення й тяжкі злочини!.. Якби ж цього було достатньо!.. Якби ж це була єдина причина, що змушує її страждати!.. Якби лише це мучило її!.. Я б, звичайно, попросив у неї вибачення! А потім одразу б змився!.. Щоб покінчити з усім цим, я ладен був зізнатися, що мені завжди неймовірно щастило! Просто шалено! Що я страшенно розбещений!.. Що все своє життя я лише те й робив, що розважався!.. Гаразд! Я готовий був сказати що завгодно, аби лише вона відчепилась... Я вже зиркав на двері... Але вона жестом попросила мене залишитися... Батько піднявся до себе в кімнату... Він почувався не зовсім добре... Підіймався сходами, чіпляючись за перила... Йому треба було принаймні хвилин п'ять, аби дістатися до четвертого поверху. А потім, коли ми залишилися самі, вона ще дужче стала скаржитися... Розповіла мені всі подробиці... Як вона гарує, щоб звести кінці з кінцями!.. І про своє нове заняття... Щоранку вона ходила тепер у крамницю позументів... І заробляла таким чином уже майже двісті франків... Удень вона лікувалася, тобто сиділа в крамниці, поклавши ногу на стілець... Вона більше не могла бачити цього Капрона... Він увесь час торочив їй про необхідність повного спокою!.. Тоді

як їй доводилося постійно крутитися!.. Саме у цьому полягав увесь сенс її існування... Вона воліла лікуватися сама методом Распая[1]... Вона купила його книгу... Там описувалися всі зілля... суміші... настоянки... І навіть олія з резеди для вечірнього масажу ніг... У неї все ще були нариви, але біль від них був стерпним, і ногу вже не так розпирало. Вони майже відразу ж лопалися. Та найголовніше, не заважали їй ходити!.. Вона показала мені свою ногу... Таке враження, ніби, починаючи з коліна, м'ясо було намотано на палицю... Шкіра всюди жовта, вкрита товстою кіркою, з-під якої місцями сочилася рідина... «Це нічого, воно досить швидко минає!.. Одразу ж усе заспокоюється, і стає набагато ліпше... але перед цим — просто жахливо, перш ніж прорвати, все це стає фіолетовим!.. На щастя, я маю припарки!.. Не знаю, що б я без них робила!.. Ти не уявляєш, як вони допомагають мені! Без них я стала б калікою!..» А потім вона знову завела мову про свого Оґюста... Про те, що він гине... й більше не дає ради своїм нервам... про всі його нічні страхи... Найбільше він боявся звільнення з роботи... Від цього він навіть прокидався ночами в холодному поту... схоплювався з ліжка й волав: «Рятуйте! Рятуйте!..» Останнього разу він кричав так гучно, що сусіди в Пасажі попрокидалися... Вони вирішили, що у нас бійка!.. Що це я знову прийшов, аби задушити його!.. Вони всі примчали сюди! Під час таких нападів батько був сам не свій... Насилу вдалося знову вкласти його в ліжко... Потім ще кілька годин йому прикладали до голови холодні компреси... Тоді й починалися кризи... вони весь час посилювалися... То була просто пекельна мука!.. Страждання не припинялися ні на секунду... Він уже не тямив, що говорять... Нікого не впізнавав... плутав сусідів... І дуже боявся машин... Часто вранці, після чергової безсонної ночі, вона проводжала його до дверей страхової контори... До будинку 34 на вулиці Тревізо... але це було ще не все... Вона мусила зайти та поцікавитися у консьєржки, чи немає

---

[1] Йдеться про книгу медичних порад, в якій описано еліксир Распая — лікувальний засіб на камфорній основі, що його виготовляв Еміль Распай за рецептом свого батька, відомого хіміка і медика Франсуа-Венсана Распая (1794—1878).

якихось новин? Щодо мого батька... Чи його часом не звільнили?.. Сам він уже не розрізняв реальне й уявне... Без неї, можна з певністю сказати!.. Він ніколи б туди не пішов!.. І став би зовсім недоумкуватим... остаточно збожеволів би від відчаю... У цьому році було сумніватися... Доводилося якось балансувати, не даючи йому геть занепасти... Вона всіма способами підтримувала його... Робила все що могла, щоб він прийшов у норму... До того ж харчі не падали з неба, тож їй доводилося бігати по всьому Парижу... Полюючи за клієнтами... вона ще примудрялася по обіді відкривати крамницю... на кілька годин... Аби та принаймні ще жевріла й не закрилася остаточно!.. А вночі їй теж вистачало справ! Потрібно було відганяти від нього тугу й намагатися розвіяти його страхи... На столі, посеред кімнати, вона запалювала каганець. А щоб він швидше заснув, затикала йому вуха маленькими ватними тампонами, змазаними вазеліном... Він схоплювався від найменшого поруху... Варто було лише комусь пройти через Пасаж... Із самого ранку, коли приходив молочар... Кроки гучно відлунювалися під скляним дахом... З тампонами все-таки було трохи краще... Він сам це говорив...

Звичайно й цілком зрозуміло, що від необхідности день і ніч підтримувати мого батька мати почувалася страшенно стомленою, і втома ставала дедалі більшою!.. Завжди бути напоготові... Підбадьорювати його!.. Відганяти нав'язливі ідеї! Але вона намагалася не нарікати! Якби я хоч удав, хай йому біс! Що я каюсь!.. і усвідомлюю всі свої хиби... і свою тваринну невдячність... це було б для неї як бальзам... Звісно!.. Вона б заспокоїлася... Вона сказала би собі: «Що ж, у мого синочка ще не все втрачено... Ще є надія!.. Його серце ще не цілком закам'яніло! він не такий уже й зіпсований та невиправний!.. Можливо, він ще стане людиною...» Це полегшило б її страждання... Їй так була потрібна розрада... Але я був надто зіпсутий... При всьому бажанні я не зміг цього сказати... Це було понад мої сили... Звичайно, я засмутився... Адже я бачив, яка вона нещасна! Неможливо було не бачити цього! Але у мене не було ні найменшого бажання розводитися перед будь-ким про свої нещастя! І особливо перед нею!.. І все ж... Все одно... коли я був зовсім малень-

ким... і ще нічого не тямив... Хто тоді отримував по пиці?.. Га? Не лише вона одна!.. Я теж!.. Завжди я!.. І вона сама мені щедро відважувала... Я достатньо цього скуштував!.. Молодість!.. Чорт би її забрав!.. Завжди вона була зраджена, офірувала собою... Гаразд! Нехай так!.. Якщо чесно, то мені огидно навіть думати про це... І чорт забирай! Вона сама була винна! Я намагався ніколи не нагадувати їй про це! Для мене це було важче, ніж будь-що інше... Але варто було мені спробувати хоч щось сказати їй... Вона дивилася на мене так, ніби я її вдарив! Щоб, чого доброго, не посваритися з нею... Найкраще для мене було б зникнути... Однак я дав їй вибалакатися... А сам намагався не розтуляти рота... Вона могла спокійно продовжувати, їй ніхто не заважав!.. І вона відвела душу... Засипала мене порадами!.. повчаннями, які я вже чув сотні разів!.. Усе це було необхідно, щоб піднести мій дух!.. Щоб я більше не поступався своїм інстинктам!.. А наслідував гідні приклади! Вона зауважила, що я насилу стримуюся, щоб не відповідати... Тоді вона змінила свою тактику... Щоб задобрити мене, вона вирішила зробити мені подарунок... Відшукала в буфеті пляшку із сиропом... Це було для мене, я міг взяти її з собою на село... Адже я туди їхав... І ще пляшку цілющого еліксиру... Вона наполягала, щоб я взяв її, бо я занадто швидко їм... і можу зіпсувати собі шлунок. І нарешті, вона поцікавилася, чи не потрібні мені гроші... для подорожі та взагалі?.. «Ні! Ні! — відповів я. — У нас є все необхідне!..» І я навіть показав їй свій капітал... Вся сума у мене була стофранковими білетами... Що ще? На закінчення я пообіцяв їй писати і тримати обох у курсі... наших успіхів на сільськогосподарській ниві... Вона не зовсім зрозуміла те, що я сказав... Для неї це був цілком інший світ... Але вона довіряла моєму господареві... Я підвівся, на ходу загортаючи пакунок... Був уже майже на сходах...

— Може все-таки твого батька краще не будити?.. Він, напевно, вже спить... як ти гадаєш?.. Ти бачив, як він реагує на найменше хвилювання?.. Боюся, що коли він побачить, що ти йдеш, він рознервується!.. Ти згоден?.. Бачиш-но, з ним може трапитися напад!.. Як три тижні тому! Я не зможу ще раз цього перенести!.. Я готова на все, тільки б уникнути цього!..

Я теж так гадав... Уважав, що краще... піти собі тихцем... скориставшись нагодою... Ми пошепки попрощалися одне з одним... Вона ще щось говорила з приводу моєї білизни... Я вже не слухав... Я біг через Пасаж... а потім вулицею... Я дуже поспішав... Адже я запізнювався!.. ще й набагато!.. На позолоченому циферблаті Ліонського вокзалу стрілки показували дванадцяту... Куртіаль та товстуха зі своїм ручним візком чекали мене вже цілих дві години перед церквою Сен-Венсан-де-Поль... Перестрибуючи через сходинки, я влетів на вулицю д'Отвіль!.. І вже здалеку помітив їх під газовим ліхтарем... Це був справжній переїзд!.. Він зібрав усе! Нічого не скажеш, потрудився на славу!.. мабуть, спустошив усю свою кімнату!.. Той йолоп, напевне, цього не переживе... Візок був такий важкий і переповнений мотлохом, що постійно загрузав у землі!.. Під матрацами лежали динамо, мотор та інший непотріб!.. Ціла купа запорошених штор!.. Він врятував усе, що міг!.. Його можна було привітати! На ньому був рединґот, якого я ще не бачив... Де він його доп'яв?.. Перлинно-сірий!.. Я дійшов висновку, що це ще з часів його молодости!.. Поли він зашпилив шпоньками... На старій не було її капелюха... «гортензії з вишнями»... його закріпили на самому верху візка... Очевидно, щоб не зіпсувати!.. Замість нього вона накинула дуже красиву андалузьку шаль, з яскравою вишивкою... У світлі ліхтаря це непогано виглядало... Вона зразу пояснила мені, що для далеких подорожей це найзручніше... ще й добре захищає волосся.

Посперечавшись трохи з приводу старого розкладу, ми, нарешті, тихенько рушили... Відверто кажучи, я був задоволений!.. Вулиця Лафаєтт була пряма!.. Особливо від церкви й до аптеки на розі... Головне, треба було не заснути... Сам де Перейр упрягся у візок... А ми з матусею штовхали ззаду... «Давай, малий! Покажи, на що ти здатний! Я тебе зараз підштовхну!.. Ось так...» Ми добряче запізнювались!.. І таки не встигли на наш поїзд... А все через мене!.. Потяг о дванадцятій сорок уже пішов. Тепер залишався лише о другій дванадцять. Перший ранковий... До нього було майже 50 хвилин! Ми розібрали нашу купу... Все було розсортовано, перенесено... І знову звалено абияк!.. У хвостовий вагон... Ще

був час, щоб на снідання випити залпом кілька чашок холодної кави з вершками! У чудовому буфеті «Кінцева зупинка»! Від кави ми всі троє просто чманіли... обожнювали її до нестями!.. А каса була в мене.

* * *

Ми зійшли на станції Персан-ла-Рив'єр... Чарівне село було розташоване між двома пагорбами та лісом... краєвид вінчав замок з баштоками... Від греблі внизу, попід будинками, долинав величний шум води... Загалом, усе це було дуже славно... кращого місця годі було знайти, навіть для відпустки!.. Я сказав про це старій... Але їй було не до того... У нас була купа роботи, ми мали розібрати речі, витягти мотор з фургона... без сторонньої допомоги було не обійтися...

Начальник вокзалу спостерігав за нами. Він вирішив, що ми «артисти»... І приїхали на свято!.. Крутити фільми!.. Наші речі навели його на цю думку... Але на ярмарок краще було б приїхати наступного року! Ярмарок скінчився ще два тижні тому! Де Перейр не хотів нікого вводити в оману... Він тут же усунув це маленьке непорозуміння!.. І відразу ж ознайомив усіх з нашими проектами... Йому нетерпеливилося вирушити до нотаріуса! Негайно! Мова йшла не про якісь дрібниці! А про справжню «сільськогосподарську революцію»... Незабаром навколо нашого мотлоху зібралася ціла юрба допитливих селян. Вони скупчилися навколо брезенту... І почали робити тисячу припущень про наші інструменти. Ми вже не могли втрьох штовхати візок по дорозі!.. Це було занадто важко!.. Ми це відчули ще на вулиці Лафаєтт!.. До того ж наша нова хата була десь дуже далеко... Нам потрібен був принаймні кінь!.. Цей набрід важко було спонукати до дії!.. Та незабаром ми таки змогли рушити!..

Наша товстуха, видершись на сидіння, закурила свою люльку!.. Селюки прямо в її присутності доводили один одному, що це чоловік, переодягнений у жінку!..

До нашого господарства в Блем-ле-Петі треба було ще подолати одинадцять кілометрів!.. і численні пагорби!.. Нас попередили про це в Персані... Де Перейр уже скрізь встиг показати документи... Всі наші папери було

негайно підписано... Він розворушив нотаріуса... Тепер він позирав на село з верху воза... Ми взяли із собою одного селянина... Куртіаль розстелив на колінах мапу й усю дорогу не стуляв рота... Коментував кожну баюру, кожен горбок... Відшукував найменші струмки... в далечині... дивлячись з-під руки... Але йому не завжди вдавалося їх знайти... Він влаштував нам справжню конференцію, яка тривала щонайменше дві години та була присвячена можливостям, перевагам і недолікам цієї сільськогосподарської місцевости, «металогеодезична інфраструктура» якої була не зовсім задовільною... О! Так!.. Він кілька разів повертався до цієї теми... Але важко було говорити без попередніх аналізів!.. Погода була пречудова.

* * *

У Блем-ле-Петі все було не зовсім так, як нас запевняв нотаріус. Ми пересвідчилися в цьому лише через два дні...

Ферма була дуже занедбана... Проте в договорі таки було сказано про це! Старий, колишній її господар, помер два місяці тому, й ніхто з усієї родини не хотів його замінити... Нікому більше не були потрібні ні ділянка, ні хатина, та й взагалі, здається, весь цей хутір... Ми заходили в інші халупи... стукали в усі двері... Зазирали в усі сараї... Ніде не було навіть найменших ознак життя... Врешті ми таки виявили біля водопійного жолоба щось на кшталт куреня і двох стариганів, але таких ветхих, що вони не могли вийти зі своєї кімнатки... Вони майже нічого не бачили... й зовсім оглухли... Вони весь час мочилися один на одного... Здається, це було їхньою єдиною розвагою... Ми спробували з ними заговорити... Вони не знали, що нам сказати... І знаками показували нам, аби ми йшли... Й дали їм спокій... Вони не звикли до відвідин... Це їх лякало.

* * *

Усе це здалося мені не надто доброю прикметою... Порожній хутір... незачинені двері. Двоє дідів, яким ми зовсім не потрібні... Й скрізь сови...

Натомість де Перейр вважав, що все чудово... Він почувався бадьорим на свіжому сільському повітрі... Й одразу ж виявив бажання одягнутися відповідним чином... А оскільки свою панаму він втратив, йому довелося позичити капелюх у товстухи... Величезний бриль з тонкої соломки зі стрічкою під підборіддям... Він залишався у своєму рединґоті шляхетного сірого кольору, у тонкій сорочці з краваткою-бантом та ще в сабо, яких, до речі, він не терпів... З довгих походів полями він завжди вертався босоніж... і аби бути схожим на справжнього «оратая», він не розлучався зі своєю саперною лопаткою... Носив її на правому плечі... Так ми й ходили щодня після полудня оглядати незаймані ділянки, підшукуючи зручне місце, де можна було б висіяти редиску.

Пані де Перейр мала свої клопоти... Вона взяла на себе закупи та прибирання хатини... Крім того, двічі на тиждень вона ходила на базар у Персан. І готувала нам їжу... Вона наводила лад у приміщеннях, щоб там хоч якось можна було жити... Без неї ми б залишилися на бобах, настільки складно було з піччю!.. Навіть щоб засмажити яєчню, потрібно було довго вовтузитися, розпалюючи дрова чи вугілля!.. Це всім відбивало апетит!..

Слід визнати, що ми з де Перейром прокидалися не надто рано! Це страшенно дратувало товстуху!.. Їй хотілося, щоб ми весь час ворушилися! Займалися чимось корисним!.. Але як тільки ми кудись ішли... то не особливо поспішали повертатися... Це теж виводило її з себе... Вона, бідака, збагнути не могла, що ми могли так довго робити надворі... Де Перейрові приносили задоволення наші довгі прогулянки... Щодня він відкривав на околицях нові чудові краєвиди... А завдяки мапі це було до біса повчально. Після полудня де-небудь на узліссі... або на косогорі... як тільки ставало спекотно... ми влаштовувалися зручніше... Брали з собою пляшчину пива... Й де Перейр міг спокійно розмірковувати... Я йому не заважав... Я дрімав... Він говорив сам із собою... Його саперна лопатка стриміла в землі поруч з нами... Ми приємно збавляли час... Все справді змінилося... спокій... Патріархальний побут!.. Але гроші закінчувалися... Тепер уже непокоїлася вона. Й почала перераховувати їх щовечора.

* * *

Питання своєї одяганки я вирішив без особливих труднощів... Все-таки природа діє цілющим чином... Всі дрібниці відступають на другий план... Зрештою я зупинився на велосипедних штанях та демісезонному пальті, поли якого я наполовину обрізав, а з обрізків пошив собі теплі з напуском штани... можливо, занадто теплі, але зручні... Тепер мене впізнавали здалеку... Все було перев'язане мотузками... та підв'язками... Товстуха, як і ми, теж змінила свій вигляд, тепер вона носила штани, зовсім як чоловік... у неї вже не залишилося спідниць. Це здавалося їй значно практичнішим... Так вона ходила й на ринок. Хлопчаки щораз чекали її на околиці містечка... Вони дражнили її, закидали кізяками, денцями пляшок та каменюками... Зрештою це скінчилося бійкою!.. Вона змогла постояти за себе!.. Втрутилися жандарми... Вимагали в неї документи!.. Вона зневажливо відповіла їм: «Я порядна жінка, пане! Ви можете слідувати за мною!..» Але ті не захотіли.

* * *

Надворі було чудесне літо!.. Здавалося, воно не матиме кінця!.. Було спекотно, нас всіх вабило на свіже повітря... Після горнятка кави з ромом ми з де Перейром чимчикували в поле... а потім цілісінький день блукали навмання нивами. У нас було доволі приємне життя!.. Це трохи нагадувало щасливі дні наших польотів... Але не можна було виявляти нашу стратосферичну ностальгію при пані де Перейр... Варто було тільки згадати про «Завзятого»! або про «Архімеда»!.. як вона заливалася слізьми... Вона не приховувала свого горя... На нас їй було начхати... Ми намагалися перевести розмову на щось інше... Про минуле краще було не згадувати!.. Але й про майбутнє слід було говорити з великою осторогою... Це теж була досить делікатна тема... Наше майбутнє було не зовсім ясним... Воно ледь вимальовувалося... Куртіаль усе ще вагався... Він волів почекати та діяти напевно... Вдень, коли ми блукали, в перервах між своїми роздумами, він починав копати то там, то тут і щось досліджував... Нахилявся, розглядав, зважував, мацав

свіжозорану землю... Розтирав і розкидав її... Просіював крізь пальці, ніби хотів добути з неї золото... Нарешті, плескав у долоні та сильно дмухав... Усе відлітало!.. Він невдоволено кривився!.. «Псст! Псст! Псст!.. Ця ділянка не годиться, Фердінане! Занадто бідний ґрунт! Гм! Гм! Як я боюся за редиску! Гм! Може, спробувати артишоки! Що ще?.. До того ж!.. О! леле! Тут занадто багато магнезії!..» Так ми й пішли, нічого не вирішивши.

За столом його дружина вже усоте запитувала про овочі... Чи ми врешті вирішили що-небудь?.. Коли ж настане довгоочікуваний момент?.. Вона пропонувала квасолю... Звичайно, це було нескромно з її боку!.. Куртіаль навіть підстрибував від обурення, почувши таке!..

— Квасоля?.. Квасоля?.. У цих пропащих місцях?.. Чуєш, Фердінане? Квасоля?.. На ділянці без марганцю! А чому не горошок?.. Га?.. Або баклажани! Ні, ти чуєш?.. Це ж треба!.. — Він почувався ображеним!.. — Може ще вермішель! Так можна сказати все що завгодно! Трюфелі!.. Га!.. Може ще трюфелі!..

Він ще довго тупцяв за дверима й ревів як ведмідь... Обурення, викликане її нахабною пропозицією, тривало годинами... ніхто, крім нього, не мав права втручатися в цю сферу! Вільний вибір! Наукова селекція!.. Стара йшла спати сама у свій сарайчик без вікон, де між дверима та діжкою вона влаштувала собі щось на кшталт алькова, в якому ніколи не було протягів... Я чув, як вона ридає за перегородкою... Він був надто жорстокий з нею...

* * *

Треба визнати, що їй таки не бракувало рішучости, завзятости... та самовідданости... Потрібен був не один день, аби привести цю стару халупу до ладу, але вона творила справжні дива!.. Працювала не покладаючи рук... Усе навколо було виведено з ладу... не працювало... Ні помпа, ні млин для підйому води... Піч обсипалася в каструлю з супом... Їй довелося замазувати щілини в паркані, самій позатикати всі дірки... всі тріщини... лагодити віконниці, класти черепицю і шифер... Вона підрихтувала всі ринви... Але все одно при першій же грозі в кімнати затікала вода... через дірки в даху... Ми

поставили цеберка... по одному під кожну ринву... Вона сама все міняла й переробляла, брала на себе найважчу роботу, а не лише дрібний ремонт!.. Сама замінила величезні дверні петлі великої брами... займалася городом... столярною справою... слюсарною... жодна робота не лякала її... В усіх цих справах вона стала навіть доволі спритною... Як справжній ремісник... І звичайно ж, на ній була вся господарка й готуванні їжі... Вона сама говорила, що готова займатися всім, чим завгодно, лише не пранням білизни... Тому тої ставало дедалі менше... У нас залишився мінімум одягу... Сорочок було катма... й зовсім не було взуття...

З тріщинами у стінах мамуся трохи не розрахувала й попсувала тиньк... Де Перейр розкритикував її роботу й уважав, що все треба попереробляти... Але у нас були нагальніші справи... Хоча завдяки мамусі цей похмурий барліг зрештою став трохи нагадувати житлове приміщення... більш-менш... Та все одно це була руїна... Ремонтуй, не ремонтуй, а лайно залишалося лайном...

Мамуся трималася як справжній герой, адже наслідки операції на яєчниках усе більше давалися взнаки... Можливо, через надто великі навантаження?.. Вона просто миттєво обливалася потом... Іноді піт тік у неї навіть по вусах... Увечері вона була такою напруженою і збудженою, що при найменшому роздратуванні... Тарах! вибухала гроза! Лють вихлюпувалася назовні... Вона вичікувала, вся зіщулившись у грудку... Вибухала через дрібниці... І її годі було зупинити...

Але насамперед слід було намагатися уникати найменших нагадувань про гарне життя в Монтрету!.. Вони для неї були як кістка в горлі... Варто було лише торкнутися цієї теми, як вона ставала просто навіженою, звинувачувала нас у змові... обзивала недоносками, виродками, кровопивцями... Тож її доводилося силою вкладати в ліжко!..

Де Перейр досі не міг визначитися зі своїм знаменитим овочем... Необхідно було підшукати щось іще... Редиска тепер викликала в нього сумніви... На чому ж зупинитися?.. Який овоч найкраще підходить для радіотелурії?.. Необхідно, щоб він збільшувався в розмірах... А ще потрібно було нарешті вибрати ділянку!.. Непросте завдання!.. Пошуки велися дуже серйозні... Ми вже пе-

ревірили, перелопатили, всі ділянки в окрузі!.. Ми не хотіли брати першу-ліпшу... Ми розмірковували! Поки що це було все...

Якось під час наших прогулянок у протилежний від Персану бік, на південь, одного чудового дня ми натрапили на дуже мальовниче та справді привабливе село... Воно називалася Салігон-ан-Мелуар... Пішки туди було досить далеко... Від Блем-ле-Петі добрих дві години... Земля навколо Мелуар, Куртіаль це одразу ж зазначив, була набагато багатшою на метали а отже, на його думку, незрівнянно родючіша й така, що краще піддаватиметься обробці... Майже щодня ми приходили вивчати її!.. Перевагою цієї ділянки була наявність кадмію, а також кальцію... на дотик та особливо на нюх це було добре помітно, що де Перейр одразу ж визначив, навіть у відсотковому відношенні, й це було справжнім дивом... Розмірковуючи, він задавав собі питання: чи не занадто це багато для телурної каталізації... А раптом концентрація сягне такої сили, що наші овочі вибухнуть?.. вибухне їхній м'якуш!.. Це була серйозна небезпека... Він її передчував... Тож на цій родючій ділянці доводилося відмовитись від овочів, що швидко дозрівають... Слід було зупинитися на чомусь грубому і великому... Наприклад, на гарбузі... Але як же тоді з ринками збуту?.. Один гарбуз на ціле місто?.. Монументально?!.. Більше ринок не в змозі вмістити!.. Пора було на щось зважитись! Але знову виникали нові проблеми! Так завжди буває, якщо не сидиш склавши руки, а дієш!

У цьому сільці, що називалося Салігон, селяни переважно робили сидр... Причому такий, що він навіть не відгонив сечею! Що, варто зауважити, на селі трапляється доволі рідко! Напій злегка вдаряв у голову, особливо ігристий варіант... Ми швидко призвичаїлись до нього... За час наших дослідницьких походів... Пили ми у «Великій кулі»... єдиному тамтешньому шинку... Ми частенько заходили туди... Він був зручно розташований: у центрі, перед скотним ринком... Розмовляючи там із торговцями худобою, ми вивчали місцеві звичаї...

Де Перейр зразу накинувся на газету «Париж спортивний»... Він давно вже був позбавлений такої можливости... Оскільки тут він заходив у розмову практично з кожним... То зміг за короткий час навчити їх усьому,

що знав... На подяку за різні поради щодо утримання худоби... він ділився деякими цінними вказівками щодо гри на кінних перегонах у Венсенн... навіть на відстані... Він заприятелював з усіма... Переважно тут збиралися скотарі... Я не заважав його бесідам... Служниця якраз була на мій смак... Дупка у неї була настільки м'язиста, що здавалася квадратною... Її груди теж були неймовірної твердости... І що більше їх притискали, то більше вони твердли... Просто броня... Я показав їй все... все, що вмів... Це подіяло на неї гіпнотично! Вона хотіла кинути свій шинок і йти з нами на ферму! Але мамуся де Перейр цього б не стерпіла... Особливо тепер, коли у неї почалися напади істерики... Вона і так вважала, що ми надто часто ходимо у бік Мелуар... І мала рацію... вона намагалася нас зловити... Ми почувалися дуже незручно... У вивчення ґрунтів вона вірила дедалі менше... Все це їй здавалося підозрілим... Літо добігало кінця... Надходив час збирати врожай... Прокляття!..

У «Великій кулі» селяни різко змінили свої манери й стали виглядати дуже кумедно... Між двома ковтками вони розгортали «Паризькі кінні перегони»... Це де Перейр запровадив таку розвагу... Він відсилав невеликі ставки... Не більше ніж за п'ять франків на людину... в конверті до свого старого приятеля... максимум п'ятдесят франків!.. Більше він не брав!.. понеділок, середа, субота... все йшло в бар «Заколот» за домовленістю з Нещодавно!.. Ми мали по п'ять су з кожної ставки!.. Це був наш крихітний заробіток!.. Агату, служницю з твердими грудьми, я навчив, як оберігатися від вагітности... Я показав їй, що «з тилу» йде значно веселіше... Мушу сказати, що вона мене просто обожнювала... Заради мене вона ладна була на все... На якусь часину я передавав її Куртіалю, щоб продемонструвати йому, як вона видресирувана! вона й сама цього хотіла... Варто було мені лише пальцем поманити, як вона бігла до нас... Звичайно, я так причарував її не своїм туалетом!.. Від мене розліталися навіть горобці!.. І не грішми!.. За весь час вона не отримала ні франка!.. Просто ми були з Парижа! Ось так.

Вечорами, після нашого повернення, скандали були щораз гучніші!.. Ірен стала просто нестерпною!.. Звичайно, ми приходили дедалі пізніше!.. І в неї були

підстави для роздратування!.. Вона влаштовувала жахливі сцени!.. До крови скубла на собі волосся! Цілими жмутами! Він досі не підібрав собі потрібного овоча... й ділянку!.. І мамуся сама взялася за польові роботи... Вона старанно порпалася в землі! Вона не вміла прокладати пряму борозну... зате робила це з великим завзяттям... Зрештою вона б домоглася свого... Вона чудово давала собі раду!.. Тут вона мала де потренуватися... в Блем-ле-Петі, хоч куди підеш... вся земля була незайманою... Праворуч, ліворуч, на північ, на південь — ніде не було ні душі, а на заході й поготів!.. Скрізь було безлюдно... закинуто... й абсолютно безплідно...

— Що ти мордуєшся, моя товстухо! — говорив їй Куртіаль, коли ми заставали її вночі за роботою... — Ти марно тратиш сили! воно ні до чого!.. Ця земля цілком безплідна! Скільки я маю тобі товкти! Навіть тутешні селяни від неї відмовилися!.. Гадаю, тут варто зайнятись тваринництвом!.. На цих рівнинах можливе лише скотарство!.. За всім цим мергелем... та вапняно-компостними покидьками!.. Я не бачу ні клаптика свіжої землі!.. Це серйозна справа!.. З величезним ризиком! З абсолютно непередбачуваними наслідками! Я вже передчуваю!.. Передчуваю!.. Зрошувати такий терен?.. О! Господи!..

— Сам ти покидьок! Скажи-но! А як ти збираєшся поливати? Скажи мені! Щоб я чула?.. Ну ж бо!.. Давай!.. Давай!..

Він не хотів говорити... Й тікав до ферми... А я мав роботу. Мені було доручено щовечора класифікувати всі наші проби, зібрані за день... Розкладати їх на дощечки... біля кухні... в маленьких торбинках... Вони повільно висихали... всі ці зразки ґрунту, взяті в радіусі двадцяти кілометрів навколо нас... У нас був багатий вибір для остаточного рішення!.. Але, звичайно, найбільше зразків було з околиць Салігона.

* * *

Наша популярність у «Великій кулі» зросла... Прості п'яниці відчули смак до перегонів!.. Нам навіть доводилося їх стримувати... Вони, недовго думаючи, були ладні ризикувати своїми купюрами... Їм хотілося ставити по

три пятифранкові папірці! Такі ставки ми категорично відкидали!.. З нас було вже досить скандалів!.. Ми були вкрай обережні!.. Наразі майже все йшло на служницю Агату!.. Вона стала справжньою повією... Раптові зміни настроїв нашої господарки набридали нам дедалі більше!.. Її витівки та постійні ультиматуми вже неможливо було терпіти... Вона нам страшенно надокучила... Де Перейр вирішив змінити тактику... Він більше не заважав їй займатися своєю роботою... Він навіть надихав її на копання!.. І всіляко підбадьорював!.. Постійно, метр за метром, тиждень за тижнем їй вдалося зорати величезний терен!.. Звичайно, це нас дещо лякало... Але варто було їй полишити роботу, все ставало набагато гірше... Їй набридла невизначеність, і вона сама вибрала картоплю! Ми не могли завадити їй... Вона вважала, що це ідеальний овоч... І одразу ж взялася до роботи. Наша думка її взагалі не цікавила. Коли величезна територія всуціль була засаджена бульбами, вона почала направо й наліво плескати язиком про наші «досліди» з електрохвилями! Ця звістка поширилася зі швидкістю блискавки...

Наступного дня у «Великій кулі» нас буквально засипали запитаннями... Місцеві селюки, які нас раніше любили, поважали, привітно приймали та навіть самі домагалися зустрічі з нами, раптом, побачивши нас, почали кривитися... Наші досліди здавалися їм підозрілими... Вони заздрили нам... «Бульби! Бульби!» — дражнили вони нас...

* * *

Відступати було нікуди! Товстуха з часом просто осатаніла!.. Після того, як вона самотужки повністю переорала цілий гектар, то зробила наше життя просто нестерпним!.. Ми боялися з нею навіть заговорити... Вона погрожувала, що не дасть нам жодної секунди спокою, якщо ми знову будемо десь блукати й не візьмемось до роботи... Негайно!.. Потрібно було витягти брезент, мотор і динамо... Ми дістали великий маховик... Злегка його струснули. Розгорнули таблицю опорів... А потім... Це просто смішно... Але потім ми виявили, що нам бракує латунного дроту... Його потрібно було величезну кількість, цілі бобіни, щоб прокладати між рядами кар-

топлі, на всій протяжності грядок... 500 метрів виявилося явно недостатньо!.. Було потрібно кілометри!.. Інакше все зривалося... без латуні неможливий радіотелуризм!.. Інтенсивне городництво залишиться нездійсненним! катодних розрядів не отримати. А це було обов'язковою умовою... Власне, вийшло навіть на краще... Ми вирішили, що ця злощасна латунь буде нам зручною відмовкою, чудовим алібі, й наша стара злякається через брак матеріалу і необхідність значних витрат... це змусить її одуматися, й вона хоч ненадовго дасть нам спокій. Аж дзуськи!.. Це її скорше розлютило... Вона пригрозила нам, що в разі подальших зволікань... і нашого неробства вона піде працювати акушеркою в Салігон, і не пізніше наступного тижня! Ось так! Справді, жарти скінчилися! Вона різала по-живому!.. Але навіть якби ми дуже хотіли, у нас не було грошей на такі дорогі закупи... Господи! Ми ж були банкрутами! Хто дасть нам кредит? Про таке годі було й думати...

З іншого боку, неможливо було змусити стару ввійти в наше становище... Ми ж, власне, жили на невеликі запаси... з того, що залишалося від кюре, і трохи від перегонів... О! Зрештою, ми ж усе втратили... Але це було жахливо... Кінець світу!.. Такий катаклізм неможливо було пережити... Ми справді затужили. Вона стала просто фантастично впертою... так вона зациклилася на картоплі... Достоту як раніше на польотах!.. Або на будинку в Монтрету... Ми були змушені поступитись!.. Якщо їй щось увіб'ється в голову, то вибити це звідти можна було лише відірвавши голову!.. А це була б украй болюча процедура!..

— Ти мені казав, чи не так?.. Ти не відмовляєшся?.. Чи, може, я недочула?.. Ти торочив про це десятки... сотні разів?! Що ти збираєшся запустити свою кляту електричну штуковину?! Чи мені просто причулося? Навіщо ми всі сюди приперлися?.. Я ж нічого не вигадала!.. Заради чого ти за жалюгідну подачку віддав свій будинок?.. Продав свій журнал?.. Ти ж силоміць затяг нас усіх в цю діру... У цей брудний хлів... На цей смітник!.. Чи не так?..

— Так, моє кохання!..

— Ну гаразд!.. Я хочу бачити! Ти чуєш мене?.. Хочу бачити!.. На власні очі!.. Я всім заради цього пожерт-

вувала!.. всім своїм життям! Здоров'ям!.. своїм майбутнім... Усім!.. У мене більше нічого не залишилося... Хочу бачити, як вони ростуть!.. Ти чуєш мене?.. Ростуть!..

Вона стояла перед нами руки в боки й кидала йому це просто в обличчя!.. Від тяжкої роботи в полі у неї з'явилися такі м'язи, що було не до жартів!.. Аж лячно!.. Весь день вона пропадала в полях... й закурювала свою люльку тільки ввечері та ще коли ходила на ринок... Листоноша Есеб, який роками не бував у наших місцях, знову став учащати на хутір... Йому доводилося робити це двічі на день... Чутки про те, що якісь сільськогосподарські працівники творять справжні дива, вирощуючи картоплю за допомогою магнетичних випромінювань, миттєво поширилися по всіх сусідніх місцевостях...

Наші старі знайомі з банди винахідників знову натрапили на наш слід!.. Здавалося, вони були раді застати нас трьох... цілими й неушкодженими... Вони знову засипали нас своїми проектами!.. Вони не тримали на нас зла!.. А листоноша мав свої клопоти... Йому доводилося тягати тричі на тиждень повні торби рукописів... Від ваги лопнула велосипедна рама... Він установив подвійний ланцюг... Але велосипед гнувся навпіл... Він вимагав від свого відомства видати йому новий...

Де Перейр знову повернувся до своїх роздумів... Він уповні користувався дозвіллям і самотністю... Почувався цілком готовим до поворотів долі. До будь-яких!.. Його голова була сповнена задумів! Ще й найрішучіших!.. Він був готовий кинути виклик долі... Діяти не надто відкрито... Але і без зайвої підозрілости... як той, хто в курсі справи!..

— Фердінане! Дивися та вчись!.. Події розвиваються приблизно так, як я й передбачав!.. Тільки трохи стрімкіше!.. У доволі шаленому темпі!.. Я цього не врахував!.. Але в будь-якому разі ти побачиш... Тільки дивись уважніше! Нічого не проґав! Спостерігай!.. мій любий, тобі надається можливість побачити, як Куртіаль буде вгамовувати, приборкувати, змагати таку примхливу долю. Дивись! І запам'ятовуй! Треба бути безстрашним і гордим водночас! Колись ти переймеш це від мене! Хапай свою фортуну! Дай їй доброї прочуханки! Настане твоя черга! Ламай! Задуши цю повію! Всі мої особисті потреби зведено до строгої аскези! Мені багато не

треба! Тож пусти їй кров! виснаж її! У твоєму віці хочеться сп'яніння! Тож не гай часу дарма! Споживай! Користайся! Роби, що хочеш! Мені ж вистачить і цього!.. Обійми мене!.. Слухай! Нам пощастить!

Обійматися було незручно через моє пальто, міцно прив'язане до штанів!.. Це утруднювало рух, зате було тепло... Це було необхідно!.. Насувалася зима!.. а наше основне житло, незважаючи на камін та утеплювальні роботи, продувалося наскрізь... Крізь щілини свистів вітер, і тепло миттєво вилітало геть... Взимку це було справжнє решето... Хата справді була дуже стара.

* * *

Після тривалих роздумів у «Великій кулі» та в лісах у де Перейра виникла чудова ідея... Його думки шугали далі й ширше, ніж зазвичай!.. Він відчув потреби цього світу...

— З окремими індивідами покінчено!.. Від них більше нічого чекати!.. Слід мати справу лише з родинами, Фердінане! Лише із сім'ями! Все для родини і за допомогою родини!..

Саме до «турботливих батьків Франції» він і кинув свій перший клич! Тим, кому було не байдуже майбутнє їхніх дорогих малюків!.. Тим, хто щодня заживо зогнивав у нездоровій атмосфері сучасних міст!.. Тим, хто ладен був на все, аби лиш порятувати своє янголятко від рабської праці у якій-небудь крамниці... або від передчасних сухот бухгалтерського службовця... матерям, які мріяли про здорове і природне життя своїх чад на свіжому повітрі... подалі від міського смороду... щоб їхнє майбуття цілковито залежало від плодів здорової праці... в польових умовах... Сонячні, мирні радощі!.. Де Перейр урочисто ґарантував їм усе це та ще багато іншого... Вони з дружиною брали на себе повне утримання цих маленьких пестунів долі, надання їм початкової, а також середньої «раціоналістичної» освіти... і, нарешті, вищої освіти, яка мала бути «позитивістською, зоотехнічною та городницькою»...

Наша «радіотелурична» технологія просто на очах перетворилася для передплатників в «Оновлений сімейний інтернат Нової раси»... Так ми називали у своїх

проспектах нашу ферму та її терени... За кілька днів ми засипали нашими закликами паризькі квартали... найгустонаселеніші... найвіддаленіші... і ще деякі особливо засмерджені острівці з боку Ашер... нам хотілося подивитися, що з того вийде... Ми побоювалися лише одного, що вони зголосяться надто рано! Надмірного ентузіазму ми боялися як чуми!.. Ми вже мали сумний досвід!

Для нас з нашою «радіотелурією» проблеми продовольчого забезпечення не існувало!.. Складнощі виникали лише з насиченням ринків нашою картоплею, вирощеною на опроміненні!.. З цим треба було щось вирішувати!.. Відгодовуватимемо нею свиней!.. Хай буде так!.. А ще займемось птахівництвом!.. Дітлахи будуть споживати курятину!.. Куртіаль був великим прихильником такого змішаного харчування... М'ясо сприяє росту! Само собою зрозуміло, що без особливих зусиль ми зможемо вдягти наших вихованців у льон власного виробництва, витканий гуртом довгими зимовими вечорами... Це вражало... налаштовувало на серйозний лад! Грандіозний сільськогосподарський вулик! Але під знаком Розуму! а не інстинктів!.. О! Де Перейр надавав великого значення цій обставині! Він хотів, щоб усе було гармонійно!.. організовано!.. повчально!.. Втілення своїх задумів де Перейр уявляв собі таким чином... Діти з «Нової раси», без напруги навчаючись та водночас зміцнюючи свої легені, будуть з радістю виконувати будь-яку легку роботу!.. кваліфіковано, спокійно і абсолютно безкоштовно!.. без жодного примусу вони цілковито віддадуться сільськогосподарській праці. Метода «неомультиопромінення»... Ця глибока реформа йшла із самого села! І розквітала просто на природі! Нам залишалося лише вдихати її пахощі! Куртіаль уже відчував аромат!.. Насамперед він покладався на старанність своїх учнів, їхню готовність обробляти поля! Очищати їх від бур'янів!.. Те, що дорослим здавалося нестерпними тортурами!.. Для малюків не становило жодних труднощів!.. Таким чином, сам де Перейр, звільнений від усієї чорнової роботи, зможе повністю присвятити себе глибоким дослідженням проблеми «поляризації»... Він лише скеровуватиме випромінювання!.. Й більше не робитиме нічого! Оживлятиме всю нашу землю телуричними потоками!..

Нашу програму було складено дуже грамотно... Ми поширювали її десятками тисяч по всіх кварталах... Безперечно, в ній втілилися найпотаємніші прагнення людських сердець... Тисячі нереалізованих бажань... Це справді так, бо майже миттєво нас буквально засипали листами... з яскравими коментарями... в абсолютній більшості доброзичливими... Найбільше наших прихильників зацікавив фінансовий бік справи... Справді, ми підрахували все до останнього франка... Годі було уявити собі щось вигідніше... За те, щоб провести учня з семирічного віку аж до армії, ґарантувати йому дах і їжу протягом тринадцяти років, розвивати його характер, легені, розум, руки, прищеплювати йому любов до природи, навчати його майстерности й врешті забезпечити після закінчення інтернату чудовим і престижним дипломом «Інженера радіогеометрії», ми вимагали з батьків одноразову суму без доплат — всього лише чотириста франків... Весь прибуток, отриманий нами, слід було використати на закупівлю латуні, необхідної для введення в дію мережі... підземного випромінювання... Щойно наші овочі почнуть рости, про майбутнє можна буде не хвилюватися!.. Ми не ставили перед собою нездійсненних завдань!.. Для початку лише картопля... чотири вагони на місяць.

* * *

Варто якійсь справі набути хоч невеликого розмаху, як вона відразу виявляється «ipso facto»[1] в епіцентрі тисячі прихованих, невловних та невпинних підступів... Інакше не скажеш!.. Трагічна фатальність пронизує всі її фібри... тихо й непомітно роз'їдає тканини... щоб уникнути біди і не кінчити крахом, найпідступніші та найрішучіші стратеги не можуть і не повинні розраховувати лише на щасливий випадок... Таке життя й така доля найпрекрасніших і найблискучіших злетів... Усе поставлено на карту!.. Геній далеко не завжди перемагає... Панамська катастрофа?.. Це урок для всіх!.. Він повинен змусити здригнутися найзапекліших негідників!.. змусити їх гарненько задуматися про підступність

[1] *Ipso facto (лат.)* — через сам факт; тим самим.

фортуни!.. примарність успіху! Ох! Найбезглуздіша випадковість... доля чигає на свої жертви, як жаба на мухи... Вона стрибає на них! Хапає! Душить їх! І заковтує! Пригощається ними й викидає ззаду маленькі гнійні кульки, як якийсь вотивний дар для панночок на виданні.

І ми в Блем-ле-Петі, звичайно, не стали винятком й почали наражатися на неприємності... вже на самому початку нашої затії... По-перше, нотаріус з Персана... Він приходив майже щодня... і поводився досить загрозливо... Ми мали розраховуватися з рештою боргів!.. Він прочитав у газетах сенсаційний репортаж про наші чудесні досліди!.. Він вірив в існування нечистої сили... і вважав нас цілком схибленими!.. Він вимагав негайної сплати за свою ферму!.. за ці болотисті ділянки!.. А потім, у всіх наших кредиторів з Пале-Роялю... вже уривався терпець... І в Тапоньє теж!.. Він виявився останнім лайном!.. Він також читав газети!.. Й вирішив, що ми жируємо за рахунок державних субсидій!.. і отримуємо платню на вулиці Ґренель!..[1]

На довершення всього нас знову завалили рукописами з «Дослідженнями»... нас буквально засипали паперами й конвертами!.. всіх видів!.. нам загрожував арешт усього майна!.. Задовго до того, як нам вдалося б виростити першу картоплину! З цього приводу жандарми вже приходили познайомитися з нами... Наші витончені міркування про «Нову расу» злегка зачепили людей з прокуратури... Інспектор з академії, ще один наш заздрісник, висловив сумніви з приводу нашого права відкривати школу!.. Він міг сумніватися скільки завгодно! Зрештою, вони виявилися не такими вже й негідниками і лише скористалися нагодою, щоб попередити нас, хоч і дуже ввічливо, що для нас було б краще, враховуючи всі обставини, відкрити щось на кшталт дитячого садка... літнього табору... або навіть санаторію... Якщо ж ми будемо акцентувати увагу на педагогіці... То неминуче налаштуємо проти себе різні державні органи!..

Перед нами постав вибір!.. Загинути?.. Або вчити?.. Ми довго не могли на щось зважитися... Одного разу

---

[1] У той час на вулиці Ґренель у Парижі був головний осідок міністерства освіти.

в неділю нас відвідала група доскіпливих батьків, вони йшли кілька годин пішки, щоб скласти про все власне враження... Вони ретельно оглянули місцевість, всі прибудови і загальний вигляд ділянки... Більше ми їх ніколи не бачили...

О! Ми вже почали потроху зневірятися! Ми наразилися на сильну протидію!.. Повне нерозуміння!.. Недоброзичливість! О! Це було надто важко!.. А потім раптом несподівано щось прояснилося!.. Ми одержали одна за одною вісімнадцять заяв про прийом!.. Це були свідомі батьки, які ненавиділи місто і його отруєну атмосферу!.. Вони в усьому підтримували нас!.. і зразу почали боротися за здійснення нашої реформи... за «Нову расу»... Вони прислали своїх малюків з авансом від загальної суми, щоб ті негайно вступили в нашу сільськогосподарську фалангу!.. Сто франків звідти, двісті звідти... Решта пізніше!.. Одні задатки!.. Ми не отримали жодної повної суми!.. Решту вони обіцяли віддати потім. Загалом, вони виявили добру волю!.. Продемонстрували свою реальну відданість... Звичайно, не абсолютну... вони економили, були обережними й сумнівалися...

Нарешті діти прибули на місце!.. Всього п'ятнадцять... дев'ятеро хлопчиків... шестеро дівчаток... Троє весь час були відсутні на перекличці... Нам слід було дослухатися до порад заступника судді... Діяти обачно!.. Не розкривати зразу всіх своїх карт! Певна обережність нам би не завадила... Пізніше, коли експеримент виявиться вдалим, факти говоритимуть самі за себе!.. У нас не буде відбою від охочих! І ми зможемо гордо розгорнути свій прапор... «Нова раса, цвіт полів».

На перший аванс, який принесли з собою діти, годі було купити щось путнє! Навіть усі необхідні ліжка! й матраци!.. Ми поклали всіх на солому... за принципом рівности!.. Дівчаток з одного боку... хлопчиків з іншого... У нас не було коштів навіть на те, щоб відіслати їх назад до батьків!.. грошей, що так раптово з'явилися, не вистачило й на тиждень... Усе розпорошилося на дюжину різних нагальних потреб... Не затрималося ні франка! Нотаріус забрав три чверті... Решта пішло на мідь... Приблизно п'ять бобін... але великих... на підставці, для зручнішого розмотування.

* * *

Товстуха передчувала можливі ускладнення й тому від самого початку була за картоплю-екстра, яка росте навіть узимку... Стійкішого сорту годі було знайти... Навіть у найгіршому випадку, якби опромінення Куртіаля не дало очікуваного результату... все одно можна було зібрати врожай... Було б дуже дивно, якби щось завадило йому вирости!.. Такого ніколи ще не траплялося! Ми всі взялися до роботи... Скрізь, де він говорив, натягли дріт... Про всяк випадок, для більшої певности на кожну картоплину ми намотали 2-3 витки латуні... Це була досить важка робота... Особливо коли врахувати, що доводилося працювати на схилі пагорба... просто на північному вітрі!.. Але навіть найдужчий вітер не заважав нашим дітлахам! Головним для них було весь час перебувати на повітрі! жодної хвилини у приміщенні! Майже всі вони були з передмістя... Вони нікого не слухалися. Особливо маленький миршавий Дюдюль, який хотів перемацати всіх дівчаток... Довелося покласти його спати між нами... Всі діти почали кашляти. На щастя, товстуха трохи тямила в медицині й обліпила їх припарками з голови до ніг!.. Їм було байдуже, хоч здирай з них шкіру, лише не тримай під замком! Вони весь час хотіли бути надворі! Хай там що!.. Ми готували досить багато їжі!.. Цілі казани супу!..

Через три тижні тяжкої праці величезне поле картоплі було повністю обмотане латунним дротом з тисячею відгалужень... то була клопітка робота... Струм!.. Де Перейру залишалося лише пустити його через мережу!.. О!.. Він розпакував свою машину... І випустив на картоплю.... в перші ж чверть години... серію потужних «інтенсивно-телуричних зарядів»... А потім по ходу справи ще кілька дрібних додаткових імпульсів... Він навіть уставав серед ночі, щоб додати ще порцію та стимульнути картоплю до максимального росту... Товстуха не могла спокійно дивитися, як він вибігає на холод... Вона схоплювалася з ліжка... й кричала, щоб він одягнувся.

* * *

Так без особливих змін проминув майже місяць, коли раптом Куртіаль почав шукати виправдання... Це був поганий знак!

— Гадаю, було б таки краще, — сказав він, — спробувати з цибулею-пореєм! — Він говорив про це старій дедалі частіше... Хотів бачити її реакцію... — Що б ти сказала з приводу редиски?..

Його дружина скоса зиркала на нього, злегка підвівши голову... недомовок вона не любила... Ставки було зроблено!.. Відступати було нікуди!

Наші вихованці просто розквітли, вони мали повну свободу! Їм ні в чому не суперечили, загалом, вони робили все, що заманеться! На власний розсуд... Самі!.. Влаштовували жахливі побоїща... А Дюдюль у свої сім з половиною років був найменшим і найзлішим... Старша з групи була вже майже дівчиною, Мезанж Рембо, білявка з зеленими очима, пухкими стегнами й гострими грудьми... Пані де Перейр не була аж також наївною, тож вона побоювалася цієї кралечки! Особливо під час її менструацій! Вона влаштувала їй щось на зразок спеціальної підстилки в кутку клуні, щоб та могла спати сама, коли у неї були місячні... Це не заважало їй вступати в інтимні зв'язки... шмаркачі теж ішли за покликом природи. Якось увечері листоноша заскочив її за каплицею на краю селища разом з Татавом, Жілем та Жульєном!.. Вони розважалися вчотирьох!..

Листоноша Есеб через свій маршрут завдав нам купу неприємностей... Він так і не отримав нового велосипеда від своєї адміністрації... його слід було чекати цілих два роки... Він ще не мав на нього права... Він нас терпіти не міг... Він вимагав у нас взуття, якого у нас самих не було! Він ходив практично безшумно і бачив багато цікавого. Того дня, коли він застукав дітлахів за розвагою... він спеціально повернувся, щоб нам напаскудити... Після того як він усе це побачив!.. Так ніби ми за це мали відповідати!.. Підглядайли завжди такі... Спершу вони насолоджуються на всю губу... піддивляються, а потім, коли справу зроблено, починають обурюватись... Подумаєш, знайшов про що говорити! Начебто ми не мали інших клопотів!

У нашому покинутому селищі ось уже двадцять років нічого не відбувалося... а з початком історії з картоплею все так і кипіло... Вервечка цікавих тяглася з ранку до вечора. Плітки і брехливі чутки розбурхували весь департамент... Жителі Персана і Салігона були у найвигіднішому становищі, вони жадали подробиць та уточнень. Від них годі було відкараскатися... Вони повсякчас запитували, чи це не є небезпечним? Чи не може наша система вибухнути? Спричинити землетрус?.. Та що більше минало часу з початку експерименту, то скромнішим ставав де Перейр... «Якщо»... «ймовірно» можна було почути від нього... дедалі частіше... Це не могло не турбувати. Раніше, в Пале-Роялі, він рідко говорив «якщо» або «ймовірно»... Через тиждень довелося зупинити динамо й мотор... Він пояснив це тим, що стало небезпечно продовжувати нарощування хвиль... що краще наразі зупинитися... щоб пізніше все відновити... Після невеликої перерви... телуричні хвилі цілком могли спричинити певні індивідуальні розлади... це ще не досліджено... це може призвести до наслідків, які важко передбачити... до фізіологічних відхилень... Сам де Перейр уже відчував певне пересичення... через те проміння в нього почалися запаморочення...

Цікаві селяни після таких промов починали стурбовано совatися. На нас знову посипалися скарги! І знову приперлися жандарми... Але про наш інтернат не можна було сказати нічого особливого... Діти аж ніяк не бідували... Ніхто з них не захворів... Правда, ми втратили сімох наших кроликів... Жорстокий падіж! Можливо, вони не витримали клімату?.. Або їжа була невідповідна?.. Нарешті жандарми пішли... Незабаром після цього нашим вихованцям довелося звикати до спартанського способу життя... Вони почали щораз більше нарікати... їх уже годі було стримати... Їм потрібна їжа!.. Вони були ладні зжерти весь округ... Й самі знайшли вихід із становища... Це була їхня власна ініціатива... Одного разу вони притягли нам цілих три мішки моркви... а наступного дня — ящик ріпи... І ще боби, скільки душі завгодно! Все це пішло на суп! Харчу в нас стало набагато більше!.. А потім ще дюжину яєць, три фунти масла і сала... Треба сказати, що ми його вже не мали... Це була справжня крадіжка! Аморальний вчинок!.. Пані

де Перейр уже майже не виходила відтоді, як посадили картоплю, вона весь час сиділа біля дротів і виправляла пошкодження, щоб струм не зупинявся... Вона ходила в Персан лише раз на тиждень. Але цього ніхто навіть не помітив... Усі жерли досхочу! Таке раніше траплялося не часто!.. Наступного дня вони притягли стару курку!.. Уже обпатрану!.. Вона вмить перетворилася на бульйон... У нас був бенкет за бенкетом, бракувало лише вина... вони, напевне, не подумали про це... Та хай там як, але невдовзі на столі з'явилися ще й різні місцеві сухі вина. Де хлопчаки брали це все?.. Ми ні про що їх не питали!.. Приймали все без пояснень... На дрова, що горять, приємно дивитися, але це не дуже практично. Вогонь важко підтримувати, занадто багато йде дерева, його потрібно весь час підкидати... Але тут дітлахи десь знайшли вугільні брикети... І взялися возити їх на візку через поля... Тепер у нас було чудове вогнище... Правда, був ризик! Ми сподівалися, що картопля допоможе нам поліпшити наші справи... зберегти честь!.. і уникнути повної убогости!..

Коли з'явилися перші картоплини, ми збирали їх, як справжні скарби, відриваючи по одній на годину... щоб краще роздивитися!.. Ми знову запустили цю штуку з випромінюванням... Вона гула день і ніч!.. Бензину пішло дуже багато, а результатів щось не було видно... Крадена картопля, яку приносили хлопчаки, була набагато кращою!..

Де Перейр це помітив... Це його геть загнало в глухий кут... Він вважав, що у нас була неякісна латунь... Вона не мала потрібної провідности... цілком можливо, що так.

* * *

Ми знову зайшли до «Великої кулі»... Тільки на один раз, просто навідати... Нас зустріли там дуже погано... Боже мій! Просто жахливо! Служниці Агати вже не було, вона втекла з міським барабанщиком, батьком сімейства!.. І вони разом віддалися «розпусті»... У всьому був винен я! В селі та в околицях всі так вважали... хоча волочилися за нею всі!.. Просто відбою не було! Але саме я, мовляв, її розбестив! — говорили вони...

Вони більше не хотіли нас знати — ні того, ні того! Відмовлялися грати з нами... Чути не хотіли про наших коней і перегони в Шантії... Тепер усі ставки збирав перукар, що жив навпроти пошти!.. Він перейняв нашу систему з конвертами й марками...

Ці люди з «Великої кулі» ще багато чого знали про наші ниці інстинкти! Їм було відомо, наприклад, що ми харчуємося за рахунок місцевих жителів!.. Тепер на двадцять кілометрів навкруг не залишилося курей... Те ж саме було з маслом і морквою!.. Винні були ми!.. Вони не сказали нам цього прямо, бо були лицемірні... Але вони заводили розлогі міркування вголос, з натяками на постріли з рушниці, яких не всім удасться уникнути... особливо зграї дармоїдів, які все одно закінчать на каторзі!.. Ось так!.. До того ж нас обсипали неприємними зауваженнями... Ми пішли не попрощавшись... Пішки до Блем було години дві... Ми мали час подумати про цей «люб'язний» прийом!..

Справи йшли не дуже добре... Наша затія зривалася... Де Перейр чудово це розумів... Я думав, він скаже мені про це... Але дорогою він говорив зовсім про інше... Про зірки й планети... про відстані до них та про їхні супутники... про казкові феєрії, що розгортаються поки ми спимо... Про такі щільні сузір'я, що вони нагадують справжні зоряні хмари...

Ми йшли вже досить довго... Він аж засапався... Він завжди дуже хвилювався, коли йшлося про небо й космічні орбіти... Це вдаряло йому в голову... Йому довелося збавити крок!.. Ми видерлися на пагорб... Він ще досі не міг віддихатися. Ми присіли.

— Бачиш-но, Фердінане, я більше не можу... Не можу робити дві речі водночас... А я робив завжди три або чотири... О! Це не смішно, Фердінане!.. Зовсім не смішно!.. Мене не хвилює життя, Фердінане, але Час!.. Життя — це ми, це ніщо!.. Час! — це все! От поглянь на крихітний Оріон... Ти бачиш Сіріус? Поруч з Терезами?.. Вони проходять... Вони проходять. Вони йдуть, щоб зануритися у велику туманність Антіопи... — Він насилу вів далі, його руки впали на коліна... — От бачиш, Фердінане, колись такого ж вечора я легко знаходив на небі зірку Бетельгейзе... такої ж ясної, кришталевої ночі!.. Можливо, я ще знайду її за допомогою телеско-

па... Але телескоп у нас навряд чи буде!.. О! Господи! Як це все гидко, варто лише про це подумати!.. От! Як ти гадаєш, Фердінане? Га? Ти згоден?.. О! Скажи, це тебе зачіпає?..

Він захихотів, згадавши про щось... Я нічого не відповів... Мені не хотілося підсолоджувати йому пігулку. Коли він був у доброму гуморі, то завжди молов дурниці... Тим часом він провадив далі...

— Фердінане! Бачиш, мій вірний друже... О! Я хотів би перебувати зовсім в іншому місці... Ти навіть не можеш уявити де! в іншому місці... щоб це було... — Він знову почав жестикулювати, описуючи в повітрі параболи... Водив рукою по Чумацькому Шляху... високо, дуже високо в небі... Щораз він згадував нову зірку, про яку хотів мені розповісти... Але у нього зовсім не залишалося сил... Він хрипів... Йому спирало груди... — Восени у мене почнеться астма! — зауважив він... і заспокоївся... Він ненадовго заснув... скорчившись прямо в траві... Було холодно, тож десь за півгодини я його розбудив... Ми неквапно рушили далі.

* * *

Я ще ніколи не бачив, щоб діти так добре розвивалися... так швидко, як наші, ставали міцнішими й м'язистішими!.. Харчів у нас вистачало!.. Величезні казани з юшкою! Об'їдайся скільки хочеш! і всі хлопці пили вино!.. Вони нічого не хотіли слухати! жодних порад!.. Вони не потребували жодної опіки!.. Вони самі чудово давали собі раду!..

Найбільше ми боялися, що у Мезанж через одного із цих бахурів виросте черево!.. Її мрійливий вигляд не віщував нічого доброго!.. Пані де Перейр увесь час думала про це... Вона відзначала хрестиком на календарі дні, коли у неї знову мали початися місячні.

Дітлахи шастали по пташиних дворах і стайнях з ранку до вечора! Вставали, коли хотіли... Це залежало від фази місяця... Вони майже нічого нам не розповідали... Наші сільськогосподарські роботи проходили переважно вранці... У справі добування їжі наші дітлахи творили справжні дива... Вони були одразу скрізь, у всіх борознах... І в той же час їх не було видно... Вони

бавилися в індіанців! І були такі ж спритні й хитрі! Після шестимісячного дослідження навколишньої місцевости! У них прокинулося це чуття, вони навчилися орієнтуватися в складних лабіринтах і ховатися в найменших ямах! Вони знали кожну купину! Краще, ніж місцеві зайці! Вони ловили їх на бігу! А це таки про щось свідчить!

Треба сказати, що без них ми просто здохли б з голоду! Адже ми залишилися зовсім «на бобах»! Тоді як діти приносили нам повні ящики... Вони мали насолоду від того, що годували нас! Ми всіляко їх заохочували...

Наша товстуха змушена була прикусити язика... Їй би хотілося що-небудь сказати... Але це було неможливо! Харчування було важливіше. Хлопчаки розбігалися... Хто куди... Вони мали повну свободу! Батько Ремона, ліхтарник з Леваллуа, єдиний за всю зиму, хто приїздив навідати свою дитину. Йому дозволили це зробити... Він не впізнав свого Ремона! так той змужнів!.. Він був таким кволим, а став справжнім чемпіоном!.. Ми не посвячували його в деталі. Його Ремон не мав собі рівних у крадіжці яєць... Він тягав їх просто з-під курки... яка не встигала й квокнути... Ювелірна робота... Його батько був порядною людиною, він хотів повернути нам свій борг... Сказав, що його малий Ремон став таким здороваєм і так зміцнів, що він хоче забрати його з собою в Леваллуа. Він вважав, що той чудово виглядає! Ми не витримали... Й запротестували... відмовилися від грошей... А він був нам винен ще триста монет... за єдиної умови, що він залишить свого малого, аби той міг опановувати глибини сільського господарства. Його синок був на вагу золота... Ми зовсім не хотіли його позбутися. Та й хлопчисько був радий залишитися з нами... Він не хотів їхати. Так ми й жили... У радіусі двадцяти кілометрів навкруг нас усі ненавиділи, й ненавиділи люто, але наше самотнє життя в Блем-ле-Петі не давало заскочити нас на місці злочину!..

На цих крадіжках найбільше розжиріла товстуха! Вона не мала на що нарікати!.. Поле не могло її прогодувати! Вона важко зітхала і цмулила свій коньяк... Потроху вона звикла до цього піратського життя!.. Й пристрастилася до алкоголю... Можливо, нас чекають нові нещастя?.. Склянку, другу... Потроху, після кави...

«Хай буде, що буде... — зітхала вона... — Ти ж не здатний ні на що!..» — говорила вона Куртіалю.

Здобич ми тримали на горищі, в підвалі та в сараях... Діти змагалися між собою, хто принесе більше за день!.. Ми були забезпечені на п'ять місяців уперед... ми могли б витримати тривалу облогу!.. Бакалія! Вино! Маргарин! геть усе!.. Але за столом нас було вісімнадцять осіб, з яких шіснадцять ще росли! А це таки щось означає! Особливо «на селі»...

Дві вихованки одинадцяти і дванадцяти років принесли близько чотирнадцяти каністр бензину для хазяйського мотора. Він аж сяяв від щастя! наступного дня було свято, інші вихованці принесли з Кондуар-Віля, розташованого за сім кілометрів від нас, цілий кошик ромових баб, еклерів і вафель! Тістечка «Сент-Оноре» різних видів і аперитиви! Ба більше, на загальну радість, вони принесли із собою сплачені рахунки!.. це був вищий пілотаж! вони все оплатили! Наші дорогі спритники! Гроші вони тепер добували просто в селі!.. Адже вони не валяються на полях!.. Правду кажучи, ми були задоволені! Але ми не встигли навіть отямитися. Наша репутація була й без того сильно підмочена. А такі махінації завжди залишають сліди... Через два дні за великим Ґюставом і маленькою Леон з'явилися жандарми... Їх відвезли в Бове... Протестувати не було сенсу... Їх запопали на гаманці! Все було зумисно підлаштовано! Справжня пастка!.. У конторі все підтвердилося!.. аж чотири свідки! Заперечувати було неможливо... Й домовитися теж... Залишалося лише розіграти здивування, обурення... й жах! Що ми й робили гуртом.

* * *

За чотири дні було заарештовано нашого кучерявого малюка Люсьєна!.. Через звичайнісінький донос!.. За клітку з курми!.. Наступного тижня вони з'явилися за Філіпом «Скляне око»... Але проти нього не знайшлося достатніх доказів, і вони були змушені його відпустити. Проте це була справжня катастрофа! Ми відчували, що важкі на підйом селюки таки вирішили остаточно розгромити нашу справу... Вони нас усіх ненавиділи!.. Погрожували спалити наш будинок разом з усіма!.. Тут

не обійшлося без цього негідника Есеба... Найкраще нам було зачаїтися, як щурам! Вони не бажали більше розмовляти з нами...

Товстуха прийняла на себе перший удар повсталого населення... Вона пішла на ринок у Персан... Їй хотілося трохи поторгуватися й продати кошик чудових крадених яєць... Та дзуськи! Вони пронюхали про їхнє походження... Й озвіріли! Просто збожеволіли від злости й жадоби помсти!.. Вона ледь встигла накивати п'ятами! За нею гналося двоє... Вона повернулася на хутір зовсім засмучена! Й одразу взялася готувати собі улюблену настоянку з вербени і м'яти, до якої вона додавала третину міцного вина «Баніюль»... Вона дуже приохотилася до алкогольних напоїв. Особливо до міцних вин... Іноді вона використовувала їх з лікувальною метою!.. Вони їй добре допомагали. У той час ця суміш вживалася багатьма акушерками... Найкращий спосіб збадьоритися для санітарок...

Ми всі зібралися й обговорювали напад на неї... та можливі наслідки... На столі стояли пляшки... Раптом увійшов бригадир жандармів... І одразу відкрив на нас рота. Він заборонив нам виходити з дому.

— За вами прийдуть наприкінці наступного тижня! Годі комедій! Наш терпець урвався! Вас достатньо часто попереджали!.. В суботу вас відвезуть до суду! Питання з вами вирішено!.. Якщо я ще раз побачу хоч одного з ваших пацанів... Якщо хтось ще раз покине хутір... Вони всі будуть негайно кинуті до в'язниці! Негайно! Ясно?.. Второпали?..

У прокурора начебто вже зібралося достатньо матеріалів, щоб засудити нас на двадцять років каторги... Куртіаля! Пані! Й мене! Докази знайдуться! Викрадення дітей!.. Розбещення!.. Всілякі махінації! Порушення умов договору... Підроблені податкові декларації... Зазіхання на суспільну мораль... Грабіж! Шахрайство! Нічне злодійство!.. Зберігання краденого неповнолітніми!.. Загалом, там був повний букет! Цей бригадир нас просто задовбав!.. Пані де Перейр спершу, звичайно, трохи розгубилася, але невдовзі почувалася вже значно краще... Вона не промовила ні слова!.. А потім схопилася, як чоловік! І пішла просто на нього... Вона раптом вся випросталася... й сповнилася такого палкого й бурх-

ливого обурення, так роздулася від гніву, що комісар мимоволі здригнувся... перед її натиском!.. Він нічого не міг уторопати!.. Й лише кліпав очима, вона буквально вп'ялася в нього поглядом... й ущент розбила всі його звинувачення! Брудний хлоп такого ще не бачив... Вона сама звинувачувала його в тому, що він особисто спровокував селюків на заворушення!.. Організував усю цю огидну Жакерію! І мусить відповісти за це... Він був вражений! ошелешений! знищений і в нерішучості тупцяв на місці... Сповнена зневаги й люті, вона висловила йому все своє обурення... Він намагався захищатися... Але не мав що сказати у відповідь... Вона пішла за своїм капелюхом... І гордо крокувала просто на нього, в гніві вона нагадувала кобру!.. вона змусила його відступити... буквально викинула його за двері. Він тікав як боягуз. Сів на свій велосипед і зиґзаґами поїхав по дорозі... Його маленький червоний ліхтарик ще довго миготів серед ночі... Ми дивилися йому вслід... Він так і не зміг їхати, не петляючи.

* * *

Каміла, одна з наших вихованок, дівчинка не з дурних, через три дні попалася в саду священика в Ландрезоні, забутій Богом дірі потойбіч лісу. Вона винесла з кухні сир пармезан, раків і дві пляшки сливовиці... Взяла все, що змогла... ще й церковний посуд... З масивного срібла!.. Це було найгірше! Її спіймали на гарячому!.. Всі кинулися за дівчиськом... І схопили її на мосту... Мала більше до нас не повернулася! Її замкнули у Версалі!.. Листоноша, цей огидний змій, звичайно, не проґавив нагоди й спеціально заїхав, щоб нам усе це розповісти... Навіть навмисне зробив гак!.. Наше становище ставало вкрай непевним... усе висіло на волосині... Не треба було бути надто завбачливим, аби зрозуміти, що рано чи пізно всі дітлахи з нашої комуни влипнуть... Вони попадуться один за одним, навіть якщо будуть дотримуватися обережности та виходити лише ночами...

Ми стали обмежуватися в їжі й намагалися бути надзвичайно обачними... У нас залишилося лише трохи маргарину й масла й зовсім не було сардин, які ми так полюбили... Щойно скінчилися сардини й тунець, по-

чалося наше животіння... Ми більше не смажили картоплі!.. Ми дивилися у вікна... й спостерігали за околицями... Ми боялися, що в сутінках нас підстрілять селяни... Час від часу вони з'являлися... Озброєні гвинтівками, вони проїжджали повз наші вікна на велосипедах. У нас теж була гвинтівка, старий дробовик з двома бійчиками... та ще старий пістоль... від колишнього господаря ферми... Вони висіли на цвяху в кухні.

Де Перейр якось увечері, коли робити було нічого й виходити надвір теж було не варто, дістав стару гвинтівку... й узявся її чистити... просунув за допомогою мотузки в отвір ґніт... і прочистив обидва дула бензином... порихтував гашетку... Я відчув, що починається облога.

* * *

У нас залишалося лише семеро вихованців... чотири хлопчики й три дівчинки... Ми написали батькам і запропонували їм забрати... у зв'язку з тим, що в нашому сільськогосподарському експерименті було допущено деякі прорахунки... й непередбачені обставини змушують нас тимчасово відіслати кількох учнів...

Але ці кляті батьки навіть не спромоглися відповісти! Вони геть знахабніли!.. Вони були цілком задоволені, що їх позбавили зайвих клопотів... Ми поцікавилися у дітей, чи не хочуть вони, щоб їх влаштували в доброчинний заклад... У головний округ міста, наприклад?.. Почувши про це, вони наїжачилися проти нас так агресивно і так люто, що в якийсь момент я навіть подумав, що все закінчиться бійкою... Вони нічого не хотіли слухати... Ми відразу ж поступилися їм... Ці шмаркачі одержали занадто багато волі й незалежности, щоб їх тепер можна було укоськати!.. Квасоля! Равлики! Їм було байдуже, в чому ходити і що їсти... Головне, щоб їх не чіпали!.. Вони навіть не намагалися нічого зрозуміти!.. Вони не особливо вникали в наше становище!.. Можна було скільки завгодно пояснювати їм, що життя так влаштоване... що у нас у всіх є обов'язки... що порядні люди дотримуються законів... і що зрештою... якщо тягати направо і наліво, то про це обов'язково дізнаються!.. і це скінчиться дуже погано... Але вони чхали на наше жалюгідне бурчання... Ми їм здавалися огид-

ними... просто якимись докучливими тарганами! Вони нічого не сприймали... І слухати не хотіли... Ось така «нова раса»... Дюдюль, наймолодший з групи, знову подався за яйцями... Ремон більше на це не наважувався... Він занадто виріс... Цей маленький шмаркач Дюдюль був нашим останнім порятунком, як «Пліт «Медузи»[1]... Ми всі тряслися... молилися... весь час, поки його не було... аби тільки він повернувся живим і здоровим... він приніс голуба, якого ми тут же зжерли сирим разом з морквою... Цей Дюдюль знав місцевість краще, ніж мисливський собака!.. Його неможливо було виявити й за два метри... годинами він просиджував у сховку, щоб поцупити яйця з-під курки... Без сіточки! без мотузочки!.. Просто двома пальчиками... Шпок! Шпок! він показував мені свою майстерність... Вищий пілотаж... «Дивися, я витягну у тебе десять франків!.. А ти нічого й не помітиш!» І справді, я нічого не відчував.

* * *

За тиждень нам розбили дві шибки... Селяни на велосипедах навмисне шугали попри нас і жбурляли камінням... Вони то зникали, то з'являлися знову... Їх злість ставала нестерпною... Хоча ми поводилися сумирно!.. Ми намагалися не відповідати! А варто було б... Відповісти на їхні провокації добрячим залпом у дупу! Наші вихованці майже не показувалися... Виходили лише на світанку, на годинку або дві, ще затемна... або зовсім удосвіта, щоб уже було трохи видно... Селяни в окрузі завели псів на всіх ділянках... і цих жорстоких та скажених чудовиськ вони спускали з ланцюга!..

На довершення всього наші черевики не витримували подорожей жахливими кам'янистими стежками... Це була справжня мука!.. Навіть добре натреновані дітлахи часто різали ноги... Рано-вранці їхнє лахміття, особливо під листопадовим дощем, нагадувало дивні примочки! Вони кашляли щораз сильніше... Незважаючи на всю свою витривалість, ці маленькі чортенята не були за-

---

[1] *«Пліт «Медузи»* — відома картина Теодора Жеріко, яка зображає потерпілих після кораблетрощі фрегата «Медуза». Картина є своєрідним символом страждання й безвиході.

хищені від бронхіту!.. На зораному полі вони провалювалися у борозни по самі сідниці!.. Настали холоди, і це їх остаточно доконало... Без взуття годі було обійтися!.. Можна було повідморожувати собі ноги... На нашому плато часто дули сильні вітри з поривами... Вони приходили з півночі!.. Увечері ми добре зігрівалися, але в кімнаті можна було задихнутися, так багато там було диму... Він ішов з-під витяжного ковпака!.. Дрова були дуже сирі, а вугілля ми не мали вже кілька тижнів... Дим був нестерпний... і ми все гасили!.. Щоб загасити полум'я остаточно, ми заливали розпечені головешки водою... Дітям залишалося лише йти до сну...

Досить часто близько опівночі Куртіаль знову вставав... Він не міг заснути... І вирушав у сарай з ліхтарем оглядати свою систему... він запускав її на кілька хвилин... Його дружина схоплювалася й шла за ним слідом... Я чув, як вони лаються в глибині двору...

Потім вони тихцем поверталися... Вона будила мене... Й показувала мені картоплину... О! Вона була не дуже добра! Та, що росла «у хвилях»... була гнилою... і виглядала просто огидно!.. Хай йому чорт!.. Вона закликала мене у свідки!.. Щось вона не дуже виросла... Це було добре видно... Я не насмілювався встрягати зі своїми зауваженнями... й міркуваннями... але й не міг сказати нічого втішного. Поморщені, брудні, гнилі бульби... та ще й повні черви... Такою була картопля Куртіаля!.. Цю картоплю неможливо було їсти... Вона не годилася навіть нам на суп... А ми ж були не надто перебірливі... пані де Перейр була цілком переконана, що з картоплею все пішло прахом...

— І це, Фердінане, він збирається продавати на Центральному ринку?.. Скажи, на Бога, кому?.. це вже занадто! О! Яке нахабство! Я питаю!.. Де він знайде такого ідіота, який купить у нього ці покидьки?.. Покажіть мені цього недоумка, і я вишлю йому кошик!.. О! Я хочу на нього подивитися!.. О! Він, напевне, сліпий!.. Ні, подумати тільки! За кого він мене має?..

І справді, з такою старанністю вирощена картопля була просто огидною! А за нею ж так доглядали!.. плекали вдень і вночі! Картопля була вся розмокла й кишіла хробаками, личинками стоніжок, ще й мала огидний запах! Такий, що аж нудило!.. І це незважаючи на сильний холод... що саме

по собі було незвичайно... й незрозуміло! Від цього запаху я аж здригався!.. Смердюча картопля... таке нечасто можна зустріти... Це був страшний удар долі...

— Тсс! Тсс! — сказав я їй. — Ви побудите дітей!..

Вона повернулася на дослідні поля... Прихопивши із собою ліхтар... і лопату... Було вісім градусів... навіть десять нижче нуля... Вона знаходила тільки червиві картоплини... і виривала їх одну за одною... Скільки могла! до самого світанку...

* * *

Таке нашестя хробачні неможливо було довго приховувати... Ними кишіло навіть на поверхні землі... Гнилизни ставало все більше... Даремно ми виривали, викидали і прополювати... Все було марно... Зрештою, про це дізналися в усьому районі... Втрутилися селюки... Вони викопали нашу картоплю! І понесли зразки в префектуру, долучивши до них рапорт жандармів про наші дивні дії!.. А бульби, що аж кишіли личинками, вони відіслали в Париж, директорові музею!.. Події набули серйозного розголосу!.. Всюди стали поширюватися жахливі чутки, що ми були винуватцями виникнення сільськогосподарської чуми!.. Причому абсолютно нової... нечуваного лиха для овочівників!..

Під впливом інтенсивних хвиль, підступних «індукцій» та через пекельне розташування тисяч латунних дротів ми зіпсували землю!.. Викликали Духа Личинок!.. Який сам за природою своєю абсолютно невинний!.. Ми вивели в Блем-ле-Петі абсолютно особливий вид хробаків, дуже злих і таких, що накидаються на будь-які рослини й корені!.. навіть на дерева! на запаси продовольства! на хатини! Черва руйнує структуру борозни! Знищує молочні продукти!.. не щадить абсолютно нічого! Все пожирає, всмоктує і поглинає... Вони здатні жерти навіть лемеші у плугів!.. Вони легко заковтують і перетравлюють камінь, кремінь для них майже як квасоля! Вони знищують все на своєму шляху! на поверхні і на глибині!.. Чи труп, чи картопля!.. Абсолютно байдуже!.. І головне, зима їм не вадить!.. Холод лише додає їм сили!.. Вони множаться в неймовірних кількостях! горами! долинами! й рівнинами!.. зі швидкістю елек-

трики!.. Завдяки дії нашої машини!.. Скоро все навколо Блема перетвориться на одне величезне гниле болото!.. Огидне місиво!.. Велетенську клоаку черви! Море личинок! Потім настане черга Персана! А потім Салігона!.. Такі були перспективи!.. годі було передбачити, коли й чим це скінчиться!.. чи знайдеться взагалі який-небудь спосіб зупинити катастрофу, що насувається!.. Спершу треба було дочекатися результатів аналізів!.. Це цілком могло поширитися на все коріння Франції!.. І знищити всі землі по всій країні!.. Не залишити каменя на камені!.. Наші хробаки були здатні зробити всю Європу абсолютно непридатною для землеробства... Перетворити її на безплідну пустелю!.. Про пошесть у Блем-ле-Петі говоритимуть ще дуже довго... пройдуть століття... адже про біблійні жахи розповідають ще й донині...

І про все це мовилося цілком серйозно... А ще Куртіаль не забарився розпатякати все листоноші під час його чергового візиту... Знайшов що розповідати озлобленому Есебу, який позбувся велосипеда. «Їй-богу, все це цілком можливо!» — відповів той... Він нічого не привіз. Цей виродок ставав дедалі зліснішим... Випивка в нас скінчилася... І ми не мали що йому запропонувати... Він весь просто трясся від ненависти... Ще б пак, чотирнадцять кілометрів без краплини в роті! Можливо, це він нам наврочив!.. Він мусив пертися з Персана тричі на день! Тільки через нашу пошту!.. Нам писали звідусіль, що тут ми могли вдіяти?..

Наша кореспонденція збільшилася вдесятеро!.. Люди жадали все знати... про все розпитати!.. Крім того, численні анонімки буквально засипали нас своїми листами!.. З тисячами образ!..

— Гаразд! Гаразд! У них потьмарився розум!.. Поглянь на всі ці послання!.. У них більше хробаків, ніж на всій нашій планеті!.. А їх, як ти знаєш, вистачає! Вона буквально кишить ними!.. Хочеш, я тобі щось скажу? Га? Я тобі скажу... все це треба перетерпіти!..

* * *

Ми гадали, що все-таки, якщо варити таку картоплю на тихому вогні... ретельно її почистити... або смажити у фритюрі... дуже обережно... дуже старанно... то, мож-

ливо, нам вдасться досягти того, що, попри все, її можна буде їсти... Ми випробували всілякі кулінарні хитрощі... Але все було марно... Все перетворювалося на якусь желеподібну масу на дні каструлі... А ще через годину... або півтори з цієї каші виходив величезний пиріг з личинками... й окрім усього цей огидний запах... Куртіаль довго принюхувався до результату наших кулінарних зусиль...

— Це залізистий гідрат алюмінію! Добре запам'ятай цю назву, Фердінане! Добре запам'ятай!.. Ти бачиш цю речовину, схожу на меконій? Наша ділянка буквально пересичена нею!.. Мені навіть не потрібен аналіз!.. Осад сірчистих сполук!.. Це наш великий недогляд! Інакше не скажеш... Поглянь на цю жовту скоринку... Я довго думав про це!.. Про цю картоплю!.. Послухай!.. Що я тобі скажу... З неї б вийшло чудове добриво!.. Особливо з додаванням калію... А калій, ти розумієш? Це дуже вдало! Калій! Він надзвичайно швидко вбирається... Він переповнює всі бульби!.. Поглянь, як вони мерехтять! Бачиш окремі лусочки? Оболонку кожного зародка?.. Ці крихітні кристали?.. Зеленуваті?.. Фіолетові? ти їх бачиш?.. Досить чітко?.. Це, любий мій Фердінане, переміщення гідролізу... Еге ж! Ну так! Ні більше... ні менше!.. Результат наших випромінювань... Так, мій хлопчику!.. Саме так!.. телуровий слід! Як ще його назвати?.. Розплющ очі! Дивись якомога уважніше! І більше нічого не треба! Інші докази абсолютно не потрібні!.. Докази? Ось вони, Фердінане!.. Ось вони! Ще й найкращі!.. Саме те, що я й передбачав!.. Це випромінювання, яке не розсіюється і не заломлюється!.. Все ясно! Звичайно, я розумію, що це занадто насичений оксид алюмінію! Ще одна невелика невідповідність! Але це все скороминуще!.. скороминуще! Вся річ у температурі! Оптимальною для оксиду алюмінію є дванадцять з половиною градусів... А! О! Запам'ятай! Нуль! П'ять! Це для нас дуже важливо! Ти мене розумієш?..

* * *

Проминуло ще два тижні... Ми так обмежили наш раціон, що тепер лише раз на день варили суп... Про те, щоб виходити, не могло бути й мови... Йшов сильний дощ... Земля також потерпала... Зима притисла її...

Дерева вгиналися під натиском вітру... Ми спустошували тарілки й швидко лізли в купу соломи, щоб зберегти тепло... І там лежали... цілими днями, притулившись одне до одного... Не розтуляючи рота... У цілковитому мовчанні... Коли доходиш до такого стану, навіть вогонь не гріє... Всі жахливо кашляли. Й схудли... Ноги стали як патички... Ми відчували надзвичайну слабкість... не хотілося рухатися, жувати, взагалі нічого робити... Голод — то не жарти... Листоноша більше не заходив... Мабуть, отримав якісь вказівки... Ми б так не виснажилися, якби в нас було масло або хоч трохи маргарину... Взимку це просто необхідно! У Куртіаля з'явилося якесь дивне нездужання... Холод посилювався, а їли ми дедалі менше... У нього почався якийсь ентерит, справді досить серйозне запалення кишківника... Його діймав сильний біль у череві... Корчився на соломі... Але це було не від їжі!.. Він сперечався з матусею з приводу клізми... Ставити її?.. чи не ставити?..

— Та в тебе у животі нічогісінько немає!.. — говорила вона... — Як це тобі може допомогти?.. Колька просто так не починається!..

— Ну гаразд, але я впевнений, що це минеться! О! Чорт... всю ніч мене вивертало!.. Це сухі кольки... так ніби мені зав'язують кишки у вузол!.. О! Що ти на це скажеш!..

— Але це ж від холоду!.. Нещасний ідіоте!..

— Це зовсім не від холоду!..

— Тоді від голоду?..

— Але я не голодний!.. Мене скорше нудить!..

— О! Ти сам не знаєш, чого хочеш!..

Він не відповів... і ще більше закутувався у свою підстилку... Більше не хотів з нею розмовляти...

Він був змушений занедбати свої заняття сільським господарством... У сараї більше не залишилося жодної каністри бензину, щоб запустити його машинерію...

Ще два дні проминуло... в очікуванні й заціпенінні... Товстуха забивалися в кут й, закутавшись у фіранки, більше не стримувалася й цокотіла всіма зубами, її бив дріж... Вона залізла на горище, знайшла ще кілька мішків... і зробила собі й хлопцям щось на кшталт камзола чи товстої шотландської спідниці, під штани вона напхала клоччя!.. Вона стала схожа на зулуса! Вона сама

здавалася собі кумедною!.. Холод налаштовує на веселощі!.. Щоб зігрітися, вона стала плескати в долоні й стрибати... Навколо масивного столу! Хлопці теж зігрівалися, дивлячись на неї! Вони витанцьовували разом із нею щось на зразок фарандоли!.. Вони бігали ззаду... й чіплялися за її шлярки... Вона співала:

Мельниківна до нестями
Танцювала з хлопчаками,
Аж підв'язки поспадали,
Поспадали-и-и-и...

Нечасто доводилося бачити мамусю Куртіаль в такому настрої! Але момент був особливий... Їй більше нічого було курити... Куртіаль забрав увесь її тютюн!.. Їй трохи не вистачало люльки... Хлопці почали рвати її ганчірки... І штовхнули її в солому...

— Чорт забирай! Чорт забирай! Чорт забирай! Забирайтеся всі... Виродки! Шмаркачі! Виродки! Шмаркачі! Злодії! Волоцюги! — кричала вона, але це їх ще більше розвеселило...

— Куртіалю, ти чуєш мене?

Він не чув... а лише крутив головою у своєму закутку... Він стогнав... бурчав... Через свій живіт!.. Дітлахи заскочили на нього, чотири хлопчики й три дівчинки! Але він все одно нічого не відповідав нам.

Трохи пізніше ми стали хвилюватися, куди пощез Дюдюль... Він пішов уже дві години тому... певна річ, у своїх справах... О! Ми все більше турбувалися за нього!.. А він повернувся лише пізно ввечері... Та з яким вантажем!.. Усі дванадцять кілометрів! до вокзалу в Персані... Він біг щодуху! На вантажному пероні йому добряче пощастило... феноменальна здобич!.. Мішок з бакалією!.. Він приніс нам цілу гору масла! Дві в'язки сосисок!.. Три кошики яєць... свинячі ковбаски, конфітюр і ще візок... Він поцупив усе це перед камерою схову, коли службовці вирушили перевести стрілки... й трохи погрітися... Дюдюлю знадобилося не більше двох хвилин, щоб усе вкрасти! Тепер бракувало лише хліба... Але це не завадило нам влаштувати ґрандіозну гулянку!.. Ми відразу ж розпалили вогонь! Кинули в піч ціле дерево!..

Де Перейр притьмом прокинувся... Встав, щоб нажертися... Він їв з такою швидкістю, що йому аж перехоплювало подих. Він обіруч хапався за живіт й час від часу вигукував: «О! Господи, Господи!..» Товстуху теж не треба було припрошувати!.. Вона так набила собі черево всього за кілька хвилин, що їй довелося прилягти. Вона навіть почала качатися по землі... перевертаючись з живота на спину... «О! Господи, Господи! Куртіалю! Ось так би завжди! О! Яка ж я була голодна!» Діти блювали по кутках... Але потім поверталися й знову хапали шматки... Дюдюлевого собаку теж так розперло, що він вив як несамовитий. Де Перейр повторював: «О! Діти мої! О! Дорогі крихітки! О! Мої дорогесенькі! О! Господи, Господи! Пора з цим кінчати! О! Все чудово!..» Він був у нестямі!.. «О! Господи! Пора!.. Чудово!.. Чудово!..» Він більше нічого негоден був сказати. Він ніяк не міг отямитися від дива.

* * *

Напевне, було близько п'ятої години... Надворі ще зовсім темно... Коли я почув, як Куртіаль перевертається на соломі... Він підвівся... Про час я міркував за станом каміна... Вогонь майже згас... Я сказав собі: «Готово, він не витримав!.. Занадто холодно... Пішов готувати собі каву... От дає!..» І справді, він попрямував до кухні... Це було природно... Я чув, як він стукотів чашками... Я був не проти приєднатися до нього... і теж випити горнятко... Але між мною і дверима сопіли дітлахи... вони лежали, притулившись одне до одного... Я побоявся на них наступити... І залишився у своєму лігві... Я не надто й тремтів... Мене захищала стіна... На мене дув набагато менший протяг, ніж на старого. Я трохи змерз, ото й усього, я чекав, коли він повернеться з кавником, щоб озватися до нього... Але він усе не повертався... І далі щось там вовтузився... Я чув, як він длубається в інструментах... А потім я почув, як прочинилися двері на вулицю... Я подумав: «Напевне, пішов відлити?..» І чекав, коли він повернеться... Якийсь неясний здогад промайнув у мене в голові... Я навіть хотів устати... Але потім знову заснув... І забув про все.

* * *

Мені наснилося жахіття... я бився з господинею!.. Вона пританцьовувала... Я намагався звільнитися від неї... Вона навалилася на мене... Всією своєю масою! Я ніяк не міг спекатися її!.. Жахливий шум! Нічого не видно!.. Вона засипала мене своїми запитаннями... Я намагався втекти, зачинитися в спальні... Але ця бабега продовжувала чіплятися до мене!.. Вона кричала все голосніше!.. Смикала мене за вуха... й не хотіла відпускати... «Де ж мій Куртіаль?..» Вона волала це на всі лади!.. Вона щойно прийшла з кухні... шукала там кави, якої не залишилося ні краплі!.. Вона оглянула все... всі посудини були порожні!.. Цей волоцюга все вицмулив!.. з усіх горняток і кавника... перш ніж піти... Він мені нічого не говорив?.. Їй хотілося все знати...

— Ні! Ні словечка!..

— Куди ж він подався?.. Ти не бачив його у дворі?..

— Та ні!.. Ні!.. Я нічого не бачив!..

Мезанж схопилася й заторохтіла, що бачила дивний сон!.. Господар Куртіаль катався верхи на слоні!.. Момент не дуже пасував для таких дурниць... Ми намагалися пригадати, що він говорив напередодні... Жер за десятьох! Це ми пам'ятали... Може, йому стало зле?.. Він замерз у дворі?.. Ми не знали, що й думати!.. Запалення? Разом з хлопцями ми кинулися на пошуки!.. Перерили всю солому... оглянули всі закутки в будинку... Всі прибудови, два сараї та хатину для дослідів... У будинку його не було... Ми пішли через поле... оглянули найближчі околиці... а потім далі... Обнишпорили всі яри, всі чагарники... Комусь могло здатися, що ми збираємо ягоди на всьому плато!.. Ми спустили собаку Дюдюля... Куртіаля так ніде й не було!.. Потім ми знову зібралися разом... Щоб прочесати весь ліс... Він часто там прогулювався... І тут один з хлопців зауважив, що високо на брамі було щось написано крейдою... «Хай щастить! Хай щастить!» — великими друкованими літерами... Це був його почерк...

Стара спершу нічого не могла второпати... І лише не переставала бурмотіти: «Хай щастить! Хай щастить!..»

— Що це означає?.. Але ж, Боже мій! Він утік!.. — раптом їй спало на думку!.. — Йому наплювати на мене!.. О! Їй-богу! О! Хай щастить!.. Це ж треба таке!..

Хай щастить! І це він посмів сказати! Мені!.. Ось як він зі мною розмовляє!.. О! Скажіть на милість! Яке нахабство! О!.. — вона розлютилася не на жарт. І в цьому не було нічого дивного!..

— Так, це очевидно!.. Пан утік!.. Здимів!.. Вирушив на екскурсію... звалив у місто! покидьок! покидьок! це катастрофа! Хай щастить!.. І все!.. І я маю цим задовольнитися!.. Значить, це все, що я заслужила? Га?.. Порпатися в цьому гної?.. Заварив кашу, а розсьорбувати будеш ти, стара шкапо!.. Викручуйся, як хочеш!.. Хай щастить!.. Це ж треба?.. Скажи мені, Фердінане! Що ти гадаєш?.. О! Смердючий козел!..

Дітлахи слухали її голосіння, роззявивши роти!.. Мені не хотілося підкладати дров до багаття!.. Я дав їй трохи охолонути... Але про себе думав... «Старому остогидли ми всі й ця картопля!.. Він змився... І тепер його не так скоро побачиш!..» Я передчував це... Пригадав його слова... Й ці спогади терзали мене... О! Звісно, йому доводилося нелегко... Але все ж, як він міг на це зважитися?.. Сволота... Залишити нас усіх разом?.. По вуха в лайні... Це було цілком у його дусі... Він був потайний, озлоблений, відлюдькуватий... як тридцять шість ведмедів... Годі було дивуватися... Я завжди був готовий до цього. «Дрібниці не мають значення!.. Вони лише затьмарюють життя!.. Все, що потрібно, — це прийняти рішення... Велике!.. Фердінане! Велике! Ти чуєш мене?..» Я чув... То були лише слова... А що коли він справді вирішив покінчити з нами, раз і назавжди!.. Це було підло!.. Нічого хорошого нам не світило!.. Як ми виплутаємося з цього?.. Стара тисячу разів мала слушність!.. Що нам тепер робити з усім його телуровим мотлохом?.. Абсолютно нічого!.. Щоб потім стати винними в провалі справи?.. Як ми зможемо виправдатися? Ми добряче влипли... Принаймні він міг своєю балаканиною напустити туману... якось заплутати цих дикунів!.. Але ми?.. То був кінець.

* * *

Це видавалось якимось злим жартом... Ми намагалися хоч щось збагнути. Стара потроху заспокоювалася... Дітвора перевернула всю халупу... Вони навіть видерлися на горище. Й обшукали там усі коробки... «Він повернеться?.. Він не повернеться?» — тільки й було чути.

У Блемі не було підвалу, де можна було сховатися, як у Пале Роялі... можливо, він був десь далеко?.. Може, це лише тимчасова примха?.. Забаганка маніяка?.. Куди ми подінемося з дітьми, якщо він більше не повернеться?.. Коли стара починала думати про це, до неї поверталася слабка надія... Вона говорила собі, що це неможливо, він не настільки безсердечний... це всього лише дурнуватий жарт... він скоро повернеться, хай там як... Ми починали вірити... Проте підстав для цього не мали жодних... Сама лише нагальна необхідність для нас, щоб так було.

Ранок добігав кінця, було вже близько одинадцятої, коли з'явився цей гад, листоноша... Я першим помітив його... Я дивився у вікно... Він наблизився... але не зайшов у будинок... Просто зупинився біля дверей... І на мигах показав мені, аби я вийшов... він, мовляв, хоче поговорити зі мною... й пошвидше... Я вискочив... Він підійшов до мене на ґанок і схвильовано зашепотів...

— Поквапся! Біжи, подивися на свого старого!.. Він там на дорозі за переходом Дрюв... на підйомі на Салігон! Ти знаєш невеликий дерев'яний місток?.. там він порішив себе!.. Люди з Плака все чули... Син Артон та матуся Жанна... Близько шостої години... Зі своєї рушниці... Вони веліли мені передати вам... Ти можеш його забрати, якщо хочеш... Я нічого не бачив, ти зрозумів?.. Вони теж нічого не знають... Вони лише чули постріл... І ось ще два листи... Обидва для нього... — Навіть не сказавши «до побачення», він пішов уздовж стіни... В нього не було велосипеда, й він рушив просто через поле... Я бачив, як він дійшов до горішньої дороги, що веде в Бріон через ліс.

* * *

Пошепки на вухо я розповів їй про все... так, щоб дітлахи не чули... Вона вискочила за двері... Й помчала щодуху... Побігла просто по камінню... Я навіть не встиг доказати... Мені довелося заспокоювати пацанів... Вони боялися, що щось станеться!

— Вгомоніться!.. Не потикайтесь на вулицю!.. Я наздожену стару!.. А ви поки пошукайте Куртіаля!.. Я впевнений, він ще тут!.. Десь ховається!.. Не міг же він випаруватися!.. Переверніть усю солому! перетрусіть усі оберемки!.. Він, напевно, там хропе! А ми сходимо

до жандармів!.. Вони викликали нас в Мелуар!.. Тому й листоноша приходив... Це дуже терміново... Не бійтеся! Залишайтеся й будьте чемними!.. Ми повернемося за дві години... Дивіться, щоб з вулиці вас ніхто не чув! Анічичирк!.. понишпоріть на антресолях! Зазирність в конюшню!.. У скринях ще не дивилися!..

Дітлахи страшенно боялися поліцаїв... Тож щодо цього я був спокійний! Вони нізащо не підуть за нами! Вони відчували, що тут пахне смаженим... Але в чому річ?.. Не знали...

— Зачиніть гарненько двері!.. — наказав я... Й зиркнув у вікно... Мамуся вже була чортзна-де!.. Я кинувся за нею чвалом... Мені було непросто її наздогнати... Вона мчала щодуху через ліси й поля! Нарешті я таки наздогнав її! Я ледве переводив подих! Хай йому біс!.. Головне, не відстати від неї знову!.. Я спробував зібратися з думками... так... просто на бігу!.. У цій гарячковій гонитві... У мене стали закрадатися наймерзенніші підозри... «Чорт забирай!» — сказав я собі!.. «Ну і йолоп же ти, хлопче! Це ж справжня дурниця... Злий жарт!.. Із цим містком через Дрюв!.. А ти й повірив! Це ж маячня! Підла, нахабна брехня!.. Похмурий розіграш та й годі!» О! Мене добряче накололи!.. цей листоноша справжня сволота!.. Він цілком здатен на таку капость!.. А решта антропофагів?.. Вони теж не вселяли жодної довіри!.. На бігу мені спало на думку... що наш татусь у цей самий час, коли ми надсаджуємося й мчимо за його трупом... Де він перебуває? Скорше за все, у «Великій кулі»... Жере ковбасу, запиваючи її анісовою горілкою!.. А нас просто ошукали! І в цьому не було нічого дивного... Адже ми були простаки й ідіоти!.. А обдурити нас можна було без особливих зусиль!..

За широкою рівниною... після розмоклих грядок починався крутий узвіз схилом горба... Коли ми підійнялися на нього на саму гору, перед нами відкрився весь навколишній краєвид!.. Ми з господинею хекали важче, ніж бики. На секунду ми сіли край дороги, щоб трохи краще розгледітись... Бідолаха недобачала... Тимчасом як я мав чудовий зір... У радіусі двадцяти кілометрів від мене ніщо б не сховалося. Звідти, з вершини, за річкою Дрюв, яка текла внизу... між містком і закрутом доро-

ги... прямо там, посеред шляху я помітив щось таке, як великий пакунок... Помилки бути не могло!.. Ще кілометрів зо три ми йшли по жорстві... О! А потім за мить... з першого погляду!.. Я зрозумів, хто це... За сірим рединґотом... та за жовтими штаньми... Ми наддали ходу... Спустилися зі схилу... «Ідіть! Ідіть! — сказав я їй. — Ви йдіть прямо!.. А я побіжу низом! Стежкою!..»

Я зрізав добрий шмат шляху... і був унизу вже за хвилину... там... просто перед ним... Старий якось увесь скорчився й зіщулився у своїх штанях... Але все ж це був він!.. А голови й зовсім не було!.. Її всю розтрощило. Череп майже повністю знесло... Невідомо куди!.. Він усе ще тримав рушницю, стискаючи її в руках. Два дула було запхано в рот, й вони проходили крізь усю голову... Через усе місиво... Шматки м'яса, лахи, слиз, нитки... Великі згустки крови серед волосся... Очей більше не було... Вони вискочили... Ніс ніби провалився досередини... Залишилася лише діра на обличчі... з ослизлими краями, яку посередині затикав згусток крови... що нагадував шматок тіста... кров струменіла дорогою... Особливо текло з підборіддя, яке перетворилося на справжню губку... До самої канави... натекли цілі калюжі, які вкрилися льодом... Тепер стара все добре роздивилася... Вона завмерла... не зронивши ні звуку! Я оговтався першим. «Віднесімо його на насип», — сказав я. Ми стали на коліна... й ледь зрушили тіло... Спробували його підняти, напружилися... Я потяг за голову... Підняти було неможливо!.. Всі зусилля були марні!.. Тіло занадто примерзло... Вуха просто припаялися!.. Все ніби зрослося з жорствою і льодом... Тулуб ще можна було б підняти, якби потягти посильніше... Але не голову!.. Це була справжня каша, яка утворювала єдине ціле з камінням на дорозі... Неможливо... Тіло, зігнуте літерою Z... голову проштрикнула рушниця, яку ще слід було розрядити... а потім уже витягати... У нього страшенно покорчило ноги... ступні були загнуті назад... Напевно, він бився в конвульсіях, поки не задубів... Я роззирнувся... Й помітив унизу ферму... Може, це ферма листоноші?.. Та сама, про яку він мені розповідав?.. Плаке? Я подумав: «Ось це місце... Напевне, це вона...» Я сказав старій...

— Гей, залишайтеся тут!.. Я сходжу за людьми!.. Я зараз же вернуся!.. Вони нам допоможуть!.. Нікуди не йдіть!.. Напевне, це ферма Жанни!.. Вони все чули.

Я підійшов до будинку... Й постукав спершу в двері, а потім у віконниці... Нікого... Я знову постукав... обійшов навколо стайні... Прочинив хвіртку й зайшов у двір... Я стукав!.. Кричав... Ніхто не відповідав!.. Проте я відчував, що люди там були... З комина йшов дим!.. Я почав трясти двері... Гатити у вікна... Я ладен був рознести всі віконниці, якщо ніхто не вийде... Нарешті з'явилася чиясь пика... Це був синок матусі Жанни... від першого шлюбу!.. Артон... Він був наляканий... І лише трохи висунув свою мармизу... Я пояснив йому, чого мені треба... Якийсь транспорт... О! Почувши це, матуся теж вискочила... й затряслася... Вона була проти... Нараз її охопило сильне збудження... Вона не хотіла про це навіть говорити!.. Вона заткнула рот своєму смердючому виродкові... Й заборонила йому виходити!.. Чорт забирай, він так і залишиться там!.. Разом зі старою!.. Якщо я не зможу забрати його з поля... Треба сходити за жандармами!.. «Вони для цього й існують!» Нізащо на світі Артон не втрутиться в цю справу... Вони нічого не бачили!.. Нічого не чули! Вони взагалі не розуміють, про що йдеться!

Матуся Перейр піднялася на край схилу й згори спостерігала за нашими перемовинами!.. Вона просто моторошно кричала!.. Й створювала страшенний шум... Це було схоже на неї... Щойно минуло перше потрясіння, вона більше не стримувалася!.. Я показав цим двом дикунам на цю жінку в розпачі!..

— Чуєте? Чи ні?.. Жахливий біль!.. Адже не може вона залишити свого чоловіка так, у багні!.. Чого ви боїтеся?.. Це ж не собака, чорт забирай!.. У нього немає сказу! Це не теля!.. У нього немає виразок!.. Він наклав на себе руки, ото й усього!.. Це була цілком здорова людина... Його треба хоча б ненадовго сховати під накриттям! поки за ним не прийдуть!.. і поки немає машин... Вони поїдуть просто по його тіло!.. Бруд їм не завада!..

Мірою того як я наполягав, їхній опір зростав... «Ну ні! Тільки не це!.. — впиралися вони! — Звичайно, вони його не візьмуть!.. Тільки не до них!.. Це вже ніколи...» Вони навіть не хотіли мені відчиняти... І пропонували мені звернутися до когось іншого... Вони починали мене дратувати... І я сказав цієї брехливій потолочі...

«Гаразд! Гаразд! Давайте! Пані! Я вас зрозумів!.. Ви відмовляєте! Це ваше останнє слово? Справді? Дуже добре!

Добре! Просто чудово! Але це вам вийде боком! Врахуйте! Тоді залишуся я! Ну так! Ось так! Я залишуся тут на цілий тиждень! На місяць! Залишуся тут на стільки, на скільки знадобиться!.. І поки за ним не прийдуть, я буду кричати!.. Я буду кричати всім і всюди, що це ви!.. Ви все підлаштували!» О! вони раптом змінилися в обличчі... О! Як вони перелякалися, чорт забирай!.. їх просто тіпало від страху!.. А я не вмовкав зі своїми криками!.. О! Я не збирався відступати!.. Я ладен був битися в епілептичному припадку, аби тільки їх ще більше довести!.. Так ці покидьки роздратували мене!.. Вони вже самі не знали, як мене заспокоїти... Стара здалеку з насипу досі волала на все горло... Вона хотіла, щоб я поквапився... «Фердінане! Фердінане! Ну що?.. Принеси гарячої води!.. І полотняний лантух!..» Єдине, на що погодилися ці дві скотиняки... зрештою... і то лише через те, що я галасував і не відходив від їхніх віконниць... це дати мені свій ручний візок за неодмінної умови, щоб я привіз його назад того ж дня... причому після того, як ретельно вимию і вичищу його!.. й оброблю водою з хлоркою!.. Вони наполягали на цьому і постійно уточнювали деталі. Вони повторили це мені разів з двадцять!.. Нарешті, я піднявся на пагорб з візком... Мені довелося спуститися ще раз, щоб попросити лопатку... Адже треба було відірвати вухо... та розбити згустки... Нам це вдалося... Але тоді знову полилася кров, причому дуже сильно... Його фланелева камізелька тепер перетворилася на суцільний згусток желатину... сіре стало червоним... Але найважче було витягти рушницю... дуло міцно застрягло у величезному корку з м'яса і мозку... все це ніби зрослося через рот і череп!.. Нам довелося вдвох взятися за це... Вона притримувала голову, а я тяг за приклад... Варто було лише звільнити мозок, як він став сочитися ще сильніше... він капав, від нього здіймалася легка пара... він був ще зовсім теплий... потік крови полився через шию. Він прострелив себе наскрізь... Він упав на коліна... й так і звалився, з дулом у роті... розтрощивши собі голову...

Ми витягли рушницю й перевернули його на спину... горічерева... Але розігнути його не вдалося! Він залишався зігнутим літерою Z... На щастя, ми змогли укласти його між стійками візка... Шия і місиво на місці голови трохи заважали... Все це теліпалося біля колеса... Стара зняла свою спідницю... і велику шотландську

накидку, щоб трохи краще упакувати голову... і з неї потекло менше... Але варто було нам рушити з місця... від поштовхів та вибоїн... все знову задзюркотіло!.. Ми залишали за собою кривавий слід... Я намагався їхати якомога тихіше... Йшов дрібними кроками... зупинявся що дві хвилини... На сім кілометрів у нас пішло десь години дві... Вже здалеку я помітив жандармів... спершу їхніх коней... просто перед фермою... Вони чекали на нас... Їх було четверо, бригадир... і ще один у цивільному, високий, якого я не знав... Я його ніколи раніше не бачив... Ми просувалися буквально сантиметрами... Я вже зовсім не поспішав... Та зрештою ми приїхали... Вони бачили, як ми підходили... у всякому разі, щойно ми піднялися на хребет плато... Вони нас точно засікли... ще до того, як ми увійшли до лісу...

— Сюди! Гей, фраєр, залиш свій візок під накриттям! І заходьте сюди обоє!.. Комісар зараз підійде! Одягніть на нього кайданки! І на неї теж...

Вони замкнули нас у сараї й поставили біля дверей жандарма.

* * *

Кілька годин ми просиділи на соломі... Я чув, як біля ферми збурено гудів натовп. Село було повне людей... Мабуть, вони зібралися звідусіль... Під накриттям вони вже побували... Я чув, як вони сперечалися між собою... А комісар усе не приходив... Бригадир люто сновигав туди-сюди... В очікуванні правосуддя йому хотілося показати свою запопадливість... Він віддавав накази поліцаям...

— Заберіть усіх цікавих! Проведіть до мене затриманих!..

Він уже допитав усіх малих... Він викликав нас до себе, а потім знову відіслав у сарай... а потім знову викликав... Він далебі збиткувався з нас, сволота!.. Він пнувся зі шкури... І грубо поводився з нами... Йому хотілося нас залякати!.. щоб ми сіли за стіл... й одразу ж у всьому зізналися!.. Для нього все було очевидно! Він говорив, що ми не мали права чіпати тіло! Одне це вже було злочином! ми не повинні були торкатися до нього! Воно мало залишатися на дорозі!.. Щоб він міг це констатувати!.. Га? Двадцять п'ять років каторги навчать нас, як треба

поводитись! Бісові недоумки! О! Ми явно не подобалися цьому йолопові!.. Наприкінці цей виродок почав вибудовувати наймерзенніші домисли!.. Він бекав, як цап!..

Щойно ми повернулися, стара геть утратила глузд. Уся в сльозах вона присіла біля дверей, лише гикала й щось жалісно примовляла... Вона зверталася до мене...

«У це неможливо повірити, Фердінане!.. Це вже справді занадто!.. Це надто важко, Фердінане! Я не маю більше сил!.. Ні!.. Більше не можу!.. Не можу повірити! У те, що це правда, Фердінане!.. Скажи!.. Це правда?.. Ти віриш, що це правда, скажи?.. О! Послухай, це неможливо!..» Вона без кінця повторювала це... На неї найшло якесь затьмарення... Але коли один поліцай, який поводився з нами як із лайном, знову вийшов до натовпу й вона почула його гучний голос... Це вивело її із себе!.. Хоч вона й була пригнічена... Вона схопилася!.. підстрибнула вище голови! Жахливий ефект!.. І кинулася, як тигриця!..

— Дозвольте! Дозвольте! — заволала вона... — Я не дуже добре розчула. Як ви сказали?.. — вона дихала йому просто в обличчя... — Як ви зараз сказали?.. Це я його вбила?.. Але ви п'яні, мій хлопчику!.. О! та ви нахаба!.. Та ви при своєму розумі?.. Як?.. Це мене ви звинувачуєте?.. У смерті цього бандита?.. Цього нахлібника?.. Цього удавленика?.. Добре, я це запам'ятаю! О! За мою доброту!.. Моє терпіння! він висмоктав усю мою кров!.. За все життя він не зробив для мене нічого!.. Та це мене... Ви чуєте?.. Це мене він завжди вбивав!.. Цей кровопивця, це ж він!.. Не сто разів!.. Не тисячу! Десять тисяч разів!.. Та вас ще на світі не було, коли він почав убивати мене!.. Я розривалася заради нього на шматки!.. Так! виверталася навиворіт, я сиділа тижнями без їжі, аби тільки його не забрали в Рюнжі!.. Все моє життя, ви чуєте?.. Занапащено!.. Обдурена!.. Це я! Так!.. Я здохла... Так, усе моє життя я віддала цьому лайну!.. Я зробила все, щоб урятувати його!.. Всі!.. всі це знають!.. Запитайте у тих, хто це знає!.. тих, що знали нас... Бачили мене!.. Сходіть в Пале-Рояль!.. Сходіть в Монтрету!.. Мене там знають!.. Там знають усе, що я робила... Як я мучилася!.. Фердінан може підтвердити!.. Він молодий, але чудово все розуміє!.. Заради цього пана я робила неможливе!.. Щоб він лише не звалився у свою канаву!.. Неможливе!.. Щоб уникнути безчестя!.. Але така була його вдача!.. Він

опускався нижче, ніж свиня, варто було залишити його хоча б на хвилину! Він тонув у бруді! Він ні на що не був здатний!.. Так! Я не боюся це сказати!.. Мені нема чого приховувати!.. усі це знають... Безсовісний! Чорт забирай!.. У нього були всі ґанджі!.. Всі! найгірші! Навіть ви, жандарми, ще занадто молоді, щоб зрозуміти це!.. Ви занадто молоді, навіть щоб слухати про це!..

Вона дивилася на поліціянтів, уся розпатлана, сиві пасма звисали їй просто на очі... Піт стікав обличчям... Похитуючись, вона відійшла вбік і сіла...

— Ви вважаєте це нормальним?.. Усе, що ви зараз мені сказали?.. і те, що зі мною поводяться, як з повією?.. Ось моя нагорода!.. А якби ви знали про всі борги!.. О! Ви цього не знаєте! А як він зі мною поводився!.. Тут один борг!.. Там ще один!.. І всі їх треба було сплатити!.. І щораз нові!.. Давай, розбирайся з цим, мамусю!.. У тебе ж немає інших клопотів!.. А він напускав усім туману! Суцільне шарлатанство! Обман! Порожні балачки! Розбещеність! Безгрошів'я!.. Так він і жив! Він був здатний лише на підлість! І більше ні на що! ні на що!.. — її риси спотворило горе, вона викрикувала це окремими фразами!..

— Це я! Я до кінця зберігала його будинок! Якби не я, його б продали вже давно! він не знав стриму!.. Цей гад скористався тим, що я захворіла!.. Що я нічого не усвідомлювала!.. І все розтринькав... Усе пропив!.. Усе розбазарив! Запитайте у будь-кого, правда це чи ні! Нічого!.. Ніколи!.. Він мені не дав! Нічого! Він просто не міг! Це було понад його сили!.. Він мусив мене мучити... І все заради своїх повій! Заради свого кендюха!.. Своїх коней!.. Своїх перегонів! балачок!.. Пияцтва!.. Вже й не знаю, чого ще!.. Шляхетність!.. Він виявляв її лише з незнайомими!.. з ким завгодно!.. Тільки б утекти!.. йому на все було начхати!.. Якби я здохла, йому було б байдужісінько! Цього він завжди бажав! Ось... Так тривало тридцять років!.. Тридцять років я все це терпіла!.. Тридцять років — це не жарт!.. І тепер ще мене й звинувачують!.. Після всіх моїх мук!.. Після того, що я витерпіла?.. Це ж треба! Це переходить усі межі! — від цієї думки її знову охопила страшна лють!.. — Як? Як? І Бог допустив таке? він спотворив себе... Пішов!.. Перетворив себе на кашу! А я винна? О! леле! Та це вже занадто!.. Є від чого збожеволіти! О! Підлість! О! Нехай усі чують, що цей брудний клятий

виродок отруїв моє існування!.. І я дурепа... З чим же я залишилася?.. Тримайся міцніше за поручні, стара шкапо! Не залишилося нічого! Ні клаптика! Одні борги! Борги! А йому начхати! Хоч саме він усе й проциндрив!.. Усе! він усе втратив!.. Фердінан це добре знає! він свідок!.. він бачив, як я втрачала глузд, боролася, ламала собі голову до останньої секунди!.. Щоб він залишився в Монтрету! Щоб не їхати в цю брудну діру! Він вирішив поховати мене разом зі своєю картоплею!.. Що було робити?.. На жаль, він був упертий!.. Це Фердінан теж добре знає!.. Я все розгубила! Все втратила через цього блазня! цього старого розпусника! Становище, кар'єру! Фах, друзів! Усе!.. Моїх батьків!.. Ніхто більше не хотів нас бачити!.. Лише якісь зграї волоцюг! Банди вуркаганів, що розперезалися! пацієнтів, що втекли з Шарантона!..[1] Я втратила все своє здоров'я! Спершу операція! А за останні шість місяців я постаріла на двадцять років! До нього у мене нічого ніколи не було!.. Я навіть не знала, що таке нежить!.. Їла все! Мала залізний шлунок! Але всі ці неприємності! нещастя! Він завжди приносив одні неприємності!.. І вони ніколи не кінчалися! Варто було позбутися однієї... Гоп! Починалося щось інше! Щораз геть несподіване!.. Моє здоров'я похитнулося! Певна річ! мене прооперували, що вдієш!.. У Пеана мені сказали: «Треба зав'язувати з таким життям, пані де Перейр!.. Це може скінчитися дуже погано!.. Нервування! Турботи!.. Цього треба уникати!..» О! Куди там! З роками ставало дедалі гірше!.. весь час ні хвилини спокою... постійні процеси! Попередження! Зелений папір!.. Жовтий папір!.. Кредитори на порозі! Переслідування! Ось як я жила!.. Загнана день і ніч!.. Як справжня злочинниця! Заради нього!.. Тільки заради нього! Хто б іще зміг витримати таке?.. Вже двадцять років я не можу до кінця виспатися! Коли вже ви все хочете знати! Це щира правда!.. У мене все відібрали — сон, апетит, заощадження!.. У мене бувають напади, коли я не можу стояти на ногах! Я не можу більше їздити на омнібусі! Мене починає нудити... варто мені прискорити крок, у мене починає рябіти в очах!.. А тепер мені кажуть, що я вбивця!.. Це вже занадто! Слухайте! Перш ніж говорити такі речі, погляньте самі!..»

---

[1] *Шарантон* — психіатрична лікарня під Парижем, де зокрема утримувався маркіз де Сад.

Вона підвела до повітки чотирьох поліцаїв і бригадира... Підійшла до трупа і задерла на ньому холоші штанів...

— Ви бачите його шкарпетки?.. Ви їх добре бачите? Так ось це у нього була єдина пара... Другої в будинку ви не знайдете!.. Більше шкарпеток у нас немає!.. Ні в кого! Ні у Фердінана! Ні у хлопців! — Вона задерла свої холоші, щоб лягаві змогли в цьому переконатися!.. — Я сама ходжу босоніж!.. Ну! Подивіться!.. Він усе забирав собі!.. Собі одному... Все призначалося лише йому!.. Йому віддавали все, що у нас було! Він мав усе!.. Завжди! Два будинки!.. Журнал!.. Пале-Рояль, Монтрету! Тисячі всіляких пристосувань, пекельні машини!.. Скільки вони коштували, знаю лише я!.. Ви не повірите!.. Купа непотребу! І все щоб задовольнити свій гонор! Про це неможливо розповісти!.. О! Йому ніхто ніколи не суперечив! О! Не через це він укоротив собі віку!.. він був просто зіпсутий!.. Він увесь прогнив! Саме! прогнив!.. Хочеш електричну машину?.. Чудово, мій любий! Ось вона!.. Хочеш поїхати на село?.. Чудово!.. Поїдемо!.. Хочеш ще й картоплю?.. Зробимо!.. І так без кінця!.. жодних заперечень, жодних чвар! Пана ніколи не дратували!.. Хочеш Місяць?.. Чудово, серденько, ти матимеш і це... Весь час нові забаганки! Нові захоплення!.. Шестимісячне немовля такого собі не дозволяє! У нього було все, чого він бажав!.. Варто було йому лише розтулити рота! О! Це було моєю великою помилкою!.. О! Як же мене покарано!.. О! Якби я тоді знала! Коли знайшла його з разквашеною головою... Що мені тепер говоритимуть! О! Якби я це знала! Як я можу вам сказати! О! Хіба привезла б я його сюди?.. Я не знаю, як цей хлопець!.. Але я!.. Я, послухайте! я! я б краще скинула його в яр! Тоді ви б не набридали мені!.. Там йому місце! згнити в болоті! Це все, на що він заслуговує! Мені наплювати, чи піду я в тюрму!.. Мені однаково! Мені там не буде гірше!.. Але, Господи! О! Господи! Ні! Все-таки! Це несправедливо!..

— Давайте! Давайте! Проходьте сюди! Ви розкажете про це потім! Спершу дайте відповідь на запитання! Досить дискусій! Ви стверджуєте, що не знаєте рушниці, з якої він застрелився?.. Ви прихопили її з собою? А хлопчина її знав?.. Він встромив її собі в голову? Га? Так його знайшли? Це ви вдвох його витягли?.. Як це сталося, як ви гадаєте?..

— Але я ніколи не казала, що не знаю рушниці!.. Вона була нагорі, на горищі... Всі її бачили!.. Запитайте у дітлахів!..

— Давайте! Давайте! Не відволікайтеся! Називайте імена, місце народження. Прізвище?.. Спершу жертви!.. Дата, місце народження!.. Як його звали, зрештою?.. Куртіаль? Як?.. А де він народився?.. Відомо? чим займався?

— Його звали зовсім не Куртіаль!.. — відреагувала вона тут же. — І не де Перейр!.. Не Жан! І не Марен! Він сам вигадав це ім'я!.. Як і все інше!.. Чергова фантазія! Брехня!.. Скільки неправди в ньому було!.. Завжди! І скрізь!.. його звали Леон... Леон-Шарль Пюне... Ось його справжнє ім'я!.. Воно зовсім інше, чи не так?.. І мене звуть Онорін Борегар, а не Ірен! Це він придумав мені інше ім'я!.. Йому хотілося все змінити!.. Але у мене є докази! У мене вони є!.. Я кажу правду. Вони завжди зі мною!.. У мене є моє свідоцтво про народження!.. Але спершу я знайду його... Він народився у Віль-д'Авре 1852 року... 24 вересня!.. Це день його народження! Я пошукаю його там... воно в моїй сумочці... Ходімо зі мною, Фердінане!..

Бригадир усе записав... «Проведіть арештованих!» — скомандував він двом поліцаям... Ми сходили до візка... й знову повернулися. Один із жандармів закричав з-під накриття:

— Можна його тепер внести?..

— Що внести?..

— Тіло! Бригадир!.. Тут навколо юрмляться люди!

Він подумав... і сказав...

— Вносьте! Несіть його на кухню!

Вони дістали його з візка... Обережно підняли... й перенесли... Вони поклали його на кахляну підлогу... Він, як і раніше, був зовсім скорченим... Ніяк не випростувався... Стара опустилася на коліна, щоб трохи краще його роздивитися. Вона вся здригалася від сильних ридань, сльози так і струменіли... Вона чіплялася за мене своїми кайданками... Горе зломило її... Здавалося, вона лише зараз помітила, що він перетворився на кашу...

— О! О! Подивися, Фердінане!.. Подивися! — вона забула свідоцтво про народження й не хотіла знову підводитися... Вона так і залишилася сидіти.

— Але у нього більше немає голови, Господи!.. У нього нема голови, Фердінане! Любий мій, дорогий мій!

Твоя голова!.. Її більше немає... — вона ридала й плазувала по підлозі перед жандармами... Чіплялася за їхні чоботи... Качалася по землі!..

— Плацента! Це плацента!.. Я знаю! Його голова!.. Його бідна голова!.. Це плацента!.. Ти бачив її, Фердінане? Бачиш? Дивись!.. А! О! О!.. — вона здавлено стогнала...

— О! Все моє життя!.. О! Все моє життя!.. О! О!.. — стогони ставали дедалі пронизливішими.

— Пане, це зробила не я... Це не я!.. Я вам божуся!.. Божуся вам!.. Усеньке моє життя я присвятила йому!.. Щоб він був хоч трохи щасливий! Щоб він не скаржився!.. він потребував мене!.. Вдень і вночі... Я можу це точно сказати!.. Це не брехня! Еге ж, Фердінане? Хіба це не правда? Я пожертвувала всім! У нього немає голови!.. Ох! Чого ви всі від мене хочете?.. Від нього нічого не залишилося! Хай щастить! Хай щастить!.. Він так сказав. Бідолашний коханий!.. Хай щастить!.. Господи! Ви бачили?.. Це написано!.. Це ж він!.. Це написано його рукою! Це Не я! Бідолашний, нещасний! Це не я!.. Це ж очевидно!.. Хіба ні? Це очевидно!..

Усім тілом вона розпласталася на землі... І притискалася до Куртіаля... Вона трясла й заклинала його... Вона й далі говорила з ним...

— Куртіалю! Прошу тебе! Куртіалю... скажи мені! Скажи швидше, мій милий!.. Чому ти це зробив?.. Чому ти був такий жорстокий?.. Га? Скажи! Мій товстуне! Моє золотце!.. — вона повернулася до поліцаїв.

— Це вона! Вона! Це плацента! Це плацента!.. — вона знову знетямилася... І почала жувати своє волосся... в кімнаті більше нічого не було чутно, так голосно вона вила... Витріщаки з цікавістю зазирали у вікно... Вона кусала свої кайданки і билася в судомах на землі. Жандарми підняли її живосилом і перенесли в сарай... Вона так кричала, ніби її проштрикнули наскрізь... Чіплялася за двері... Падала... Й знову кидалася в атаку. «Я хочу його бачити!.. Я хочу його бачити!.. — волала вона... — Покажіть мені його!.. Вони хочуть його забрати!.. Вбивці! Пробі! Рятуйте! Мій малий! Мій малий!.. Не ти, Фердінане! не ти!.. Це не ти мій милий! Я хочу його бачити! Згляньтесь!.. Я хочу його бачити!..» І так протягом години. Їм довелося повернутися... і зняти з

неї кайданки... Тоді вона трохи заспокоїлася... З мене їх не зняли... Проте я пообіцяв сидіти спокійно.

* * *

Удень на велосипеді прибув ще один тип. Він спеціально приїхав з Персана... і передав бригадирові, що ні до чого не можна торкатися... прибуде прокурор, а не комісар... так розпорядився сам судовий слідчий... Він також наказав нам підготувати документи дітей, вони повинні завтра рано вранці виїхати... Їх чекали у Версалі в притулку «Допомога підростаючому поколінню»... Це теж було в наказі!.. Ніхто з них не мав тут залишатися після десятої години ранку!.. Двоє людей повинно було спеціально приїхати з Бове, щоб забрати їх від нас... і провести на вокзал.

Усі накази зачитали дітям, які були у дворі, їх слід було попередити... наше життя закінчилося... все пішло шкереберть!.. Вони нічого не могли второпати... Питали, що їм робити?.. Куди їх відвезуть?.. Це серйозно?.. Я спробував пояснити їм, що концерт скінчився! Катеринка більше не крутиться!.. Суддя наказав прикрити нашу шарашку. І всю нашу «Нову расу» розігнати! Наше «випромінювання» теж ліквідували, цим більше ніхто не хотів займатися!.. Ці люди не зупиняться ні перед чим!.. Вони безжальні! І рішучі! Все скін-че-но!.. Вони повертаються до своїх родичів!.. Треба їх знайти!..

Проте для них це була якась китайська грамота!.. Вони більше не почувалися дітьми... Вони стали занадто емансипованими!.. Перестали розуміти, що означає послух!.. Було не надто складно зібрати їхні манатки!.. Вони мали лише благеньку вдяганку на кістлявих тільцях!.. Самі обноски... Та ще кілька пар поцуплених черевиків, зовсім невідповідних за розмірами... Іноді вони вдягали лише один... А найчастіше бігали босоніж... Проте загалом різного мотлоху виявилося не так уже й мало... Тисячі цвяхів, гачків, пасток, рогаток, шнурків... Якісь сітки, ножиці, мотузки й ще леза для гоління, прив'язані до довгих ціпків... дві пари кліщів... Тільки у Дюдюля нічого не було... Він працював пальцями... Ці шмаркачі думали, що там, куди їх вивозили, все це може ще стати в пригоді... Вони нічого не розуміли!.. Я намагався їм пояснити... Вони нічого не брали надто близько до серця... Вони

бачили старого з разбитою головою. І чули, як голосила стара... за дверима... Але це їх не лякало...

— Послухай мене! — сказав мені Дюдюль. — Присягаюся, що в четвер я повернуся!..

— Ти не знаєш їх, хлопче! — заперечив я... — Відмовтеся від своїх штук! А то вони посадять вас під замок на все життя!.. У них жахливі камери!.. Остерігайтеся! Облиште свої витівки! й побільше мовчіть... Навіть Мезанж, і та злякалася: «Фердінане! Подумай! Хай йому чорт! Це просто, щоб ми не бачили похорону, нас відвозять!.. Усе це дрібниці!.. Ми обов'язково повернемося в неділю!.. Коли все це закінчиться!..» Я був би лише радий... Увесь свій скарб вони запакували. Не обійшлося без суперечок... Їм усім була потрібна ґума... товста, туга... Вони були аси в полюванні на пташок!.. Вони забрали з собою майже два мотки латуні... А та була досить важка!.. Тут її ще було навалом, Господи!.. Ціла скриня в сараї!..

Дві панії для супроводу приїхали раніше, ніж ми думали... Вони були подібні до «сестер-жалібниць». Без чепців, але в сірих закритих сукнях, обидві абсолютно однакові, в рукавичках-мітенках... і з дивними голосами, дуже ніжними та наполегливими... Уже розвиднілось...

— Ну ось, любі діти... Треба трохи поквапитися... — сказала та, що була тонша... — Я сподіваюся, що всі ви будете чемними!.. Й ми благополучно доберемося.

Вони вишикували їх в колону по два... Один Дюдюль був попереду... Вперше вони стояли по порядку... Вони запитали у всіх імена...

— Тепер не потрібно розмовляти!.. Ви дуже розумні дітки!.. Як тебе звати, крихітко?..

— Мезанж-хвойдочка!.. — відповіла та. Втім, це була правда, її всі так звали. Вони ще нічого не розуміли... П'ять хлопчиків і чотири дівчинки. Дюдюль залишив нам свого пса... Він не хотів брати його із собою у Версаль... Раптом колона розсипалася... Вони забули про мамусю!.. Та була в сараї... Вони кинулися обіймати її... Трохи сліз... Розставання таки виявилося сумним... за таких жахливих обставин... Мезанж плакала більше за всіх...

— До побачення, Фердінане!.. До побачення! До зустрічі!.. — кричали вони мені з іншого кінця двору... Панії знову їх позбирали...

— Давайте, діти мої!.. Давайте!.. Давайте, дівчатка!.. — вони крикнули мені востаннє вже з дороги: «До скорого, друже! До зустрічі!.. »

Чорт забирай! Чорт забирай! Я розумів. Вік — то мерзенна річ... Діти — вони як роки, їх ніколи не побачиш знову. Дюдюлевого собаку замкнули разом зі старою. Вони плакали там удвох. Стара вила сильніше. Цей день справді, я можу це точно сказати, був одним з наймерзенніших у моєму житті. Чорт би його забрав!

* * *

Щойно дітлахи поїхали, бригадир зі своїми людьми розташувався на кухні. Вони бачили, що я поводжуся сумирно, й зняли з мене кайданки... Тіло лежало поруч... Але робити було нічого, бо приїзд прокурора очікували лише завтра... «Як накажуть», — казали вони. Так коментували цю обставину жандарми! Нарешті вони перестали на нас гарикати. До того ж вони були голодні... Вони оглянули всі шафи... але не знайшли ні шматка... Їм хотілося ще й випити... Але вина також не було... Знову розпалили вогонь... У комин заливав дощ... І стало дуже холодно. Лютий — найкоротший місяць і найзліший!.. Початок зими був не настільки суворим... Тепер вона намагалася надолужити... Ці жандарми зовсім не розмовляли між собою... У душі всі вони так і залишилися селянами... Ходили взад-уперед... Я їх добре роздивився... Вони курили свої люльки... І сиділи навколо нашого столу... У нас був час розгледіти один одного... Їхні обличчя потопали в жиру. Щоки заплили повністю... на шиї складки, що доходили до підборіддя... Вони були здорові й череваті! особливо один, який був удвічі товщий за інших... Вони цілком могли обійтися без обіду! Їхні трикутні капелюхи, складені купою, утворювали посеред столу піраміду... На лягавих були якісь семимильні чоботи!.. Коли вони підводилися всі водночас і трясли при цьому своїми шаблями, то створювали такий гуркіт, що й не передати... Їх дедалі більше діймала спрага... Вони вирушили за сидром до стариганів на краю хутора... Трохи пізніше, може, години до восьмої вечора, прибув ще один тип... Він був з їхньої казарми... Він приніс їм вина й невеликий пайок... п'ять казанків...

У нас залишилося трохи кави. Я сказав, що ми можемо їх також пригостити, якщо вони дозволять нам її змолоти. Вони погодилися. Стара вийшла із сараю. Вони її випустили. Напад гніву минувся. Цих велетнів дуже гнітило, що у них більше немає їжі! Усього по казаночку на кожного!.. І одна пляшка на п'ятьох!.. У мамусі було сало, я знав це точно, невеликий запас... і ще в потайному місці сочевиця, ріпа і майже півфунта маргарину...

— Я можу приготувати вам суп! — сказала вона... — Тепер дітей тут немає!.. Я можу нагодувати всіх!..

Вони погодилися й були дуже задоволені... Навіть плескали себе по стегнах... А вона все ще скімлила... У нас був великий казан!.. Він вміщував принаймні п'ятнадцять солдатських казанків... Принесли ще пляшку вина... Із самого Персана... Це прислала дружина бригадира. Пляшку приніс хлопчик разом з листом та газетою... Ми сіли поруч з ними... Все розділили порівну... Майже добу в нас не було ні тріски в роті... Жандарми просили добавки... Ми спорожнили весь казан... Спочатку вони говорили лише між собою... Але поступово пожвавішали, жадібно заковтували їжу... порозстібали свої мундири... Один з п'ятьох... не бригадир, а той, що був уже геть лисий, здавався допитливішим за інших... Він запитав у мамусі, що робив померлий, яким ремеслом він займався до сільського господарства?.. Це його цікавило... Вона спробувала йому пояснити, але в неї не дуже виходило... Вона задихалася на кожному слові... І заливалася слізьми... Сякалася в тарілку... чхала в перечницю... Наприкінці всі розсміялися... У всіх пекло в роті... вона переборщила з перцем... О! Уа! Ух!.. Крім того, в кімнаті було жарко... Вогонь розгорівся надто сильно! Якщо вітер дув в один бік, то наша печера добре прогрівалася!.. Але варто було йому змінити напрямок, як у хату валив дим!.. Усі починали задихатися!.. У селі завжди так...

Бригадир сидів на краю лавки, знемагаючи від задухи... Він скинув свій мундир... Решта зробили те ж саме... Чиновники з прокуратури могли приїхати лише завтра вранці... Тож хвилюватися було нічого... Вони все ламали голови над тим, чому втік комісар?.. Це питання їх дуже цікавило... А особливо — чому сам прокурор?.. І чому так швидко?.. Мабуть, між канцелярією суду і префектурою сталася сварка... такою була загальна думка... А ми

справді влипли... Так я вважав. Бригадир поступово знову повернувся до свого обіду... Практично він один зжер цілий камамбер!.. Він робив собі величезні бутерброди! І запивав їх червоним винцем!.. Шматок!.. Ковток!.. Шматок!.. Ще!.. Я дивився на нього... Він мені підморгував... Він уже трохи захмелів!.. І став зовсім добрим... Він запитав у старої просто так, зовсім просто, абсолютно без жодної задньої думки, що ж робив її Куртіаль до того, як вони приїхали в Блем?.. Але вона вже нічого не тямила. Вона ніби впала в слабоумство від сліз. І відповіла йому: «Ревматизм!» Вона була десь далеко! Вона знову почала бурмотіти... Сльози текли у неї по обличчю... Вона просила, благала, щоб її залишили в кухні... поруч... ще ненадовго, трохи посидіти з ним... Хоча б до півночі!.. У нас більше не залишилося ні оливи, ні гасу... лише свічки!.. Хлопці тягали їх звідусіль, постійно... коли поверталися на ферму... Вони приносили нам свічки всіх розмірів!.. У нас був вибір, стара хотіла поставити одразу дві... Бригадиру набридло слухати її нидіння...

— Гаразд! Гаразд!.. І повертайтеся швидше! Одразу ж!.. Не запалюйте вогонь!.. І не чіпайте його... а то я вас замкну в сараї!.. Ну давайте!..

Вона пішла... Через деякий час, оскільки вона не поверталася, один із жандармів підвівся, щоб подивитися... «Що вона там робить?..» — запитували вони... Вона стояла на колінах поруч із тілом...

— Я не можу його прикрити?..

— О! Ні! — сказав їй поліцай...

— Він мене не лякає, ви знаєте! Але його краще накрити... Не можна ж везти його просто так!.. Я не торкнуся його! Обіцяю вам!.. Мені не треба доторкатися його! Я лише накину на нього покривало!.. лише це! і все!.. на нього й на голову...

Мені було цікаво, що вона збиралася на нього покласти?.. Простирадла?.. Їх не було... У Блемі їх взагалі не було... Були ковдри, але від них залишилося одне лахміття... вони всі зотліли!.. Ми використовували солому!.. і спали одягненими... Жандарм не погоджувався!.. Він хотів, щоб вона запитала дозволу у бригадира... Але бригадир уже хропів... Він заснув просто за столом... Ми бачили його через двері... Інші поліцаї теж дрімали...

— Зачекайте! Я зараз... — сказав він зрештою... — Не чіпайте його, поки я не повернуся.

Але вона не могла чекати...

— Фердінане! Давай-но! Поквапся, мій малий! Пошукай швидко мою підстилку... Ти знаєш, на горищі!.. Там, де моя солома!.. Пошукай! Подивися під ногами... Ти знайдеш там великий шмат! Ти ж знаєш! Шматок «Архімеда»! Яскраво-червоний! Він достить великий, ти знаєш... Його вистачить... Він закриє все!.. Принеси його мені! Сюди! Зараз же!.. Я буду тут!.. Поквапся!..

І справді... Я притьмом знайшов його... Він сильно смердів каучуком... Це був той самий шматок, який вона врятувала того вечора з-під уламків на місці катастрофи... Вона розгорнула його переді мною... і розстелила його на землі... Це було гарне полотно. Тільки колір дуже змінився... Він більше не був яскраво-червоним, а став каштановим... Вона не захотіла, щоб я допоміг їй загорнути в нього Куртіаля... Все зробила сама. Його не можна було особливо рухати... Вона підсунула під тіло тканину... Й дуже обережно, варто сказати... Тканини вистачило, щоб загорнути все... Місиво голови теж було накрито... Бригадир бачив, як ми це робили... Той розбудив його... «Ну що, — кричав він здалеку. — Ви хочете його сховати?.. Ви що, з глузду з'їхали?»

— Та не лайтеся, мій любий пане!.. Не сваріться!.. Я вас благаю! Я зробила найнеобхідніше!.. — Вона повернулася до нього, стоячи навколішках. — Я не зробила нічого поганого!.. Нічого поганого!.. Подивіться! Подивіться на нього самі!.. Він тут... Повірте мені!.. Повірте мені! Я вас благаю!.. Пане інженер!.. — вона раптом стала його так називати...

— Пане інженер! Він же літав на повітряній кулі! Ви ж не бачили цього!.. Але ви можете мені повірити!.. От Фердінан його бачив!.. Ти бачив, правда, Фердінане? Як чудово він підіймався!.. Ти пам'ятаєш, скажи, малий?.. Скажи їм!.. Скажи їм, мій малий!.. Вони не вірять мені... Згляньтеся! Милостивий Ісусе!.. Я сотворю молитву! Фердінане! Пане інженер! Свята Марія! Агнець! Небесний! Моліться за нас! Фердінане! Я тебе благаю! Скажи ж цим панам! Ти хочеш?.. Сотвори молитву! Швидше!.. Тут!.. Це ж правда? Во ім'я Отця і Сина! І Святого Духа! Ти знаєш, Фердінане?.. Ти знаєш цю молитву?..

Вона жахнулася і закотила очі...

— Ти не знаєш її?.. Та ти ж її знаєш! Прости нам гріхи наші!.. Давай! Разом! Ось! Я прошу вас! Давай! Я вас прошу!.. Повторюй, Боже мій!.. Маленький виродку!..

Тут вона дала мені ляпаса!.. Всі вже вмирали від реготу...

— О! О! Ти ж її знаєш!.. Ну ж!.. він підіймався, пане інженер, він підіймався, це було чудово!.. На вісімнадцять сотень метрів!.. Я завжди підіймалася з ним... Так... Я підіймалася!.. Ви можете мені повірити!.. Це щира правда!.. Клянусь! Присягаюся у цьому!.. — вона спробувала перехреститися... І не могла... Заплуталася в лахмітті...

— На водні! На водні! Шановні панове! Запитайте будь-кого!.. Це не брехня!.. — вона розпростерлася вздовж його тіла, лягла поруч з ним і почала бурмотіти...

— Мій бідолашний коханий!.. Мій любий!.. Ніхто не вірить тобі тепер!.. О! Це огидно!.. Ніхто не хоче тобі вірити!.. Я не знаю, як їм сказати?.. Я не знаю, що робити... Я вже не пам'ятаю, як він підіймався?.. Я не знаю, скільки разів! Це я жахлива дружина!.. Я винна в усьому!.. Це я винна, пане інженер!.. О! так! О! Так! Я накоїла стільки лиха!.. І йому я принесла саме лише зло! Він підіймався зо двісті разів!.. Сто разів!.. Я вже не пам'ятаю, моє кохання!.. Двісті!.. Шість!.. Шістсот разів!.. Я не знаю!.. Я нічого вже не знаю!.. Це жахливо!.. пане інженер!.. Триста!.. Більше!.. Набагато більше! Я не знаю! — Вона обіймала його через покривало... та билася в судомах... Куртіалю! Куртіалю! Я вже нічого не знаю!.. — вона сильно стисла собі горло і схопилася за голову... Почала скубти на собі волосся, цілими пасмами, й качалася по землі... Вона намагалася згадати...

— 3000!.. 10000! Ісусе! 15!.. 18 сотень метрів!.. О Ісусе! Фердінане! Ти нічого не можеш сказати?.. Це занадто! Хай йому чорт!.. — вона заплуталася в цифрах...

— Панове офіцери!.. Фердінане!.. Панове офіцери! — гукала вона їх... В ім'я Неба! Це так, я знаю!.. — вона підвелася на ліктях... — 222 рази! Це точно!.. 222!.. — і знову впала... — Чорт забирай! Я більше нічого не знаю!.. Життя моє! Життя моє...

Жандармам довелося підняти її... Вони відвели її в сарай... і зачинили за нею двері. І там, насамоті, вона поступово заспокоїлася... й навіть заснула... Пізніше ми

з жандармами зайшли поглянути на неї. Вона говорила з нами цілком розумно. Вона повністю оговталася.

* * *

Ми прочекали весь ранок... Стара досі лежала на соломі... Вона сильно хропіла... Люди з прокуратури прийшли лише близько полудня... Судовий слідчий, низенький товстун, закутаний у хутра, сюсюкав, і з рота у нього йшла пара, раз по раз він вибухав сильним кашлем... він вийшов зі свого ландо разом із рудим чиновником... У того кашкет було насунуто просто на очі. Це був судовий лікар. Жандарми одразу його впізнали.

Було справді дуже холодно. Вони ніяк не могли зігрітися... Вони прибули прямо з вокзалу в Персані...

— Приведіть їх сюди! — наказав він жандармам, як тільки ступив на землю... — Приведіть їх у кімнату!.. Обох! Жінку і цього засранця! Тіло ми оглянемо пізніше!.. Його ніхто не чіпав?.. Куди ви його поклали?.. Принесіть мені також зброю!.. Що сталося?.. Рушниця?.. Свідки?.. Є свідки?..

За кілька хвилин під'їхали ще два вози... В одному були поліцаї в однострояхі в цивільному... а в іншому, більшому, були журналісти... Ті відразу накинулися на нас із запитаннями... про все, що було на фермі... про її інтер'єрі... околиці... Ці журналісти виявилися набагато надокучливішими, ніж усі поліціянти, разом узяті. І набагато верткішими!.. Їм неодмінно потрібно було сфотографувати мене зі спалахом!.. І ще мамусю — в усіх ракурсах... Вона не знала, куди сховатися!.. І була змушена залишитися там, між двома полісменами... Навколо було стільки народу, що годі було поворухнутися... Прокурор був незадоволений! Перед ним постійно ходили якісь люди!.. Він наказав поліціянтам звільнити всю територію, і вони негайно взялися до діла... Всіх виштовхали... Підходи було в мить очищено... двір теж...

Той, що сюсюкав, замерз і тремтів у своїй шубі. Було видно, що він квапиться й хоче якомога швидше все закінчити. Він вимагав, щоб навели лад... Його секретар шукав нове перо, оскільки своє в нього зламалося... Йому було незручно на лавці... Зала була занадто велика і волога, а вогонь зовсім згас... Він плескав у долоні... Знімав

свої рукавички й дмухав на руки. Смоктав пальці... Ніс у нього був аметистового кольору. Він знову вдяг рукавички. Згинався... тупотів ногами... Він ніяк не міг зігрітися... Всі папери лежали перед ним... Варто було йому подмухати, як вони відлітали... Секретар відразу стрибав за ними... Вони нічого не писали... Їм захотілося оглянути рушницю... Він сказав журналістам: «Оскільки ви вже тут, то сфотографуйте мені цю рушницю...» Й звернувся до бригадира: «Розкажіть мені все... Всю цю історію!..» Цей товстий виродок поводився тепер зовсім не так нахабно, як з нами! Він радше мимрив... Власне, він нічого до стоту не знав... Я одразу це зрозумів... Він вийшов разом із суддею, і вони трохи потинялися двором... Поговоривши, повернулися в кімнату... Шепелявий усівся... Настала моя черга говорити... Я тут-таки все й розповів... те, що я знав, звичайно... Він не особливо до мене дослухався... «Як тебе звуть?» Я сказав: «Фердінан, народився в Курбевуа». «Вік?..» Я відповів. «А чим займаються твої батьки?» Я і це сказав... «Добре! — вимовив він, залишайся тут. А ви?..» — звернувся він до старої.

— Розкажіть мені про себе, та пошвидше... — він не міг усидіти на місці... І весь час ходив туди-сюди... Він не відчував своїх ніг... Але він даремно тупотів... Ця утрамбована земля була як лід! Особливо така сира, як наша...

— О! Лікарю! Мої ноги!.. Тут що, ніколи не розпалюють вогню?..

Дрів більше зовсім не було... Жандарми все спалили!.. Він поквапив стару з її оповіддю.

— О! Мені цілком зрозуміло, що ви знаєте не надто багато! Тим гірше! Тим гірше! Пізніше ми в усьому розберемося!.. Відкладемо це до Бове!.. Давайте! Давайте! Йдемо!.. Лікарю, ви бачили тіло?.. Що ви про це скажете?.. Га? — вони відійшли удвох, і все почалося спочатку... Вони щось обговорювали на кухні... Перебували там хвилин з десять... потім повернулися...

— Ось, — сказав шепелявий... — Ви! Дружина! Дружина Куртіаля! Ні! Де Перейр! Ні?.. Чорт!.. Ви поки вільні!.. Але вам потрібно буде приїхати в Бове! Мій секретар призначить вам час!.. Завтра я пришлю за тілом!.. — він повернувся до журналістів: «Можливо, це самогубство! Розтин покаже. Ви всі вільні. Загалом, там подивимося... А ви, — це було вже до мене, — ви можете їхати!

Ідіть! Повертайтеся до себе!.. До ваших батьків!.. Залиште свою адресу в секретаріаті! Якщо будете мені потрібні, я вас викличу! Ось! Ідіть! Ідіть! Бригадире! Ви залишите тут жандарма, еге ж?.. Одного! До завтрашнього ранку! До приїзду карети швидкої допомоги! Йдемо! Швидше до секретаріату! Йдемо! З газетами все закінчили? Виженіть звідси всіх репортерів!.. Тут не повинно бути нікого, крім родини і чергового! Ось жандарм! На ніч! А ви не дозволяйте нікому входити... Нічого не чіпати! Нікому не виходити! Ясно?.. Ви мене зрозуміли?.. Добре! Йдемо! Йдемо! Швидше!.. Швидше! У машину, лікарю!..

Він весь час тупотів ногами!.. Він видзвонював зубами перед своїм ландо!.. Він більше не міг!.. Він просто здихав, незважаючи на свою накидку та величезну козячу шкуру, в яку кутався з головою... І вже поставивши ногу на сходинку:

— Кучере! Кучере! Ви мене чуєте? Їдьте швидше!.. Зупиніться в Сердансі! Біля крамнички «Тютюн»!.. Тої, що ліворуч!.. Після переїзду! Ви ж знаєте, де це?.. О! Лікарю! Ніколи в житті я ще так не мерз!.. Мені тепер і за місяць не відігрітися!.. Вперше за цю зиму!.. О! Не знаю, що б я віддав за склянку грогу! Ви не уявляєте!.. Я ледь не задуб у цій халупі!.. Ви бачили цей льодник?.. Це неможливо! На вулиці навіть краще! Неймовірно! О! Труп там добре збережеться!..

Перш ніж від'їхати, він ще раз висунув голову зі свого просторого пальта... І подивився на ферму... жандарми віддали честь!.. Кучер хльоснув коней... і ті вихором помчали до Персана!.. Поліцаї, секретар і цивільні не стали більше чекати! За п'ять хвилин вони рвонули слідом... Журналісти повернулися... і ще трохи поклацали фотоапаратами... Ці жевжики все розуміли! О! Вони були чудово обізнані!.. В усіх цих справах...

— Ну ж бо! Ну ж бо! — сказали вони нам. — Не треба з ними зв'язуватися... Ви тут абсолютно ні до чого!.. Все це — темний ліс... Звичайні формальності! Тільки про людське око! Для форми! Вам нічого боятися! Вони вас відразу ж відпустять! Усе це напускне! — Але стара все одно засмутилася...

— Та ми їх вже трохи знаємо!.. Не вперше стикаємося з ними!.. Якби вони мали справжні підозри, вони б затрималися набагато довше! Ба більше! він би вас про-

сто забрав!.. О! Тоді б він ні секунди не вагався! Його всі знають. Якби в нього була хоч найменша підозра! Він би вас ні за що не відпустив! О! До того ж був би обшук! О! Не дай Бог викликати в нього підозру! Він не з тих, що ширяють думками у хмарах... О! у нього мертва хватка! з ним годі жартувати!

— Значить, пане, ви абсолютно впевнені, що він не повернеться?.. І це не лише через холод?.. Може, він через це поїхав?..

— Га? Ну очі ж його не примерзли! О! Ви можете бути спокійні! Це просто смішно! Та ми точно знаємо! О! леле! Викиньте це з голови! Він марно приїздив! О! Так! Напевно, це його розлютило! — такою була загальна думка...

Вони сіли на свій віз... і вже завели мову про жінок... Їхати їм довелося повільно... У них сильно тріщали осі... Ще й народу напхалося забагато... Там були навіть журналісти, що спеціально приїжджали з Парижа... Всі дуже шкодували про цю подорож... А оскільки стара і досі чіплялася до них із запитаннями, врешті-решт вони закричали всі хором:

«Це не злочин!.. Трам! Там! Пам!»

«Не злочин!.. Там! там! пам!» І затупали по підлозі ногами... Це їх дуже розвеселило. Вони затягли сороміцьку пісеньку про татуся Дюпанлу... й поїхали геть!

* * *

Жандарм, що залишився на варті, знайшов на хуторі біля водопійного жолоба абсолютно порожню халупу, куди міг поставити свого коня. Йому сподобалося це місце... У нас у стайні було справжнє звалище... Все просочилося вогкістю... Протяги свистіли, як ураган!.. Його коневі там було погано... Він хилитався й трясся від холоду!.. Він повів його на нове місце... А потім знову повернувся... перед обідом... І сказав нам...

— Послухайте! Ви, нероби! Можете ви посидіти спокійно?.. Я маю сходити в Тун!.. — Це було містечко по той бік лісу Берло... — Маю піти за вівсом! У мене сумка порожня! Там живе моя своячка... Вона продає тютюн... Можливо, я залишуся там на вечерю... І повернуся трохи згодом... але не пізніше десятої... А ви залишайтеся

тут! Тільки без жартів! У мене немає ні зернини вівса!.. А взагалі-то, послухайте, я візьму із собою конячку... У неї відвалилася підкова... Зайду до коваля... І повернуся на коні... раніше... Ви все зрозуміли? Га?.. Нікого не впускайте! Второпали?.. — йому вочевидь було нудно з нами... І він хотів звалити... «Бувайте здорові!» — сказали ми... Він пішов повз нас зі своїм конем на повідку... Я бачив, як він віддаляється... Надходила ніч...

Ми сиділи зі старою в цілковитій мовчанці... Я дочекався, поки зовсім стемніє, і вийшов... за дровами... Вирвав з огорожі одразу три штахетини... І наколов з них трісок... Але вони сильно димілі... Були занадто сирі. Я сидів поруч зі старою... І був задоволений, що ми нарешті зігріємося. До повного комфорту було далеко! Доводилося мружити очі! Їх виїдав ядучий дим... Після розмови з журналістами вона опам'яталася... Але ще наче була трохи збуджена.

— Що ти думаєш про поліцаїв?.. Вони нічого нам більше не скажуть? Тобі не здається, що вони ще щось замислили?.. Ти чув, як вони мене допитували?.. Ти ж бачив усе... Ось так, ні з того ні з сього! О! Що ти думаєш з цього приводу? Га? Ну ж бо! Кажи!

— Які такі поліцаї?..

— Отакої! Як це які?..

— О! Бригадир, — це просто огрядний цап!.. Як він стушувався! Перед цими чиновниками!.. Одразу ж... Став тихше води, нижче трави!.. Місця собі знайти не міг!.. Йому нічого було сказати!.. Він нічого не бачив, цей поліцай!.. І про що йому було говорити?.. Журналісти ж сказали... Ви самі бачили!.. Й вони помітили... А вже вони добре знають цю контору! вони б нас попередили... Шепелявий їм не подобається... Це тільки припущення... Дурниця!.. І нічого більше!.. Вони не пішли б, як бовдури... якби вважали, що можуть нас забрати! О!.. Точно!.. Вони були б ще тут! Це ж очевидно!.. сорок два проти одного!.. Ви ж самі чули!.. Шепелявий! Коли він вийшов?.. Що він сказав іншим?.. «Це самогубство!..» І все! Це ж ясно як Божий день! Лікар теж у цьому переконався!.. Я чув, як він сказав маленькому поліцаю: «Знизу вгору, друже мій! Знизу вгору» Це точно!.. Без жартів!.. І ось! Не потрібно нічого вигадувати!.. Годі вже!..

— О! Мабуть, твоя-таки правда! — тихенько відповіла вона мені... Але вона ще й досі не була впевнена... Вона не дуже мені довіряла...

— Як вони його поховають? Спершу зроблять розтин? А потім? Навіщо? Га?!. Ти не знаєш? Може вони хочуть щось знайти?

— Цього я не знаю...

— Я б хотіла, щоб його перевезли в Монтрету... Але це надто далеко... Тому вони й повезуть його в Бове... Значить, похорон буде там!.. Я б воліла скористатися похоронним бюро... Я їх попрошу про це... Гадаєш, вони погодяться?

Цього я теж не знав...

— Я от думаю, скільки може це коштувати в Бове?.. Просто в каплиці?.. За найнижчим розрядом?.. Напевне, не дорожче, ніж в іншому місці. Ти знаєш, він не був віруючий, але все-таки... Його добряче помучили! Трохи почестей йому не завадить... Що вони ще збираються з ним робити?.. Вони що, і так не бачать?.. У нього ж нічого немає в тілі, у бідолахи!.. Оскільки все в голові... Це ж видно з першого погляду. Боже мій! Це просто жахливо... — вона знову почала скімлити...

— А! Фердінане! Любий мій!.. Коли я думаю, що вони могли припустити таке!.. О! О! Потім... Ти знаєш... Якщо вже вони тут були... вони б не стали особливо церемонитися... А я! Мені! Мені байдуже!.. Тепер... Але тобі? Ти розумієш, що все закінчено?.. Ти, мій бідний малий, то зовсім інша річ... Тобі потрібно захищатися!.. У тебе ще все життя попереду!.. Тобі набагато складніше!.. Ти тут ні до чого... Навпаки!.. Боже мій, навпаки!.. Буде краще, якби вони взагалі дали тобі спокій... ти поїдеш зі мною в Бове?..

— Якби я міг... я б поїхав... Але я не можу... Мені не можна їхати в Бове!.. Адже цей шепелявий сказав: «Ви маєте повернутися до своїх батьків!..» Він повторив це двічі!..

— О! Тоді не варто нариватися на неприємності!.. Йди, мій малий! Йди! А що ти робитимеш, як повернешся?.. знову шукатимеш щось нове?..

— Та мабуть!..

— Мені теж доведеться що-небудь підшукувати для себе... Звичайно, якщо вони мене відпустять... О! Фердінане! Варто мені про це подумати!.. — на неї на-

йшло якесь натхнення... — Йди сюди... Я хочу тобі дещо показати!.. — вона повела мене на кухню... видерлася на стілець, по пояс залізла в якусь віддушину і почала нишпорити в кутку... Вона відсунула велику цеглину... Згори посипалася сажа... Вона почала торгати ще один камінь, зрушила його... витягла... а з дірки вона дістала банкноти... й кілька монет... Я нічого не знав про цей сховок... І Куртіаль, звичайно, теж... Там виявилося сто п'ятдесят франків і ще кілька монет по п'ять франків... Вона відразу ж впихнула мені п'ятдесятифранковий білет... А решту знову заховала...

— Я залишу собі сто франків і монети... Еге ж? Це мені згодиться на дорогу... і витрати на церкву... Якщо я пробуду там днів п'ять-шість... Це ж не може тривати довше?.. Мені вистачить!.. Як ти гадаєш?.. А ти? У тебе є адреси?.. Ти пам'ятаєш усіх своїх господарів?..

— Я зразу піду до видавця... — відповів я... — Спробую знайти що-небудь у нього...

Вона знову почала длубатися в дірі, дістала звідти ще луї і дала мені... Потім вона знову заговорила про Куртіаля... але вже не так збуджено...

— О! Знаєш, маленький мій Фердінане!.. Що довше я про це думаю... То більше я згадую, як він тебе любив... Він, звичайно, цього не показував... Ти ж його знаєш... Це було не в його натурі... Не в його природі... Він не любив нічого показувати... Він не був підлабузником!.. це ти добре знаєш... Але він весь час думав про тебе... У найкритичніших ситуаціях він мені часто це повторював!.. Усього тиждень тому!.. «Фердінан! Ти знаєш, Ірен, це людина, якій я довіряю... Він ніколи мене не зрадить!.. Він молодий! легковажний! Але цей хлопець вміє тримати слово!.. Він виконав свою обіцянку! І це справді так, Ірен! А це рідко трапляється!..» Я ніби чую, як він це говорить!.. О! Він цінував тебе!.. Він був твоїм найщирішим другом!.. Так! Повір мені!.. І все ж, бідолаха! Часом він бував підозріливим! він спізнав так багато горя!.. А як часто він помилявся! Двісті тисяч разів!.. І просто нерозумно іноді!.. Так, він міг і розлютитися!.. але ніколи він мені не сказав жодного кривого слова про тебе!.. Жодного разу!.. Одні похвали... Він хотів тобі віддячити... Але не

зміг!.. Життя було занадто тяжке... Але він мені говорив, коли ми розмовляли з ним... «Почекай, наберися трохи терпіння!.. Я віддячу цьому хлопчині!..» О! він чудово тебе розумів... Ти не уявляєш, як він добре до тебе ставився...

— Я теж, я теж!..

— Знаю, Фердінане!.. Я знаю. Але ти — це зовсім інша річ... Ти ще дитина, на щастя!.. Ти ще не бачив справжнього горя! Тепер ти бачиш, як буває в житті... Це лише початок... Тобі ще не зрозуміти...

— Він вас теж любив... — сказав я... — Він мені часто говорив... Яку велику прихильність він почував до вас і що без вас він просто ніщо... «Ти бачив мою дружину?» — запитував він мене...

Я трохи передав куті меду... Мені хотілося її втішити... І я робив усе, що міг... Тут вона перетворилася на справжній фонтан...

— Не плачте! Не плачте!.. Ще не час!.. Вам тепер потрібно триматися... Ще не все скінчилося... У вас ще буде бесіда в Бове... Можливо, вам доведеться захищатися!.. Вони не терплять сліз... Ви ж бачили це!.. Мені теж доведеться захищатися. Ви ж самі сказали...

— Так! Ти правий, Фердінане!.. Ох! Ох! Так, це правда... Я ненормальна... Я звичайна стара дурепа!..

Вона намагалася заспокоїтися... Й витерла очі...

— Але ти ж знаєш, він тебе дуже любив... О! Я запевняю тебе, Фердінане! Я говорю це не для того, щоб зробити тобі приємність... Ти ж це знав, чи не так?.. Ти серцем відчував, що в нього всередині... незважаючи на те, що іноді він був жорстокий... і суворий з нами...

— Так! Так! Я знав!..

— А тепер, коли він наклав на себе руки... Це страшно! Ти розумієш? Я не можу повірити в це!.. Це неймовірно!.. — Вона ніяк не могла відволіктися від цього...

— Фердінане! — почала вона знову... — Фердінане! Послухай... — вона підбирала слова... І не могла знайти... — О! Так! Він довіряв тобі, Фердінане!.. І я довіряла... А ти ж знаєш його, еге ж? Він не вірив нікому...

Наші дрова майже зовсім догоріли... Весь будинок був у диму. Вони тріщали... і поступово згасали... Я сказав старій: «Піду сходжу ще за дровами, треба розпалити піч!» І вирушив до сараю... Якщо там і не знайдеться

сухої в'язанки, я збирався відірвати пару дощок від внутрішньої перегородки... Я зазирнув у двір... і на повороті, проходячи повз криницю, я поглянув у бік рівнини... й помітив щось схоже на людину... «Не може бути, щоб це був жандарм... Не міг же він так швидко повернутися?.. — подумав я. — Це просто хтось вештається... Якийсь злодійчук... Гаразд, — сказав я собі, — йому пощастило!»

«Гей там! — закричав я... — Що ви тут шукаєте, друже?..» Він нічого не відповів... і втік... Тоді я повернувся і навіть не пішов до сараю... Мені в голову полізли різні думки... І я сказав собі: «Чорт забирай! Чорт забирай! Відступаємо!..» Я швидко відірвав штахетину... «Годі!..» І побіг... Коли я повернувся... то запитав у старої:

— Ви нікого не бачили?..

— Ні!.. Ні... — сказала вона...

І саме у цей момент у вікні навпроти, за два кроки від себе... я помітив фізіономію, яка витріщилася на мене... крізь скло... чиюсь здоровенну довбешку... Я бачив капелюх... і губи, що ворушаться... Але не чув слів... Я взяв свічку, підійшов і навстіж відчинив вікно... Отакої!.. Я одразу ж упізнав його!.. Це був наш канонік, Господи Боже мій!.. Флері!.. Це він!.. Божевільний!.. Точно!.. Чорт забирай!.. Звідки він узявся?.. Звідки прийшов?.. Він щось бурмотів... Він буквально захлинався... жестикулював!.. Він був щасливий знову бачити нас разом!.. Своїх друзів!.. братів!.. Він заліз у вікно... і опинився в кімнаті... Він не міг стримати своєї радости!.. Він танцював!.. і стрибав навколо столу... Стара вже забула його самого і його ґрандіозні плани!.. Невеликий провал у пам'яті...

— Це Флері!.. Тільки погляньте! Точно! Це Флері!.. Божевільний Флері! Ви що, не бачите?.. Придивіться гарненько!..

— О! Правда, їй-богу!.. О! Це точно!.. О! Пане кюре!.. О! Вибачте мені!.. О! Отже, ви дізналися? О! Ну так, це ви!.. О! Але я божеволію!.. О! Я вас!.. О! Але я вас впізнаю! О! я зовсім вас не впізнала!.. Ви ще не знаєте, що сталося?..

Але такі дрібниці його не хвилювали!.. Він далі собі танцював! Стрибав!.. Плигав!.. Не звертав на нас уваги... Він зробив великий пірует!.. І маленькими стрибка-

ми... задкуючи назад... спурхнув на стіл... Потім знову затрусився... і різко стрибнув... Вся його сутана була в болоті... від пахв... аж до вух!.. О! Звичайно, він щойно з поля!.. Нам стало трохи не по собі! О! Як він вирядився!.. він весь був обвішаний... приладдям піхотинця, на повну викладку... дві сумки! Два бідони! Три казанки! І вгорі на стрічці величезний мисливський ріжок!.. Усе це гриміло при кожному його кроці... Він жодної секунди не стояв на місці!.. найбільше його дратував капелюх... Він сповзав йому на очі... капелюх був великий, рибальський, схожий на таріль... Але то було ще не все!.. Вся сутана була обвішана орденами й медалями. Було кілька орденів Почесного леґіону. А ще важке розп'яття, Ісус із слонової кістки, що теліпався на довгому ланцюгу... І все це було брудне... Наш милий канонік обвішався таким вантажем, що піт з нього стікав струмками... як з лійки... його сутана ззаду вимокла вся згори донизу... Вона вся була в патьоках...

Стара хотіла його заспокоїти... Вона намагалася вплинути на нього, переконати... Це було її улюблене заняття... Я робив їй знаки... щоб вона не чіплялася до нього... може, він піде сам... тільки не треба його хвилювати... Але вона не слухала мене... Вона була щаслива, що знову його бачить... Коли вона заганяла його в кут, він гарчав як звір... впирався в стіну, нахиливши голову, і готувався до кидка... Він нічого не слухав... і, притискаючи пальці до губ, показував їй: «Тсс! Тсс!..» Він озирався не надто доброзичливо... Він був вочевидь зацькований, цей бідолаха...

— Ви нічого не знаєте, отче?.. Я бачу, що ви не знаєте!.. О! Якби ви його бачили!.. О! Якби ви знали, що з ним стало!..

— Тсс! Тсс!.. Пан де Перейр?.. Пан де Перейр?.. — тепер він вимагав від неї відповіді... — Га? Пан де Перейр?.. — він схопив її за плечі та сопів їй просто в обличчя... У нього звело судомою рота... Він так і залишився перекошеним... І лише поступово повернувся до нормального стану...

— Але його більше немає, пане кюре!.. Ні! Його більше немає! Отже, ви нічого не знаєте!.. Його немає тут, бідолахи!.. Його більше немає тут, нещасного!.. Так ось у чому річ!.. Вам ще не сказали?..

— Швидше!.. Швидше!.. — він підштовхував її...

— Але він же мертвий!.. Його більше немає!.. Я ж вам сказала... — вона заговорила рішучіше...

— Я хочу його бачити!.. Я хочу його бачити!.. — він стояв на своєму... — Це дуже терміново!.. Тсс! Тсс! Тсс! Швидше!.. Швидше!.. — він знову навшпиньки оббіг навколо столу! Зазирнув вниз і ще в комин... Відчинив обидві шафи... Вирвав у нас ключі... й відкрив дерев'яну скриню... вивернув усі петлі... Він був у нестямі... Він не терпів, коли йому суперечать... у нього сіпалися губи...

— Пане кюре!.. Пане кюре!.. Не робіть цього!.. — вона намагалася його переконати...

— Фердінане! Благаю тебе! Скажи панові кюре!.. Це ж правда, мій хлопчику, що він помер? Скажи це пану кюре!.. — вона вчепилася в його сумку...

— Погляньте на ворота, там написано!.. Хіба це неправда, Фердінане? «Хай щастить»...

Вона чіплялася за його мисливський ріжок... А він тяг її за собою... Господиню, стіл, стільці, тарілки!..

— Досить! Досить! Це нахабство! Всі знахабніли! Знахабніли всі! Директор!.. «Майстротрон», Куртіаль! Ви чуєте?.. Тільки він!.. Ви чуєте мене?.. він знає!.. він все знає!.. «Майстротрон»! Там! Там!.. Я довго чекав цього моменту!.. Він хоче мене негайно бачити!.. Побачення!.. Побачення!.. — Він був у нестямі від люті... Вона відскочила до стіни... — Годі! Я хочу поговорити з ним!.. Мені ніхто не завадить! Хто?.. — він задер свою сутану... і почав порпатися в усіх кишенях... витягав звідти папірці... крихти, обривки газет... Він так і залишився стояти на колінах, щось бурмотів і перераховував... усі свої папірці, один за одним... він їх розглядав... знову складав... Скачував з них кульки...

— Тсс! Тсс! — почав він знову... (він не хотів, щоб ми рухалися). — Ось він!.. Це справжній!.. Так? Ти бачиш?.. Справжній манускрипт фараона!.. Так!.. — він ущипнув мене. — Ось! Юначе!.. — він тицьнув мені в долоні... якусь грудочку!.. Дві грудочки!.. — Пане директор! Пане директор!..

Чорт забирай! У нього знову почалося... Він знову очманів!.. Роззирнувся й застрибнув на стіл... і знову став кликати Куртіаля, і відлуння вторувало йому!.. він схопив мисливський ріг... і почав із силою дути в нього, потім пролунали хрипкі звуки, квакання та хрипи!..

— Він прийде!.. Він чує мене! — він повторював це разів з десять або двадцять... схопив мене за костюм, плюнув мені просто в обличчя і важко задихав у вухо... від цієї тварюки добряче тхнуло... Уривками, поступово він все-таки розповів, як він сюди потрапив... Він вийшов у Врі-Контровер, на зупинці «Департамент», за двадцять два кілометри від Блема! «Вони» переслідували його, «вони» — так говорив він, присуваючись до мене зі своєю балаканиною.

— Тсс! Тсс!.. — знову повторяв він... — Усесильні!.. Так! Так!

Він обернувся до вікна... Щоб подивитися, чи не прийшли вони? Сховався за віконницями... Потім знову підскочив... І почав оглядати всі підходи... Він надзюрив у камін... І не застібаючись... Знову повернувся до віконниць... Мабуть, він побачив тих, всесильних... засопів... захрипів, як дикий кабан...

— О! О! — звернувся він до мене... — Ніколи! Рр!.. Рр!.. Ніколи!.. — він нахилився до мене... замахав кулаками перед моїм обличчям...

Як сильно змінився цей тип після Пале-Рояля... Яким він став жорстоким!.. Неначе в ув'язненні його годували скорпіонами... Чорт забирай! він став просто нестерпним!.. Ніби випив сірчаної кислоти!.. Його годі було зупинити!.. Він ходив туди-сюди!.. Дерся на стіни!.. Погрожував... волав!.. Ми зі старою вже просто мовчали... Настільки ми були вражені... Цей буйний кюре починав сильно мені набридати... Я із задоволенням заспокоїв би його ударом ззаду!.. Я завважив годящий кілок біля вікна... Він правив нам за кочергу... Зі здоровенним наконечником... і чудовою чавунною ручкою... Йому б цього цілком вистачило... Ще одне вбивство... я на мигах показав мамусі, щоб вона на секунду відійшла... і притулилася до стіни!.. Чорт забирай! Усе ж було б краще, аби він сам замовк... і мені не довелося його чіпати... Боже мій, дідько б його вхопив!.. Яка потвора!.. Йолоп!.. Хоч би вже цей брудний засранець перестав діймати нас... У нього була манія... Він не вірив тому, що йому говорили... Був упевнений, що від нього ховають директора... Зрештою, вже не було сил його терпіти... Я сказав старій:

— Тим гірше! Досить! Він не заткнеться!.. *Because!* Я йому таки покажу...

— Не роби цього, Фердінане!.. Не роби цього! Благаю тебе!..

— Ні! Ні! Може, це його протверезить... тоді, можливо, він збагне?.. Ця брудна скотиняка просто зациклилася... саме на цьому... гуртом ми викинемо його надвір!..

Він далі все перевертав, усюди ліз!.. навіть підняв стіл, важкий, як монумент!.. Був надзвичайно дужим, сволота!..

«Директоре! Директоре!.. — замекав він... — Я дав усе! Я!..»

Він знову опустився на коліна і почав цілувати розп'яття... Кілька разів перехрестився... І знову впав у екстаз... Він розвів руки в боки. Він сам був розп'ятим... А потім раптом підхопився, як пружина... І подибав навшпиньки!.. Підвів очі до стелі!.. Й знову взявся все розкидати...

Стара вчепилася в мене, вона не хотіла, щоб я показував... у кухні... Вона робила мені знаки... «Ні! Ні!» З мене годі... Я був ситий цим по саму зав'язку.

— Ходи сюди! — схопив я його за мисливського рога... і гоп! штовхнув до кухні... О! Брудний покруч!.. Він нам не вірив!.. Ні!.. Він сам у цьому переконається, скотина... Всі психи однакові... їм не подобається, коли їм суперечать... «Давай! Давай! Ходи, тупаку!..» — я штовхнув його в дупу!.. Ну, зараз він у мене постриба є!.. Тепер він пручався!.. О! Я теж розлютився!.. Він упирався! І невдоволено бурчав! Я тяг його в глиб коридору...

— Гоп!.. Візьміть свічку, пані, навіть дві... Треба, щоб він гарненько все розгледів... Щоб він все побачив... І відчепився від нас!..

Коли ми зайшли в кухню, я став на коліна... нахилився... й тицьнув його носом... просто в тіло, загорнуте на землі в покривало... Це він мав зрозуміти... Я поставив поруч ще одну свічку...

— Ну що, ти добре роздивився? Відповідай, йолопе!.. Більше не будеш до нас чіплятися?.. Га? Це точно він?.. Упізнаєш? Ні...

Він підійшов... Принюхався... З острахом озирнувся... Поводив носом біля його ніг... ліг... і почав проказувати молитви... Без зупинки... А потім раптом замовк... Подивився на мене... і знову завів свою молитву...

— Ну що? Побачив? — запитав я... — Ти все зрозумів, скажи, телепню? Заспокоївся? Тепер уже підеш?.. Ти зникнеш, нарешті, звідси?..

Але він і далі сопів над трупом... Тоді я схопив його за руку... й хотів відтягти його назад... Я хотів, щоб він підвівся... А його раптом знову охопила лють!.. Він ударив мене ліктем!.. Просто по коліну!.. От, виродок! А! Мені було дуже боляче!.. У мене прямо іскри з очей посипалися!.. А! Я мало не прибив його на місці... Цей брудний покруч розлютився!.. Я готовий був розчавити цього таргана!.. Але стара мені завадила... Вона зробила це від щирого серця... з найкращими намірами. Вона намагалася привести його до тями...

— Ви ж бачите, пане канонік! Ви ж чудово бачите, що він мертвий!.. Ви нам завдаєте зайвих неприємностей!.. Ось і все!.. Цього бідолашного більше немає з нами!.. Жандарм нам заборонив!.. Він не хотів, щоб сюди хтось заходив... Ми обіцяли!.. Через вас нас покарають!.. Обох, Фердінана й мене. Навіщо все це?.. Ви ж цього не хочете?..

Тим часом я вирішив: «Ну гаразд, дурне вим'я! Раз він не вірить нам... Я покажу йому все... Раз йому недостатньо того, що побачив!.. Потім я викину його на дорогу!.. Він цього не витримає!..»

Я підняв кутик покривала... підніс свічку... і відкрив усе це чудове місиво...

— Ти сам хотів подивитися! Може, тепер до тебе дійде...

Він теж став навколішки, щоб роздивитися... Я знову повторив йому:

— Ну що, старий дурню? Ти йдеш?.. — і потяг його... Він не рухався... впирався... Й не хотів іти... Він жадібно нюхав м'ясо...

«Гм! Гм!» — він розчервонівся!.. О! Його охопило дике збудження... Він геть знесамовитів... Трусився всім своїм тілом... Я хотів закрити тіло... Годі!.. Але він вчепився в матерію... О, щосили! Він не хотів, щоб я його закривав!.. Він запустив свої пальці в рану!.. Вчепився двома руками в м'ясо... Він ліз у всі дірки... Рвав краї!.. порпався в нутрощах... І застряг! Його зап'ястя потрапили між кісток... Пролунав хрускіт!.. Він намагався вивільнитися... Й бився, як у пастці... Щось порвало-

ся... Все навколо було забризкане мозком і кров'ю!.. Звідусіль струменіла якась рідина!.. Нарешті він вирвав свою руку... Ця каша потрапила мені прямо в обличчя!.. Я нічого не бачив... Справді нічого!.. Я замахав руками!.. Свічка згасла!.. Він і далі щось волав!.. О! Треба було його зупинити!.. Я не бачив його!.. Раптом я наштовхнувся на нього!.. І стрибнув... Я розлютився не на жарт!.. Вдарив його!.. Він відлетів!.. І влип у стіну... Бух! Чвирк! Я кинувся за ним... Але тут мені щось спало на думку... Я пригальмував і зупинився!.. Треба бути обережнішим!.. Чорт забирай!.. Бракувало лише, щоб він врізав дуба під час бійки!.. Я протер очі! І цілком оговтався!.. Необхідно, щоб він зараз же забрався звідси. Я не хотів його більше бачити!.. Я пхнув його ногою в бік... Він підвівся... Так було навіть зручніше! Я щосили зацідив йому просто в пику... Це одразу привело його до тями... Стара вилила йому на довбешку цілу цеберку крижаної води... Він почав щось бурмотіти і стогнати... Здавалося, все йде, як треба!.. Але раптом він знову обм'як усім тілом... От, зараза!.. Бух... Він розпластався й забився в судомах... А потім зовсім перестав ворушитися!.. О! Брудний виродок!.. Так він недовго протягне!.. Я визирнув з дверей... А потім ми вдвох перетягли його на узбіччя дороги... Ми не хотіли, щоб він залишався тут... І нам його приписали як безкоштовний додаток!.. А якби жандарм знайшов його в домі?.. Та ще й без свідомости?.. У нашому повному розпорядженні! О! Це було б славно!.. Ми би добряче влипли!.. Взагалі було б краще, аби ніхто не знав, що він тут був!.. Нічого не знаємо, нікого не бачили!.. Привіт! Не на тих напали!.. О! На вулиці! Свіже повітря!.. якраз те, що потрібно тому, хто без тями! Однак він невдоволено бурчав... І сопів у багнюці... Ми швидко повернулися... й зачинили двері на замок... Дув сильний вітер... Я сказав старій:

— Нам не треба більше витикатися... Навіть якщо він буде кликати!.. Ми нічого не чули!.. Коли прийде той жандарм?.. Ми вдаватимемо із себе ідіотів, і квит! Ми його не бачили! Нічого не знаємо!.. Ось!.. Якщо він його знайде, нехай сам з ним і розбирається!..

— Добре!.. — вона все зрозуміла... — Вирішено!..

Минула приблизно година... Може, трохи більше... Я прибирав на кухні... Стара принишкла біля вогню...

— Не дивіться сюди!.. Не озирайтеся!.. Я сам усе приберу!.. Пильнуйте за тим, що відбувається надворі!.. — я знову поклав труп... Сяк-так поправив підстилку... Кров і далі сочилася крізь полотно... Я приніс трохи сіна... І розкидав його всюди... Абияк витер усі калюжі... Підклав йому солому під голову... як подушку... Але найгірше було з бризками!.. Плями були навіть на стелі... скрізь поприлипали згустки!.. це було справді жахливо!.. Я намагався зішкребти все це... Пройшовся ще й віхтем... Але сліди все одно залишалися... Тим гірше!.. Пора було з цим кінчати!.. Я взяв свічки!.. І вийшов! Ми зі старою сіли поруч... і стали думати... Оце так-так!.. Жах... Я знову згадав усе це!.. А якщо жандарм помітить?.. Дізнається про бійку?.. Ну й влипли! Що він буде робити?.. Особливо якщо знайде кюре без свідомости на краю дороги!.. Це буде дуже славно!.. Чорт забирай!.. Цей клятий поліцай досі не прийшов... У своячки він, мабуть, нажерся до скону!.. Нестерпне чекання!.. Ми лягли на землю!.. Поклали трохи сіна... Я мовчав... Просто розмірковував... Здавалося, що ніч ніколи не закінчиться!.. Про сон годі було й думати, настільки я був схвильований... Ніколи я так не хвилювався... Раптом я почув фанфари... Боже мій, чорт би його взяв!.. Так і є! Це мисливський ріг!.. Звуки долинали з долини... Не дуже здалеку! Я сказав собі: «Це він!.. О, брудна тварюко!» Я зразу впізнав це кавкання! Знову все спочатку! він припреться сюди!.. О! Йолоп! О! Сволота!.. Він розбудить усі урагани! Всі бурі й смерчі!.. Своїм довбаним ріжком! Хай йому чорт! Годі! Та незважаючи ні на що... Той дув у нього щосили!.. О! Який концерт!.. О! О! Не щодня зустрінеш такого кюре... О! Це якийсь маскарад! Бордель! Брудний покидьок!.. Кришка для унітазу!.. Які судоми! Я бачив їх на власні очі!.. А тепер, Боже мій! Ні! Хоч як це огидно, але хай вже краще він булькає!.. Значить, він прийшов до тями!.. Мабуть, він щасливий!.. Це доказ того, що він не здох! А! Покидьок! «О! завив! завив! Кострубата срака! Я б сам зіграв тобі на тромбоні!..» О! Він непогано відновив дихання!.. Та-ті-то! Та-ті-то! Ну й сволота! О! Гидотне кумкання!.. Ось знову! Краще б він врізав дуба! Так! Доводилося це визнати! Чорт би його забрав! Але це було так гидко, як відрижка! Як кишкові кольки! О! Цей мисливець своєю

музикою збирався нас остаточно довести до сказу!.. Він уже не зупинявся!.. Ні на хвилину! Дув дедалі сильніше!.. Годі тут помилитися! Звичайно, це був наш божевільний!.. Його гудіння тривало до пів на сьому!.. був уже ранній ранок, коли у вікно постукали... Жандарм!.. Нарешті повернувся... Прийшов саме вчасно... Сказав, що ночував у Блемі... Поруч з конем... Він не зміг підкувати його в Туні... було вже надто темно... І він не знайшов кузні...

— Хто це грав на ріжку у вас в долині? Всю ніч?.. Ви нічого не чули?.. — відразу запитав він у нас...

— Ні!.. На ріжку?.. О! Ні!.. — відповіли ми. — Нічого не чули!.. Нічогісінько!..

— Так, це якось дивно... А старі мені сказали...

Він прочинив вікно... Кюре був тут як тут. Він стрибнув, як козел... Тільки й чекав цього моменту... Він знову кинувся на коліна посеред кімнати... і знову взявся за своє: «Отче наш, що є на Небесах!.. Хай прийде Царство Твоє!.. Хай прийде Царство Твоє!..» — торочив він...

Увесь час повторював це... Як фонограф... Бив себе в груди кулаками!.. весь тремтів... і стрибав!.. Він робив собі боляче... але не зупинявся ні на секунду... Весь кривився від болю... кривився, як людина, яку катують!.. «Хай прийде Царство Твоє!.. Хай прийде Царство Твоє!..» — волав він щораз голосніше.

«Ну і ну!.. Ну і ну! — жандарм просто отетерів, коли побачив таке... — А! Та це цивільний!..» Він не знав, що тут і думати... Це його просто приголомшило... Старої в кімнаті не було, вона варила нам каву... Видовище було ще те!.. Цей святий Антуан продовжував молитися, коли нам внесли кави... Він стрибнув на чашки... і хотів вихлебтати все!.. О! Він усією своєю масою навалився на стіл!.. І навіть намагався смоктати з носика кавника!.. він обпік собі всю пику... І сопів, як паровоз... Жандарм живіт надірвав від сміху...

«Та він, мабуть, божевільний, Господи!.. Тільки ненормальний!.. О! Це точно!.. О! Я вам кажу!.. Мені на це насрати!.. Мені до того байдуже!.. Психи — це не до мене!.. Мені до них немає діла!.. Нехай цим займаються доброчинні заклади!.. Але мені здається, що це не кюре... Він не схожий!.. Звідки б він міг узятися?.. Втік,

можливо?.. З лікарні?.. Та не з балу ж?.. Він не п'яний?.. Може, це маскарад?.. Але все одно, мене це не обходить!.. Якби це був дезертир, тоді інша річ! Тоді це була б моя парафія! Це був би мій обов'язок!.. Але у нього не той вік, чорт забирай!.. Гей! Отче! Скільки тобі років?.. Ти не хочеш мені сказати?..»

Той нічого не відповідав... і далі вилизував чашки...

— О! Та він спритний! Уміє пити навіть носом! О! Ти подиви! Гей, отче!.. У нього чудовий ріжок... О! Просто прекрасна штука!.. О! Цікаво, звідки він міг узятися?

* * *

Пізніше вранці в нашу діру ринула ціла армія цікавих! Я не міг зрозуміти, звідки вони всі взялися?.. У такому забутому Богом краї це було дивно!.. З Персана?.. Ніколи там не було стільки народу! В Мелуарі теж!.. Значить, здалеку... з інших округів... з інших сіл... Натовп був таким величезним, що випліскувався на наше поле... Стільки їх набігло... Вони всі не вміщалися на порозі. Нипали сусідніми полями, цілих два насипи було розтовчено під вагою людей... Їм хотілося все бачити, все знати, все перевернути... Лило як з відра... Але це їх зовсім не бентежило... Вони і далі залишалися тут і порпалися в гної... Зрештою вони заполонили весь наш двір... Звідусіль чулися хрипкі вигуки...

У першому ряду біля наших вікон утворилося щось на кшталт каре з бабусь! О! Це було дуже славно... Вони припали до наших віконниць, їх було не менше п'ятдесяти... Вони каркали голосніше за всіх... Здавалося, що хтось шкребе залізом по склу!

Нарешті приїхала обіцяна «швидка допомога»... Це вперше вона виїхала за межі міста... Шофер нам усе розповів... Велика лікарня в Бове якраз її придбала... Скільки вже було поломок!.. Три проколи один за іншим!.. І ще двічі витік бензину... Водієві слід було поквапитися, щоб він устиг повернутися до ночі... Ми схопили ноші!.. Кожний взявся за ручку... Не можна було гаяти ні секунди!.. З нами був і механік... його мотор міг заглохнути... Його не можна було вимикати!.. Зовсім! Ні

на секунду! Необхідно було, щоб він працював, навіть коли машина стоїть!.. Але через іскри, які постійно сипалися з мотора, це було дуже небезпечно... Ми пішли за Куртіалем!.. Довкруг юрмилися люди... Вони сильно напирали... Їх було так багато, на ґанку і в коридорі, що навіть за допомогою жандарма ми ледь їх розштовхали... Ми швидко повернулися з ношами і поставили їх на дві спеціальні рейки всередині машини... Вони повністю туди помістилися... Ми запнули великі чорні цератові фіранки... Все! Селяни замовкли і зняли свої кашкети... Всі селюки, молоді та старі, почали хреститися... стоячи по коліно в багнюці... Незважаючи на сильний дощ... Вони всі бурмотіли свої молитви... А згори так лило, Боже ж мій!.. Нарешті, шофер «швидкої » заліз на сидіння... Увімкнув запалювання... Пе! Пе! Тап! Пе! Пе! Тап! Пе! Пе!.. Жахливі відрижки!.. У мотор потрапила вода... Він пирхав з усіх трубок... Нарешті щось здригнулося!.. Він піддався... Ще раз... І завівся... Машина розвернулася й ледь зрушила з місця... А канонік Флері, коли побачив, що ця штуковина від'їжджає, стрибнув на цілих сто метрів!.. Він кинувся за нею. Вискочив на дорогу й помчав, виробляючи запаморочливі трюки... Він застрибнув їй на крило!.. Довелося втрутитися! І стягти його живосилом! Він відбивався, як дикун! Ми зачинили його в сараї!.. Але мотор, після того як його зупинили, більше не хотів заводитися!.. Довелося всім гуртом пхати машину до хребта плато... щоб мотор розігрівся... Потім «швидка» знову захрипіла й загарчала... Далі був спуск, майже три кілометри!.. О! Оце так спорт! Ми повернулися на ферму... і всілися на кухні... Трохи почекали... Поки всі люди втомляться й розійдуться... Далебі, дивитися більше не було на що... Але все одно ніхто не йшов!.. Ті, що були без парасольок, розташувалися в дворі... у сараї і почали розкладати їжу!.. Ми зачинили віконниці.

Подивилися, що ще з наших речей могло б нам прислужитися?.. Наприклад, з одягу... Варто сказати, що залишилося небагато! Стара знайшла шаль... і накрутила її на свої штани, які також перетворилися на лахміття, як і все інше. Спідниці у неї більше не було... Що ж до їжі, то на дні казана ще залишалося трохи свинячих шкірок, досить, щоб нагодувати песика... Ми його бра-

ли із собою на вокзал... На щастя, я знайшов за шафою для одягу вельветову куртку з кістяними ґудзиками!.. Справжній костюм сторожа мисливських угідь... Це діти його десь поцупили... Вони нікому про це не сказали...

У мене ще був светр... але в куртці мені було тепліше... Крім того, я одягнув свої незмінні велосипедні штани... А от з білизною було зовсім кепсько!.. Не залишилося навіть жодного клаптика!.. Черевики?.. Мої ще трималися, носаки у них були занадто вузькі, і я їх трохи розрізав... а зверху закріпив мотузками... Вони були м'які, але холодні!.. Мамуся насилу шкутильгала у своїх прогумованих повстяках... Вони добре вбирали воду!.. За допомогою мотузок вона обгорнула їх старими газетами... вона хотіла зробити собі справжні чоботи, які не спадали б з ніг... Персан був далеко!.. А Бове ще далі... Манни небесної чекати не доводилося!.. Ми приготували собі трохи кави... Жандарм ішов з нами... Він мав нас супроводжувати, він тримав за вуздечку коня, якого так і не встиг підкувати! Кюре теж хотів іти! Я вважав за ліпше, аби він залишився! Краще б його замкнути... Але як тільки він второпав, що його залишають самого, то зчинив жахливий ґвалт... Значить, це був не вихід! Припустимо, що ми замкнемо його в домі... А він візьме та розіб'є все вщент?.. А якщо він втече, цей несамовитий?.. Залізе на дах?.. Зірветься з комина?.. Зламає собі руки й ноги?.. Ну і кому від цього буде гірше?.. Кого тоді в усьому звинуватять?.. Звичайно, нас!.. Адже саме нас посадять у в'язницю!.. Тут годі було сумніватися!.. Я був змушений відчинити йому двері... Він кинувся до мене... І затис в обіймах... А тут ще песик кудись подівся... Ми витратили щонайменше годину на його пошуки... шукали в сараї, в полі... Його ніде не було... цього блохатого... Нарешті він прибіг... І ми могли вирушати...

Усі ці бовдури на вулиці не промовили ні слова, коли побачили, що ми йдемо... Вони не встигли й рота розтулити! Ми пройшли в них прямо перед носом... Вони заполонили навіть всі канави... Отже, ми вийшли на дорогу... Не можна сказати, щоб ми йшли шпарко... Ми ледь тягнули ноги... Волоцюга не відставав від нас. Він скакав то там, то тут... Цього кюре дуже цікавив наш маршрут... «Чи побачимо ми Шарлемань?..» — раз у раз запитував він. Він не розумів того, що йому відповідали!..

Але він не хотів розлучатися з нами... Відчепитися від нього було просто неможливо... Прогулянка його звеселяла... Він шкутильгав попереду з песиком... Скакав узбіччям... Дув у мисливський ріжок... Врешті наздогнав нас і приєднався до гурту... Він біг, як зебра... Під звуки сурми ми дісталися перших будинків... і зайшли в Перзан... Жандарм повернув ліворуч... його завдання було виконано... Далі ми мали виплутуватися самі... Він більше не потребував нашого товариства... Йому було з нами не по дорозі... Ми пішли на вокзал... І тут же дізналися розклад руху поїздів... Той, що вирушав до Бове, відходив за десять хвилин!.. За годину був потяг на Париж... Їй треба було на інший перон... Настав час прощатися... Ми нічого не сказали одне одному... Не давали жодних обіцянок... Просто обнялися...

— А! Ну! Ти колючий, Фердінане!.. — вона помітила мою щетину й пожартувала!.. Вона трималася мужньо. А в її становищі це заслуговувало на повагу... Вона навіть не знала, куди поїде... Проте я також. Так доводилося розплачуватися за всі наші біди!.. Це був кінець!.. А втім, це можна було передбачити... Нічого не скажеш...

Коли кюре опинився на вокзалі, то ніби аж трохи злякався... Забився в кут... і пас мене очима... Він дивився лише на мене... витріщивши свої баньки... Перехожі дивувалися, хто це такі?.. Він зі своїм ріжком... і в дивовижних штанях... І я в костюмі на мотузочках... Вони не наважувалися підійти ближче... Раптом продавчиня тютюнового кіоску впізнала нас... «Так це ж божевільні з Блема!» — сказала вона... Почалася загальна паніка... На щастя... підійшов поїзд на Бове... Це всіх відволікло... Товстуха кинулася разом з усіма... Вона перелізла через паралельну колію... І застигла в дверях з песиком Дюдюля... Вона помахала мені рукою!.. Я теж помахав їй!.. Коли поїзд рушив... Їй стало нестерпно сумно. О! Яка гидота!.. Вона вся скривилася, стоячи в дверях... А потім... «Хрр!..» — вирвалося в неї з горла... як у якоїсь тварини...

— Ердінане! Ердінане! — крикнула вона ще раз... на весь вокзал... над натовпом... та поїзд зник у тунелі... Більше ми не ніколи бачились... Ніколи... Потім я почув, що вона померла в Салоніках. Я дізнався це у шпиталі Валь-де-Ґрас 1916 року. Вона вирушила туди санітаркою

на облавку судна й померла від якоїсь зарази, я думаю, що це був висипний тиф...

Отже, ми залишилися удвох з каноніком на пероні, з якого вирушали поїзди на Париж. Він не міг утямити, чому ми тут... Але, на щастя, він більше не грав на своєму ріжку!.. Він боявся, що я кину його по дорозі... Щойно підійшов поїзд, як він заскочив у нього слідом за мною... Він переслідував мене до самого Парижа... Я ненадовго відірвався від нього на виході з вокзалу... Заскочив у інші двері... Але він одразу ж наздогнав мене, собака!.. Остаточно я спекався його на вулиці Лафаєтт... навпроти аптеки... Скористався сильним вуличним рухом... і застрибнув на ходу в трамвай... Я вийшов з нього не одразу... На бульварі Мажента... Мені хотілося трохи побродити на самоті... Подумати про своє майбутнє...

Я був дуже дивно вбраний... особливо для міста... Люди з цікавістю витріщалися на мене... Якраз о тій порі всі виходили з крамниць і контор... Було близько сьомої... Мій укорочений реґлан шокував їх... Я сів під дверима... Найнезвичайнішим було моє пальто... а також просторі штани, які робили мене якимось виродком! Я не мав можливости перевдягнутися. Сорочки я не мав! А штани трималися на мотузках!.. Шапки у мене теж не було... Лише маленький шкіряний картузик Дюдюля... Я ходив у ньому в селі, але тут це було неможливо... Я викинув його просто там, за дверима... Навколо було занадто багато перехожих... і я не ризикнув постати на тротуарі в такому фантастичному вбранні... Потрібно було почекати, поки народ трохи розсіється... Я дивився на людей, що йшли вулицею... Найбільше мене вразили автобуси, що недавно з'явилися... без імперіалів... і нові машини-таксі... Їх було більше, ніж фіакрів, і вони створювали жахливий шум... Я вже відвик від сильного вуличного руху... і він мене просто оглушав... Мене навіть почало піднуджувати... Я купив собі круасан і шоколадку... Час було йти... Я запхав їх у кишеню... Завжди, коли повертаєшся з села, міське повітря здається важким... Не вистачає свіжого вітру... Я думав, чи варто мені зразу повертатися в Пасаж?.. А якщо за мною прийдуть поліцаї?.. Той... шепелявий...

Я піднявся бульваром Мажента й знову опинився на вулиці Лафаєтт, тепер мені залишалося тільки спусти-

тися, це не так уже й далеко, вулиця Рішельє, потім Біржа... Треба було йти вздовж ліхтарів... О! Дорогу я, звісно, знав!.. Варто було повернути праворуч, і я опинився б біля Шатле поряд з продавцем птахів... Набережна квітів, Одеон... Це по дорозі до дядька... Знайти нічліг було не так уже й важко... Це нікуди не дінеться... Але як знайти місце?.. Ось що важко!.. Де взяти якусь одежину?.. Я вже почав ламати над цим голову!.. І потім, куди мені звернутися?.. Я вийшов зі свого сховку... Але замість того, щоб піти по бульвару, звернув на маленьку вуличку... І зупинився біля вітрини. Я помітив круте яйце... дуже апетитне... і сказав собі: «Я його куплю!» Я перерахував свої су... У мене ще залишалося сім п'ятифранкових монет, це притому, що я оплатив дорогу ще й для кюре... Я почистив яйце на прилавку і почав його їсти... Але майже одразу ж виплюнув... Я нічого не міг проковтнути!.. Чорт забирай!.. Усе застрягало в горлі... Напевно, я захворів... Морська хвороба... Я знову вийшов на вулицю... перед очима все хиталося... Тротуар... газові ліхтарі... крамниці... І я сам, звичайно, йшов, теж хитаючись... Я помітив поліцая... поквапно... звернув убік... і зник у якомусь підїзді... Мені зовсім не хотілося йти далі... Я сів на підстилку... І відчув себе трохи краще!.. Я сказав собі: «Що з тобою, ідіоте?.. Ти зовсім зледащів? Чи в тебе немає сил іти далі?» Я досі відчував нудоту... Вулиця лякала мене... коли я дивився на неї... з боків... праворуч... ліворуч... Усі фасади були закриті, скрізь було темно!.. Чорт забирай!.. Це було жахливо... ще гірше, ніж у Блемі!.. Нічого не вдієш... У мене взялося кольками все тіло... особливо живіт... штрикало в голові! Я вже все виблював... О! Я не міг більше зрушити з місця... Я так і застряг біля вітрини... Зі мною все було ясно!.. Це не жарти... Я буквально приріс до стінки... Згадував, як переривалася бідна мамуся, щоб ми не здохли!.. Загалом, у це важко було повірити... Але чорт забирай!.. Тепер я залишився зовсім один!.. Вона зникла, Оноріна!.. Чорт забирай!.. Все-таки вона була доброю бабою!.. І дуже хороброю... Вона нас надійно захищала... Ми всі були звичайними блазнями!.. Я був впевнений, що більше її ніколи не побачу... Ніколи!.. Раптом мене узяв сум!.. Мені стало зле!.. Знову відчув нудоту... Знайшов підхоже місце...

Мене вирвало в канаву... Перехожі дивилися на мене... Мені потрібно було забиратися... Мав іти далі.

Я зупинився наприкінці вулиці Сен-Дені... І не міг вже йти... Я знайшов закуток, де мене було зовсім не видно... Коли я сідав, мені ставало краще... під час ходи мене нудило... Коли в мене починало паморочитися у голові, я дивився вгору... Коли я підіймав голову, мені ставало трохи краще... небо було дуже ясним... Думаю, я ще ніколи його так виразно не бачив... Цього вечора мене раптом вразило те... що я впізнавав усі зірки... Загалом, майже всі... Я знав їхні назви!.. Цей базікало довго набридав мені зі своїми траєкторіями орбіт!.. Дивно, але сам того не бажаючи, я їх запам'ятав... Каніопа, Андромеда... вони всі були там, на вулиці Сен-Дені... Над протилежним дахом... Трохи праворуч був Візник, він блимав майже поруч з Терезами... Я впізнав їх усіх... Можна було помилитися зі Змієносцем... це вже було складніше... Якби не астероїд, його можна було б прийняти за Меркурій!.. Це чудове заняття... А ось Водолій і Волосся Вероніки плутають майже завжди... Пегаса теж можна не впізнати! Але цього вечора помилки не було!.. Це точно був Пегас! І сліпий розгледів би його... Навіть Велику туманність Оріона було видно абсолютно чітко... між трикутником та Аріадною... Все правильно... Єдиний, винятковий шанс!.. У Блемі ми бачили Оріон лише раз за весь рік!.. А шукали його щовечора!.. Цей маніяк збільшувального скла був би щасливий спостерігати все так чітко... Він завжди був невдоволений... Він видав посібник «Орієнтир астероїдів», де був навіть цілий розділ про Туманність Антіопи... Я ніяк не очікував побачити її в Парижі... де небо завжди вкрите якимось брудним серпанком... Я пам'ятаю, як тішився Куртіаль в таких випадках!.. Як він бурмотів, сидячи поруч зі мною на лавці...

— Ти бачиш, малий, ту зірочку, що тремтить?.. Це не планета... І не орієнтир!.. Це лише волоцюга-астероїд!.. Чуєш мене?.. Будь уважний!.. Волоцюга!.. Можливо, через два мільйони років з нього щось вийде! І тоді по ньому можна буде орієнтуватися!.. А тому не варто марнувати на нього плівку!.. У тебе все одно нічого не вийде... О! Це кепська річ, мій хлопчику... Це навіть не комета... Не помилися, воїне!.. Зірки як повії! З ними треба бути дуже обережним! О! Це тобі не маленькі по-

творні карлики! Затям! Кадр не повинен тривати й десятої частки секунди! вони просто жахливі! О! брехун! Будь обережний! Ці таблички не потрібні на «блошиних ринках»!.. Ні, любий мій!..

Я ніби знову чув усі його балачки!..

«Якщо ти на щось дивишся... Ти повинен запам'ятати це назавжди!.. Не напружуй надмірно свій розум!.. це тільки все псує... Намагайся виховати в собі інстинкт... Тоді можеш бути спокійний!.. Він тебе ніколи не обдурить!..» Я більше не напружував свого розуму... Ноги у мене стали зовсім як ватяні... І все-таки я йшов... Нарешті, я знайшов ще одну лавку... і сперся на її спинку... Було справді дуже жарко... Мені здавалося, що старий тут... з того боку лавки, він просто повернувся до мене спиною... У мене почалися галюцинації... Я сам бурмотів за нього... Те, що він зазвичай говорив... Мені необхідно було знову його почути... Я хотів, щоб він знову до мене повернувся... Він сидів переді мною на лавці!.. «Для людини головне — винахідливість... Не думай весь час лише про вади...» Він знову виголошував свої сентенції... Я згадав їх усі! Я говорив уголос!.. Перехожі зупинялися й слухали... Вони, напевно, думали, що я п'яний... Тоді я заткнувся... Але спогади цілком оволоділи мною... Ними була забита вся моя голова... Я не міг повірити, що старий розпусник помер... І водночас його тіло з кашею замість голови стояло у мене перед очима... Все це місиво гойдалося... І заповнювало всю дорогу!.. Чорт забирай! На узбіччі привиділася ферма! Я згадав сина цієї курви, Артона... А лопата?.. А матуся Жанна? А їхній візок? Який ми штовхали разом з матусею!.. О! Скотиняка! Він був просто жахливий!.. Він весь час спливав у моїй пам'яті!.. Я знову все згадав... «Заколот»... Нещодавно!.. Комісара з «Бонз-Анфан»... безглузді випромінювання... мерзенні теки... О! Загалом, його постійна брехня була нестерпною... Тепер цей йолоп знову з'явився!.. Він був тут, просто переді мною, поруч з лавкою... я відчував його запах... Він бив мені в ніс... Ось вона, присутність смерти... Це коли починаєш говорити за тих, кого немає. Я раптово випростався... У мене більше не було сил... Я ладен був закричати... Нехай мене запроторять у буцегарню... Я підняв очі догори, щоб не бачити фасадів... Їхній вигляд навіював на мене тугу... Мені скрізь

ввижалася його голова... на стінах, у вікнах... у темряві... Оріон на небі зник... Я більше не мав орієнтира в хмарах... Але я знову знайшов Андромеду... я був упертий... Шукав Каніопу... яка блимала поруч з Ведмедицею... У мене добряче паморочилося в голові... Але все одно я прямував далі. Вийшов до Великих Бульварів... І повернувся в Порт Сен-Мартен... Я ледве тримався на ногах!.. І рухався зиґзаґами!.. Я це розумів... І страшенно боявся поліції!.. Вони могли прийняти мене за п'яного!.. Перед годинником я зупинив фіакр... Візник допоміг мені сісти.

— До дядька Едуара!.. — сказав я.

— Де він живе, цей дядько Едуар?..

— Вулиця Конвенту, 14!..

Якби я і далі тинявся вулицями, мене б точно пов'язали... Це було занадто ризиковано... А якби поліціянти стали мене допитувати... У мене вже наперед від цього голова йшла обертом... Ніколи б я з ними не розв'язався... Їзда у фіакрі заспокоїла мене... Я трохи отямився... Дядько Едуар був удома... Він не особливо здивувався... й був радий знову мене бачити. Я сів за стіл... і зняв свій редингот... З боків у мене теліпалося якесь оксамитове лахміття...

— Ти дивно вбраний! — зауважив він і поцікавився, чи я їв?

— Ні! Я не голодний... — відповів я.

— Що, нема апетиту?

Він почав говорити... Розповідати мені про себе... Останнім часом він був дуже зайнятий. Він щойно повернувся з Бельгії, де зумів провернути дуже важливу справу! Нарешті він усучив свою маленьку розбірну помпу консорціуму фабрик... Правда, не на дуже вигідних умовах... У нього теж були «численні» та «виснажливі» суди й тяганина з приводу авторських свідоцтв... Це було смішно!.. Мігрень та адвокати були не в його дусі. На виручені гроші він хотів купити собі щось путнє й незалежне... наприклад, механічне підприємство... з лагодження машин... Це завжди було вигідним заняттям... Крім того, можна брати у клієнтів ліхтарі та ріжки... Це він теж врахував... Він збирався переробляти їх на сучасний манер... На аксесуари з нікелю і міді завжди був великий попит... Потрібно лише не відставати від моди, і все поступово налагодиться... а потім можна продава-

ти втридорога!.. Оце торгівля! Він усе передбачив і був упевнений в собі... Його трохи бентежило приміщення... Йому необхідно було ще подумати... Не зовсім зрозумілі були й умови... Були дивні застереження... «без дверей»... Вони були в дуже поганому стані!.. І вимагали ґрунтовного ремонту!.. перемовини ще тривали... Одного разу його вже обдурили... Намічалося щось на зразок асоціації для володіння заводом великого каретного приладдя... за сто метрів від Порт Ванв. Нічого не було зроблено... Але контракт уже укладено... Його «кинули» в останній момент... Він побоювався таких партнерів... І мав слушність!.. Він усе зважував... Бути порядним нині — надто велика розкіш!.. Так! Довкола одні шахраї!.. Треба діяти вкрай обережно! Звичайно, порівняно з гангстерами, які його оточували, він був простаком!.. Нарешті, він розповів мені всі деталі й подробиці своєї справи, і все, що сталося з часу нашого від'їзду в Блем аж донині... Тепер настала моя черга розповідати... І я неквапно повів оповідь... Він слухав мене доволі довго...

— А! Ну гаразд! О! Досить, друже! це вже занадто! — він зовсім очманів від цього... — А, ну це просто неймовірно!.. А, тоді мене вже не дивує, чому ти худий як сірник!.. О! Ви розгорнулися!.. Чорт забирай! Це хороший урок! Ти бачиш, друже мій! У селі завжди так... Якщо ти живеш у Парижі, тут і слід залишатися!.. Мені часто пропонували гаражі в провінції... Коли тобі розповідають, це здається принадним... Велосипедисти, всілякі «замовлення»... Ти сам собі господар!.. Повна свобода!.. Гуляй!.. І все це правильно! Цілком! Повір мені! Вся справа в самому селі! Його треба знати! Потрібно народитися в їхньому свинарнику... А ти приїжджаєш туди зовсім непідготовленим... і потрапляєш у ці нетрі!.. Уяви, що там діється!.. Варто тобі лише там з'явитися, як на тебе всі накидаються!.. Ти немовля порівняно з ними!.. Й тебе там зжеруть!.. Ти приречений!.. Зиск?.. Чорт забирай!.. Ти не отримаєш ні гроша... Ти недосвідчений у будь-якому розумінні... Що ти можеш їм протиставити?.. Ти не вистоїш і секунди... Треба жити там із самого народження... Це найкраще!.. Інакше ти будеш спотикатися на кожному кроці!.. Що ти можеш там запропонувати?.. Велосипеда ти не винайдеш!.. У тебе немає навіть одного шансу зі ста десяти тисяч... І

куди взагалі ви потім збиралися їхати?.. Зі своєю сільськогосподарською культурою?.. Треба ж до такого додуматися!.. Ви, звичайно, хотіли якось викрутитися... І самі себе занапастили! Це очевидно!.. Але послухай, друже мій, поглянь на себе, який ти худий! Це просто неймовірно!.. Ти любиш суп з тапіоки?.. — він узявся хазяйнувати на кухні... Напевне, було годин десять... — Тобі потрібно терміново поправитися!.. Тут ти відпочинеш! Це я тобі ґарантую!.. Тобі доведеться відкласти свої плани!.. О! Жодних заперечень!.. — він швидко оглянув моє вбрання... це його трохи розвеселило... мій комбінезон... і штани, підперезані мотузочками.

— Тобі не можна залишатися в цьому лахмітті!.. Я пошукаю тобі штанці... Зажди... Я тобі щось підшукаю...

Він приніс мені свій зовсім новий костюм із шафи... у чудовому стані... та ведмеже манто... Чудове хутро... «Поки що вдягнеш це!..» І ще картуз, кальсони та фланелеву сорочку... Я знову був чудово вбраний!..

— Так ти не голодний? Зовсім?..

Я нічого не зміг би упхати в себе... Я почувався хворим... ще й досить серйозно... У мене всередині все булькотіло... без жартів, мені було зле!

— Що з тобою, мій хлопчику?.. — захвилювався він.

— Зі мною нічого!.. Нічого страшного!.. — я намагався триматися бадьоро.

— Ти застудився?.. У тебе грип!

— О! Ні... Не думаю... — відповів я. — Але якщо ти хочеш, дядьку, як тільки ти закінчиш їсти... ми, може, пройдемося?..

— О! Гадаєш, тобі це допоможе?..

— О! Так! Дядечку!.. Думаю, що так!..

— Тебе що, нудить?..

— Так! Трохи!..

— Ну гаразд, я згоден!.. Ходімо просто зараз! я поснідаю пізніше!.. Ти знаєш, я в чомусь схожий на твою матір... Терміново! Швидко! Не люблю зволікань!..

Він відсунув тарілку, й ми помалу дійшли до кав'ярні на проспекті... Там він захотів сісти на терасі... щоб я випив трохи ментолової... Він розповідав мені всяку всячину... Я запитав його, чи бачив він моїх батьків?..

— Відтоді, як я поїхав до Бельгії, минуло два місяці!.. Я заходив у Пасаж... З того часу я їх не бачив!.. Тоді

вони ламали собі голову над твоїми листами!.. — додав він. — Можна сказати, що вони їх розбирали по кісточках... Вони не знали, що з тобою... Твоя мати негайно хотіла до тебе їхати... А! Я її переконав... Я сказав, що я одержую від тебе звістки... Справи у тебе йдуть чудово... і у вас просто немає жодної вільної хвилини через посівну!.. Вона відклала подорож на пізніший час! Твій батько був усе ще хворий... Цієї зими він кілька разів поспіль пропускав роботу... Вони обоє боялися, що цього разу його звільнять. Лепрент і той не буде більше терпіти... І вони його таки виженуть... Зрештою вони його поновили на роботі... Просто вирахували платню за ті дні, коли його не було! Уяви! Через хворобу!.. І це компанія, яка орудує сотнями мільйонів!.. має всюди будинки! Хіба це не сором?.. Хіба це не жахає?.. Взагалі-то, це правда... що вони багатші, то більше їм треба... вони просто ненаситні, ото й всього! Їм завжди чогось бракує!.. Що більше у них розкоші, то підлішими вони стають!.. Компанії — це жах!.. Я це чудово бачу на прикладі своєї маленької справи... вони всі п'явки!.. й ненажери!.. вони ладні виссати всю кров!.. О! Це просто неймовірно!.. Абсолютно точно... бо саме так і стають багатими... Саме так!..

— Так, дядечку!..

— Слабкий і хворий може собі здихати!..

— Так, дядьку!..

— Це справжня похоронна пісня, мій малий, запам'ятай її!.. І просто зараз!.. Остерігайся мільярдерів!.. О! І потім, забув тобі сказати... з'явилося дещо нове... пов'язане з їхніми недугами... Твій батько більше не хоче бачити лікарів!.. Навіть Капрона, який не такий уже й поганий! І загалом, досить порядна людина... Він не надто дере за свої візити... І твоя мати теж не бажає чути про нього... Вона повністю перейшла на самолікування... І запевняю тебе, вона так і кульгає... Я не знаю, як вона обходиться... Гірчичники! Гірчичники!.. Весь час одна гірчиця! Холодні! Теплі! Холодні! Теплі! А вона ж працює безупину!.. Розривається на частини!.. Їй потрібно шукати клієнтів!.. Вона вже знайшла нових для свого Дому вишивки... болгарських мережив... Ти мене розумієш!.. Твій батько, звичайно, нічого про це не знає... Вона обходить увесь правий берег... вона

страшенно втомлюється від цього... Якби ти бачив її обличчя, коли вона повертається... О! Потрібно бачити його вираз! Це просто жахливо!.. Достоту як у небіжчика... Якось я навіть злякався!.. Коли наскочив на неї на вулиці... Вона поверталася зі своїми коробками... Кожна — щонайменше кілограмів двадцять, я впевнений! Чуєш, двадцять кіло! На руках... Весь цей мотлох добряче важить!.. Вона навіть не помітила мене!.. Втома коли-небудь доб'є її... З тобою буде те ж саме, якщо ти не подбаєш про себе! Повір мені, друже мій! По-перше, ти їси занадто швидко... Твої батьки говорили тобі про це... І вони мали рацію...

Можливо, це було так... Зрештою, все це неважливо... У всякому разі, не дуже... Я не хотів йому суперечити, розпочинати дискусію. Найбільше мене бентежило те, що я не дуже уважно його слухав... Через кольки... У мене вивертало всі нутрощі... А він продовжував говорити зі мною.

— Що ти тепер збираєшся робити?.. Вже що-небудь надумав?.. Після того, як ти одужаєш?.. — його теж хвилювало моє майбутнє.

— О! Мій хлопчику! Я тобі це говорю не для того, щоб ти поспішав!.. О! Та ні!.. Ти абсолютно вільний! Спершу потрібно все зважити! Не варто пхатися куди попало!.. А то знову можна нарватися! Потрібно шукати, але без зайвого поспіху... Слід бути уважнішими!.. Робота — це як їжа... Необхідно, щоб насамперед це приносило користь... Подумай! Оціни! Порадься зі мною! Промацай! Роздивись! Там, тут... І приймай рішення, коли будеш повністю впевнений!.. Тоді ти мені й скажеш... Адже у нас не горить... Ще нема... Га? Не треба хапатися за першу-ліпшу пропозицію... аби тільки зробити мені приємність... Робота на які-небудь два тижні!.. Ні!.. Ні!.. Ти вже не хлопчик... Ще одна загублена справа... Ні до чого хорошого це не приведе!.. ти зіпсуєш свою репутацію...

Ми повернули додому... Зробили коло в Люксембурзькому саду... І він знову заговорив про роботу... його турбувало, як я буду влаштовуватися... Можливо, в глибині душі його теж хвилювало, чи звільнюся я коли-небудь від своїх згубних інстинктів... та злочинних нахилів... Я слухав його балачки. І не знав, що сказати... Я нічого

йому не відповів... я справді дуже втомився, і у мене дуже боліла голова... Я слухав його лише краєм вуха... Коли ми дійшли до бульвару Распая, то я вже не міг іти прямо... й дибав тротуаром зігнувшись... Він помітив це... Ми прискорили крок... Я думав зовсім про інше... Я був далеко... Дядько Едуар набридав мені зі своїми прожектами... Я знову подивився вгору... «Ти знаєш, дядьку, Вітрила Венери і Вулик Зірок?»... Вони якраз з'явилися поміж хмар... Так називався зоряний пил... «А Жертовник?.. А Фенікс?..» Вони з'явилися одне за іншим... біле й рожеве... «Хочеш, я тобі їх покажу?..» Дядько Едуар раніше знав усі ці сузір'я... Він навіть колись знав напам'ять весь небосхил від Трикутника до Стрільця та північну його частину!.. Знав усе про Фламмаріона, не кажучи вже про Перейра!.. Але він усе забув... Не пам'ятав більше нічого... Навіть не міг знайти сузір'я Терезів!..

— О! тепер у мене вже не той зір!.. Я тобі довіряю! Можеш дивитися за мене!.. Я тепер навіть не можу читати газети! Я став таким короткозорим, що й за один метр не впізнав би планети! Навіть якби я опинився на небі, то нічого не розгледів би! Я можу переплутати Сонце з Місяцем!.. Отакої!

Він говорив усе це сміючись...

— А! Ну нічого... — сказав він. — По-моєму, ти став справжнім ученим... Ага, а ти сильний! ти робиш успіхи!.. Це не так погано! Ти не надто багато там їв!.. Але зате поглинав усілякі відомості!.. Ти просто переповнений знаннями!.. О! Все гаразд, мій юний друже!.. Твоя кебета забита під зав'язку!.. еге ж, моє пташеня?.. Але хай йому чорт, це ж справжня наука!.. О! Безперечно!.. О!

Я добре розсмішив його... Ми знову заговорили про Куртіаля... Йому хотілося знати, що було наприкінці... Він поставив мені кілька запитань...

— Чим усе це закінчилося? Га?..

Я більше не міг витримати цих розмов!.. У мене починало паморочитися в голові... Майже як у старої... Я вже не міг стримуватися й заскімлив!.. Чорт забирай!.. Я занадто ослаб!.. Ще й змерз до кісток... Хоча і був досить загартований!.. Напевно, через сильну втому...

— Але що з тобою? Мій бідний хлопчику?.. Ти засмучений! Не треба було тебе хвилювати!.. Я кажу про

твою роботу, просто щоб про щось говорити... Я не надаю цьому жодного значення. І ти не маєш цим перейматися! Не зважай на ці балачки!.. Ти ж мене знаєш! Чи ти не віриш своєму дядькові?.. Я говорив це зовсім не для того, щоб тебе засмутити!.. Ну послухай, дурнику, ти мене зрозумів?.. Зараз же припини плакати! Ти вже великий!.. Ну що, моє пташеня, ти ще не скінчив?.. Чоловік не повинен лити сльози!.. Ти можеш залишатися у мене стільки, скільки захочеш!.. А там! Подивимося! Спочатку тобі треба оговтатись. Я хочу бачити тебе ситим та здоровим! Ти повинен як слід їсти! Не варто кидатися на перше-ліпше місце! Ти згоден зі мною?.. У такому стані ти не зможеш постояти за себе!.. Слабкі та хворі нікому не потрібні! Треба набратися сил! І тоді тобі ніхто не страшний! Берися до справи поступово!.. — Гарсон! — Чого бажаєте, пане? — Сухариків, будь ласка...

Він щосили намагався мене втішити, але я ніяк не міг заспокоїтися. Я умивався слізьми.

— Я хочу піти геть, дядьку!.. Я хочу виїхати! Поїхати далеко...

— Як поїхати?.. Куди?.. В Китай?.. Ще далі? Куди це?..

— Не знаю, дядьку!.. Не знаю!..

З очей крапотіло все сильніше... Я підвівся... У мене перехопило подих!.. Щойно я встав, як відразу втратив рівновагу... Йому довелося мене підтримати... Коли ми повернулися додому, він був геть розгублений!.. І не знав, що ще сказати!..

— Гаразд, мій товстунчику!.. Гаразд, мій хлопчику! Забудь про все!.. Будемо вважати, що я нічого не говорив!.. Ти ні в чому не винен, мій хлопчику! Гаразд! Ти тут ні при чому... Ти ж знав Куртіаля!.. Це була незвичайна людина!.. Чудовий вчений!.. У цьому я аніскільки не сумніваюся!.. Я сам завжди тобі це казав... Я думаю, у нього було добре серце!.. Але він був авантюристом!.. І завзятим, це факт! Звичайно, він був обдарований і таке інше!.. він пережив безліч несправедливостей!.. Так! Звичайно!.. Але скільки разів він опинявся на краю прірви!.. О! він не міг жити спокійно!.. Без катастроф йому було нудно!.. По-перше, ці люди, що грають на кінних перегонах! Хіба ні?.. Вони самі шукають на

свою голову пригод!.. Їх уже ніхто не в змозі змінити... Їх можна лише пожаліти. Вони приречені... Ну що ж! Чудово!.. Ризик — справа шляхетна!.. Мені важко говорити про це! О! Повір, усе це мене страшенно засмучує!.. Я завжди захоплювався ним... І навіть відчував до нього щиру прихильність!.. Це був рідкісний розум!.. О! Я чудово це розумію! І ціную!.. Я сам дурень, але це я добре розумію... Але те, що він помер, а ти залишився без даху над головою та засобів до існування, у цьому немає твоєї вини!.. Адже ти докладав зусиль, просто зі шкури пнувся!.. О! Ну ні! Це вже занадто! О! Господи! Ні!.. Ти не зможеш заробляти собі на життя в тому стані, як зараз! У твоєму віці не можна так перенапружуватися, просто тобі добряче не пощастило!.. Але так не буде завжди!.. Це ж ще не кінець, друже!.. Ти ще побачиш багато іншого! Залиш сльози панночкам!.. Хай вони собі схлипують!.. Вони отримують від цього велике задоволення!.. Але ж ти дорослий хлопець!.. Правда, ти дорослий, Фердінане?.. Ти не станеш заливатися слізьми?.. Хи! Хи! Хи!.. — він злегка поплескав мене... Йому хотілося мене розвеселити!..

— О! Бідний нещасний плаксію!.. І в такому стані він приїхав із села?.. Розбитий!.. Розчавлений!.. Зломлений!.. Гаразд, моє пташеня!.. Витри свої сльози!.. Я не буду більше ніколи говорити про те, що ти маєш кудись іти!.. Ти залишишся зі мною!.. Тобі більше не потрібно буде нікуди влаштовуватися!.. Вирішено! Домовилися!.. Тепер ти спокійний?.. Ніколи більше тобі не доведеться шукати собі місце! Ти задоволений тепер?.. Слухай, я візьму тебе у свій гараж! Може, це не найкращий варіант — бути підмайстром у власного дядька... Але зрештою, начхати!.. Здоров'я важливіше! А на інше наплюй!.. решта додасться! Здоров'я! Це головне!.. Послухай, друже, я сам буду виховувати тебе! Але спершу я хочу, щоб ти одужав!.. О! Так! Тебе гнітить необхідність шукати собі місце... Я це помітив ще у твоїх батьків... Тобі не легко, в тебе не той характер... Ти ніколи більше не будеш цим займатися... Це тебе лякає!.. Ти завжди будеш зі мною... Ти не будеш більше оббивати пороги... напитувати собі місце... О! ні! Га? Як тут краще скажеш?.. Просто тобі не подобається ходити відрекомендуватися незнайомим людям?.. Гаразд! Це тебе лякає?.. Домовилися!

— Ні, дядьку! Це не зовсім так!.. Я б хотів поїхати звідси...

— Поїхати! Поїхати! Але куди?.. То ти від цього страждаєш, мій хлопчику?.. Я вже зовсім тебе не розумію!.. Ти хочеш повернутися в ту діру?.. І вирощувати там моркву?..

— О!.. Ні! Дядьку... Я не цього хочу!.. Я хотів би до війська...

— Так ось про що ти думаєш!.. О! Ну добре! Гаразд! До війська? Куди?.. Навіщо?.. Ти ще встигнеш, моє пташеня!.. Всьому свій час! Хто тебе квапить?.. Ти відчуваєш поклик до військової служби?.. Проте це доволі дивно!..

Він дивився на мене зі співчуттям! Йому здавалося, що я сам не знаю, чого хочу... Він уважно розглядав мене...

— Це просто тимчасове потьмарення, мій зайчику... Так буває, це як бажання попісяти!.. А потім це минає!.. Ти ж не хочеш бути схожим на Куртіаля?.. Перетворитися на дивака?.. О! А як же твої батьки?.. Про них ти подумав?.. Що вони тоді заспівають? О! Уявляю, яку серенаду! А я змушений буду це вислуховувати!.. Вони звинуватять мене у всьому! О! Стривай!.. Мовляв, це я вселив тобі ці дивні ідеї! І ти з глузду з'їхав, як твій татусь!..

Він був дуже пригнічений. Мені захотілося йому все пояснити!.. Негайно... Байдуже що!.. Байдуже як!..

— Але я нічого не вмію робити, дядьку. Я такий несерйозний, не надто тямовитий...

— Та ні, ти досить серйозний і розумний! Я тебе добре знаю... Ні! Ти цілком розсудливий!

Я перестав плакати.

— Ні! Я легковажний, дядьку!..

— Ну ні! Ні! Моє пташеня!.. Зовсім навпаки, маленький упертюху! У тебе ясна голова, повір мені!.. Ти щирий! І довірливий!.. Він просто використовував тебе, старий шахрай! Хіба ти цього не розумієш? Це просто не вкладається у тебе в голові!.. Він добряче дурив тебе!

— О! Ні! Ні!.. — я був приголомшений... не хотів, щоб він продовжував.

Благав його вислухати мене... «Я всім приношу лише неприємності!..» — бурмотів я. О! Тут мене знудило!..

А потім я знову взявся правити своє... «Я завжди всім тільки заважаю... Це ж очевидно!..»

— Ти добре все обміркував?..

— Так, дядьку!.. Так, присягаюся, я все обдумав!.. Я хочу піти!.. Завтра... так, завтра...

— А! Але ж це не горить!.. Любий!.. Відпочинь який час! Та не їдь! Так стрімголов!.. Контракт укладають не на один день!.. Це ж на цілих три роки, мій друже!.. А це тисяча вісімдесят шість днів... плюс додаткова служба!..

— Так, дядьку...

— Ти ж не винен!.. Ніхто тебе не жене!.. Ніхто тебе ні в чому не звинувачує!.. Хіба тобі тут погано?.. Я ж ніколи з тобою не поводився грубо?..

— Це я сам поганий, дядьку... Я недостатньо серйозний. Ти просто не знаєш мене!.. Ти не знаєш!..

— О, ти знову за своє! Бідолашний!.. Ти довів себе до такого стану!.. Що справді можеш захворіти...

— Більше мене тут нічого не тримає, дядьку!.. У мене якраз призовний вік!.. Я хочу виїхати!.. Я завтра піду, дядьку!..

— Навіщо завтра, друже? Навіщо? Ану ж бо! Послухай! Ану! — Було видно, що він нервував... — О! Який же ти впертюх! Ну почекай хоч два тижні! Або навіть місяць! Хоча б два тижні, щоб зробити мені приємність! А там подивимося... втім, ти їм і так не потрібен... у такому стані!.. Це я можу тобі зразу сказати... Ти просто налякаєш усіх офіцерів!.. Спершу тобі потрібно від'їстися! це головне!.. А інакше вони тебе виженуть як непридатного!.. Уявляєш?.. адже вони не беруть у солдати скелетів!.. Тобі потрібно набрати вагу!.. Кілограмів десять, принаймні! Ти чуєш?.. Повір мені! Десять — для початку!.. Інакше!.. Все!.. Ти хочеш воювати? О! Але!.. О! Але!.. Ти ж як соломинка!.. Кому потрібен зуав, який ледь тримається на ногах!.. Гаразд! Гаразд! Потім! Гаразд! Мій любий! Облиш ці зітхання!.. О! Добре! Їм буде над чим посміятися!.. Вони добре розважаться, коли побачать саму шкіру і кості!.. У гвардію?.. О! Це буде щось!.. Солдат Плаксій! Чи не хочеш у сапери? Куди ти підеш?.. Ти ще нічого не знаєш?.. Тоді що ж ти вирішив?..

Насправді мені було байдуже.

— Я не знаю, дядьку!

— Ти нічого не знаєш!.. Ти ніколи нічого не знаєш!..

— Послухай, я тебе дуже люблю, дядьку!.. Але я не можу тут залишатися! Ну не можу!.. Ти дуже добрий до мене!.. Я не заслуговую на це, дядьку!.. Просто не заслуговую!..

— Чого це ти не заслуговуєш?.. Скажи, впертюху?..

— Не знаю, дядьку!.. Я тебе щораз засмучую!.. Я хочу поїхати геть, дядьку!.. Хочу просто завтра піти й завербуватися...

— А! Ну тоді домовилися!.. Я згоден! Гаразд! Вирішено! Але скажи мені, який план ти вибрав?.. Адже у тебе є час!..

Він не сприймав усерйоз мої плани...

— Може, ти хочеш піти в «штурмовий загін»?.. Ти ж не створений для артилерії?.. Ні?.. Я це бачу!.. Ти ж не хочеш тягти на собі тридцять два кіло?.. А чи хочеш, синку? Або може, ти хочеш, щоб тягли тебе?.. Не зрозумів?.. Ліво-руч! Варта, струнко! Раз! Два! Раз! Два!.. А навчання?.. О! О! Ти жартуєш!.. Ось твоя ділянка!.. Ти маєш тут окопатися!.. Ти колись бачив такі ділянки?.. Знаєш, як це робиться?.. Навколо лайно! Бруд!.. Га?.. Адже ти більше любиш зірки!.. Еге ж? Чи може ти вирішив змінити себе?.. Ненадовго ж тебе вистачить! Астроном? Астроном! Кроком руш до «Першого телескопу»! Полк Місяця!.. Ні? Тебе не влаштовує те, що я тобі змалював?.. Тобі цього недостатньо!.. Я бачу, тобі таки більше подобається «штурмовий загін»! Ти добрий ходак?.. У тебе будуть добрячі мозолі на ногах, Боже мій!.. «Солдатські черевики важкі! Солдатські черевики!..» тобі більше до вподоби фурункули на дупі?.. Добре! Тоді краще податися в кавалерію!.. у фуражири! Господи!.. В матросики — це те, що тобі потрібно?..

«Йо-го-го і пляшечка рому!..»

Він склав губи ріжком: «Тратата! Та-Та-Та!..»

— О! Не треба, дядьку!.. Не треба!.. — він мимоволі нагадав мені того типа.

— Який ти чутливий, бідолахо!.. І ти збираєшся воювати?.. Зачекай! Ти ще не все обміркував?.. Залишайся тут!.. Ти ще маєш п'ять хвилин. Залишся зі мною хоч ненадовго! На два, три тижні!.. Поки все не прояснить-ся!.. Або ж на місяць!..

— Ні, дядьку! Я хочу піти відразу...

— Так! Ну і ну! Ти як твоя мати!.. Якщо тобі щось вбилося в голову, то годі заперечувати!.. О! Навіть не знаю, що тобі ще сказати... А ти не хочеш стати кірасиром?.. З такою комплекцією, як зараз, ти непогано будеш виглядати на коні! ти просто потонеш у своїй кірасі!.. Будеш полковим привидом! Піки тобі будуть не страшні!.. Оце діло!.. О! Чудова думка! Та все ж було б краще трохи додати у вазі!.. Навіть на привида тебе не вистачить!.. Бідолахо, тобі бракує принаймні десять кіло!.. Я не перебільшую!.. Всього десять кіло! Тебе не влаштовує така перспектива?..

— Ні, дядьку!..

— Я так і бачу тебе в атаці!.. Та ні, я нічого не бачу!..

— Так, дядьку!.. Так, я згоден трішки зачекати...

— «Товсті брати», кірасири, Фердінане!.. «Товстий брат»... Улюбленець годувальниць! Тінь примари! Гроза артилерії! Родина має пишатися тобою!.. А може, підеш на флот?.. Але в тебе й так морська хвороба... Ну ти розумієш?.. А що робив твій батько п'ять років? Що він скаже?.. Він був у важкій артилерії? У родині будуть представники з усіх родів військ!.. Ціла армія, мій друже!.. Чотирнадцяте[1] липня вдома!.. Га? Тратата! Та-Та-Та!..

Дядько ввійшов у роль, натяг свого картуза, що висів праворуч біля дзеркала над каміном... Я досі пам'ятаю помпон на тому картузі, маленький і жовтий, як курча... Він зображував у ньому битву...

— Ось, Фердінане! Ціла армія!.. — радісно резюмував він. — Га! Ну добре!.. Все це жарти!.. Ти досі наполягаєш на своєму?.. У тебе ще немає договору?.. Чи номера? Гаразд, мій обозний солдатику!.. Ти ще маєш час!.. — він тяжко зітхнув... — На дурниці завжди вистачить!.. Тепер ти занадто схвильований... Воно й зрозуміло... Адже ти ридав, як Марія Магдалина... Напевне, мучить спрага?.. Ні?.. У мене є першокласний кальвадос!.. Приготую тобі з цукром!.. не хочеш?.. Може, спробуєш домашнього винця?.. Я тобі підігрію!.. Або ромашкового чаю? Ковток ганусівки?.. Дати тобі диванну

---

[1] Чотирнадцяте липня — національне свято Франції — День взяття Бастилії.

подушку? Бачу, що це необхідно!.. Для початку можна подрімати!.. Це буде найрозумнішим... Але що я кажу!.. Ти потребуєш десятигодинного відпочинку... Давай!.. Мій любий небоже! Досить уже рюмсати!.. Дістанемо цю плащаницю!.. О! Нещасний бідако!.. Нарешті відмучився! Тобі не надто пощастило в селі! Їй-богу, ти ж для мене як рідний син... Залишайся назавжди зі мною!..

— Мені б дуже цього хотілося, дядьку... Дуже!.. Але це неможливо, повір мені!.. Може згодом, дядьку!.. пізніше! Якщо хочеш! Зараз я ні на що не здатний... Ні на що!.. Скажи, дядьку, може ти таки погодишся, щоб я поїхав?.. Пообіцяй, що попросиш дозволу в батька!.. Я впевнений, він не буде заперечувати...

— Звичайно! Звичайно ж!.. Я не хочу... — він був дещо збентежений... — О! Ну й упертий же ти!.. Ох! Ну й упертюх!.. точнісінько, як Клеманс!.. Їй-богу! ти дуже схожий на неї! Тобі приносить задоволення мучити себе самого!.. Але військо, мій юний друже!.. Це зовсім не те, що ти собі уявляєш! Це набагато важче за будь-яку роботу!.. ти просто цього не розумієш... Особливо в твоєму віці!.. Іншим уже двадцять один рік! Це зовсім інша справа!.. Тобі просто забракне сил... Тебе збиратимуть по частинах, зішкрібатимуть ложкою...

— Не знаю, дядьку, але хочу спробувати!..

— О! Просто манія!.. Гаразд! Гаразд! Підемо спати! Вранці ще поговоримо... Мені здається, ти дуже втомився... У твоєму збудженому мозку народжуються невідчепні ідеї... Ти починаєш заговорюватися!.. О! Це вони тебе довели... О! Тобі вже давно треба було повернутися! О! Вони тебе добряче обробили!.. Ці селюки!.. О! Це вони можуть!.. Тепер тебе годі переконати! Ну добре, мій юний колоністе! Тепер я сам займуся твоїм здоров'ям... Від мене ти нікуди не дінешся!.. ти маєш мене слухатися!.. Щодня страви з тіста!.. Масло! М'ясо! Вищого ґатунку! І не якась там маленька котлетка!.. Щоранку — шоколад!.. І ще велика ложка риб'ячого жиру! О! З часом подивимося! Ну так, мій ведмедику!.. Досить базікати!.. Давай! Час у ліжко!.. Все це дурниці!.. Ти просто ще не прийшов до тями! Я думаю... на тебе все це занадто сильно вплинуло!.. У твоєму віці зарано в таке влазити!.. Облиш думати про це!.. Думай про щось інше!.. І їсти — за чотирьох!.. За десятьох! Через

тиждень усе минеться! Ґарантую тобі, як Французький банк!..

Ми витягли з шафи розкладачку... Вона дуже скрипіла... Вона стала мені замала... Коли я спробував випростати ноги, то вперся у поперечку. Я б краще ліг на підлозі... Дядько поклав мені ще й матрац... Я весь дригонів... Він накрив мене ковдрами... Але я все ще цокотів зубами... Він навалив на мене цілу купу пальт... Усі свої ведмежі шкури... У шафі їх вистачало!.. Але мною досі тіпало... Я оглянув стіни кімнати... Вона теж сильно змінилася!.. Це була центральна кімната, та, де висів «Анжелюс».

— Я більше не можу тебе кутати! Га? Що скажеш, мій крокодильчику? Не можу ж я тебе задушити?.. Сам подивись?.. Я тебе потім не знайду... Ну гаразд! Буде ще вишневий лікер! Прозорий!.. Солодкий! Ну гаразд! Чудовий солдатик у мене вийшов!.. Весь у ковдрах... Та хай вже буде! Спробую!.. Ну вони мені й влаштують у Пасажі!.. Їй-богу! Любий хлопчику! Золотко моє!.. Я буду дуже красномовним!.. Загинув у розквіті сил! Бух! Кінець! О! леле! Яка зрада! Мій імператоре, навіщо ви кинули їх?.. Двір шумить!..

Ми разом розсміялися... Він пішов у свою кімнату... Й уже здалеку сказав мені...

— Я залишаю двері відчиненими!.. Як буде щось потрібно, не соромся, гукай!.. ти ж хворий... Я відразу прийду!.. Якщо тебе знову прихопить, ти зможеш дійти до туалету?.. Коридором, ліворуч!.. Не заблукаєш?.. Нічник на столику... Можеш його не згадувати... А якщо знову знудить... Може, потрібен нічний горщик?..

— О! Ні, дядьку... Я сходжу в туалет...

— Добре! Але коли вставатимеш, накинь на себе якесь пальтечко! Візьми будь-яке з купи! У коридорі можна підхопити застуду... Чого-чого, а верхнього одягу тут не бракує!

— Ні, дядьку!..

Роман «Смерть у кредит»: брутальність буття та феєрія ефемерного

Роман «Смерть у кредит» збиває з пантелику, починаючи від заголовка, логічна інтерпретація якого видається неможливою, адже часова перспектива обернена тут навспак. Виходить, що смерть ми одержуємо вже зараз та ще й маємо виплачувати за неї до кінця життя? Але для чого взагалі купувати смерть? Хіба вона не дістається всім задурно? Який сенс купувати те, чого аж ніяк не бажаєш наперед, та ще й залазити при цьому в борг?

Луї-Фердінан Селін зумисне провокує читача із самого початку. Назву роману прояснює весь наступний текст. З одного боку, умовну смерть наперед можна трактувати як метафору відчаю й спустошености перед лицем ницости людської природи, яка нищить життя, позбавляючи його сенсу та зводячи до абсурду. З іншого боку, по суті, банальну ідею про те, що повне життя дає можливість легше перенести смерть, Селін подає тут у зворотній перспективі. Смерть постає не як зло, з яким легше примиритися, проживши повне життя, а як своєрідна винагорода, яку одержують за певний життєвий досвід. Фактично за смерть треба платити, і платити стражданням, за відомою формулою про те, що людина є твариною, яка страждає. Тож не кожен може дозволити собі смерть «цілим шматком» і змушений «платити» частинами. А ще тут пригадуються рядки з першого Селінового роману «Подорож на край ночі»: «Більшість людей помирає останньої миті; решта починає вмирати за двадцять, а то і за тридцять років до правдивої смерти. Це найнещасніші»[1]. Власне тема смерти є наскрізною в творчості Селіна й у цьому романі зокрема. Оповідь, що постає перед читачем, є балансуванням на краю ночі (метафора з першого роману), до якої Селін неодноразово повертається й у цьому своєму тексті. Водночас уже сама сюжетна лінія демонструє всі можливі іпостасі смерти — вбивство, самогубство, дитяча смерть, смерть старої людини, — а також межові стани — замах на вбивство, старечий маразм, тяжка хвороба, марення. Селіновий роман, як писав Жорж Батай, є своєрідним описом відносин, які людина плекає зі своєю смертю, що певною мірою присутня в кожному образі людських

страждань, які постають упродовж оповіді[2]. Тож врешті й більшість життєвих ситуацій, описаних у романі, здаються оремими кавалочками, грудочками смерти, які головний герой на ім'я Фердінан збирає всі свої юні роки.

Роман «Смерть у кредит» (1936) тісно пов'язаний з дебютною «Подорожжю на край ночі» (1932) не лише стилістично й метафорично, але й через сюжет. Він є своєрідним приквелом, тобто передісторією »Подорожі», тут Селін змальовує юність Фердінана та всі події до його вступу добровольцем у військо напередодні Першої світової війни, з чого якраз і починається перший великий Селіновий твір.

Незважаючи на тяжку трирічну працю над своїм другим романом та сподівання на літературний успіх, Селін був дуже розчарований реакцією на «Смерть у кредит». І хоча продаж нової книжки по книгарнях був непоганим, проте реакція критики була більш ніж прохолодною. Дві третини всіх рецензій у пресі були неґативними. «25 франків ганьби і приниження» — на такі й подібні заголовки Селін натрапляв мало не щодня. Зрештою, розчарування Селіна призвело до відмови на тривалий час писати романи, й він перейшов до написання політичних памфлетів, що принесли йому недобру славу антисеміта[3]. Одним з небагатьох, хто усвідомив істинне значення роману «Смерть у кредит» був сам Селіновий видавець Робер Деноель. У своїй брошурі «Апологія Смерти у кредит» Деноель продемонстрував, що випади, з якими критики накинулися на Селіна, майже дослівно повторюють арґументи п'ятдесятилітньої давности, що ними паплюжили Еміля Золя[4]. Проте навіть Деноель наполіг на вилученні з тексту низки епізодів, які здалися йому неприйнятними для читачів.

Загалом у Франції 1930-х років публіка була неготова сприймати ні цілковито новаторську мову роману, ні сам предмет оповіді. З одного боку, «Смерть у кредит» ніби продовжує традицію французького роману виховання, класичним твором якого вважається твір Ґюстава Флобера «Виховання почуттів» (1869). Проте всупереч канону Селін створює своєрідний антироман виховання, його герой Фердінан вступає в обивательський, лицемірний, брутальний, наскрізь брехливий та підлий світ дорослих. На якомусь етапі виховання життям відбиває у Фердінана будь-яке бажання бути щирим і відкритим з людьми, ба навіть призводить до відмови розмовляти з іншими. Його відповіддю на цинічний світ є позірна байдужість та емоційна незворушність, крізь яку проглядає

чутлива душа підлітка, який намагається зберегти в собі якусь свою, по-своєму визначену порядність, а в моменти кризи зривається спалахом розпачу.

Важливим аспектом роману є його автобіографічність. І крамниця бабусі, і крамниця матері, і пасаж, і невдале учнівство в крамниці тканин та навчання на ювеліра — все це було в реальному житті Селіна, лише в романі ці події переінакшуються, переосмислюються, набувають іншого, часто неґативного емоційного забарвлення, так, наприклад, відносини рельного Фердінана з батьками насправді були цілком добрими та й учився він загалом непогано. Фактично у своїх творах Селін вибудовував власну біографію, власну леґенду, що більше пасувала до його світосприйняття.

Надмірна брутальність творів Селіна була одним з найчастіших закидів критики, на що він відповідав: «Коли світ змінить свою душу, я зміню свій стиль»[5]. На думку письменника П'єра Дріє ла Рошеля, стиль Селіна виправдовується необхідністю показати правду нового часу в усій її первинній ганебності, в її іморалізмі, епікуреїзмі передмість, у похабній культурі салону, у відчаї, який вдає з себе хвалька[6]. Можливо, Селін, як лікар за фахом, вважав, що й письменник має робити боляче, аби сприяти одужанню всього організму.

Таку ж роль, очевидно, відіграє й агресивна присутність у тексті фізіологізованої сексуальности. Описи сексуального досвіду в Селіна зовсім не подібні на картини романтичних почуттів чи еротичних переживань, ці сцени зумисне деестетизовані, вони провокують відразу і шок читача, власне ті почуття, які спізнав сам юний Фердінан.

Загалом реальність, що описується в романі, нерідко зісковзує у фантасмагоричні, часом кошмарні візії. Саме так Селін описує хворобу й напівпритомний стан Фердінана, часто це гіперболізовані оніричні картини, які нагадують стилістику експресіоністів першої половини XX сторіччя, але водночас і кошмари з картин Брейґеля та Босха, що були улюбленими художниками Селіна. «Сновидіння наяву» — так називав Селін цей свій творчий метод.

Неґативне бачення людини у творах Селіна виражається також засобами сатири. В романі «Смерть у кредит» брутальність буття часто долається гумором, щоправда досить специфічним. Селінівський гумор своїм гіперболізмом та поєднанням непоєднуваного нагадує гумор «Ґарґантюа і Пантаґрюеля», і це не випадково. Про раблезіанську генезу гумору в своїй творчості говорив і сам

Селін, який високо поціновував Франсуа Рабле насамперед за його народну мову. Адже, як ми знаємо з розвідок Михайла Бахтіна, джерелом сміху Рабле була народна традиція, народна жива мова.

На думку Селіна, саме Рабле належить перша спроба запровадження живої розмовної мови у французьку літературу. Але незважаючи на те, що Рабле досі називають «батьком французького письменства», на думку Селіна, він насправді програв. Справжнього успіху досяг його сучасник Емйо, перекладач Плутарха, саме він створив громіздку писемну мову, що існує донині. Селін називав цю академічну мову мовою перекладу, тобто вторинною щодо соковитої мови, якою послуговувався Рабле[7]. Саме така стерильна мова перекладу стала еталоном академічної французької, витіснивши розмовну мову на марґінес.

Селінові як письменнику було важливо передати насамперед емоцію, сам сюжет він розглядав як своєрідний каркас, на якому мала вибудовуватись суб'єктивна емоційна картина дійсности. А виразити емоцію за допомогою академічного стилю, стандартної мови, «доброї французької», Селінові видавалося геть неможливим. Він наполягав, що в емоційному плані класична французька мова є мертвою, вона «так само нечитабельна, як і латина». У листі до знайомого Селін писав: «Академічний стиль є інструментом відносин, дискусій, листів до кузинки, але це завжди гримаса та скутість. Я не можу читати роман, написаний класичною мовою. Це лише проекти романів, це не романи як такі. Головну роботу ще треба зробити. Емоційна передача там відсутня. А це єдине, що важить»[8]. Отже, гостра емоція виражається в Селіна через рубані розмовні конструкції, повні еліпсисів та трикрапок, через синтаксис арґо, повтори, обмовки, зумисні неточності, а також численні жарґонні запозичення й вульґаризми. У романі «Смерть у кредит» відбулася радикалізація стилю Селіна, систематичним стало використання коротких, обірваних, часто окличних фраз, розбитих численними трикрапками. Ця техніка емоційного письма пізніше використовувалася Селіном у всіх наступних творах. Загостреність емоції, її автентичність підкреслює оповідь від першої особи, автобіографічний характер письма та тенденція до зближення часу нарації та часу оповіді. Тобто події, що відбуваються в романі, описуються не post factum, а як такі, що відбуваються зараз, цієї миті. Зміна ритму, звучання, асонанси й алітерації, змішання стилів — це все те, що Селін називав

своєю «маленькою музикою»[9], створеною на основі ритмів розмовної мови.

Саме ця мова, якою розмовляє простолюд, на думку Селіна, є справжньою живою мовою, що перебуває на вістрі реальности. З часом така жива мова починає тужавіти, стає сухою, нормованою, стандартизується на письмі, потрапляє до грубезних багатотомних словників, упорядкованих мовними академіями та інститутами, й урешті протиставляється тій, єдино живій мові, що зблискує своїми коструватостями, повторами, недомовками, суржиком на ряхтливому лезі реального спілкування.

Розмовну мову як головний лінґвістичний матеріал своїх творів Селін обирає ще й тому, що глибоко зневажає пиху й хвастощі письменників, які потай вірять, що творять безсмертні шедеври, довговічність яким має забезпечити академізм, бомбастичність, ригоризм мови. «Ось вони, наші найлюбіші тортури: бути збіговиськом атомів, напханих у нашу шкуру й підперезаних пихою»[10] — писав Селін про людину взагалі, та ще більше це стосується славолюбців від літератури, які забувають про те, що жодне красномовство й величний стиль не змінює того факту, що залюблений у славу письменник залишається звичайнісінькою людиною з купою комплексів.

Селін добре усвідомлював, що розмовна мова постійно змінюється, що вона недовговічна, а відповідно й твори, вибудовані на основі розмовної мови, як він гадав, матимуть нетривалий вік. Проте для нього було важливо, що хоч нетривало, хоч трохи, але його твори таки жили, на відміну від мертвонароджених літературних монументів.

Насправді прогноз Селіна не справдився, й через п'ятдесят років після його смерти спостерігається радше зростання інтересу до його літературної спадщини: всі твори, за винятком памфлетів, постійно перевидаються. Навіть у найпрестижнішій французькій серії «Бібліотека Плеяди» було видано чотиритомник романів Селіна. Романи «Подорож на край ночі» та «Смерть у кредит» сьогодні вважають визначальними для французької літератури XX сторіччя. Рецепція Селінових текстів безперечно позначилася на творчості багатьох сучасних письменників, зокрема таких як Чарльз Буковскі, Фредерік Бекбедер, Мішель Уельбек або Джонатан Літтель.

Але попри визначний вплив Селіна на французьку й світову літературу, його постать не стала літературним монументом, його слава досі залишається доволі суперечли-

вою. Проте слава, тривалість, довговічність — це поняття, які не надто пасують до Селіна. Однією з головних ідей його романів є нагадування про швидкоплинність, вразливість життя, про те, що перед лицем вічности внесок кожної людини доволі скромний. По-справжньому відчути життя можна, лише знаючи про його скороминущість, по-справжньому писати можна, лише усвідомлюючи те, що кожен літературний текст колись розчиниться у вічності.

Адже смертною є й сама мова. Ознакою життя мови є неминучість її майбутньої смерти. Загалом мова помирає щомиті. І кожна мова колись помре. Проте майбутня смерть мови не має штовхати людину, а тим більше письменника до фаталізму, його завдання підтримувати її своєю літературною працею.

Твори письменника — не мертві моноліти, що мають простояти незворушно цілі століття, це радше дрова, вкинуті у живе вогнище. Просто одні дровиняки гаснуть відразу та поширюють прикрий запах, а інші горять добре й довго, ще й зігрівають нас, а іноді, як у випадку Селіна, навіть добряче обпікають.

Роман Осадчук

Примітки:

1. Селін, «Подорож на край ночі», роман, пер. з фр. П. Таращука; передмова Д. Наливайка. — Київ: вид. Юніверс, 2000. с. 38.
2. Цит. за Le Robert des grands écrivains, Dictionnaire Le Robert, Paris, 2000, p. 249.
3. Буквально патологічний антисемітизм Селіна, цілковито відсутній у перших романах «Подорож на край ночі» та «Смерть у кредит», з'явився в його повоєнних памфлетах «Дрібниці для побоїща» та «Встрягли в халепу», очевидно як реакція на розчарування й огиду до СРСР, де він побував 1936 року (див. його текст про СРСР «Mea culpa»), перемогу у Франції лівого Народного фронту та нацистську пропаганду «більшовицько-масонську загрозу» для Європи.
4. André Derval, Critique au casse-pipe / Le Magazine littéraire, Février 2011, p. 58.
5. Céline, Lettre à Léon Daudet, In Céline, Romans I, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Paris, 1981, p. 1121.
6. Цит. за Le Robert des grands écrivains, Dictionnaire Le Robert, Paris, 2000, p. 249.
7. Gui Bechtel, Rabelais ou «la crudité juste» / Le Magazine littéraire, Février 2011, p. 64.
8. Céline, Lettre à André Rousseaux, le 24 mai 1936, In Céline, Romans I, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, Paris, 1981, p. 1119-1120.
9. Céline, Lettre à André Rousseaux, ibid.
10. Селін, Подорож на край ночі, с. 252.

Основні дати життя Селіна

1894 рік — 27 травня Луї Фердінан Оґюст Детуш народився в паризькому передмісті Курбевуа. Його батько, Оґюст Детуш, народився 1865 року в Гаврі, про любов батька до моря згадується в романі «Смерть у кредит». Як і в цьому романі, батько майбутнього письменника працював у страховій фірмі. Мати Селіна, Марґеріт Луїз Селін Ґію, народилася 1868 року в Парижі, займалася дрібною торгівлею у власній крамниці. 28 травня Луї-Фердінана похрестили, хрещеними обрали його бабусю по матері на ім'я Селін, на честь якої письменник узяв собі псевдонім, а також дядька по матері Жульєна.

1897 — родина Детушів ліквідовує свою крамницю в Курбевуа й перебирається на вулицю Бабілон, потім переїздить на вулицю Ганнерон, а з 1899 року оселяється в пасажі Шуазель (Пасаж Березіна в романі), тут мати Селіна відкриває крамницю екзотичних товарів.

1900 — Луї йде до початкової комунальної школи, 1905 року його переводять до католицької школи. Атестат про середню школу Луї Детуш одержує 1907 року, після чого їде на рік до Ганновера (Німеччина) в інтернат, а потім на чотири місяці до Карлсруе (Німеччина). 1909 року проводить кілька місяців в інтернатах Англії (Мінвелл Коледж у романі). 1910 року повертається до Парижа й поступає на навчання до торговця тканинами (Берлоп у романі), а потім працює учнем ювелірної справи (Ґорлож у романі) й міняє трьох господарів.

1912 — Селін іде до війська й підписує контракт на три роки. Служить у 12-ому кірасирському полку. Початок війни застає Селіна в Лотарингії, потім його переводять до Фландрії. Під час виконання завдання одержує поранення в праву руку. За проявлений героїзм Селіна нагороджують бойовою медаллю.

З 1915 року працює в паспортній службі генерального консуляту Франції в Лондоні. У Лондоні Селін вчащає у мюзик-холл та обертається в колах сутенерів французького походження.

1916 — 19 січня одружується з Сюзанн Небу. Та вже у березні сам вирушає до Африки як наглядач на плантаціях у Камеруні. Після півторамісячних мандрів він добирається до місця найму, але через рік потрапляє до шпиталю через дизентерію й відбуває назад до Франції.

1917 — на облавку судна він пише свій перший художній твір — оповідання «Хвилі». У Парижі знайомиться з Анрі де Ґраффіні (псевдонім Рауля Маркі), директором часопису «Еврика», який став головним прототипом персонажу Куртіаля де Перейра в романі «Смерть у кредит».

1919 — здобуває ступінь бакалавра та береться за вивчення медицини в Ренні. 19 серпня одружується з Едіт Фолле, що була дочкою майбутнього директора медичної школи в Ренні, до якої Селін записується завдяки пільзі, як учасник війни. 1920 року народилася його дочка Колетт.

1924 — захищає докторську дисертацію «Життя та доробок Філіпа Іґнаса Земмельвайса». Працює у фундації Рокфеллера як працівник комісії з гігієни при Лізі націй у Женеві.

1924 — працює асистентом професора Людвіґа Райхманна (Юденцвек у драмі «Церква» та Юбельбалт у памфлеті «Дрібниці для погрому»).

1925-1926 — відрядження до США, країн Африки та Європи. 1926 року — розлучення з Едіт Фолле та знайомство з американкою Елізабет Креґ, з якою Селін підтримував тісні стосунки до 1933 року (їй присвячена «Подорож на край ночі»).

Протягом 1928—1929 — знайомиться з Марселем Лафаєм, Анрі Мае та Жозефом Ґарсеном, які надихнули Селіна на написання роману «Подорож на край ночі».

1932 — смерть батька. Рукопис «Подорожі» передано до Нувель Ревю Франсез, а потім до Деноеля, з яким і було укладено угоду. Поява першого роману справила ефект бомби, Селін миттєво стає знаменитим. 30 листопада — попереднє повідомленння про присудження Селіну Ґонкурівської премії, проте за кілька днів інформацію було спростовано й премію одержав письменник Ґі Мазелін. Того ж року «Подорож на край ночі» відзначена премією Ренодо.

1933 — переклад «Подорожі» німецькою в скороченому варіанті. З літа починається праця над романом «Смерть у кредит», яка тривала три роки. Знайомство з Люсетт Альмазор, з нею Селін одружиться 1943 року.

1936 — Селін наймає Марі Канаваджіа, як свою особисту секретарку, яка займається всіма його текстами. 12 травня у видавництві Деноель опубліковано «Смерть у кредит». Улітку Селін перебуває в СРСР, після чого публікує памфлет «Mea Culpa» з нищівною критикою радянської дійсности.

1937—1938 — перемогу на виборах у Франції лівого Національного фронту Селін трактує як загрозу поширення більшовизму й починає все частіше виступати з радикальних правих позицій. У цей час він публікує відверто антисемітські памфлети «Дрібниці для погрому» та «Школа трупів», що після війни трактуватимуться як прояв колабораціонізму, хоча були написані ще в 1930-і роки. Бере участь у зібраннях офіцерів з антисемітськими поглядами.

1939 — за вироком суду з книгарень вилучено памфлет «Школа трупів», як такий, що містить наклепи та розпалює расову ненависть. Під час наступу німецьких військ, Селін евакуюється на пароплаві до Ла Рошелі. За роки окупації він публікує памфлет «Устрягли в халепу», дає 11 інтерв'ю та надсилає низку відкритих листів до паризьких газет. Оселяється в Парижі на Монмартрі.

1941 — Селін бере участь у відкритті заснованого німецькою окупаційною владою Інституту вивчення єврейського питання та виставки «Єврей і Франція».

1943 — працює над романом «Банда маріонеток», що був опублікований 1944 року.

1944 — напередодні звільнення Парижа від нацистів подружжя Детуш виїздить із Франції з метою потрапити до Данії, куди Селін переказав свої заощадження. Проте на півдорозі Селіна затримують, і якийсь час він перебуває в німецькому містечку Кренцлін (описано в романі «Північ»), а відтак у Зіґмарінґені (описано в романі «Із замку в замок»).

1945 — 27 березня Селін таки прибуває до Копенгагена, де одержує звістку про смерть матері. 19 квітня — фран-

цузька влада видає ордер на його арешт. У грудні Селіна заарештовує данська поліція, цього ж місяця в Парижі застрелено селінового видавця Робера Деноеля.

1947 — після тривалого перебування в данському шпиталі Селіна випущено з в'язниці під чесне слово. Проживає в будинку свого данського адвоката.

1948 — перевидання першого роману Селіна «Подорож на край ночі».

1950 — французький суд засуджує Селіна до року в'язниці, конфіскації половини майна та 50 000 франків штрафу за «знущання над національною гідністю». Цього ж року було перевидано роман «Смерть у кредит».

1951 — Селіна амністовано. Через три місяці він повертається з дружиною до Франції й поселяється в містечку Медон неподалік Парижа. Селін укладає видавничу угоду з видавництвом Ґаллімар.

1952 — перевидано всі твори Селіна. У червні опубліковано новий роман «Феєрія для іншого разу».

1954 — опубліковано скандальне «Інтерв'ю з професором Y», в якому в ґротескній манері Селін висвітлює свої погляди щодо проблем сучасного суспільства та літературної праці.

1960 — виходить друком роман «Північ».

Протягом 1957-1961 років письменник дає більше 30 інтерв'ю.

1958 — «Смерть у кредит» виходить як кишенькове видання.

1961 — підготовка до перевидання романів «Смерть у кредит» та «Подорож на край ночі» в найпрестижнішій французькій серії «Бібліотека Плеяди» (опубліковано посмертно 1962 року).

30 червня 1961 — Селін закінчує другу редакцію роману «Ріґодон» і помирає наступного дня від розриву аневризми.

Основні твори Селіна

* Нотатки кірасира Детуша (1913).
* Хвилі (1917), оповідання.
* Життя та доробок Філіпа Іґнаса Земмельвайса (1924), докторська дисертація з медицини.
* Хінін у терапії (1925), медична праця.
* Прогрес (1927), драма.
* Церква (1933), драма.
* Подорож на край ночі (1932), роман, український переклад Петра Таращука (2000).
* Смерть у кредит (1936), роман.
* Mea Culpa (1936), памфлет про СРСР, український переклад Петра Таращука (1999).
* Дрібниці для погрому (1937), памфлет.
* Школа трупів (1938), памфлет.
* Устрягли в халепу (1941), памфлет.
* Банда маріонеток (1944), роман.
* Блискавки й стріли (1948), тексти.
* Гарматне м'ясо (1949), роман.
* Скандал у безодні (1950), тексти.
* Феєрія для іншого разу I (1952), роман.
* Норманс: Феєрія для іншого разу II (1954), роман.
* Інтерв'ю з професором Y (1954), памфлет.
* Із замку в замок (1957), роман.
* Балети без музики, без нікого, без нічого (1959), балети.
* Північ (1960), роман.
* Лондонський міст: Банда маріонеток II (1964), роман.
* Ріґодон (1969), роман.

Літературно-художнє видання

Луї-Фердінан Селін
СМЕРТЬ У КРЕДИТ

Переклад з французької
Романа Осадчука

Відповідальний редактор *Л. Пішко*
Художній редактор *О. Баратинська*
Оригінал-макет *О. Жупанський*

Підписано до друку 20.05.15
Формат 84x108 1/32
Папір офсет. №1
Друк офсетний. Зам. №137

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи №2770. Серія ДК

ФОП Жупанський
Україна, 08293, Буча, вул. Тарасівська, 7а,
тел.: (+38096) 350-61-05;
E-mail: zhupansky-publisher@ukr.net
http://publisher.at.ua

Селін, Луї-Фердінан.

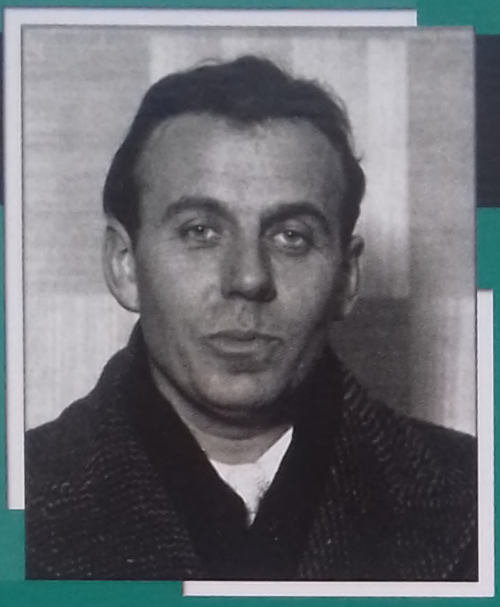
С29 **Смерть у кредит:** роман / Луї-Фердінан Селін; з фр. пер. Р. Осадчук; післямова Р. Осадчука. — К.: Вид-во Жупанського, 2015. — 560 с.

ISBN 978-966-2355-58-1

Автобіографічний роман «Смерть у кредит» (1936 р.) вважається одним з найвідвертіших та шокуючих у доробку автора, в якому він змальовує бруд, жорстокість, безнадійність та безвихідь паризького «дна». Водночас сюжетно (але не за часом написання) роман є приквелом до першого великого роману Селіна — «Подорож на край ночі», завдяки якому він став знаменитим і який викликав бурхливу та неоднозначну реакцію читачів та критиків, що коливалася від цілковитого захоплення до тотального неприйняття.

Селіна часто називають «революціонером у літературі», оскільки він чи не вперше почав застосовувати прийом майже буквальної імітації розмовного стилю у літературі, через що в його текстах можна часто зустріти вульгаризми та «низьку лексику», які дивним чином поєднуються з високим стилем майже поетичної оповіді. Вся творчість Селіна пронизана рефлексіями на бурхливі і заплутані, жорстокі й величні події XX сторіччя, серед яких він намагається віднайти місце для власне людини, і такий пошук найчастіше закінчується тим, що критики назвали «літературою бунту проти суспільства».

УДК 821.133.1'06-312.6.03=161.2
ББК 84(4Фра)6-442

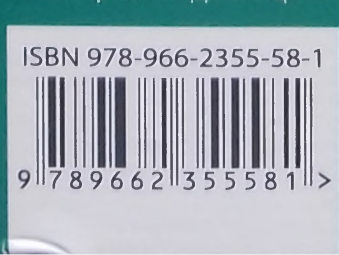
Луї-Фердінан Селін
|Louis-Ferdinand Céline|

(1894–1961) – один з найвідоміших і водночас один з найконтроверсійніших письменників двадцятого сторіччя. Його творчість значною мірою вплинула на так званий «французький роман» і на літературу XX ст. загалом. Вважається, що творчий світогляд таких відомих письменників, як Генрі Міллер, Філіп Рот, Гельмут Краусер та Чарльз Буковські сформувався під значним впливом Селіна.

У Селіна дуже насичена біографія. Окрім письменництва, він встиг побувати військовим і взяти участь у Першій світовій війні, працював наглядачем плантацій в Африці, вивчився на лікаря-епідеміолога, захистив докторську дисертацію, працював лікарем і ветеринаром. Також у 1936 році Селін відвідав Радянський Союз, після чого написав нищівний памфлет «Mea Culpa» (Моя провина), в якому викривав і жорстко критикував радянську владу і загалом комунізм.

Відбувшись як письменник, Селін майже все життя залишався практикуючим лікарем. Його пацієнтами переважно були представники найбідніших верств населення – робітники, пенсіонери, безробітні та злидарі, з яких він майже ніколи не брав грошей за лікування і через це сам потерпав від нестачі грошей. Пізніше Селін зізнавався, що саме хронічне безгрошів'я змусило його писати. Також до кінця життя письменник піклувався про хворих та покинутих тварин, через що його будинок із часом перетворився на притулок для тварин. Він казав, що, на відміну від людей, тварини залишаються вірними до кінця і ніколи не зраджують.

ISBN 978-966-2355-58-1

Avec le soutien du CNL Centre national du livre
http://www.centrenationaldulivre.fr

На першій сторінці обкладинки використано фото Ежена Атже